

Михайло Стельмах

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

МИХАЙЛО

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

КИЇВ

1982

СТЕЛЬМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

У2
С79

В том вошли роман «Кровь людская — не водица» и первая часть романа-хроники «Большая родня» — произведения о жизни украинского крестьянства после революции.

С ~~70303—086~~
М205(04)—82 передплатне. 4702590200

© Видавництво
«Дніпро», 1982 р.

КРОВ ЛЮДСЬКА- НЕ ВОДИЦЯ

РОМАН

I

Відколи Степан Кушнір отримав поміщицьку тяжкотілу корову, то щоразу приносив на комнезамські збори загорпугу в ганчірку грудочку масла. Стає чоловік біля важкого, з роздутими ногами дворянського столу, над яким колись мерехтіла кришталева пишність люстр, і уважно струже кіскою масло в землистий пузатий каганчик, схожий не то на округлу грудку кореня, не то на голову іграшкового чоловічка.

Дядьки, розсівшись на ослонах і долі, безбожно чадять самосадам, пересміюються:

— Отак через цей каганець і помре людина без скорому!

— Степан знає, чого постить: хоче скоріше до раю добратися!

— Еге, так його й пустять через дівчат!

— Степане, хоч губи маслом посмачи!

— Обійдеться, обійдеться! І так ними дівчата не нахваляться, — блисне веселим невеликим оком молодцюватий, тугий, мов жолудь, Степан, підтягне пальцями чорний ніздрюватий гніт, об русявий чуб витре руку і, споважнівши, рівно йде за поріг, щоб ніяка тобі контра не зашилася підслухувати злидарське життя.

Гострий зір чоловіка і в осінні ночі вловлював непевні тіні, що сповигали біля колишнього панського палацу. Степан вихором налітав на них, і не раз, бувало, промову якогось повітового начальства чи Мірошніченка перебивав нетерплячий буркотливий голос:

— Іди, іди від світла, бо не ти сюди масло приносив! На його слова збори дружно гриміли сміхом:

— Степан знову дукачів агітує!

А Кушнір десь у темряві продовжував своє буркотіння:

— Та скоріше, скоріше, гідро, від наших вікон, бо й у свої двері не втрапиш!

Тоді збори затихали, весело повертаючи голови до виходу: в цей час можна було почути і далеко дохідливішу

агітацію, тільки вже руками, бо ж не для куркульського кодла першим засвітив світло в напівзруйнованому панському будинку фронтовик Степан.

Але сьогодні він прийшов на збори з порожніми руками і сам, наче безнадійна тінь, примостився на окривілій веранді біля холодної, по-баранячому завитої вгорі колони. Його червоні й куці, мов осінні кленові листки, руки то тремтіли на бездушному мрамурі, то з розмаху падали на святешні, протерті в колінах штани. Довколишній світ помешшав у невеликих очах чоловіка, а в грудях млосно щемів постійний біль.

Незаможники мовчки проходили повз Кушніра, бо його журба тьмарила і їхні обличчя: позавчора після третіх півнів бандити пересікли кулеметом Василя Підпригору, найкращого Степанового друга. Хотіли вбити й матір, але хтось сказав, що їй і так залишилося три чисниці до смерті, то хай краще голосить над сином, щоб усі комітетчики чули. Пожалкували, що жінки не було вдома, а потім поклали на груди Василя тяжкі списки з наділеною землею і пробили їх і ще тепле серце восьмигранним п'ятидюймовим цвяхом.

Так і в домовині лежав з цими списками упертий синьоокий Василь, щоб і на страшному суді і бог, і люди бачили, за що умирав чоловік!

Тільки цвях вийняли з покаліченого серця і вклали в напівживі пальці матері — хай згадує, що і в неї був син. І цього останнього цвяха не витримала матирина душа, не витримали і пальці, які біля грудей любов'ю пестили маленького Василя, які гладили голівку його, коли хтось зобиджав дитину, які тремтіли на його плечах, коли він ішов у найми, і стулялися в мозолисту пучку перед образами, щоб повернувся її син із війни. Цей кров'ю запечений цвях своєю вагою підігнув її ноги, опустив на коліна, замерхтів у збільшених очах безтямою. І все її нелегке життя, що по днині, як перга у щільник, залягло в душу, розсипалось жменею піску, мов і не було його.

Не заголосила стара Богданіха над своєю дитиною, не окропила її сльозами, а неждано, серед горем прибитих людей, тихо-тихо вивела великодню пісню, пісню далеких своїх років, яку співала ще дівчиною на велелюдному цвинтарі:

Першим часом василя садила,
Гей, гей, василя садила.
Другим часом поливала,

Гей, гей, поливала.
Третім часом цвіт зірвала,
Гей, гей, цвіт зірвала.
Василь, василь, васильочок,
Гей, гей, васильочок,
Мій прекрасний ти цвіточок,
Гей, гей...

Отак і переплітались в її хаті великоднє «гей, гей» і похоронні дзвони, що вже не тривожили материне серце. Тому й не пустили Богданиху на цвинтар, куди на похилих людських плечах коливалася яворова домова.

Придорожні, нагнуті в один бік верби зеленими руками припадали до Василя, востаннє струшували на його обличчя осінній шум і гіркуваті сльози. За труною сходила криком і голосінням Василева Ольга, а в пустій хатині тим часом стара мати знову ростила василя і тішилася тим цвітом, який вже ніколи не прикрасить ні її хати, ні серця.

— Ой, не йдеться воно до добра,— як таргани, зашестіли селом чутки.

— Все можна садити тільки в свою землю,— через пліт прислухалась до співу матері вузькогруда, з навіки злющими очима Настя Денисенко.

— Хай би вже поміщицьку ділили, а то до хазяйської руку простягають.

— Попід вікна з цією рукою... Во ім'я отця і сина, й святого духа,— побожно перехрестилася на дзвін стара Даньчиха.— Вже й ховають, десь-то, сердешного...

— А чули: на тих комнезамських списках, що у Василя були, якісь знаки з'явилися?

— Кров, а не знаки!

— Хто його зна, може, й кров, не бачила! А от що цар уже зібрав у самій Англії аж цілий мільйон армії, воїстину чула і в сні бачила.

— А ніби більшовики не вбили царя? — затряслася тонка сітка зморщок навколо запалого рота Даньчихи.

— Де там! Стріляли в нього, а янголи кулі одводили.

— Ну так, наче колись Почаївська божа матір.

— А від Василя ніхто не одвів, спаси господи його душу, хоч і грішною вона була...

Сумно розходився натовп з обшарпаного війною і худобою кладовища, тільки біля свіжої могили залишилися Степан і Ольга. Звиваючись гнучким тілом, вона надрив-

но голосила біля Василевого узголів'я, до якого тепер ближче підходив сухий стовбур хреста, аніж її молоді руки, що не встигли ще намілуватися чубом Василя. Над чорними очима молодиці металися, мовби хотіли полетіти кудись, розкрилені брови, втискалися в землю, і знову переламувалися, і знову металися, обтрушуючи пилок могили.

Степан не втішав Ольгу і сам не плакав, тільки крізь усе його розм'якле тіло болем кричали і проходили ті дні і літа, коли він був разом із Василем, чи то ще тоді, коли вони пастушками охороняли від шуліки жовтих, як вербовий пушок, гусенят, чи тоді, коли солдатами давилися в окопах зеленкуватим німецьким газом.

І до вчорашнього дня не перекипіла чужинська отрута — бухикала і клекотала в грудях Василя. Але не вона, а тупоносі, відлиті в Австрії бандитські кулі вирвали душу з грудей, і десь летить вона між білими осінніми хмарками до самого сонця, шукаючи собі нового пристановища і нової землі.

Намуленими очима, що стримували в повіках біль, Степан бачив у чистому небі легку, як піна, в'язь білосніжних хмарин. Але його зір більше приковувала чорна земля могили; вона вже бралася крихітним сизим цвітом, і його не було тільки там, де темніли сльози дружини.

— Ох, Василю, Василю, де тебе взяти...— тільки це й говорив зрідка Степан, звертаючись до друга, вірячи й не вірячи, що його вже нема...

Коли сині сутінки ледь-ледь, як туманний відпар, заворушилися навколо першої позолоти вересневих дерев, Степан із Ольгою поверталися в село. Жінка, заточуючись, нічого не бачила навколо, а йому в'їдалося в мозок, що мало не над кожними ворітьми дукачів хилитається чи стовбичить чиясь пика. Жорстока цікавість чужих очей пронизувала Степана, глумилася з нього, вбивала невиказані думки:

«То бачив, як наша земля на цвинтарі горбатиться?!»

«Начувайся, бо й самого за хрестом понесуть!»

Але досить було Степанові перехопити чийсь погляд, як лихі очі кидалися врозтіч, бралися байдужістю або й удаваним співчуттям. Лише один довгобровий Яків Данько, по-вуличному Крутихвіст, не захотів ламати свого баришницького норову, може, тому, що, гендлюючи худобою, і на людей дивився наче на худобу, а може, тому, що Кушнір у його батька своє дитинство пронаймиту-

вав. Коли Яків побачив Степана із Ольгою, на його вилицюватому, зі свіжою рухливою кров'ю обличчі колихнулося роблене здивування:

— Уже й спарувалися? Може, з похорону та й зразу на весілля? Бо Совіцька власть усе дозволяє!

Незчувся Степан, як, пригнувшись, підлетів до воріт, як з розмаху ляспув грубою долонею по свіжому, примхливому, наче візерунок, рум'янцю дукача. Лише пам'ятає, що вся права щока Якова одразу припухла і залила вогнем навіть щетинисту скроню. Тепер на лівій щоці виразніше затрепетала розмивчаста, ніби вимережана, пляма рум'янцю.

— Оце тобі похорон, а оце — весілля! — другим лящем порівняв фарбу на лицах Данька.

Дукач зопалу рубонув кулаком повітря:

— За дружком захотів?! Я тобі ниньки випущу кишки!

— Побачимо, хто кому!

— Побачимо!

— Крутихвіст!

— Комзlidня!

Через ворота вони схопилися в люті обійми, підважуючи один одного, перетискаючи тіло і дерево. Зразу ж на землю полетіли картузи, в повітрі замигтіли чуприни, а потім Данько, улучивши зручну хвилину, перескочив через ворота, бажаючи своєю вагою підломити Степана. Але не підломив, і обидва закружляли по вулиці в клубках пилюги і поганих слів. Зеленаво-сірі очі Данька наливалися кров'ю, мокріли його вже суцільні рум'янці, а в ширококостого Степана обличчя побіліло і дрібненькі, наче макове зерно, краплини поту виступили тільки на темнуватих вигинах рухливих ніздрів.

Розтріпаних і подертих, їх ледве розтягнув здоровий Свирид Мірошніченко. Про людське око він трусонув Степана, дав йому запотиличника, а Данькові так скрутив карка, що в чоловіка якомсь одразу по-гусячи зів'яла голова, болісно зависла на плечі.

— Коли прим'яв тебе, Якове, трохи, пробачай, — покосився на нього Мірошніченко, намацуючи затверділими, в задирках пальцями гудзики на крутих матроських грудах, де легковажно колихалася голова якоїсь кралі з синіми кучерями.

— Всі ви одна шатія-братія! — криво, з кров'ю і ненавистю виплюнув слова і, морщачись, поклав руку між плечем і шиєю.

— Ще й сердиться за порятунок,— здивувався Мірошниченко і знову, підморгнувши, grimнув на Степана, який вже тихцем скрадався до Данька.— От і рятуй тебе, Якове, після цього.

— Ти порятуєш, трясця його матері! — злість оживила прим'яте, трохи роздуте біля вух обличчя дукача.

— Тю, чого. б я лаявся? — зацікавлено зупинився Мірошниченко. З саморобного гудзика його полинялої сорочки знову зскочила розношена петелька, і на грудях одразу засміялася синім ротом голова легковажної кралі, яка вже до самої смерті не покине колишнього матроса із крейсера «Жемчуг».

— Чого? Ти не знаєш чого?! — задихався від образи і злоби.— Хлібом, розверсткою ти обкладаєш мене? Викачуєш жито, пшеницю і всяку пашницю?

— Ну, викачую! — Мірошниченко насторожується, відкидає за вухо русяво-попелястий чуб, і тепер усі зморшки на чолі уперто націлюються на Данька.

— Землю нахваляєшся відрізати? — впивається сіро-зеленим поглядом в Мірошниченкові очі: а може, наодинці, та ще після смерті Василя, дрогне матроське серце. Тоді б Яків і корову не пожалів би завести на подвір'я Мірошниченка, щоб не давились піснотою діти без ложки молока.

Мірошниченко так поглянув на дукача, ніби наскрізь просвітив його:

— Не нахваляюсь, Якове, а збираюсь відрізати.

— Збираєшся? — аж зітхнув і потягнувся другою рукою до грудей, ніби на них перейшла матроська легковажна краля.

— Збираюсь. І це ж для твоєї користі: може, людиною, а не гадюкою станеш! — ворухнулася на широких плечах кругла гордовита голова Мірошниченка.

— То невже відріжеш, Свириде? — ще жалість, і прохання, і крихти надії пробилися в голосі Данька.

— Неодмінно відріжу,— пообіцяв не сердячись.

— То бодай тебе самого і вдень і вночі різало і не переставало! Ще прийде Петлюра на твою голову.

— Біжи, контра, до попа, справ панахиду по своєму Петлюрі! — позлішали сірі, з рідкими краплинками глибокого моря очі Мірошниченка. Він ступив до Данька, і той, обтираючи спиною і задом високий іржавий частокіл, посунувся до воріт.— Отак найкраще. Мовчи, глуха,—

менше гріха! Пішли, Степане! — великими німецькими чобітьми цвяхує припалу пилом дорогу.

Степан, мов розкуйовджений горобець, неохоче, косуючи оком на Данькове обійстя, попрямував за Мірошниченком.

— Ну, так хто кого? — не обертаючись, щоб не розсміятися з гороб'ячої завзятості Кушніра, питає Свирид.

— Обоє один одного, — неохоче відповів Степан. — Хоч і гладкий, та жилавий, чорі.

— Сильніших треба розумніше бити, — непомітно підсікає рубом долоні Степанів бік.

Вони мовчки проходять повз хату Василя Підпригори, напружено прислухаються до омертвілого подвір'я, і Кушнірові стає моторошно: йому здається, що він знову почує: «Першим часом василя садила».

Але німує Василеве подвір'я, хоч біля дровітні і самотіє на обземкові принишкла постать старої Богданихи. Пальці її висушених рук так лежать біля грудей, начеб вони готуються колихати немовля...

II

Мірошниченко підіймає над головою чахлий вогник сліпака, щільно оглядає всі збори і аж здригається: до чого полісовщик Мирон Підпригора схожий на свого двоюрідного брата Василя. Сидить Мирон плече в плече з своїм братом Олександром, і його широким чолом проходять роздуми, тіні і страх, аж плечем інколи мерзлякувато поведе. Жаль, що не та душа у Мирона, яку Василь мав.

— Олександр, а ти чому покинув шлях? — підозріливо звертається до брата полісовщика.

З лави підіймається кряжистий Олександр Підпригора, втупивши очі в підлогу, винувато перекидає з руки в руку міддю полатану цівку старої берданки і не може виважити з грудей корчувате слово.

— Може, не чуєш?

— Таке діло, Свириде Яковлевичу, — говорить до підлоги, — що не втерпів.

— Горіло?

— Не горіло, але не втерпів, — швидше перекидає зброю, наче вона обпікає пальці.

— Чому?

Олександр скидає картуза, прикриває ним дуло берданки і підводить збентежений зір на Мірошниченка.

— Іще хочу раз почути, де моя земля буде. Усе думаю: а може, якось і перемінилися списки.

В залі почувся регіт, а Мирон смикнув брата за полу: ну, чого признаватися, мов на духу.

— А коли банда налетить? — усміхнувся і одразу ж спохмурнів Мірошниченко.

— Е, ні, з мого боку, Свириде Яковлевичу, не посміє! Якраз годинку тому червоні козаки вступили. Сам їм, таке діло, шість снопів вівса з-під бантин скинув.

— І багато козаків?

— З півсотні буде. Ще мають приїхати. Завзяті хлопці, й коні добрі. Наче на банду готуються.

— Оце добре! — заворушилися, пожвавішали збори.

— Може, прийде час, коли і в хаті спокійно зможе чоловік переночувати.

Від цих слів Мірошниченко мимоволі червоніє: наче про нього сказано. Бо мало не кожної ночі доводиться кульчитись як не в клуні, то в якомусь стогу на лузі чи в скирті на полі. І від цього все йому тепер соломою пахне. Він дивиться на Підпригору, а позад себе, спиною, чує ті стоги і скирти, що дають йому притулок.

— Земля твоя, Олександрє, лежить в тих самих урочищах. А тепер гайда на варту. Теж мені самооборона!

— Свириде Яковлевичу, дозволь, коли таке діло, хоч на виборах посидіти, — по-школярськи випростався Олександр.

Мірошниченко хотів розсердитися, але передумав:

— Дозволяю, що вже з тобою робити. Може, ще хто з самооборони притарабанився на збори?

— Нікого нема, — повеселішав Олександр Підпригора, повеселішав, рухаючись, і картуз на дулі берданки. — Я сам перевірів! Хотів Карпець прителющитись, так я його біля мосту мало не прикладом погнав на варту, щоб знав порядок. Таке діло.

— Хе! Дивись, який справний, — повернувся до Олександра коротковусий Іван Бондар. Його широкувате, видублене, мов бланк, обличчя наливається веселою насмішкою.

— Який вже не є, Іване Тимофійовичу, — примирливо промовив Олександр і зручніше сів біля застиглого Мирона, чоло якого й досі мучили роздуми та страх.

Мірошниченко ставить каганець на дворянський стіл, поправляє свою «польку», що нависає на очі, кладе руку на груди, закриваючи нею кучері матроської кралі.

Перед ним у напівтемряві застигли кустраті, вітрами і дощами чесані голови пасинків землі. Все життя їхні чорні руки трудилися біля золотого зерна. З дитинства по їхніх плечах лящали чужі батогн, за чужими налигачами розшморгувалися до м'яса молоденькі рученята, а потім, дубіючи в кривавих і черствих мозолях, витягалися чепами і ціпами. Того й руки в селянина довші, аніж в будь-кого, тому весь час печаляться, морщаться і димами куряться хліборобські душі, тягнучися до свого єдиного раю — землі.

А вона, розкішна і убога, ласкава і жорстока, манила їх теплим дзвоном червоної пшениці і гнала в холодних кайданах у Сибір; вона пестила руки м'яким, як дівоча коса, колосом і рвала спину німецькими і гайдамацькими шомполами. То невже вона й тепер поманить і обдурить дядька?

Свирид Яковлевич знає, що і Кам'янець-Подільський, і Проскурів, мов червою, кишать петлюрівцями, що не дарма зі своєї розкішної швейцарської вілли поїхав оббивати англійські і французькі пороги пришелепуватий гетьман Скоропадський, що не з добром приїхали уенерівські міністри до чорного барона в Крим. Ще можуть вони снарядами проорати землю, ще можуть полити її людською кров'ю і засіяти кістьми, але навряд чи будуть жати на ній. Навряд! Бо вже дядько свій довгожданий наділ побачив, а хлібороба й смертю не відірвеш од землі. Для нього і небо — це, найперше, теж земля, де можна орати, і сіяти, і насаджувати райські сади.

Ще не так давно і на морі, і в холодних екіпажах, і в матроських загонах, з яких мало хто виходив живим, і в партизанських лісах не раз йому гадалося, що якогось погожого, неодмінно сонячного ранку викличуть його, кавалера двох георгіївських хрестів, якісь добрі і вчені люди, дадуть йому на руки грамоту і скажуть:

— Ось тобі, Свириде, за твої піт і кров твоя земля. Бери її і раюй на ній.

А тепер цією доброю і вченою людиною (аж посміхнувся) став у своєму селі він. Грабіжником, злодієм і хриstopродавцем величають його по всіх куркульських закутках і подвір'ях, то перекладиною лякають, го грішми і хлібом підкуповують. Ну, та це діло звичне. От жаль тільки, що грамот на землю нема: за ними сильніше чули б закон і біднота, і куркульня. Був із цим звернувся до повіткому, а там тільки рукою махнули:

— Чудак-чоловік! Де ж паперу на твої грамоти дістати? Бачиш, газети на обгортчному друкуємо, а мандати вистукуємо на другому боці архівів. Чорті-що буває: на другій сторінці наше розпорядження, а з першої на нього царський орел палицею свариться. Дві власті на одному папері вміщуємо...

Багато чого згадалося чоловіку перед своїми найкращими словами. Кожна людина на віку має свої найкращі слова. У когось вони, може, обірвались на дитячому «мамо», а потім життя так пожмакувало, покорчило, що в роті нічого, крім погані, й не ворушилось.

У іншого ці слова неждано знайшлися для якоїсь тихої дівчини, яку він у позичених чоботях повів до вінця, а в іншого прийшли тільки перед гробовою дошкою, щоб і діти не забули їх до своєї крайньої години.

Свириду Яковлевичу не довелося пролепетати рідній матері свого найкращого слова: день його народження став днем її смерті. Не судилося їй дівчині десь під вечірніми зорями розкрити свою душу, уперту, негнучку, бо так трапилось, що не з кохання, а з жалості одружився на молодій удовиці, діждався од неї двох дітей та й поніс її на кладовище, з болем в душі, але без сліз...

І хоч багато книжок прочитав за революцію Свирид Яковлевич, та слова його були прості, звичайні; звичайні для когось, але найкращі для тружеників і мучеників землі, що ліпилися на ослонах і вікнах, на порозі й помості дворянського палацу, зі стін якого підозріливо дивились на них камінні недобиті красуні.

— Товариші, сьогодні повітком затвердив наш розподіл. Тепер ви за всіма законами справжні господарі землі. Чуєте, люди?

— Чуємо, Свириде! — неголосно відповіли йому люди, схиляючи голови перед усіма новими законами і землею.

— Ну от... — і слово, зігрівши душу, на якусь хвилю зупинилось у грудях і забилося в них, мов серце. — Завтра, як тільки зійде сонце, почнемо нове межування. Хай кожен приносить на поле свої знаки. Зрозуміло?

І замовк у тиші, наче роздумуючи, а чи зрозуміло йому самому те, що він сказав, бо в цю хвилину і йому хотілося збоку послухати свої слова.

Тишу розривають оплески і схвильований гомін. Тільки Мирон Підпригора пізно спохватився, ляснув раз у долоні, оглянувся: чи думають ще люди плескати і чи не

дуже дивляться на нього. І в цей час знадвору обіззався голос Кушніра:

— Іди, іди, чоловіче, поки не пізно!

— А ти що, найстарший тутечки? — скрипить чийсь голос, і в цьому скрипі чується погано прихована злоба.

— Який уже не є, а зуби, мов квасолі, вилуцу! Тоді не зобиджайся, не зобиджайся на мене!

— Тьху на вашу самшедшу породу!

— Плюй собі в борщ!

Отак і перемежувалися буднем найкращі слова Мірошниченка. Він спочатку був нахмурился, а потім усміхнувся: життя є життям. Блідий Степан Кушнір з'являється на порозі, мовчки притуляється до дверних варцабів, і кілька голосів питають його:

— Хто там лазив?

— Столипінський дворянин, — коротко відповідає по-верх селянських голів.

— Варчук?

— Він.

— І що ти йому сказав?

— А що мені з ним говорити? Сказав, що він суча контра і щоб не любувався нашими зборами.

— А він тобі що?

— Сказав, що прийшов полюбуватися не зборами, а мною.

— А ти йому що?

— Ну, то я йому порадив прийти завтра на поле і полюбуватися, як я його землю буду міряти. Тоді я гарнішим стану.

— Га-га-га, — гримлять збори, і тільки не сміються Степан та Мирон.

Свирид Яковлевич підіймає над головою велику руку, гомін ущухає.

— Тепер, після смерті нашого Василя, хай земля йому пухом, нам треба вибрати нового голову земельної комісії. Самі знаєте, якого треба чоловіка до такої справи: щоб і землю знав, і до людської душі понятіє було.

— А тобі, Свириде Яковлевичу, заодно не можна бути двома головами? — зашегерявив, підводячись з лави, засушений мов опеньок Полікарп Сергієнко. На його загостреному знизу обличчі межуються і пошана до Мірошниченка, і якась інша, більш потайна думка, яку не так уже й важко розкусити: «Хай всі почесні і всі відповідальності лягають на одного чоловіка. Свиридові така уже

фортуна випала: усі ці роки ходити у смертниках, то хоч і жаль його, але хай сам несе свій тяжкий хрест».

— Кого ж будемо обирати? — Мірошниченко одвертається від Полікарпа, і в того відразу жалісніє обличчя: розсердився, гляди, ще й поміняє завтра землю, ткне тобі десь таке невдоб'я, яке можна всунути якомусь багатішому біднякові. Гляди, отак і зробить, бо хоч Мірошниченко і свій чоловік, а все ж начальство і до того комуніст. А Сергієнко добре знає, що тепер комуністи на ножах з більшовиками: більшовики хочуть дати біднякам більше землі, а комуністи — менше, їм тільки все в свою комунію подавай.

Сергієнко похапцем кидає погляд по лавах і похапцем думає, кого б це хоч з далекої рідні обрати головою земкомісії, щоб він по-сімейному викраєв кращої земельки.

А в цей час уже лунають голоси і збивають чоловіка з толку:

— Тимофія Горицвіта!

— Степана Кушніра!

— Не треба Кушніра: ще молодий і гарячий!

— Хай оженився спочатку!

— Та це діло не довге!

— Івана Бондаря!

— Ой людоньки, не вибирайте його! — злякано обізва-лася з коридора завзята в усякій роботі Марійка Бондар. Вона обережно винесла з темені поповнілий стан і стала на поріг нетерплячими босими ногами.

— А чого тобі, жінко добра, треба на зборах? Чи, може, вдома печі мало? — обурився Олександр Підпригора: де ж це видано, щоб на серйозні збори ще й баби телембасились.

— Того самого, Олександре, чого й тобі треба: земельки! — огризнулася Марійка, і навколо її невеликого кібчастого носа затремтіли непримиренні зморшки.

— Без тебе її не дадуть? — покосився Олександр на Марійчин важкий живіт, що неспокійно перегойдував стареньку ґартушину.

— Дадуть, Олександре, та не стільки, скільки треба. Мій Іван записав, що у нас лише три душі.

— А скільки ж, Марійко, їх у вас? Хіба вже не три? — немало здивувався сам Мірошниченко, який не перший рік приятелює з Іваном Бондарем.

— Свириде Яковлевичу, — засоромлено і докірливо повела головою Марійка і ворухнула для ясності руками

під фартухом,— ну, хіба ж ви не знаєте, що я вже, пробачте, по бабській часті на восьмому місяці ходжу?

— Та не слухайте гемонську бабу! Вона вам наговорить три мішки гречаної вовни і всі неповні! — grimнув на жінку Іван Бондар.— За сьогодні, за один день, Марійка вже цілий місяць прибавила. Вона, коли б могла,— завтра семимісячне привела, аби тільки землю отримати.

Від дружного сміху затряслися лави, підлога і вікна палацу. Не сміялися тільки недобиті камінні красуні на стінах і застигла Марійка на порозі, обличчя якої мінили рухливі рум'янці сорому й злості. Зараз вона ладна була накинутись на всіх насмішників, приголомшити їх жіночими прокльонами, але краще починати з чоловіка:

— Бачили ви такого безсовісного?! — показала пальцем на Івана.— Це ж не чоловік, а вариво, нудьга і печаль. Він же своїм словом до серця і печінок добереться, а насмішкою не пожаліє ні батька, ні матері, ні старого, ні малого. І не здумайте обирати його, бо так будете мучитися з ним, як я все життя від першого і до останнього дня мучусь.

Марійка враз насправді повірила сама собі, що таки вона з Іваном, а не Іван з нею горює, і правдиві сльози заблищали на її запалих очах. Бо відколи вона пам'ятає себе, усі, усі зобиджають її. Вдома колись її нещадно бив п'яниця батько, на економії не жалувал розбещений пригінчий, бо вечорами втікала від нього, на вулиці в її убогого одягу насміхалися багатіші дівчата, а через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів.

То чого б тепер, при новій власті, коли начальством став Свирид, не приписати Іванові ще одну душу? Велике діло, що вона заплаче в колысці сьогодні чи там через якийсь місяць-два? Головне, що вона, Марійка, почула своє дитя саме в той день, коли в селі знову заговорили про землю. І це здалося жінці небесним знаком: як почула дитяча душа землю, то вже ніхто її не відбере від мужика. Тому і просьбою, і грозьбою благала і їла Івана, щоб він вписав у списки чотирьох їдців.

Але ніде в світі не було правди. Не було її при панській владі, нема й при мужицькій. Коли б оце Мірошниченкові самому довелося поносити дитя, не задавав би їй дурного питання, а різав би норму як миленький, ще й на гак не поскупився б.

Марійка змахнула сльозу з очей і вдавано тяжко ви-

несла свою повноту в темний коридор, щоб і люди бачили, що от-от з'явиться на світ нове життя. Іван спересердя аж сплюнув: «Не чортова баба? А скажи, що десь привезли сіль чи гас, бігцем, як шістнадцятка, побіжить»,— і прикинув у думці, як вдома відбиватиметься од жінки. Поки він це думав, навколо підіймається густий частокіл рук.

Зітхаючи, підводить руку і Полікарп Сергієнко, хоча й не встиг він просунути когось із своєї, хай самої далекої, рідні. І як він зарані про це не подумав? І хоч тоскно чоловікові, але він завзято голосує за всіх кандидатів, бо хіба вгадаєш, хто з них пройде? То краще бути добрим зі всіма.

Головою земельної комісії майже одноголосно обрали Тимофія Горицвіта, хоч і віднікувався він тим, що грамоти навіть от стілечки не має і що говорити не вміє.

— А тепер вчися, Тимофію, і грамоті, і говорити! — з розмаху ляснув його по плечі немолодий коваль Кирило Іванишин.— Та йди ж, бісів син, людям поклонися за честь,— шарпонував до себе чоловіка загрубілою від огню і заліза рукою.

Ніяково підвівся з ослона високий, суворий Тимофій, ніяково посміхнувся людям сумовитими очима і знову хотів сісти, але Іванишин притримав його:

— Почекай, Тимофію! — і окинув поглядом людей.— Оце б годилося голові земкомісії зараз, для великої правди, з'їсти грудочку землі. Щоб пам'ятав, на яке діло вибрали його. Чи, може, так повіримо Тимофіїві?

— Повіримо! — першим крикнув Полікарп Сергієнко, щоб знав Горицвіт, хто горою стоїть за нього.

— Тимофій — правдивий чоловік! — залунало навколо, і навіть Марійка Бондар, яка на мить виглянула з коридора, схвально хитнула головою.

— Чуєш, громада землю тобі довірила? То знавш, як її треба ділити? — упертими очима, в яких, здається, і зараз мерехтять вогники живої кузні, дивиться Іванишин на Горицвіта.

— А так, дядьку,— поволі відповів Тимофій,— щоб і ви ні одної лишньої скиби не получили.

— Вибрав на свою голову! — жартома розвів руками Кирило і перший засміявся, садовлячи біля себе Горицвіта.— Не ждав, бісів сину, такого сорому від тебе.

— Свириде Яковлевичу, а хто ж тепер мені — чи Тимофій, чи ви — зможете, звиняйте, перемінити наділ? —

приглушуючи вусами слова, підвівся з ослона Мирон Підпригора.

— Перемінити? — здивувався Мірошниченко.— Навіщо тобі, чоловіче, міняти його?

— Та,— махнув рукою Мирон,— звиняйте, моя баба життя не дає, і чого їй тільки, спитати, потрібно? Мов кліщ, вчепилася за душу, живцем заїдає.

Олександр здивовано і недовірливо подивився на брата, вдвигнув плечима, хотів щось сказати, але Мирон жалісним затуманеним поглядом вимолив мовчання.

— Чого ж твоя жінка ще хоче? — насуплюється Мірошниченко.— То щодня бігала, щоб не забулися про вас, бо ви, мовляв, коло лісу живете, а тепер знову недогода?

— От бачите, яка вона! То, люди добрі, маю собі не жінку, а один характер! І чого вона тільки не хоче! — хитро, манівцями відводить людей від головного, щоб якось роздобрити їх і Мірошниченка.— Баби — це ж не наситна утроба. Колись моя і на великдень у верзунах ходила. Справив їй святешні чоботи, так вона їх, звиняйте, вже і в будень тягає, і навіть тепер, до снігу, носить. «Жінко добра,— кажу,— побійся бога, коли чоловіка не боїшся, де ж я на тебе взуття настарчуся?» А вона, звиняйте, зворовилася і знає тільки своє: чоботи кров гріють. І коли послухати її, то виходить, що й сонце так не гріє, як чоботи. «Ти, може, ще й черевики до чобіт захочеш!» — гримнув на неї. А вона хоч би тобі засумнівалася: «Чом не хочу, але за таким чоловіком лиху трясцю матимеш, а не черевики».

— А може, стара й правду говорить? — засміявся Іван Бондар і з задоволенням почув у коридорі смішок своєї Марійки.

— Черевиків таки вона не діждеться — не велика пані,— пообіцяв Мирон, помічаючи, що збори з співчуттям слухають його, лише Олександр все більше морщиться і покусує уста.

— Про чоботи добре ти розказав, ну, а далі що, Мироне? — допитується Мірошниченко.

— Та що далі,— одразу знітився полісовщик, підходячи до найтяжчого.— Назначили нам землю, спасибі добрим людям, а стара затялася і не хоче брати отієї півдесятини, що від Денисенка відходить.

— А ти ж як?

— Що я можу з нею зробити, як не хоче вона?

— То не беріть, як не хочете! — відрізав Мірошниченко; він зрозумів, куди гне обережний Мирон, якого зараз мовчки підтримував не один бідняк, боячись дукачів.

— А що ж, Свириде Яковлевичу, взамін дасте за цю півдесятинки? — холоне хлібороб, і на западинки його обличчя знову злітають острах і тіні.

— Що взамін дамо? — пригинаючись, наче бажаючи вчепитися в Мирона, східно питає Іванишин і різко відповідає: — Дулю з маком! Тремтиш?

Мирон поволі обернувся до коваля, наїжачився і в'їв його твердішим словом:

— А ти, чуєш, не дуже сучи мені дулі. Вони мені увесь вік сучилися... І не тремчу я... Хоч воно тепер і подешевшало життя, однак не хочу йти слідом за своїм двоюрідним братом. Осиротів наш рід, то не хочу, щоб моя сім'я сиротіла. Дайте мені, як постраждалому, тільки панську землю.

— Це ти постраждав? — обурився Бондар, схопився з лави, але в цей час у коридорі зітхнула, попереджаючи його, Марійка. Іван Тимофійович хотів підсікти Мирона, що його рідний брат ще й досі в Петлюри людям душу виймає, але згадка про Василя пом'яшила гнів. — Чи ти, Мироне, совість у лісі з вовками протрубив? Поговори ще, то нічого не дамо.

— Нема, Іване, такого права, і ти на зборах, звиняй, ще не велике цабе, — понуро відрізав полісовщик. — Що, я невгодного чогось хочу? Дасте мені куркульську землю — мене ж першого в лісі шльопнуть. Я ж не в селі живу. А комусь, може, мій шматок і спідручно буде на панський обмінати.

— Хитрун!

— Таких багато знайдеться!

— І скажіть, одразу вину на жінку спихнув, а вона в нього така тиха, що і води не замутиль.

— І я так думав, поки не оженився, — з серцем відказав полісовщик.

Тимофій бридливо подивився на Мирона, поморщився, ткнув його кулаком в спину:

— Чуєш, не канюч, мов каня, серед людей, коли чоловіком хочеш бути. Я поміняюся з тобою.

— Візьмеш, звиняй, Денисенкову землю? — недовірливо подивився на Горицвіта.

— Та візьму, що ж з тобою робити, — зітхнув Тимофій, збираючи зморшки навколо очей.

— А мені панську дасиш? — іще опасається повірити полісовщик і припадає до рукава Тимофія.

— А яку ж!

— Ой спасибі, велике спасибі, Тимофію, тобі,— аж вклонився Мирон, і борозенками його повеселілого чола почав розтікати піт.— Є такі добрі люди у світі. Коли б не моя баба, не марудив би я збори своїми балачками. Думаєш, мені легко таке говорити?

Мирон присів, ніяково подивився на Олександра, перехопив його колючий погляд і, виправдуючись, зашепотів:

— В такому ділі кожний своєї вигоди мусить шукати. А як же інакше? І Тимофій недарма помінявся зі мною. Він таки хитрий: знає, що панська земля тепер виробилася, гіршою стала, аніж Денисенкова. Ну, а до того ж Тимофій зараз за всю землю в одвіті, то мій шматочок йому, як грішникові зайвий гріх, не поміха. Чи не правду кажу?

— Сам ти грішник смердючий! Чоловік пожалів тебе, а ти зразу жалість до хитрості прирівняв! — різко одвернувся від брата Олександр і аж прикладом берданки стукнув об підлогу.

Мирон закліпав очима, не розуміючи, як можна в такий час забути обережність, на якій тепер викручується селянське життя? Хоч земля є землею, але ж треба й оглядатися на всі боки, та ще як оглядатися! Тільки дива робляться з людьми: десь на вулиці у розмові із ним — ті самі клопоти мучать і їх, а на зборах, дивись, і відхрещуються від нього, начеб він найдурніший. Виходить, ще краще треба крутити мізками, щоб когось перехитрити. А може, тепер і краще прожити, наче тебе хтось мішком прибав з-за вугла?.. Ех, коли б то знаття, яка власть установиться, тоді б Мирон знав, куди і як повернути голублі. А що, коли насправді цар остався живим і готується з Англії повернутися в Росію? Хоч він і помазанник божий, а краще хай би спокійно лежав у землі, то і йому, Миронові, було б спокійніше на серці.

Страшні думки, і роздуми, і горе за убитим Василем тупим болем підважують і підважують мозок чоловіка, що він і не чує, як Мірошниченко останнім словом підіймає збори.

Коли уже за порогом палацу затихає людський гомін, Свирид Яковлевич гасить каганчик, і в цей час до нього бережно скрадаються чиїсь кроки.

— Свириде Яковлевичу, це я,— шепоче в темряві Марійка Бондар, щоб часом не злякати чоловіка.

— Ну, що ти, Марійко, ще видумала? — ніяковіє Мірошниченко.— Де ж Іван?

— Хай його кат бере! — сердито тріпнула рукою і боляче вдарилася пальцями об ще теплий ослін.

— Ех, баби, баби, та й більш нічого не скажеш...— глибокодумно похитав головою чоловік.— Невже ти забулась, яким колись празником був для тебе Іван!

— А тепер гірше будня став,— спалахнула Марійка.— Чув, як ганьбив мене цей празник на людях?

— Бо чесний він до останньої крихти.

— Усі дурні чесні,— заклекотіло в грудях молодиці.— А що він з тієї чесності має? Десять пальців на руках і ні одної шерстинки в хазяйстві! А я господинею, а не старчихою хочу бути.

— Ходімо на вулицю: побачить хтось нас отут — чортзна-які брехні підуть селом,— посміхнувся Свирид Яковлевич, знаючи, що зараз нічим не переважиш затяту жінку.

Марійка покійно виходить з палацу і на веранді мало не обіймає Мірошниченка, сама не помічаючи цього:

— Свириде Яковлевичу, ти ж нам як рідний брат, ти ж нам найдорожча людина і найкращий порадник. Нема у нас дорожчої за тебе рідні. Та не вже, коли власть у твоїх руках, ти не зможеш на моє ненароджене викроїти якусь скибку землі? Хай уже не норма, а якийсь шматочок перепаде! — і сльози хвилювання блищать у її очах, де грає відблиск далеких осінніх зірок.

— Ох, Марійко, не доведеш ти мене до добра,— Мірошниченко прикладає велику руку до чола, а в думках перебирає тривожні години, коли він з партизанського лісу навідувався до Бондарів і ті без нарікання ділили з ним хліб і сіль, сподіваючися на кращі часи. От наче й наступили вони, а він ділить Бондарям таку норму, як і тим, що хрестом і матюками відганялись од нього...

— Свириде Яковлевичу,— жалісно потягнула Марійка своє і неждано затихла, прислухаючись до себе, до тієї радості, що обізвалася в ній. Потім схопила руку Мірошниченка і, не стидаючись, приклала до свого живота.— Чуєш, б'ється?

Упертий трепет раз і вдруге пронизав теплом широку долоню Мірошниченка. Нове життя відчувалося під рукою, і йому також треба було землі.

Тепер осінні зорі наливали щастям очі Марійки, м'яко виділялося в темені її покрасивіле обличчя, з якого відразу зійшла задавлена недовіра і настороженість до людей. І це перенесло Мірошниченка до тих років, коли він з надією і опаскою придивлявся до поповнілого стану своєї дружини. І щем далеких літ ожив у грудях чоловіка: здається, він зараз більше любив свою жінку, аніж тоді, коли вона була живою і дикуватими від страху очима стрічала його з чорних лісів — боялася і за нього, і за їхніх дітей.

Притихла Марійка занепокоєно подивилась на Свирида Яковлевича, не знаючи, що робиться з ним і чи варто знову нагадати про своє? Може, сам догадається?

— Життя...— говорить Мірошниченко, дивлячись кудись поверх молодиці, потім бере потріскану Марійчину руку, підносить до своїх уст і цілує її, як діти цілують руку матері.

— Ой, що ти, Свириде,— ніяково шепнула жінка, не так зрозумівши чоловіка.— Що ти, людино дорога.— Їй стало радісно, і страшно, і соромно, мало не так, як у ті вечори, коли до неї почав учащати Іван.

Боже милий, ніхто ще в житті ні разу не поцілував її в руку, навіть власна дочка, і тільки за цю велику жалість вона могла б піти за Свиридом на край землі. А сама аж руками прогонить од себе погані думки: господи, так і пропадає жіноче серце, жалість розтоплює його. А Свирид, тепер зовсім не розуміючи її, говорить те, чого вона так сподівалась ще кілька хвилин тому:

— Ну що ж, Маріє, завтра сама приходь на поле. Не проспи. Я шепну Тимофію Горицвіту, щоб наміряв тобі з пару лишніх кроковок. Більше поки нічим не можу пособити, а далі побачимо... І так уводиш мене в гріх.

Марійка засміялась, заграла очима:

— Не бійся, Свириде, не введу. Це коли б я молодшою була...

— Ох, і язик у тебе,— тільки здивовано брови підвів Мірошниченко.— Гляди, Іванові скажу.

— Боюсь я його, як торішнього снігу,— стрепенулась Марійка, і на зібраних устах її заворушилась упертість. От і зрозумій після цього чоловіків: то руку цілує тобі, то святим робиться.

Нахвильоване Марійчине серце враз стає на місце, і так воно, очевидно, краще для баби.

III

Велика вереснева тиша стоїть над землею.

Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники. Дорожнім відволоженим пилом, терпкими коноплями і дозрілими садами пахне ніч. Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко, проллється шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні, і знову лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих, повних дрімливого цвіту соняшників.

І навіть не віриться, що є іще війни на землі, що не людська злоба в останніх корчах цідить ріки людської крові, що іще дуже вчені і дуже ненависні люди, мов старці, вимолюють по всіх заграницях і червінці, і зброю, щоб заарканити ними здіблену землю.

Мовчки йдуть вулицями Горицвіт і Мірошниченко, бо ж ніч така, що й говорити не треба, бо в серці такі думки, що досить глянути один одному у вічі, щоб усе зрозуміти. Посеред неба гнеться на південь Чумацький Шлях, і між його доспілими зорями тремтить і осипається на край землі срібний пилок.

Зі шляху обізвалася неголосна доладна пісня, дзвякнуло стремено. На обочині поміж старими липами попасалися нерозсідлані коні, а біля грубого, в два обхвати, дерева сиділо кілька воїнів і задумано виводили не вояцьку, не похідну, а стару пісню про милого лебедя, що плавав по синьому морю, і про дівчину, яка не дочекалася свого милого лебедонька і тополею стала, щоб хоч вершечком глянути на синє море, на своє кохання.

В далекому полі підвівся пізній місяць, в низині, за городами, по-осінньому тривожились перелітні птахи, а пісня сумувала й сумувала під густим склепінням лип, на яких ще неяскравою порошею починала колихатися місячна доріжка:

Плавай, плавай, лебедоньку,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,—
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?

Рости, рости, подивися
За синєє море!
По тїм боці — моя доля.
По сїм боці — горе.

Сум і пристрасне чекання любові бриніло в молодих голосах. Десь на далеких порогах і біля понівечених війською вишневих садів, десь біля червоних калин і на чорних пожарищах покинули хлопці своїх милих дівчат, посідали на панські і казенні коні, постарішали в боях, добиваючись і до синього моря, і до каламутної Вісли. В боях забувалася чебрецева ніжність, що народжувалась у степу і лісах біля чужої роботи, де поруч жне пшеницю, чи в'яже золотий сніп, чи гребє сіно соромливе дівча. Але ще з більшою силою оживала ця ніжність у пісні, коли знаходився для неї час.

— Ти дивись, як вірно, — неждано промовив і зітхнув Тимофій, увесь поринувши в пісню.

— Що вірно? Може, торішнє згадав? — Мірошниченкові не раз доводилося від Тимофія несподівано почути таке, що вже й пилом припадало.

— Не торішнє, Свириде, а пісню. Так, наче про всіх нас сказано в ній.

— Що ж тут, чоловіче, сказано про нас? — недовірливо посміхнувся Мірошниченко.

— А те, що земля і люди поділені теперечки на дві половини. Так і співається: по цьому боці — наша доля, на другому боці — наше горе. Коли вже не буде його?

— Та, може, в цьому році скрутимо його, — дивуючись мові Тимофія, відповів Мірошниченко.

— Швидкий ти дуже, — роздумливо промовив Тимофій.

— Думаєш, не розіб'ємо Петлюри і Врангеля до зими?

— Їх, може, й розіб'ємо. А от коли ми свої задавнені злидні розіб'ємо? Їх рушницею, надійсь, не подолаєш.

— Що правда, то правда, — погодився Мірошниченко. — Плугом їх можна тільки зломити.

— Стій! Хто йде?! — лине з-за дерева різкий окрик.

На шляху виростає насторожена постать козака з лискучим карабіном в руках.

— Свої. Голова комнезаму, а це голова земкомісії.

— Мітингували? — козак опустив карабін, поправив заломлену шапку. — Все про землю?

— Про землю. На банду думаєте?

— А на якого ж дідька. Треба з корінням виривати погані зуби.

— Коли б то...

Місяць все щедріше оббризував сяйвом оброшені дерева і шлях, чіткіше обрисовувались нерозсідлані коні, а притишені пісні козаків поривались і поривались на далекі дороги, до укляклих вишняків, до червоних калин і чорних пожарищ, де є мати чи батько і вірне кохання. Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відеречко три дні під водою, був і сердега бурлак, в якого заболіло тіло, ще й голівонька; був і кінь, що клонить голову за козаком, була і дівчина, якій вгортав ноги своєю шапкою молодик. Туга віків і надії віків сходились у молодих голосах і слалися старим шляхом, стискаючи і веселячи серце...

— Ніде щиріше не співають, як на війні,— зітхнув Мірошниченко, згадуючи своє лісове партизанське життя.

Біля горицвітівського двору друзі зупинилися.

— То як, Тимофію, ти? — начеб ні про що і багато про що запитав Свирид.

Смішно сказати, але він мало не як дівчина любив свого Тимофія, тягнувся до цього русявого мовчазного красеня з сумовитими очима. І Тимофій аж тремтів за Свиридом, але ніде й ніколи, навіть за доброю чаркою, не перекинувся й словом про це зі своїм другом. Бувало, підпивши, Свирид похитає головою, стукне кулаком по столі і дасть волю своїм почуттям:

— Ех, Тимофію, і якого біса так мене тягне до тебе, пенька без'язикового?

— Чого? — затремтять округлі кінчики вуст Тимофія.— Напевно, тому, що й за чаркою не перебиваю тебе.

І він таки насправді ніде не перебивав свого товариша, інколи спокійно, а іноді з подивом прислухаючись до його розмови, не сумнівався, що при теперішній владі з Мірошниченка має вийти не менше, як повітове начальство. Тимофія ж не вабило ніяке начальство. Хай хтось навіть в золотій кам'яниці, як жар-птиця, сидить, а він і на це не позавидує. Він хоче бути тільки господарем на землі: орати, сіяти, косити, в'язати, молотити. Буде шматок хліба в руді та чоботи на ногах — от і все його щастя.

На вулиці стугоняють чиїсь повільні кроки, постукує палиця, торкаючись сухої дороги.

З жовтуватого місячного настою, мов біблейський пророк, впливає сивоголовий і сивобородий батько Тимофія, який живе аж на Зарічці. Старий, побачивши Свирида і сина, мовчки стає проти них, мовчки підіймає палицю і огріває нею Тимофія по плечах.

— Ти, анахтемський вилупку, вже в начальство поліз? — бухикає простудженим голосом, розколихуючи хвилясту, як стиглий овес, бороду.— Простим уже нѣ хочеш жити?

— Заставили люди,— спокійно одводить рукою палицю Тимофій.— Добрий вечір, тату.

— Добрий вечір, трясця твоїй матері! — лютує старий.— Ти, може, хочеш уже начальницьке галіхве надіти і хромом їх ззаду попідшивати?

— Господь з вами, тату, нащо мені здалося таке невдоб'я? — дивується син.

— То яким же тоді, без галіхве, начальством будеш? Старшим, куди пошлють?

— Землю буду людям наділяти,— з гідністю відповів батькові Тимофій.

— Він землю буде наділяти? — вигукнув, чи то дивуючись, чи то обурюючись, старий і схрестив руки на палиці. Тепер сивина його бороди якраз колихалася над перехрестям рук.— То не можна було когось знайти старшого чи розумнішого? Ти ж іще пущьверінок у мене.

Тимофій посміхнувся, багатозначно повів очима і одвернув голову від батька, щоб не розсміятися.

— В такому ділі не по старшинству, а по совісті вибирають,— заступився за друга Свирид.

— Коли по совісті — нічого не скажу: мій синаш ніколи, Свириде, в сірка очей не позичав, але молодий він ще до цього діла, земля старіших любить, тих, які не тільки верх, а й глибину її чують.

— Діду, та який він молодий: вашому Тимофію вже повних тридцять п'ять років.

— Тридцять п'ять, тридцять п'ять! — перекривив старий.— Швидко ви все робите і швидко лічите. Спішите кудись до дідька. А колись у нас не так лічили роки.

— А як же, тату?

Батько вплів у бороду правицю, вона темним звірятком заворушилась на сивині.

— Як? Ніби забувся? Літа були, Тимофію, тоді збоку, а попереду — чоловік. От коли я повів тебе наймати до

Варчуків, там обдивилися, обмацали очима з усіх боків і питають: «Скільки ж років синові?» Я їй кажу: «Та вже пастушок». Так і пішов ти до череди. А коли в економію, у строк, од стрітення до Семена, записував тебе, так теж в конторі допитувалися: «Скільки років синові?» — «Та вже погонич», — відказую. І де не питали про твої роки, говорив тільки про те, чого ти по роботі вартий: «Уже й орач» або «Уже й косар». Інший і до сивого волосу доживе, а косарем не годен стати, а ти ще й на вулицю вечорами не заглядав, а на лузі отамана вів. Отака моя всюди метрика була, аж поки тобі й лоба не забрили. А тепер новомодна метрика почалася: не встиг зносити першу пару штанів — і в начальство преться... То що ти собі думаєш, Тимофію? На легкий хліб перейти?

— Мовчіть, тату, про цей легкий хліб, — невесело відповів Тимофій. — Моє начальство до першого приморозку: розділю землю по правді — і піду за чепігами.

— До першого приморозку? І тут, як у наймах? — з'єхидничав старий; він хоч мав обличчя пророка і у великодню ніч посеред церкви першим починав читати «Діяніє апостолів», але його язика побоювалось мало не все село: умів чоловік і саме святе сказати, і грішним до печінок добратись.

— На вас, тату, як мені здається, нічим не вгодиш! — насупився Тимофій.

— Як це нічим? — одразу скипів старий і войовниче потягнувся до палиці.

— Обрали мене люди начальством — невгодно вам, києм почали нахвалятися.

— Щоб іще вище начальство чув! А то розпаскудишся, як той з повіту, що самогонку трусить.

— А тепер невгодно, що буду начальствувати до перших приморозків.

— І за цей час можна такого наколобродити, що потім в очі людям не поглянеш. Головне, Тимофію, начальство — триматися чепіг. Тоді люди будуть хліб їсти і совість мати. А з галіхве совісті не витрусиш. І не сердься в свої тридцять п'ять років, коли батько говорить, — старий зітхнув і тихіше додав: — Ну, вже тепер тобі, синку, дома ночувати не прийдеться. Земля у нас — тяжке діло: кров'ю пахне. До мене тихцем, щоб лихе око не бачило, приходь. Чуєш?

— Чую, тату, може, до хати зайдемо?

— Е, ні, не буду колошкати твоїх — нехай сплять до світу божого. Як Дмитро? Може, у неділю пришлеш до мене? Треба з пару вуликів зробити.

— Пришлю.

— Мені ж, Тимофію, щось наділиш? Хоча б те, що я тобі відділив, процента не хочу.

— З процентом, та ще й з великим, отримаєте.

— Справді? Це, як батькові, уважити хочеш? — по-жвавішало обличчя старого.

— Як і всім.

— Дивись, які щедрі тепер люди стали; глядіть, щоб через цей наділ знову мужицьке тіло від кості не відвалювалось. Як там, Свириде, з поляками і Петлюрою?

— Вже так довоювались, що останні бульки пускають. Поляки миру запросили.

— Не брешеш?

— Та я ж у вас, діду, вчився говорити, — ледве стримує в грудях сміх.

— Тьху на тебе, сучий сину! Вже й мене хочеш таким брехуном зробити, як сам.

Свирид і Тимофій засміялися, а старий в удаваною скорботою потрусив бородою.

— Сміються начальники! — насмішкувато дивиться на друзів старий. — Ну, поговорили, а тепер і додому час. Бувайте здорові, — подає пересновану вибитими жилами руку і несе в місячну даль біблейський сніп своєї сивини, що пахне осіннім зіллям і встояним духом пасіки. Позад себе він чує приглушений регіт — з нього ж, бісові діти, насміхаються.

Старий міцно стукає палицею і з задоволенням чує, як біля воріт затихає сміх. «Начальники! — сам собі дивується, як тепер міняється світ. — Хоча, може, так і треба — усе на землі тримається. Була вона панською — були панські начальники, перейшли до дядьків — давай начальників з нашого брата. От нащо тільки дехто своїм галіхве од людей одрізняється? Ні, нема кращої моди влітку, як полотняні штани».

Старий, поринаючи в свої думки, не помічає, що вже говорить уголос. Є такі люди, які на самоті гомонять лише самі з собою, а старий Горицвіт мав багато щасливішу вдачу: думав про землю — розмовляв із землею, бачив зорі — говорив із ними, ходив біля вуликів — знаходилось слово і для бджіл. І нічого тут дивного не бу-

ло: усе жило навколо нього, і все прислухалось до голосу людини...

Над селом вибілюється місячна повінь, і хоч уже випала роса, але ще випадають запізнілі краплини, від їхнього притоку над головою ремствує підсушена листва ясенів. Од тинів на вулиці лежать укорочені тіні, і в їхніх видовжених щілинах так тремтить місячне сяйво, як на ранкових річках трепещуть золоті табунці рибин.

— Земля найкраще пахне восени,— говорить сам до себе Тимофій. Це одна половина старої горицвітівської вдачі обзивається в ньому, і Мірошниченко не дивується з цього, хоча краще було б, якби Тимофій язика мав такого, як його батько. Жаль, що самому собі Тимофій більше скаже за вечір, аніж людям за рік.

— Кажеш: найкраще земля пахне восени? — пригадує всі пахощі Мірошниченко і глибше вбирає ніздрями повітря. Справді, ранньою весною земля у них пахне тільки відпаром і березовим соком, що йде від лісів, а тепер водно зійшлися настої прив'ялого соку дерев і кадіння укропу, яблуневе пахілля і медвяний повів тютюнових папуш, прісний солод відволоженої кукурудзи і різкий приємний дух чорнобривців. Хоча ні до чого це все, коли тепер не стільки духом землі тішишся, скільки думаєш, щоб не потрапити під обріз за цю саму землю.— Ну тебе, Тимофію, до дідька! — сердиться Мірошниченко.— Ти, ніби який чаклун, можеш забити голову всяким зіллям, що про головне забудеш. То завтра, кажеш, на світанку стрічаємось на полі?

— Як зійде сонце.

— Можна сказати, дочекалися свого свята.

— Та ще якого свята! Великодня!

— Де ланцюга на поле візьмеш?

— Я ланцюгом не буду міряти землю,— береться упертими складками довгасте, горбоносе обличчя Тимофій.

— Чому?

— То тільки пани догадалися брати в ланцюги людей і поля, а ми будемо легше міряти, щоб не зобиджати землі. З неї живемо, виходить, жива вона.

— В тебе все живе,— схвально подивився на друга.— Ну, бувай.— Свирид подає руку і по тінях горицвітівських ясенів сторожко прямує додому.

Тимофій ще подивився йому вслід, причинив нахололі, в росю ворота і зупинився серед іскристого, порослого

споришем подвір'я. Окутана вишняками і тіннями, німує його хата, і тільки на тому вікні, біля якого завжди спить Дмитро, ледь-ледь колишеться місячна дрімота. Ліворуч від катраги темніє клуня, а над нею самотів лісова груша — єдиний слід того, що й у цьому кутку колись шумів ліс. Вузлаті гілки груші одним краєм повисають над городом, а другим — над клунею, і в тиші час од часу чути, як зі стріхи падають на землю і відскакують до дровітні невеликі тугі плоди.

«Що ж, Тимофій, будемо робити? — за горицвітівською звичкою питає сам себе чоловік. — Воно б уже й спати пора, та хіба можна заснути в таку ніч?» Тимофій косує поглядом на хатні двері: чи не почула його Докія, а потім обережно прямує до катраги.

Тут, під ногами, шелестить тонка столярська стружка і пахне свіжообтесаним деревом.

«Дмитро щось майстрував», — з доброю посмішкою бачить в думках свого такого ж мовчазного, як і він, сина.

Тимофій навпомацки знаходить на своїх місцях сокиру, дерев'яний аршин, долото, свідерок і йде до настобурченої дровітні: хворост на ній зараз схожий на крила якоїсь дивовижної птиці. Чоловік з-під крил дровітні витягає берестовий кряж, який при місяці красується своєю широкою серцевиною. Це єдине дерево на Поділлі, що має червону, як і людина, серцевину. М'ясистий, непересохлий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки, якою завтра буде наміряти землю.

З-під сокири, дрібніючи, білим пір'ям осипаються тріски, все тоншають ніжки, вже час і зарубувати їх долотом, і саме тепер Тимофій відчуває, що хтось чужий стежить за його роботою.

Він окидає поглядом подвір'я і вулицю, але ніде нікого, тільки тихо ремствує, перетрушуючи місячні кільця, листя ясенів, і по стрісі клуні шелестять і ворухаються лісові грушки, їхні терпкі пахощі увесь час оповивають чоловіка.

Тимофій бере долото, злегка сокирою б'є по ньому — робить зарубки, але його вже не покидає неприємне почуття, що за ним хтось слідкує.

Окрім дитинства, все його життя недовірливо сторожили чужі очі. Як пронизав його вперше допитливим поглядом старий Варчук, кладучи ціну новому пастушко-

ві, так і почали його вже стерегти чужі очі, мов пси. Мінялись хазяї, але не мінялися опаска і недовіра, настороженість і зверхність, бридливість і холод, гнів і злоба в тих очах, що завжди нагадували йому: «За що ж ми тобі гроші платим?»

Не раз, наче вжалений, обертався на ці слова, і не раз господарські зіниці здавались йому холодними роздвоєними монетами: для когось у них знаходився і сміх, і доброта, і пестоші, а його вони вічно кололи одним: «За що ми тобі гроші платим?»

А тепер, десь-то, значно більше очей потягнулось до нього з іншим питанням та більшою злобою.

Він перебирає в пам'яті своїх ворогів і тільки зараз ясніше розуміє, наскільки їх збільшилось за цю єдину ніч, хоча поки що він нічого їм такого й не зробив. Та ненависть, яка оточувала Мірошниченка і Підпригору, тепер з усіх куркульських кам'яниць і хуторів повзла і до його подвір'я.

«Значить, Тимофію, такий тобі талан випав»,— зарубує долотом ту простеньку кроковку, яка найглибшою борозною проорала його життя. Потім бере свідерок і однією рукою вміло ввірчує його в дерево.

А чужі очі уже впиваються в спину Тимофія. Він повів плечима, мовби струшуючи недобрий погляд, знову оглянувся і по той бік воріт побачив чорну постать.

На мить, лише на одну мить затремтів свідерок в руці чоловіка, а потім так само закрутився, осипаючи на землю дерев'яне борошно.

А біля воріт непорушно чатує за ним чорна, роздута, мов обземонок, постать. Так вона кілька днів тому слідувала і за Василем Підпригорою. Тимофій пригадує слова Ольги, як до них перед нещастям приходив Іван Січкарь і як його нагнав з хати Василь. Невже і тепер сугулуватий Січкарь, наче сич, віщує смерть? Може б, несподівано метнутись до клуні, припасти до току, де лежить ще не млинковане зерно, або скочити в засторонок з сіном? Але горда душа з огидою відкинула ці думки: ще ніколи він не був посміховищем для людей ні в селі, ні на фронті.

Тимофій забиває і заплішує кілочки в кроковку, а пам'ять його з усіх закутків викидає ту основу, на якій, мов павук, тримається Січкарь.

Він не вчепився руками й зубами, як інші дукачі, в орну землю, а заглибився в темні ліси, кладучи їх під

гостру сокиру, вивозячи в інші місця і парячи в своїй парні обіддя. В революцію вже не треба було платити за ліс, і він валив його зі всією нещадністю і пожадливістю лісового хижака, а обіддя уміло ховав у нетрях од реквізиції. Коли ж молода влада почала добиратися і до лісу, він з торгів законно купляв ділянку і за могоричі вирубував навколо стільки дерев, що не вмістились би і в п'яти ділянках. Але й цього було мало нахрапистому дукачеві: в безхлібні часи можна було озолотитись на торгівлі продуктами, і Січкаре перевершив усіх місцевих гендлярів.

У ті часи спекулянтським героїзмом було проскочити в місто на торг з парою пудів хліба чи з кошолкою сала крізь загороджувальні загани і засідки міліції. В темні, безмісячні ночі, мов нечиста сила, пустирями і бездоріжжям прослизали заскорузлі, просалені до самої душі баришники в голодне місто, вивозячи звідти одіж, взуття, золото і торби керенок, горпинок¹, канарейок², австрійських крон і іншого паперового мотлоху, яким потім барвисто обклеювали стіни хат.

Січкаре же в ці часи брав у сількомі чи в продагентів законний папірець, що везе продрозверстку, впаковував у мішки з зерном кусні добре просоленого сала і, посвистуючи, спокійно їхав широким шляхом, радо вітався з начальниками загороджувальних загонів, курив з ними самосад і пояснював: раз треба рятувати владу, то і він, як чесний совіцький куркуль, допоможе їй. А потім тихцем збував торговцям хліб і зерном обліплене сало тільки за мануфактуру та дзвінкі гроші.

Січкаре ні разу не впіймався на цьому гендлі, але Мірошниченко притиснув його за втаєний у лісах посів. Норовистий дукач навідріз відмовився оплатити утайку і сів за це в губерньську тюрму. Одначе і тут зумів краще влаштуватися, ніж інші в'язні: уже вдруге повертається на тижневу відпустку додому.

Ось він підіймає ворота, просувається на подвір'я і, не кваплячись, суне до дровітні своє опасисте тіло. Широкий, пружиною натягнутий картуз колесом височить над головою, фасонно приплюснутий козирок врізається в перенісся.

Тимофій підводиться з землі, в його руці проти місяця блиснула сокира.

¹ 100 крб. Гроші, випущені Центральною радою:

² 250 крб. Петлюрівські грошові знаки.

— Здоров, Тимофію,— Січкар зупиняється біля дровитні і посміхається круглим видом, на якому ворухиться чорний пучок бороди, відрощеної в тюрязі.

— Здоров,— придивляється Тимофій до жорстокої по-смішки, яка нічого доброго не обіцяє людям. Товсті губи Січкаря блищать, паче смальцем хтось їх помазав, тяжка голова соняшником нагинає плечі ближче до землі.

— Кроковку тешеш? — побавився бородою і ширше розтягнув відстовбурчені уста.

— Ніби не бачиш?

— Чого ж, бачу,— на якусь мить смутнів не дуже засмагле, з білими монетами вітряних лишаїв обличчя Січкаря. Він, зітхаючи, відкидає бульдожим носком чобота якусь тріску, безневинно дивиться Тимофієві у вічі і говорить, наче продовжуючи свою думку:— Чудно, Тимофію, буває на світі: сьогодні чоловік кроковку теше, а завтра йому домовину витесують.

— Буває,— погоджується Тимофій.— Буває і так: якесь стерво копає, копає комусь яму, аж з шкури вилузується, а в цій же ямі й загрибають його шкуру.

— І так буває,— сміється Січкар.— Навіть копати яму треба з толком, головою думаючи.— І, наче нічого не знаючи, питає:— Своє поле маєш переміряти цією кроковкою?

— Ні, доміряти до свого.

Це пересмикнуло плечі Січкаря, змило з обличчя рештки сміху. Він по-котячи примружив очі і щілинами їх гостро поглянув на Тимофія:

— Пусте діло затіяв, чоловіче, пусте і небезпечне.

— Того й прийшов до мене?

Січкар зітхнув:

— Прийшов, бо жаль, Тимофію, тебе.

— З сьогоднішньої ночі почав жаліти мене?

— Таки з сьогоднішньої,— веселіє Січкар.— Не думав, що такий сумирний чоловік захоче вилазити наверх при непевній власті.

— Не подобається тобі наша власть? — починає все-редині кипіти Горицвіт, але на обличчі його повний спокій.

— А що ж у ній може подобатись? Колись я за дві сотні череду худоби купував, а тепер паршиве яйце у місті коштує двісті карбованців, бо твої більшовики вийняли з грошей золоту душу, а залишили тільки па-

перову. А що таке власть без грошей і харчів? Полова! Дмухнув — і нема!

— Щось погано ви дмухаєте, — вперше посміхнувся Тимофій і кинув сокиру на дровітню; коли що, він і руками передавить. Січкаря, в якого зараз більше жиру, аніж сили. Але навряд щоб тепер із ним зчепився Січкаря. І чує, як щось противно млостить і млостить у грудях.

Січкаря примічає бридливі складки біля вуст Горицвіта, знову починає посміхатися і говорить, наче в жарт:

— Хорошу, Тимофію, витесав кроковку. Продай мені її. Красну ціну заплачу, — ніжно потер пальцями відстовбурчену кишеню.

— Підкуплюєш? — в Горицвіта підіймаються над переніссям брови, ширшають очі, наливаючись місячним сяйвом.

— Ні, вперше купую товар з твоїх рук. Колись ти в мене обіддя, колеса з батьком діставав, то можу я в тебе кроковку купити? За найкращий ясеновий круг коліс із осями й драбиняком ти мені платив десять карбованців і морщився, а я тобі за цю мізерію заплачу аж десять тисяч, правда, совіцькими. — Він з усмішечкою витягнув з кишені перев'язану мотузочком пачку грошей, підкинув її вгору, зловив і на мигах показав: бери, мовляв.

«Не треба», — так само руками відповів Тимофій.

От і прийшли до нього вперше багатирські гроші. То, бувало, не раз доводилося правити зароблене біля чужого порога, а це незароблена плата сама приходиться у двір.

— Не хочеш? — дивується Січкаря. — Можу ще набавити, я чоловік не скупий, — виважує пачку на руці.

— Хитро придумано, Іване.

— Що ж тут хитрого? — невинно здвигує плечима. — Тільки й того торгу, що кроковку понесу додому.

— Понесеш кроковку, а своїм скажеш: купив мою душу? — розглядає врізані в обличчя дукача білі монети лишаїв.

— На євангеліє руку покладу: ніхто й слова не почує про тебе. Що було між нами — і в могилу піде! — змивається гра з Січкаревого обличчя, і він уже ладен усім запевнити і зарятувати Горицвіта.

— Нікому і ніде не скажеш? — допитується Тимофій.

— Навіть на страшному суді, — урочисто підносить вгору руку з грішми.

— Спасибі й за це.

— Молодець, Тимофійу,— з почуттям говорить Січкакар.— Молодець! Я так і знав, що з тобою можна полюдськи порозумітись. Хіба в тебе дві голови на плечах, щоб ризикувати однією! — і він вдарив по кроковці ногою.

Вона, біліючи дівочою чистотою, підвелася вгору, і Тимофій перехопив її на льоту.

— Ну от, Іване, наче й поговорили. Можна й додому розходитись. Коли тобі в тюрму?

— Післязавтра.

— Погано там?

— Не з медом, але за гроші все можна дістати.

— То знаєш, дарую тобі оці десять тисяч карбованців: бери мою кроковку задурно.

— Нащо вона мені? — засміявся Січкакар.— То тільки зачіпка до розговору була. Знаєш, я пошуткувати люблю.

— Вольному воля, Іване. А я думав, ти насправді візьмеш кроковку, а я собі другу витешу.

— Як другу? — насторожується Січкакар.— Ти, чоловіче, жартуєш чи насміхаєшся?

— Хіба мені тяжко витесати другу? — Тепер уже Тимофій безневинними очима дивиться на Івана, і той ще не розуміє, хто ж кого перехитрив. Здивування, недовіра, обурення тіпаються в усіх зморшках м'ясистого обличчя і чола.

— То ти завтра-таки думаєш міряти землю?

— А як же інакше? — насмішкувато дивується Тимофій.— Про це у нас не було розговору.

— Смієшся? — раптом скаженіє Січкакар і люто втискає гроші в кишеню.— Гляди, щоб на кутні не засміявся. Ти знаєш, із ким шуткуєш? — і навіть білі монети лишаїв наливаються кров'ю.— Чи ти не догадуєшся, з ким шуткуєш?

— Догадуюсь, Іване,— випростався всім тілом, і Січкакар якось одразу поменшав проти нього.

— Думаєш, зі мною одним? — жмакує гроші в кишені, що аж тріщить вона.

— Чого ти мене страхаєш тими, хто за твоєю гендлярською спиною стоїть? Ти думаєш, із них вилупиться нова власть? Тоді ти більший дурень, аніж я думав. Поторгувавсь, а тепер поганяй із двору,— не сердячись на обличчі, Тимофій рукою показує на ворота.

Але Січкакар сичить йому в обличчя:

— Скажи, який чесний! Він гроші не хоче брати! А землю нашу береш?! То краще захворій завтра, Тимофію! Чуєш, захворій!

— Ні, завтра ти захворієш! — в плечі випроводжає Січкаря, який аж шкварчить від люті.

— Захворій, Тимофію! Краще тобі буде! — страхає востаннє з-за воріт, а повеселілий Тимофій махає йому рукою. Посеред вулиці Січкаря заточився, про всякий випадок вдаючи з себе п'яного, загорланив:

Комнезам, комнезам —
Превелике звання.
Надіває галіхве,
Іде на зібрання.

Знову затихає подвір'я, знову падають на землю грушки. Ось одна підкотилася до самих ніг. Тимофій в задумі нахилиється над нею, витирає її полою свитки, і от уже на його руці красується, мов із сонця вилитий, невеличкий золотистий плід. Він розкушує його: холодний терпкий сік освіжає уста, до піднебіння пристають дрібні насінинки.

Тиша, задума і місячне сяйво облягають чоловіка. Він бережно ставить біля брами кроковку, для чогось перелазить парканчик, що веде в садок та на город. Дерева і зілля пощипують його руки росою, накривають своїми тінями. Зупинившись біля великого соняшника, оглядає свою дідизну, а потім і всю землю, що дримає в місячному мареві і навіть крізь сон дослухається до чогось.

Над городами безшумно пролетів пугач, на мить його туні крила врізались у місяць, потьмарили його і почали зменшуватися на тлі розкуйовдженої хмарини. Округле, мов снаряд, тіло хижої птиці чогось нагадало Тимофію Січкаря, в душі прокинулася огида і невичиті забобони, які завжди нагадують, що пугач — вісник нещастя. Навіть рукою махнув чоловік, відганяючи від себе поганий непотріб.

Враз Тимофій почув, як забряжчали ворота. Погладивши рукою соняшника, він підходить до парканчика і одразу ясніє: на подвір'ї біля ясена зупинився його син, коло нього стоїть якийсь клунок. Незвична ніжність прокидається в нього до сина, вона схожа до тієї щасливої хвилі, коли він довідався про його народження. Тоді Тимофій посадив у своєму дворі не одного, а три ясени: надіявся, що в нього буде троє синів. Але роки,

злидні і війна порвали його надії, і тільки нагадували про них своїм шумом три ясени. Згодом, коли, зіп'явшись на носочки, піднялися деревця над його подвір'ям, вони стали здаватися йому близькими і живими. Він і в окопах бачив їх поруч з дружиною, сином, батьком.

І ось зараз Тимофій подумав, що недарма-таки він садив три ясени: ще мають бути в нього діти. Може, трохи совісно буде перед Дмитром, але ж він, Тимофій, не винен, що тільки в одній армії прослужив, мов мідний котелок, мало не сім років. А до цього... Та що там казати — підросте, сам знатиме людяність.

Він підходить до сина, який, спочиваючи, сперся спиною на ясен.

— У вітряку був, Дмитре?

— У вітряку. Мама послали трохи пшениці вмолати.

— Пшениці? — здивувався Тимофій. — Це що: в неділю — великдень?

Дмитро поправив хвилястий запітнілий чуб, посміхнувся:

— Наша мама і великодня так не чекала, як землі. Вже наперед прикидає, де і що засіє. Я інколи для жарту щось не по її скажу — страх як починає сердитись і знову вголос засіває на тому наділі, що має отримати.

— А ти ж не сієш в думках?

— Теж і сію, і саджу, — споважніло горбоносе обличчя.

— То сій і сади, сину, бо наше ремесло — леміш і чересло, — охопив рукою ще м'якуваті плечі Дмитра, пригорнув до себе, струсонув.

Син здивовано подивився на батька і тільки й промовив:

— Ги!

— От тобі й «ги», — перекривив батько. — Неси вже свої паски в комору.

Дмитро підкинув мішечок на плечі, а Тимофій, посміхаючись своїм думкам, іде до хати, обережно відчиняє двері. Сяйво од вікна освічує чоронокосу голову Докії, яка тихенько припала щогою до руки. Докія крізь сон почула шерех, зашелестіла соломою, одразу скочила на долівку, солодко потягнулася, знову сіла на ліжко, не в силі розтулити сплетених вій.

— Тимофію, це ти?

— Я, Доків. Спи, спи.

І дружина припадає до подушки, борючись зі сном.

— Що там?..

— Де це? — з насмішкою торкається рукою до її оголених колін.

— Ну там... На зборах! — за одвічною жіночою звичкою навіть крізь сон поправила сорочку на колінах.

— Нічого такого. Спи.

— Земля...

— Земля,— зітхнув.— Спи...

І вона покійно, як дитя, засинає і в сні бачить ті самі поля, які сняться їй мало не щоночі.

IV

На перехресті брати мовчки, навіть не простягаючи один одному руки, розходяться по домівках. Їм після сьогоднішніх зборів стільки треба сказати один одному, що краще не говорити. Олександр лютує в душі, обзиває брата усякими словами, а Мирон одночасно чує свою провину і хоче застерегти молодшого, що тепер треба обережніше жити між людьми. Буря дуби на цурпалки трощить, а травичку тільки нагинає. Тому й не спіши, Олександр, поперед батька в пекло. Як дасть бог, встигнеш підняти голову догори і тоді, коли над нею кулі не свистатимуть.

На шляху затихають кроки Олександра, а Мирон прямує до свого лісового закутка, де біля ставочка, оточеного подвійною рамою з очерету та кущів; стоїть його нова охайна хата. Згадка про неї і веселить, і тривожить працьовитого чоловіка: таки поставив, як хотів, своє гніздо: щоб і синя вода коло нього була, щоб і вулики дерев'яними шапками красувалися перед господарем, щоб і ліс радував око. Але тепер він більше лякає чоловіка: яка тільки погань не шукає притулку в лісах. Та все норовлять об'їсти, обпити, обікрасти тебе. Виносиш їм останній хліб, а за душу тремтиш, щоб, шуткуючи, не розміняли її. Навіки запам'яталося, як однієї ночі прийшли до нього два бандити. Їли ж вони, як у прірву пхали, потім узяли увесь випечений хліб, обтовчене пшоно, сіль у вузлику, гладущик меду, і, вже прощаючись, один із них сказав на порозі:

— Славний ти хазяїн, то треба вбити тебе,— і почав спокійно знімати з плеча обріз.

І вбив би, та жінка кинулась йому в ноги, називаючи його милостивцем і синочком. Тоді бандит щось подумав

і вистрілив у вулик. За плотом задзвеніли потривожені бджоли і почали вночі вилітати з покаліченого житла.

Згадавши про це і скільки-то хліба пішло в чужі забруднені руки, Мирон зажурився, замуликав сумну пісеньку і зразу ж перелякався: а що, коли його приймуть за якогось активіста і бабахнуть із втинка? І знову подумав, що не вистачить у нього хліба й до посту. Треба, щоб жінка підмішувала в муку перемелене кукурудзиння.

З бічної вулички виразно почулися чиїсь голоси. Мирон хотів обійти їх стороною, але ж пізнав шекеряння Полікарпа Сергієнка і повільну мову Семена Побережного, який живе над самим Бугом. Сперлись дядьки на тин і знову ж таки гомонять про землю і політику.

— Нема, нема порядку, Полікарпе,— зітхнув Побережний, вибиваючи кресалом вогонь.

— Таки нема,— охоче погоджується Полікарп, який вдячний вже за те Побережному, що той розмовляє з ним, як з рівнею, а так не часто з ним розмовляють люди, хоча побрехеньки його слухають з охотою.

— Уже і землю, можна сказати, наче в руках тримаєш, та не відаєш, чи не вислизне вона, як в'юн,— хмуриться літній рибалка і починає роздмухувати вогник.

— Ще й як може вислизнути,— гнеться над тином худий, наче смик, Полікарп,— він прикурив од губки, видно, затягнувся, і кашель глухо обізвався в його просушених і прокурених грудях.

— Кругом же бандити, кругом. Як не Гальчевський, то Шепель, як не Шепель, так хтось з кумпанії «гоп, кумо, не журися»¹ вирветься, і все на безголов'я наше. Нема тієї строгості, того порядку, що при царі був.

— Еге, далеко до нього,— так само охоче підтакує Полікарп і неждано випалює:— Це коли б цар був з більшовиками замирився, то кругом був би порядок. Цар, собі мислю, царював би в своєму кришталевому палаці, а більшовики землю б людям нарізали. І тоді було б наше госуларство на увесь світ.

— Ох і скажеш ти, Полікарпе,— безнадійно махнув рукою Побережний і затягнувся цигаркою.

«А може, щось і вийшло би з цього»,— задумався на мить Мирон, обережно йдучи далі, але згадав, який Полікарп лепетун, то й собі рукою махнув. А що нема

---

¹ Так на Поділлі звали махновців.

порядку — сам бог з неба видить. Ось наклали на мужика хліб, хай і так, але нехай уже тоді він має захист від власті, нехай не грабують його всі, кому не лінь. Бо, виходить, платиш не одну, а три продрозверстки. А до того — ніде поганенької залізяки не достанеш, до гасу і солі не до купишся. От чересло, як життя, потрібне до плужка, а він замість нього ладнає австрійського багнета. Але для чого вже тривожити кості помазаника божого — хай лежить собі в землі, не чіпає людей, то й люди його не зачеплять.

Збоку під шопчиною щось заворушилося. Мирон злякано присів побіля тину. Зовсім недалеко обізвався дівочий голос:

— Чуєш, не балуйсь!

— Та хіба я що? — зламуючись, дивується басок.

— Нічого. Заховай руки.

— Вічно від тебе тільки це й чуєш.

«Чорти, і революції нема на них!» — сміливішає Мирон, випростовується і навіть лізе в кишеню за кресалом. Але краще дома закурити.

Край села за містком, де завжди, окрім зими, ночує луна, спадає в ярочок вузенька вуличка. Вона вибігає до рядочка верб, і тут її перехоплюють ворота. Трохи далі за ними починається Миронова садиба.

Ось і місяць заблищав у його джерельному, вічно холодному ставку. Як і завжди, за прибережним вітерцем повертається листя очерету, як і завжди, не сумуючи, весело дзюрчить нижче ставка невтомний струмок. Під його щебетання прокидається і засинає Мирон, а коли десь доводиться відлучитись на день-два, відчуває, що чогось не вистачає йому.

Він ступає на крихітну, затінену вербами гребельку, що відділяє ставок від струмка, і аж здригається: за кущами ліщини стоїть Варчукова бричка, а на лискучих спинах вороних грають місячні смуги. З-за коней підводиться сухий, чорний, мов циган, Варчук і широкоплечий, оторочений волохатим колесом волосся Ларіон Денисенко.

Вони мовчки ждуть, поки Мирон підійде до них. І він таки йде до них, мов до вбивців. Чого лишень треба їм од його душі, яка тільки одного спокою бажає. Але де тепер той спокій на землі?

— Довго ви ораторствуете, Мироне.— Варчук подає вузьку руку, похитує клинцюватою головою.

— Нема хліба, нема сала, тільки збори та вистави.— Денисенко прямо з Варчукової руки перехоплює Мироніву.— Що там? — гойднув, наче колесом, головою в бік села.

На ставку спросоння кахикнула качка і налякала всіх трьох. Денисенко потягнувся рукою до кишені, а Мирон підвів пучку до спітнілого від переляку чола.

— Ви скоро й свої тіні будете страхатися,— презирливо скривив тонкі уста Сафрон Варчук.

На плескату обличчі Денисенка пробігає невдоволення:

— Помовч, Сафроне, зі своєю хоробрістю. Тепер не знаєш, з якого боку погібелі чекати. Що ж там на зборах, Мироне, слухали-ухвалили?

— Ет, і не питаєте,— безнадійно трусовув пальцями лівої руки й опустив голову під вагою чотирьох настожених очей.

— Не відмовились дядьки від нашої землі? — підходить Сафрон до полісовщика.

— Тільки я один одмовився,— вперше додивляється, що великий, згорблений зразу ж біля надбрів'я ніс Сафрона одним кінцем вростає у суцільну лінію брів, а другим — у смолисті вуса.

— Тільки ти один? — дивується і хмурніє Сафрон і недовірко дивиться на полісовщика: чи не обманює?

А Мирон, не знати чому, починає поспіхом оправдуватися перед ним:

— Коли я відмовився, звиняйте, від землі Ларіона, тільки панської захотів, позаду ще обізвалося кілька голосів, але Мірошніченко приглушив їх.

— Як же він приглушив? Може, не по закону? — бажає вчепитись хоч за якусь ниточку, а Миронові знову стає страшно: чи не продав Мірошніченка.

— Та ні, він їх приглушив мною, сказав: «Не хочеш брати землю Ларіона — не бери, а іншої не дамо». Цим не тільки приглушиш, а й доб'єш дядька,— прорвалося непотрібне слово.

— Його й трясцею не доб'єш! — блиснув сповненим ненависті оком Сафрон.— Завтра мають ділити?

— Завтра.

— Що ж, може, й потішаться на кілька днів нашою землею. А ти, Мироне, тримайся свого, то не пропадеш. Живи,— вдарив полісовщика кістлявою рукою по плечі, наче дозволяючи йому жити на світі.

Денисенко, горблячись, важко пішов до брички, витягнув звідти пошивку, поперед себе поніс до полісовщика, зітхнув:

— Бери, Мироні, гостинець. Знаю, сутужно в тебе з хлібом. Набрав тобі трохи святого зерна,— журичись, простягає пошивку.

— Обійдусь, Ларіоне, без нього,— кривиться обличчя в чоловіка.

— Не обійдешся, знаю твої достатки! — всунув дарунок в руки полісовщика.

Мирон розгублено підхоплює пошивку знизу, і вона, мов чужий живіт і мов чужий гріх, приростає до його тіла.

Барчук і Денисенко, стиха перемовляючись, вилазять на бричку, вороні, граючи місячними плямами, розкішно і дзвінко перебирають ногами деревини на гребельці і від приторку віжок беруть розмашисту рись. В очах полісовщика, який розгублено стоїть біля ставу, нестерпно блищать в'їжджені, оббризкані росою шини. На лісовій дорозі зникає бричка з двома темними постатями, а біля гребельки залишається самотня людина зі своїми нелегкими думами і чужим зерном; воно здається їй гірше краденого, дарма що ніхто й не знатиме про нього, навіть рідний брат.

На ставку з хлюпотом скидається риба, тихі круги, погойдуючись, ідуть і йдуть до самих берегів і зникають біля коріння дерев, а от для думок нема такої затишної схованки: все мучать вони чоловіка.

Мирон кладе пошивку на землю, розшморгує зав'язку і в горловинку засовує руку. По одному доторку пізнає, що зерно не перевіяне. Ось він підносить повну жменю до очей. Вітерець, бавлячись, зриває з руки полову, і червоні, мов коралі, зерна пшениці то беруться сяйвом, то гаснуть під рухливими тінями верб.

На його руці лежить та сама пшеничка, яку він давно хотів виміняти в Ларіона на посів, але той правив за неї, мов за рідного батька. А тепер сам привіз до нього. Мирон сумовито оглянувся і, не жаліючи, сійнув цю жменю зерна у ставок, воно зашипіло на воді і, мов давина невідомому богу, полегшило душу чоловікові. Він підіймає пошивку, іде до комори, відчиняє її і з плеча висипає зерно у темне з глухуватим гомоном всипище. А в цей час на нього з презирством напливають сірі, непримиренні очі Мірошниченка. Полісовщик в думках

оправдується перед ними: нічого, зовсім нічого такого не сказав ні Денисенку, ні Варчуку.

Мирон завжди, коли всипав у засік своє зерно, зупинявся перед ним, перебирав його рукою, а це одвернувся від нього і швидше закрив комору.

В хаті, розкидавшись, спить дочка, налякана жінка й тепер ночує в комірчині. Від столу пахне смажена риба, яку ятерами виловлює його Василинка. Одначе зараз не до їжі чоловікові. Скидає шапку, чоботи, катанку і, залишившись перед образами в усьому полотняному, кладе на себе широкий хрест і ревно шепоче:

— Хрестом охрещаюсь, з хрестом спати лягаю, хрест при мені, при моєму сні. Пречиста в головах, янголи по боках, стережіть душі до півночі, а з півночі до світа, а од світа до нині, а від нині до віка.

Але ні пречиста в головах, ні янголи при боках не принесли спокою цієї ночі.

V

З Кам'янця-Подільського — останньої резиденції «головного отамана військ України» Симона Петлюри — крізь лінію фронту пробиралися підполковник політичного відділу Кіндрат Погиба і сотник Данило Підпригора. Одягнуті в приношені селянські свитки, з косами за плечима, вони під виглядом заробітчан поверталися з Молдови. Навіть заради обережності і тютюн в кісетах був молдавський.

Правда, Погибі пропонували взяти в дорогу ще й отруєні цигарки — може, когось і доведеться тихцем відправити на той світ, — але в досвідченого підполковника іронічно зібралися складки навколо рудих, як тютюн, очей і повеселіло кавуновидне, завжди насурмонене обличчя:

— Візьму лишень тоді, коли, не дай бог, доведеться надовго в Совдепії працювати. А зараз моя місія далеко простіша.

У військовому міністерстві Погибу знали як сміливого вояку і здібного штабіста. Похмурий і зосереджений, він не губив голови у боях і не совав її в дрібні авантюри, сидячи у штабі, де він, здається, раніше самого Петлюри розкусив далекосяжний приціл австрійського архієпископа Вільгельма Габсбурга.

Коли вузькотілий нащадок ерцгерцога Карла-Стефана з румунського полону вдруге потрапив на Україну, головний отаман зустрів його з розкритими обіймами і своїм наказом переродив ротмістра Вільгельма Габсбурга в полковника української служби Василя Вишиваного. Звичайно, після Бреста, коли і німці, і австрійці мало не лобами стукнулись, вириваючи з уенерівської делегації шматки України, можна було ротмістра зробити не тільки полковником, але й генералом, однак треба було й подумати, чому так архікнязь вподобав Україну, чому так загравав у своїй вишиванці з «січовими стрільцями», чому, доклавши немало зусиль, вивчаючи українську мову, почав друкувати у Відні поганенькі українські вірші.

Не вінок поета, а корону українського королівства мріяв надіти на свою голову нащадок ерцгерцога. Бавлячись невеликим трикутником вусиків, не раз він, коли був у доброму гуморі, любив повторювати:

— Якщо вугілля — король, а пшениця — королева, то Україна — королівський трон.

Так, для нього Україна була тільки тронем, на який він сподівався опустити свій підгонистий зад, і невже цього хоч нюхом не вловлював честолюбивий головний отаман, який не міг уявити України без свого одноособового проводу?

Хоча Погиба й недолюблював метушливого, падкого до авантур і парадів Петлюру, а всі свої надії покладав на Юрка Тютюнника, однак восени 1919 року якось натякнув головному отаману про потаємні думки новоспеченого провідника політичного відділу. В головного нижче прищухлих уст ображено затіпалися дві складки. Він, ніби схлипуючи, вдихнув повітря і зразу ж, за виробленою звичкою, артистично підвів руку і потягнувся нею до коміра, оздобленого тризубцями і квітами. Здається, у відзнаках влади він шукав нового рішення, і хоча за паном отаманом стежила тільки одна людина, він і перед нею позував, не розуміючи грані між великим і смішним.

А смішним для Погиби він уже став у осінні дні вісімнадцятого року, на підступах до столиці. Коли петлюрівці вигнали з Києва Скоропадського, то сам головний отаман ще п'ять днів не їхав до столиці, керуючи іншою операцією: його господарники обдирали зі спальних вагонів червоне й зелене сукно і шили з нього для Петлю-

ри й штабу козацькі шлики. Без них полководець не міг в'їхати в столицю...

— Спасибі, пане підполковнику. Розберусь,— втомленими, обліпленими синьожилими повіками очима показав на двері й тією рукою, що обмацувала отаманські відзнаки, натиснув на потаємний дзвінок.

Але в цей час наріли такі події, що, очевидно, головному отаману було не до королівських мрій Вишиваного. Начальний вождь Української галицької армії Микола Тарнавський за таємним наказом диктатора Петрушевича підписав умову між галицьким командуванням і Добровольчою армією Денікіна. Українська галицька армія, що на кілька місяців продовжила агонію розбитого весною тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року головного отамана, тепер кидалася в обійми того ворога, який незрозуміло чому вважав Петлюру за більшовика. Петрушевичу легше було приймати з рук Денікіна галицьке губернаторство у складі «єдиної, неділимої», ніж пристати на угоду з Пілсудським, яку вже таємно від Петрушевича готували петлюрівські дипломати.

І в ці осінні дні в Кам'янці-Подільському, де з червня осіло два «українські» уряди, тиха ненависть між двома царками переросла в нещадну гризню між директорією і проводом Західноукраїнської народної республіки. В той час, коли тиф нещадно косив петлюрівців і «січових стрільців», коли розкладався фронт, а міністри знімали з нього воїнів для евакуації за кордон награбованого ними майна, в Кам'янці-Подільському точилася запекла боротьба і йшов торг за владу, за те, кому правити Україною і якому катові краще служити. На останньому об'єднаному засіданні міністрів, що відбувалося в диктатора Петрушевича, був присутній лише один міністр УНР, і недарма доктор Макух їдко відзначив, що на раді міністрів виступило вісімнадцять діловодів, бо міністри повтікали з України з різним майном.

Але і в таку годину, коли два уряди володіли двома неповними губерніями, між директорією і ЗУНР не було досягнуто угоди. Старий адвокат, який несподівано став диктатором, уміло зваливши вину за підписання угоди на Тарнавського, навіть для проформи заарештувавши його, спробував широким жестом втихомирити суперечки:

— Для історії нам треба вмирати разом!

Він вірив, що історія уже невіддільна від нього, як вірив і в те, що вона зі своїх сторінок вишкребе корсіканця з Кобеляк, як тихцем величали Симона Петлюру.

— Для історії нам треба вмирати разом! — повторив ще раз, трагічно піднісши руки до чорних, очевидно, нафарбованих, вусів.

Але й перед смертю диктатор поставив чотири вимоги перед директорією: в директорію прийняти одного галичанина, Петлюрі залишити почесний титул головного отамана, але усунути його від оперативних завдань, змінити кабінет і віддати галичанам портфель міністра фінансів.

Рештки уряду Української народної республіки відмовили Петрушевичу в його домаганнях, бо де ж це видано, щоб Петлюра міг хоч на вершок обмежити свою отаманську владу! П'ятнадцятого листопада Петрушевич зі своїм урядом таємно тікає з Кам'янця-Подільського, а головний отаман напризволяще залишає рештки своєї армії і з кількома міністрами та скарбницею поспішає до Проскурова. Але дорогою довелося кинути навіть скарбницю й на возі добиратися до Любара, а звідси від своїх же отаманів тікати до поляків.

В ці листопадові дні, коли Петлюра кинувся до Пилсудського, втікав до Австрії претендент на українську корону. Він уже більше не з'явився до головного отамана, коли той повернувся на Україну з тими спільниками, яким нещодавно погрожував словами генія: «Кари ляхам, кари!»

За два роки циганської служби в головного отамана Погиба вже по-справжньому й не знав: хто ж заслуговує кари. Вчорашні вороги робилися спільниками, вчорашні спільники ставали лютими ворогами, орієнтації Петлюри мінялись, як вітер навесні, і за це сповна платилося кров'ю, й хлібом, і возами грошей, що друкувалися в Берліні і Кам'янці.

Нелегкі роздуми не раз тривожили душу Погиби, і найбільше лякало те, що з кожним днем він все більше віддалявся від золотих долин свого життя і від своєї України. Він теж міг би давно сидіти за кордоном, але після втечі Петлюри до Пилсудського пішов з Омеляновичем-Павленком і Тютюнником у тяжкий зимовий похід, щоб тільки бути на Україні. Бився з денікінцями і червоними, відлежував тиф у хуторян і весною двадцятого року з болем у серці отримував од поляків для

своїх козаків педоношене фантя колишньої австрійської армії. Оце і все, що заслужили його голодні, обдерті і завошивілі воїни. Правда, вони ще з подивом побачили генеральські відзнаки, нашиті новими союзниками отамапу Омеляновичу-Павленку, і, ремствуючи на все, стали в австрійських недопосках на правому фланзі шостої польської армії.

І хоч Петлюра за рештки своєї влади продав Пільсудському Галичину, Холмщину, Волинь і Полісся, але доводилося триматись за нього: за цих два кривавих роки його мотузочок до самого краю вився з мотузочком головного отамана. Цей мотузочок, здається, стане петлею, якщо Врангель не відтягне ще більші частини червоних з польського фронту.

Погиба, поклавши голову на сіно, лежить у дядьківській клуні, крізь щілину дивиться на попелясте байдуже небо, воно саме коло землі стелиться хмарами на ніч, а за цими осінніми хмарами лежить уже інша земля, до якої він має сьогодні пробитися.

Городами, подзвонюючи вуздечками, проходять два літніх селянини. В одного з них червоніє свіжорозсічена губа, на сизій, мов туман, бороді видно сліди присохлої крові.

— Берегли, берегли — і на тобі оказію, — сам до себе говорить другий, низькорослий, схожий на вивернутий з землі пень. — Хет, чорти б їхню маму мордували...

— Тепер хоч сам на себе цю зброю натягуй, — потряс вуздечкою сивобородий і раптом, як людина, яка пустилась берега, викидає з глибини грудей: — Господи, хоч би вже червоні прийшли! Змиловився, господи!

— Хет! — махнув корчуватою рукою низькорослий. — Всяка власть мужику на погибель. А червоні продрозверстку накладають.

— Зате землю дають!

— Хет, кому дають, а в кого й відрізають.

— У нас не відріжуть.

«Сволоцюги! — втомлено лає в душі селян Погиба. — За них кров проливаєш, а вони задрипаної шкапи жаліють».

Але за тією шкапою перед підполковником на мить розкривається селянське животіння цих часів. Мордований, обідраний скороминучими владами, отаманами і різними батьками, без гасу, без солі, без сірпиків, без взуття, в грубій полотняній одежі стояв той дядько на шля-

хах історії і болючими очима дивився тільки на землю. А поруч із ним стояла його покірна, з протертими боками шкапина, яка теж мучилася не менше селянина, добуваючи йому і його дітям чорний, сурішкою згірчений і потом зрошений хліб.

Одначе тепер іноді й селянській долі завидував Погиба: яка не буде влада, а цей полатаний дядько залишиться на Україні, матиме сякий-такий закуток, і, гляди, дочекається своєї землі, і сам, сучий син, більшовиком стане. А куди воєнний вир закине його, Погибу, і ким він стане в найближчі часи?

Після того як поляки почали думати про перемир'я з більшовиками, Погиба не раз із жахом заглядав у майбутнє і не бачив пристановища своїй душі. І справді, куди їй було подітися? Пілсудського він ненавидів, більшовиків боявся, на Петлюру махнув рукою. Але була ще надія на Врангеля і чудо; щоб наблизити це чудо, він без вагань згодився перейти лінію фронту і підняти різних «батьків» на організований виступ проти молоді Радянської влади.

Біля брами сухо стрельнула дерев'яна засувка, розчинились дверцята, і в потоці надвечірнього сяйва в клуню, згинаючись, увійшов сотник Підпригора. Навіть поганенька свитка, облізла бараняча шапка і руді полатані чоботи не нівечать міцної невисокої постаті сотника.

Брунатне, пропечене совцем обличчя схоже на обличчя простого, трохи вилицюватого сільського парубійка, в якого тільки й краси, що по-юнацьки свіжоприпухлі вуста і дикуваті темно-сірі очі, які навіть посміхаються задавненою журбою. Біс його знає, що криється в цих великих очах: чи селянський сум за землею, чи за дитячим щебетом, який і досі сниться колишньому вчителю сільської школи.

— Що чувати, пане сотнику? — з цікавістю піднімає підполковник над теплим сіном затяжку для його шиї голову.

— Брід знайдено, човен підготовлено, а на тому березі ще, кажуть, з учорашнього дня наче нікого немає. Поки зійде місяць, масмо бути на вереміївському хуторі, — коротко уточнив те, що в основі було відоме підполковнику.

— А Веремій, пане сотнику, надійний? Не переметнувся? — натискає на останнє слово.

Підпригора здригнувся і поморщився, наче сердячись на свій внутрішній дроз.

— Не повинен. Йому, пане підполковнику, з червоними не по дорозі.

— Хуторець чималенький має?

— П'ятдесят десятин.

— Якраз винниченківська норма, — з усмішкою згадує пояснення колишнього голови генерального секретаріату. — Як-то поживає тепер ваш бог?

Підполковник знає, що сотник майже ніколи не розлучається з творами Винниченка, вважає його одним з найкращих європейських драматургів, знає, що не раз в Кам'янці-Подільському з Підпригори глузував сотник Євсей Головань:

— Ти не думай, що Винниченко — це те дерево, з якого вирізують королів. Це дерево хитається не в один бік, а серцевина його ще ніким не розгадана...

— Як живе мій бог — не знаю, — підіймає пильний погляд на підполковника, — але він кинув до нас новий ключ.

— О, це він уміє! Та ще й як! — нахабнуваго засміявся підполковник. — Не орієнтує більше на п'ятдесят десятин?

Цей регіт обуренням обзивається в грудях сотника. Ще хвилину тому він вагався, чи сказати Погибі, що він випадково знайшов у одного селянина.

— Ні, він орієнтує нас на... комунізм!

Підполковник з несподіванки аж свиснув, підскочив угору і на штанях, як діти, поїхав слизьким сіном прямо на тік.

— Щось надруковано його? Де? — похапцем обтрушує одягу від пахучого зерна лугів.

Підпригора з внутрішньої сторони кишені вийняв синю, з грубого обгорткового паперу газету — подільські «Вісті».

Підполковник нетерпляче вирвав більшовицьку газету, розгорнув її, знайшов потрібне місце і вголос почав читати.

Грубуваті, перегнуті довизу уста підполковника заворушилися, наче в насурмоненого бурсака. Але ось він знову свиснув, подивився на Підпригору.

— Ну й штука ваш бог... Як він тепер на капіталізм обрушився! Коли ж він правду говорить, а коли брехнею молиться?

Підпригора іронічно посміхнувся, і сірі очі його красиво зясніли:

— А це, здається, вам, пане підполковнику, повинно бути видніше.

— Чому ви так гадаєте? — гостро зиркнув на нього Погиба.

— Не я ж, а ви з ним зустрічалися і в Центральній раді, і в директорії.

— Зустрічатися зустрічався з цим горішком, та, виходить, розкусити його й сам головний отаман не зміг.

— Зате він головного отамана...— вирвалося в сотника, але він вчасно зупинився.

Погиба зосереджено зібрав зморшки на чолі, щось подумав і тихо промовив:

— Мені, пане сотнику, ваш Винниченко знаєте кого нагадує?

— Ні, не знаю.

— Великого грішника, схожого на пана Твардовського, який не може прибитися ні до неба, ні до землі. Як ви гадаєте?

— Образно сказано,— задумався сотник.— Ну що ж, коли продовжити ваш образ, то політика в нього, може, й від лукавого, але ж яка божа іскра сяє в багатьох його творах!

— Я забороняв би письменникам втручатися в політику! — презирливо глянув на газету.— Яка ще там срьєсь порадує нас?

— Читайте далі,— загадково поглянув на нього сотник.

— А ви напам'ять уже вивчили? — недовіжливо покосився підполковник, і знову його перегнуті, як місяць на дощ, уста відстовбурчувались, рухались краями, і знову їх розірвав свист, оголюючи посічені вершечки широких зубів.— Оце в'їв! До самих печінок Петлюри добрався!

Погиба опускає газету і не знає, чи шматувати її, чи повернути сотникові. Ось він обернувся до нього і тричі сплюнув через ліве плече:

— Тьху, тьху, тьху! Треба ж на дорогу таку єрьєсь знайти. Чи не думаєте, пане сотнику, що ваш бог узяв і переметнувся від французів до більшовицьких комісарів?

— Нехай про це, пане підполковнику, думає політичний відділ, а наше діло — теляче.

— І давно ви почали вважати своє діло за теляче? — стрепенувся підполковник, і в його словах забриніла не то цікавість, не то погроза.

— Ні, після цього листа, — схитрував сотник. — Коли боги не йдуть прямими дорогами, то що робити нам, грішним?

— А прямих доріг, пане сотнику, нема. Вони тільки в тумані молодості ввижаються рівними і рожевими, — переконано сказав Погиба. — Чи не потягнув цей лист вас додому?

— Мене завжди тягне додому, — просто відповів, і, дійсно, перед ним, як в тумані, прослалися дороги його юності.

— Хитруєте, пане сотнику, — тютюнові очі Погиби блиснули двома іскорками.

Підпригора тільки знизав плечима і нічого не відповів. Що ж, Погиба розгадав, що він хитрує, але не розкриватися ж перед ним, не міг же він сказати: «Пане підполковнику, те, що написано отут, по зернині за ці два роки збиралось і набухало в мені».

Для підполковника військо було матір'ю, воно виростило і викохало його, возвеличило блиском царських погонів, зробило з нього спочатку воїна, а потім убивцю. Він, опріч муштри, штабних карт і вбивства, не знав і знати не хотів іншого ремесла, і коли його душа тужила, то тужила за справжніми полководцями, які можуть захистити і відродити козацьку славу України.

А Підпригору погнала до війська крайня жорстокість вісімнадцятого року і національна романтика. Він свято вірив тоді, що вдарить у великодній дзвін визволення, і тільки пізніше з жахом почав розуміти, що дзвонить на похорон своєї України.

VI

Сумне осіннє смеркання.

На мармурі застиглих хмарин, мов тінь, стоїть висока тополя. І думки, мов тіні, сновигають навколо тебе, стрічаються з острахом і наполохано летять десь за річку, за тополлю, до того шматка землі, на якому і досі надієшся знайти людяність і щастя. Може, вони і чекають когось, тільки не його. Він розвіяв їх по пилинці, розтрусив по чужих шляхах, розстріляв у тих битвах, які не славою, а ганьбою лягли на його понівечену молодість.

А шматок землі і від цього не гіршає: то під громом стоїть, деревами кличе — прийди, то весняними, із цвітом, із плесами, лужками розстеляється і також шепче — прийди. І давно прийшов би, цілував би дорогу, де люди ходять, вклонявся б рідним порогам, аби не страх. Невже він такий боягуз, невже його душа із лопуцька? Ні, як обривати, то сьогодні ж треба обривати все з повинною.

Меншає небо, засмоктусь тінь тополі, підходить до самого берега і колише на ньому потемнілі хмари.

Немов у забутті іде стежиною до річки Данило Підпригора. Кісся із збитою косою торкається кущів, і посічені вільхові листки шарудять холодною росою. Попереду з веслом у руці, насвистуючи якусь пісеньку, шкутильгає босоногий парубок, позаду важкувато гукає чобітьми підполковник. Як би і йому, Данилові, хотілося зараз із веслом у руці сісти на свій вербовий човен, прибитися ним до свого тихого дому, до братів і дружини. Де тільки тепер вона?

Двадцятилітнім учителем він стрів її на кам'янистих берегах примхливого Тетерева. Після розкішної і ласкавої природи Поділля його все дивувало в глибині поліських древлянських нетрів: і гнилий звітрений камінь, на якому виростили соснові бори, і мармурове родовище біля Дякової дубини, і лісові каменярі, де, схиливши спина, довбалися красиві засмаглі каменярі — нащадки колись вивезених сюди італійців, які давно зріднилися з українцями. Отут, на правому березі ріки, біля низької, зарослої мохом тераси, він якось побачив гурток семінаристів. Чорноволосий студент з очима і постаттю бунтаря тримав у руці затиснутий камінь і, розмахуючи ним, метав іскри на терасу і своїх супутників.

— Ви тільки подумайте! Це поки що єдине на Україні родовище справжнього сірого і рожевого мармуру, на нього, як на дівочі скроні, лягла прекрасна ніжність білих і червоних прожилок, — показав шматок мармуру. — Його прикрасили зерна чорного лосняку і кристали піриту, флюориту і червоного залізняку. З цієї краси треба різати богинь і героїв, але цю красу нищить на вогні поміщик-дикун Коростишев. Він з мармуру випалює вапно!

— Який вандалізм, який вандалізм! — задзвеніла приємним голосочком тоненька миловидна дівчина, і цей перший дзвіночок зразу ж зачарував його.

Вона звалася Галею, а розгніваний семінарист з очима і постаттю бунтаря мав тихеньке прізвище травички — Нечуйвітер. Як це все давно і недавно було. Миловидна дівчина стала його дружиною, з Григорія Нечуйвітра, як і треба було сподіватися, вийшов каторжанин і комуніст. А він, Данило, замість стати поетом, зробився петлюрівцем. І кому яке діло, як він замість романтичних вершин звалився в смердючу яму. Ідеї Нечуйвітра йому здавалися примітивними і занадто залізними для тієї селянської душі, що кохалась у величних джерелах старовини і мріях про свій тихий рай на семи десятинах землі.

— Чого пан сотник зажурився? — ударом руки прибив усі спомини підполковник.

— Думки та гадки обсїдають голову.

— Страшнувато?

— Не без цього, — признався Підпригора, а босоногий парубійко здивовано оглянувся на нього.

— Чого там страхатись: червоні простого мужика не чїпають, — підвів очі на збиту косу, і не можна було розібрати, чи глузує він, чи підбадьорює.

Підполковник відчував лукавство, підозріливо глянув на перевізника.

Від прибережжя запахло солонкувато-кислим намулом і лускою. Ось уже крізь віконце прим'ятого верболозу сколихнулося плесо Бугу, під берегом воно заштриховане тінями дерев, що, мов утоплені велетні, хочуть піднятися з глибин. Берег тут чорноземний, трав'янистий, і вода не шипить, як на піску, а глухо клекоче. На кого обурюється вона, обвалюючи землю з купинами кущів і жорсткого зілля? На лівобережжі, замість верб і чагарників, видно погорблені смуги темені. Чим вона зустріне їх: чи мертвою тишею, чи смертельним пострілом?

Як би зараз хотїлося стати малим хлопчиком, почути материне слово, забути вагу пережитого і острах прийдешнього. Здається, всі, коли зроблять щось погане, повертаються до свого дитинства. В цьому є якась втіха, але нема захисту: невинність дитинства не в силі змити погань зрілих літ.

Парубок, згинаючись, витягає з кущів човен, показує на нього Погибі й Підпригорі, а сам широко хреститься перед рікою. Сотник сідає на носі, ближче до небезпеки, далі підполковник, а перевізник руками й грудь-

ми натискає на пров¹ і вскакує в човен, коли він, схли-
нуючи, віддаляється від землі.

Темінь придавила човен до води, і на ньому насторо-
жено слідкують за берегом дві людини зі зброєю в ру-
ках, а третій — з веслом. Вода, мов невідомість, затис-
нула довбану посудину і щось їй лепече на своїй мові.
Пальці, втиснуті в держалцо браунінга, починають про-
сити полегшення, а човен колихається й колихається, ви-
хоплює з поймаючих хвиль то плескіт, то зітхання,
то клекіт, то гнів.

З розгону напливає берег. Човен м'яко, ніби щеня,
ткнувся до нього носом, пішов затоки. Данило вискакує
на хистке купиння, оглядається довкола, водячи браунін-
гом. Осіння тиша стоїть над берегом, і тільки один плес-
кіт води підмиває її. Всі трое мовчки прислухаються до
неї, і перше зітхання полегшено виривається у парубка.

— Хвалити бога, в добру годину доїхали.

В цей час за верболозом верескливо і п'яно обізвався:
«Маруся отравилась, в больничный дом везут». Недале-
ко прогриміла підвода, пролетіли чоловічі й жіночі го-
лоси, тиша приглушила їх. Але через якусь хвилину
неждано вона обізвався прекрасним самотнім голосом,
що невідомо для кого з кобзарською тугою підіймався
на битій подільській дорозі, невідомо кого благав не про-
ливати людську кров, бо

Людська кров — не водиця —
Проливати не годиться.

І перед силою цієї туги, перед силою людської любові
два вбивці мимоволі опустили донизу свою зброю і го-
лови. І тільки перевізник з піднятим угору веслом тяг-
нувся головою, мов соняшник, за піснею своєї кров'ю
политої землі.

— Сліпий Андрійко співає. Дасть же бог такий го-
лос, — з сумовитим захопленням промовив парубок.

— Хто ж він? — різко обернувся до нього Підпри-
гора.

— Чоловік, — ухильно відповів парубок.

— Сліпий від роду?

— Де там, осліпили.

— Хто?

— А хто ж його знає? — нахмурившись, подумав хло-

---

¹ Передня частина човна.

пець, а потім не витримав: — Одпі кажуть — гетьманці, інші на вашого брата кивають...

— А ти знаєш, хто ми? — скипів підполковник і різко обернувся до перевізника.

— Заробітчани, — спокійно відповів той, але це підполковникові здалося в'їдливим натяком.

— Помовч, паскудо, бо я тобі вкорочу і другу ногу! — засичав, підводячи зброю на каліку.

— Спасибі й за це, — натягнувся голос у парубка. — Бачу, недарма перевозив. — Хлопець плигнув у човен, мовчки відштовхнувся од берега.

Вода захвилювалась і понесла парубка до того берега, де і його хтось ждав з добрим словом.

— Для чого ви так, пане підполковнику? — з докором промовив сотник.

— А чого ж розпустив язика, мов халяву? Не знає, а ляпає грязюкою на нас.

— Добре він знає. Видно, кажуть, пана по халявах, — сердиться на себе, що не зміг більш достойним словом обрізати підполковника.

— Та дідько з ним... — почав відходити Погиба. — А голос у цього Андрійка прямо з серця жили вимотує. Тільки в імператорському театрі співати. Але з нашим варварством...

Шарудячи верболозом, вони виходять на м'яку від розмеленого пилу дорогу, зразу ж сходять на гони і прямують до хутора Веремія, який не знати для чого вибрав собі низину, тішився своїми двома ставками, рибою і засівав раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею на продаж.

— Ви тут не зіб'єтесь? — питається підполковник, загубивши орієнтацію на плутанині гінних доріг, доріжок і стежок.

— Все це босими ногами сходжено. На цих стежках і репались, і виростили вони.

— Репана поезія, — засміявся підполковник.

— Так, справжня поезія завжди у нас була репаною. І смішного дуже мало в цьому.

В долині високими, як пагорби, осоками темніє хутір. Біля греблі Погибу і Підпригору зустрічає агент отаманської контррозвідки Денис Бараболя. Для певності він витирає сірника, придивляється до Погиби й Підпригори, який одразу ж запам'ятовує невисоку, заокруглену постать і обросле, наче вовняний м'яч, облич-

чя. Агент сердечно вітається з Погибою і, мов легковажна дівчина, все тримається його рукава.

— Нікого тут нема? — підполковник, який не дуже полюбляє шпигунів, обережно вивільняє свій рукав з обіймів Бараболі.

— Зараз — ані лялечки! Але, буває, червоні козаки залітають на хутір: то поїсти, то вівса пару снопів для коней візьмуть. Щоб ніякої несподіванки не було, я вас у старій столярні влаштую. Туди майже ніхто не заглядає.

— Фронт далеко стоїть?

— Відсунувся звідси. Не дуже густо в червоних з військом. І сяк і так латають свої лінії. Від Бугу до Дністра у них стоїть лише одна Чотирнадцята армія, бригада Котовського і Перша дивізія червоного козацтва. Пан головний отаман значно більші сили має. Коли б у добру годину вдарити — на триння б розмололи більшовиків, — хихикає Бараболя.

— Незабаром ударимо, але треба добре тил підготувати. Тут хтось є з надійних батьків і отаманів?

— На Літинеччині Гальчевський гуляє, в шести верстах звідси орудує батько Палилюлька, біля Жмеринки має чималу силу отаман Черногуз. А є ще поблизу одна волость — ні наша, ні їхня.

— Це ж як зрозуміти?

— Об'явили хлібороби свою селянську республіку і не визнають ніякої влади, крім своїх людей. Обрали навіть міністрів і не сумніваються, що вони в полотняних штаних засідають. А одному так громадою на чоботи скидалися: своїх не було, а без чобіт і дядьки не хотіли мати міністра, — засміявся, наче по заказу, відділяючи кожпе «хи-хи».

— Як ви на це дивитесь, пане сотнику? — побігли до самого підборіддя складки від вигнутого рота підполковника.

— Як? Дуже просто. Селянин усі віки шукав справедливості і доброго царя. Коли навіть у нього дурник Іван в якомусь царстві-государстві ставав царем, то чому тепер дядько не може стати міністром у своїй волості?

— А як у них з грішми? Теж свої? — з усмішкою допитується підполковник.

— Поки різними користуються, але уперто шукають машинки. Десь довідались, що наш пан головний отаман

кілька разів під час відступів кидав грошові кліше та машини, і послали своїх ходаків шукати їх. Хотять щось доробити в тих кліше, щоб мати зовсім власні державно-волосні знаки,— і знову почав розривати ланцюжок хихикання.

На хуторі зарані відчинено хвіртку для гостей, зарані замкнута собак, вони тепер надривним виттям обзиваються з-за сінешніх дверей.

Денис Бараболя котиться подвір'ям, що завалене свіжозрубаним лісом, спиняється на перелазі і звідси гупає в садок. Тут, між високими, як дуби, подільськими глеками¹, примостилася старенька, облуплена дощами і часом столярня. Отаманський агент відмикає скригучий кількафунтовий замок, обіруч зриває його. Пропустивши гостей, Бараболя засовує двері, входить до майстерні і витирає сірник. Він спочатку чахає, шипить, бризкає сіркою та смородом і нарешті займається.

В майстерні старанно завішені невеликі, на чотири шибки, віконця, на порізаному і подовбаному столярському столі стоїть страва, самогон і темна варенуха, на долівці тріщать під чобітьми купчаки й чорнобривці.

— Еге, тут зовсім не погано,— задоволено помічає підполковник два тапчани зі свіжими постелями.

— По-варварськи просто,— враз поважніє кудлате обличчя Бараболі.— І я думаю, пане підполковнику, тепер лише варварством і язичеством можна врятувати цивілізацію. Християнству ця ноша вже не під силу.

— Давненько не чував під українськими вербами ніцшеанського смороду,— поморщився сотник.

Погляди Підпригори і Бараболі схрестились, і вони одразу відчули один до одного гостру неприязнь.

— Прошу до столу. Самогон, скажу вам, одна мальвазія,— м'ячем вертиться перед підполковником Бараболя, і Підпригорі стає огидно дивитися на цього дрібненького картяра, який примхою долі не раз ставав суддею і катом людського життя. Очевидно, щось подібне відчуває і Погиба.

— Денисе Івановичу, ви вже вечеряли? — діловито запитує підполковник, з подивом помічаючи, що невидима лінія навпіл ділить округлий вид агента: одна половина обличчя з улесливим оком, веселенька, а друга — похмура, з настороженим і недобрим оком.

---

¹ Сорт груші.

— Був гріх, був гріх,— скидає різні очі на Погибу і невідомо для чого рве своє хихикання: чи це в нього від природи, чи вироблене на агентській службі, щоб можна було відводити підозріння — просто собі трохи пришелепувата людина.

— Тоді, попрошу вас, одразу ж мотніться до Палилюльки — хай прибуде сюди.

— Сьогодні ж? — одно око агента дивується, а друге злішає.

— Якнайскорше!

— Що ж, мотнуся.— Бараболя неохоче котиться в куток майстерні, витягає з-під тапчана батіг та полотняну торбу. Він перекидає торбу через плече, одним рухом міняє форму шапки, міняє і вираз обличчя й в'яло хльостає батогом. І вже здивовані гості побачили перед собою не догідливого агента, а прибитого нещастям пастуха, який розгубив свою отару.

— Ну й артист ви! — спущені донизу уста підполковника, наскільки могли, підвелися вгору.

— Була собі на всьому господарстві одна кобилка і та кудись пішла: чи до Петлюри, чи до Троцького... Ет, біда,— запечалено повів бабськими плечима Бараболя і навіть лукавої іскорки не викресав з різних очей.— Будьте здорові, піду шукати свою худібку,— закинув далі торбу за плече і справжнім пастухом вийшов з майстерні.

— Бачили? — зиркає підполковник на сотника.— Я його погнав до Палилюльки, щоб не чути слизького «хи-хи», а він — артист артистом.

— Артист із страшного балагана! — з презирством подивився услід Бараболі.

— Не подобається ви мені сьогодні, пане сотнику. Зовсім не подобається,— пильно глянув на нього підполковник і задумався: знову прокинулась підозра до цього м'якотілого вчителя.

— Я й собі не подобаюсь,— понуро відповів Підпригора, не ховаючи дикуватих очей від Погиби.

— Нерви, усе нерви. Водюю і жінками їх треба лікувати. А ви усе аскетом живете. Напевне, уповаєте на вірність своєї дружини?

— Моя дружина — свята! — відповів з гордістю і неприязню: терпіти не міг двозначних натяків і масних розмов.

— Війна і святих робить грішницями. Життя вимагає свого,— не зважив підполковник на тон сотника.

— Життя, пане підполковнику, завжди вимагає свого, але не можна виправдувати ним кожну підлість.

Погиба ще хотів щось напівжартівливе сказати, але у саду щось гупнуло, затріщало, посунулось ближче до майстерні. Підполковник і сотник схопилися за зброю, відхилились од вікон, питально глянули один на одного: чи не приготував їм пастку отаманський агент? А в саду, ближче до вікон, знову почувся тріск і дзвін заліза. На обличчі Підпригори з'явилася посмішка полегшення:

— Та це ж спутані коні пасуться. Чуєте, залізне путо бряжчить?

— Хіба? — підполковник обережно відсунув ковдру од вікна, глянув у садок. Там, біля самого малинника, підминаючи його копитами, ходили попасом рослі коні.— Чорти б їх брали! Як вдарили по нервах! — відхилився од вікна, засміявся, потягнувся до накритих тарілками мисок.

В першій із них лежали розкішні, вогкі й потемнілі від сметани смажені карасі.

— Вереміївські! — пояснив Підпригора.— Восени старий возами вивозить на торг карасі і коропи. Коропи в нього по півпуда нагулюються.

— Як пахнуть,— втягнув дух риби підполковник.— Зразу б треба сісти за них, але ще хвилинку заждемо. Чи не терпиться вам?

— Я не голодний.

Морщачись, Погиба скидає з правої ноги тіснуватий чобіт, обережно вивертає край халяви, ножем відпорює чорний від поту піднаряд і витягає якісь прим'яті папери. Ось він розгортає їх, і Підпригора вчитує, що це власноручно підписані Петлюрою посвідчення на формування і провід «повстанських» загонів. Цими документами, сфабрикованими військово-похідною канцелярією, головний отаман надіявся наплодити нових отаманів і отаманчиків та ствердити владу новоспечених батьків, які трималися не на ідеях, а на погромах, різні і самогоні. Погиба вписує в посвідчення прізвище Палилюльки, а решту папірців знову засовує у халяву, підморгує вигнутими, як і рот, бровами.

— Захалявні батьки! Колись, може, нащадки згадають нашу роботу... А тепер і до вечері.

Підпригора тягнеться рукою до варенухи, але Погиба силоміць забирає пляшку від нього:

— Хіба це козацьке діло — пити бабське питво? Нам оковиту треба! — з фасоном наливає самогонку в склянки. — За ваше здоров'я, пане сотнику! — одним духом перехиляє первак, задоволено крикає і трясє важкою головою, на тонкуватій шиї шарніром рухається адамове яблуко, знизу воно, мов ніжками, підтримується двома грубими жилами.

Хміль одразу вогнем розходитьсь по тугому тілі сотника, уперто сміливим блиском виступає на очах.

Випили ще по склянці, і підполковник, забуваючи обережність, розвеселився, навіть намагається заспівати улюблену пісню головного отамана і його війська: «Ой що ж то за шум учинився, що комар та на мусі оженився».

Але дійде до мухи, гляне скоса на вікно — замовкне і починає філософствувати:

— Нема кращого краю, як Україна, тільки бути та жити на ній. А життя — це зустрічі і прощання, це хліб і вода, це горілка і кров... Ой що ж то за шум учинився...

З прогнутих уст Погиби все частіше вибиваються широкі підсічені зуби, і вони, і настогидливий комар, що оженився на мусі, і філософія Погиби починають обурювати Підпригору, який п'є, але не допиває міцну, з вінцями шумовиння самогонку. Його думок і хміль не може приглушити.

— Так ви гадаєте, що ваша жінка свята? — з масною усмішкою кусає його Погиба, граючи своїм весільним перснем.

Данило люто випростується:

— Я волюю говорити про жінок тверезими словами.

— Уже й розсердився! — здивувався підполковник, розлив іще самогон. — Пийте, пане сотнику! Добрячий первак! Хто зна, коли вдруге будемо пити разом.

— Навряд чи ми будемо ще пити разом! — різко глянув на Погибу і напружився увесь, мов перед боєм. Це прийшла до нього та природна впертість, яка не раз круто повертала його життя. М'який і мрійний за вдачею, він легко поступався перед більш наполегливими та говіркими людьми, не умів сваритися й грозитися, але коли доходило до чогось кривого, його вже ніхто не міг похитнути.

— Навряд чи будемо ще пити разом? — повторив Погиба. В нього з несподіванки затремтіла рука, самогон хлюпнув поверх склянки, змочив шершавий, посічений ремеслом столярський стіл і жалісно закапав на долівку, де умирали духмяні чорнобривці і купчаки.— Це як накажете розуміти, пане сотнику? — тверезіє вся важка округлість обличчя підполковника, але раптом вона зм'якшується усміхом:— Ви про небезпеку, про нашу смерть думаєте?

— Ні, я думаю про своє життя,— бережно поклав хліб коло миски.— Я чесно вас привів на хутір, а сам іду додому. З мене вистачить війни! — на всякий випадок відступає від Погиби.

— Виходить, щури перші тікають з корабля, що тоне? — блиснули недобрим вогнем тютюнові очі підполковника.

— Ні, тепер щури кусаються до останку! — і цими словами підіймає підполковника з стільця.

Вони стають одним проти одного, лихі, непримиренні, готові на все.

— Значить, пане сотнику, руки вгору і комісарам під ноги?

— Комісари дають землю мужикам.

— І вам наміряють три аршини землі! Щоб не дуже тлусто було!

— Як уже буде,— почуває, що підполковник ударив у найболючіше місце.

— Вони ж тільки за одну любов до України ставлять під стінку, бо вони інтернаціоналісти...

— Як уже буде,— тихіше говорить сотник.

— Ви — герой за святу справу — і невже станете зрадником? — відчуває підполковник вагання на побілілому як сніг обличчі сотника. Але ці слова змивають з Підпригори противну хвилю розслаблення.

— Ні, пане підполковнику, ми не герої святої справи,— похитав головою.— Це ми лише думали так, поки не стали іграшкою чужої політики і продавцями своєї землі.

— Ну й наговорили ви одразу,— докірливо похитувє головою Погиба, ледве стримуючи себе.— Розберемося з одним, а потім перейдемо до другого. Так, я не заперечую, що чужі держави дають нам допомогу, але ж ми також маємо свій уряд, хай поганенький, але це перший український уряд.

— А яка йому ціна?

— Напевне, і він дороженький, як і всякий уряд,— хотів жартом втихомирити сотника.

— Ні, пане підполковнику, він дуже дешевенький, не дорожчий за вуличну кралю. Який же це уряд пародної республіки, коли в столиці його — в Кам'янці-Подільському — польський староста на нашій-таки землі садовить в тюрюгу, як злодіїв, одразу трьох наших міністрів? Ви в історії людства зустрічали подібну ганьбу?

— Випадок справді ганебний,— погодився Погиба.— Нам треба кращий мати уряд. Хоча б для Європи...

І за ці слова люто вчепився сотник, викидаючи з грудей усе наболіле й намучене, що зібралося майже за два роки.

— Для Європи це найкращий уряд: він, як реліквію, відстоює самобутність українського кожуха, а саму Україну продає її ж катам. От і виходить, як говорять прості стрільці: не комар на мусі оженився, а Пілсудський на Петлюрі оженився. І паречена Пілсудського віддає йому в придане Україну.

— Ви таки гадаєте, що ми продаємо Україну? — напруга кам'янить бурякове обличчя підполковника.

— Я не говорю особисто про нас. Нас навіть прикажчиками до торгу не допустили. Ми лише дешеві наймити, підсліпуваті фурмани, які своїм горбом тягнуть Україну на продаж.

— Браво, пане сотнику! Ви одразу стали червоним!

— Ні, я став чорним від гніву і горя, бо хіба гріх продажу України не стає і для нас труною?

— Так і лягай, падло, в труну! — з звірячою спритністю Погиба вирвав з кишені браунінг.

Але сотник з не меншою швидкістю однією рукою впирається в пальці, а другою в шию підполковника, підставляє позад нього ногу, і Погиба навznak гупає на долівку. Сотник навхрест падає на нього, почувуючи, як під його пальцями жабою б'ється твердий клубок горлянки.

Підполковник вивертається, але сотник знову опиняється на ньому, не випускаючи з руки рухливий клубок горлянки.

Погиба починає задихатися, і тоді Підпригора обома руками вихоплює його браунінг.

... Шуткуєте, пане підполковнику! — наставляє зброю в груди Погиби.— Шуткуєте!

— Стріляй, бузувіре, стріляй, зраднику,— твоя пора,— хрипить, незручно коцюрблячись па долівці, Погиба. Під ним тріщать і відлітають гарячі крихкі голівки купчаків.

— Я в лежачих іще не стріляв,— спиною відходить сотник до порога, але зброю тримає проти голови Погиби.

— Може, для зручності накажеш встати? — на тонкуватій, закинутій шиї судорожно, мов потворний чоловічок, рухається адамове яблуко, і здається, наче воно допомагає Погибі викидати з грудей важкі слова.

— Для зручності, краще лежи і не здимай галасу. Отак і попрощаємось,— плечем відчиняє двері майстерні.

— Але ми ще стрінемося, пане сотнику! — не вдячними, а непримиренними очима змірює Підпригору.— Ще зійдуться наші дороги.

— Тим гірше буде для тебе. Сириці мало маєш в руках,— крізь злість посміхається сотник.— Прощавайте! — Зникає за дверима.

— Ні, до побачення, зраднику! До страшного побачення! — здоганяють хриплі, повні ненависті слова.

«Може б, вернутися і навіки втихомирити цей клубок злості?» — на мить завагався Підпригора, але одразу ж сплюнув і рішуче вийшов у сад. Тут він згадав, що в майстерні залишив косу, але вже не повернувся за нею: як рвати, то рвати усе. І це він зробив скоріше, аніж думав.

А що ж тепер далі? Життя чи три аршини землі? І знову ненависть і страх важкою лапою зчавлюють його душу. Вона завжди з трепетом поривалась додому, до рідної землі, до Миронового ставочка, до тих лісів, де у верхівках дерев розкошують окрайці хмар, до золотих кіс дружини. Коли б то можна було злитися з тими лісами, землею, коли б це був самий край його дороги, коли б не треба було з'являтися у страшні військкомат і Чека...

З Погибою він різко, сміливо говорив і про три аршини землі, а на самоті перед завісою невідомого сміливість з кожним кроком по краплі почала виціджуватись на росяну землю.

VII

Біля прогнилої кринички з похилим хрестом дорога від Веремієвого хутора розходитьсь двома чорними рукавами, що охоплюють велике, з непересохлими плесами болото.

В дитинстві Данило не раз у сухоліття пригонив сюди худобу, пасучи її понад краями болота, а парубком приходив ночами на полювання. Ляжеш проти місяця біля плеса й прислухаєшся, як спросоння дихає вода, придивляєшся, як місяць виплітає на ній срібні мерехтливі сіті. Ось і птиця заворушилася в очереті, випливає табунцем на місячну дорогу. Тоді, майже не цілячись, він бив по табуну. Птиця, струшуючи краплини з крил, перелякано зривалася з води і затихала за густими верболозами і вільшняком.

А він переходив на інше плесо і знову лягав проти місяця на росяні купини, пізнаючи таємниці цієї глибокої землі з її страшними вікнами і теплими продухами, які навіть зимою блищали тихою прозорою водою і зеленіли стрілками трави. Старі люди розповідали, що в давнину, коли Кучменським¹ шляхом вривалися на Поділля татари, в цих болотах знаходили порятунок околицьні села й майдани.

Данило Підпригора сходить з дороги і прямує навпростець, на болото: так набагато ближче додому, та й коли за ним здумають погнатися Погиба з Бараболею — сюди не наважаться піти.

Збоку, очевидно, в просі, обізвалась куріпка, на її голос відгукнулося ще два птахи, під ногою тихо писнула вода, і земля почала прогинатись. Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на невірно окреслені хмари. І ці мазки поперед місяця лягли на темнів невеликого озерецька. Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням. Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів, переходить у щілини, затягнуті травною, незабаром і вони зникають, і чиста зелена подушка прогинається, рветься під ногою людини. Тоді спокійно витягай ногу і, не спиняючись, пружинь уперед.

Праворуч, непаче в чародійному краю, розкрилось рівне коло плеса. Місяць навпіл проорав на ньому золоту

---

¹ Кучменський шлях, що йшов понад Бугом, зветься ще Хапським.

скибу, а навколо неї така глибока темінь, мовби хто настоював воду на чорному камені. І птиця тут чорна розкльовує місячне сяйво, вимиває ним свої крила.

Данило задумано обходить озеро, на якому місяць ширше веде свою оранку, а качки навіть не обертаються на ходу людини: очевидно, давно їх ніхто не полохав. За другим плесом він купинами обходить «вовчу пастку» — вікно, затягнуте болотяною кашкою і цвітом, — втискається в зарослі вовчого лика, яке вже красується своїми сережками, і знову натрапляє на ледве помітні сліди.

Заболочений, оброшений з голови до ніг, він зрештою виходить на твердий берег, на землю свого дитинства, бо тепер у нього нема своєї землі. В дрожі він зриває з голови чужу шапку і пітними солоними устами припадає до зжатого поля. На його обличчі змішуються роса і сльози.

— Земле, прости мені за все, — міцніше притуляється до її грудей.

Земля слухає його і мовчить.

Він ще прислухається до неї, і думки його згодом ідуть до людей. Данило стає на ноги, обважнілою рукою витирає обличчя.

От він і зустрівся з своєю землею, із своєю надією і тривогою. Немало людської крові пролито за неї, а чи стане вона щедрішою, чи покращають люди після цього, чи ще більше озлобляться в своїх нестатках і темені? Хай за цю землю покалічилось його життя, але хай воно в інших не калічиться.

Попереду, в глибині ночі, махає веселими крилами високий вітряк, над ним, як млинове коло, підводиться місяць, а хмари навкруг нього зовсім білі, мов лебеді; він ніколи ще не бачив уночі таких чистих хмар, він ніколи не міг подумати, що його може так схвилювати простий вітряк, ця добра птиця, яка тягнеться крильми і до місяця, і до землі.

Недовго роздумуючи, він іде прямо до вітряка. Кого ж першого зустріне з свого села, і чи пізнають його? Біля вітряка нема ні одної підводи, ні однієї конячки. Це дивує і радує Данила: значить, не завізно сьогодні. По скрипливих східцях під посвист крил він підіймається наверх, відчиняє легенькі дверцята.

Біля мучника червоняста молодиця дощечкою вибирає у мішок муку. Недалеко від неї на обземку в старенькій

ринці ворухиться вогник, кидаючи світло на красиве у своїй задумі, горбоносе, з важкими бровами обличчя парубчачка. Він сидів на мішку, дивився на гру вогника, і навіть це юне обличчя вже було замкнуте одвічними селянськими думками.

— Добрий вечір,— тихо привітався Данило.

— Доброго здоров'ячка,— скоромовкою відповіла молодиця, бистрими очима глянула на гостя, а парубчак підвівся з мішка, кивнув головою і знову сів. Кого він так нагадує із знайомих?.. Ага, так воно, певно, і є: це син Тимофія Горлицвіта. Такий самий ніс, така сама задума на обличчі, такий самий русявий хвилястий чуб.

— Мелеш, хлопче? — підсів до нього.

— Ні, я вже змолв. Тітку з Майдана чекаю, бо вони самі бояться йти додому,— кивнув головою на молодицю, і ледь помітна усмішка заворушилась на нижній, трохи прогнутій губі.

— На плечах несете мливо?

— На плечах і на спині.

— Тяжко?

— Аби тільки було що нести,— розумними сумовитими очима глянув на Підпригорю.

— Як тебе звати?

— Дмитром.

— А землю у вас уже ділять?

Обличчя парубчачка пожвавішало.

— Завтра мають починати.

— І ти отримаєш теж?

— Як і люди,— заграли тихі вогники в сумовитих очах парубчачка.

— Любиш землю?

— А хіба її можна не любити? — різко, всім тілом обернувся до невідомого, болотом заляпаного чоловіка.— Худоба — і та її любить, губами кожену билинку цілує, а що вже говорити про людину! — враз неждано розкрилася замкнута душа підлітка, яка теж тільки землею жила.

І Данило чомусь відчув, що перед ним сидить не простий парубчак, а господар землі, майбутнє її і, може, навіть його.

VIII

— Татку, татку, хтось тарабанить у вікно,— тремтить біля сонного батька дівча років десяти. Вона першою в хаті почула стукіт, сповзла в одній сорочечці з ліжка і з жахом побачила, як на залитому сьйвом вікні ворушилися руки і голова якогось невідомого дядька.

— Василюк, це ти? Чом не спиш? — прокидається батько, зітхає, підводить руку до дитячої голівки, раптом зривається з ліжка і, тягнучи доньку, затискається в за-капелок за скриню. Звідти він обережно визирав і, уми-раючи від страху, бачить, як по шибці, мов у поганому сні, рухається чиясь шапка і рука. Василюк забивас-ться головою батькові під руку, шепче йому в сорочку:

— Татку, не страхайтесь, це не бандити. Бандити уже виривали б вікна з завісами.

— Ой, що ти тямш,— охоплює великими пальцями пахолоче тільки одиначки, притискає ближче до себе і не знає, що йому робити,— думки шалено шарпаються в різні боки і на півдорозі обриваються, мов гниле паву-тиння.

«Може, забитись у глибоку яму під припічком, а мо-же, вислизнути в сіни, а звідти на горище?.. А як же з Мартою?» — зрештою згадує про дружину і одразу за-буває її, бо думки переносять його на горище, де можна вирвати стріп і втекти від нещастя в ліси.

— Татку, чуєте, вас кличуть? — вірним вухом Васи-люк вловила од вікна ім'я свого батька.

Підпригора напружує слух і справді чує чийсь наче знайомий голос:

— Мироне, відчини, це я... Мироне...

— Я ж вам казала: це не бандити,— чує крізь сороч-ку дитяче дихання.

— Мироне, Мироне...— колишеться голос од вікна до скрині і народжує в грудях хвилювання.

«Свят, свят, невже це Данило? Звідки ж він міг узя-тися?» — радіє і холоде Мирон: виходить, це не смерть прийшла за ним, але і не те, чому б можна було пора-дуватись.

Боляче забившись плечем об ріжок скрині, він вихо-дить на середину хати, придивляється і прислухається до вікна, а потім різким порухом припадає до нього.

— Даниле, це ти?

— Я, брате,— чує схвильований шепіт, бачить при-

плюснуте швидкою обличчя, яке зовсім не нагадує того Данила, яким так гордились вони.

Збиваючи з ніг Василянку, він вибігає в сні, тремливими руками відчиняє дерев'яні засуви, рве на себе двері і важким хрестом падає в обійми наймолодшого брата.

Той притискає його до грудей, цілує в колючі вуса, охає і, безсило тримаючись руками за його стан, опускається на коліна.

— Бог з тобою, Даниле, встань! Я тобі не батько і не суддя,— підводить обм'якле тіло брата з землі і вже знає усе, що сталося і що чекає Данила, тільки не знає, як же тепер бути Олександрові і йому?

Данило кладе руки братові на плечі, і вони довго вдивляються один одному у вічі, навіть не помічають, що на порозі в здивуванні стоїть невелика повненька дівчинка, прикриваючи рукою розріз спідньої десятчаної сорочки. Вона догадується, що це звідкись повернувся її вчений дядько Данило, але чого він поклонився батькові в ноги, чого на його очах, як в дитини, тремтять сльози,— було дивним і незрозумілим. Але через те, що в дорослих багато чого було дивного і незрозумілого, вона, зрештою, подумала, що, може, так воно й годиться робити, коли приходиш до когось в гості, і, може, це вона зробить також, як прийде у неділю до дядиви Галі.

— Ходімо ж, брате, до моєї господи,— рукою показує на сні МIRON.

І Данило тільки тепер помічає на порозі біля одвірка дівчинку в білому.

— Василянку, це ти? — простягає до неї руки, з яких осипаються крихітки пересохлої землі.

— Це я, дядю Даниле,— несміло подивилась і соромливо опустила голову донизу.

На мить перед собою він побачив маленьку смагляву красуню, на мить він побачив удалині свою небіжчицю-матір, вона, певне, всі свої риси передала цій великоокій дівчинці, яка, очевидно, теж не буде високою і не стапом, а обличчям порадує людські очі. І сам посміхається з себе: для чого він забігає наперед? Мабуть, це звичка мужчин так бачити красу.

Данило цілує Василянку в голову і похапцем шукає по кишенях хоч якогось подарунка, але знаходить там різний непотріб, зброю і патрони до неї. Коли б це був хлопчак, він би й патронами побавився, а от дівчинці

нема чого подарувати — нічого не заробив за два роки війни. І це єдина його заслуга в петлюрівській армії, що він і пальцем не приторкнувся до людського добра.

Данило підіймає дівчинку на руки, притискає до грудей. А тій стає радісно і соромно: адже батько бачить, як пестять її, а це вже недобре, і вона тихо просить:

— Дядю Даниле, не треба, я вже не маленька. Я вже до школи ходжу.

— І в яку ж ти групу ходиш? — бережно ставить дитину на поріг і, зітхаючи, згадує своє вчителювання на далекій, сосною пропахлій Житомирщині.

— У другу.

— Що ж ви тепер вчите?

— Про Жовтневу революцію. Про Леніна. Ви, дядю, Леніна не бачили?

— Не бачив, дитинко, — зітхає Данило.

— Усі у нас говорять про Леніна, а кого не попитай — не бачили його. Навіть учитель наш не бачив, — з сумом говорить Василянка. — А у вас, дядю, прочотні книжки є?

— І книжок, Василянко, нема, — мимохить торкнувся рукою до браунінга. — Любиш читати?

— Я і досі хрестиком розписуюсь, а вона читає, мов горохом сипле, — з любов'ю дивиться на доньку Мирон. — А Юрко нашого Олександра чого вартий! Усі книжки, які були у пана, поперечитував і тепер по-своєму починає порядкувати на городі і в полі. Видать, така вже кров нашої породи — падка на землю і науку. А кров, знаєш, велике діло, нашої самогонкою не розбовтаєш, як дехто у війну почав паскудитись...

— Не журись, Василянко, дістану тобі книги.

— От спасибі, — зраділа дівчинка.

Мирон посвітлілими очима дивиться на свою одиначку — він любить її, він любить і людських дітей і питає Данила:

— А дома ж ти був?

— Де там, — безнадійно махнув рукою. — Навіть не відаю, де тепер жінка: чи на старому місці, чи, може, там і слід її простиг.

— Як не знаєш! Насправді? — здивувався і чогось зрадив Мирон.

— Насправді. Після торішнього відступу ні слова не чув про неї, — з надією дивиться на брата: може, він щось знає про його дружину.

Обличчя Мирона розтягується в широкій посмішці, він простягає братові руку й урочисто говорить:

— Тоді поздравляю тебе із законнонародженим сином. Хрестили його у нашій церкві, назвали в дідову честь теж Петром. Значить, ти вже батько. По такому случаю і ми з тобою по чарупині вип'ємо.

— Що ти, Мироне, справді? — вражено відкинувся станом, додивляючись до виразу обличчя брата.

— А ти й не знав? Вже десятій місяць твоєму козакові. «Мамо» вимовляє, а коли б ти був, говорив би й «тато». Діти теперечки теж розумнішими пішли.

— Де ж вони, Мироне? Живі, здорові? Господи, син, кажеш? Чому зразу нічого не говорив? — трясє брата за плечі і витрушує з нього шматки сміху.

— Зовсім близько, хе-хе. В Березівці. Жінка, як і перше, хе-хе, вчителює. Іч як зрадів, хе-хе. Пайок сякий-такий получає, ну, а щоб з голоду не пропасти — шкільний город засадила, то буде мати якийсь приварок. Вона хоч і дрібна, а жилава — з сапкою нарівні з нашими жінками йде.

— Змарніла?

— А вона в тебе ніколи гладкою не була, — говорить з селянською грубуватістю. — І тепер молодиця як молодиця: коси на все село, кості є, шкура пятагнута, ну, а ззаду, звиняй, не було на молоці, то на сироватці й поготів не буде. За тобою страх як журиться. Все ти їй снишся в казенному домі.

— Оце сни... Коли б не довелося в тому домі сидіти, — одразу похмурнів Данило.

Насупився й Мирон. Брати, пригинаючись, мовчки входять до хати. Старший шарудить рукою по крайцю комина, одначе зразу ж лає себе: побачив брата — і дурні думки потягнули до тих часів, коли вдома були сірники. Він відхиляє заслінку, загрубілими пальцями шукає в попелі вічного вогню. Золотою купкою заблищали жарни, приклав до них смільну скалку, роздмухав огонь і засвітив сліпак. Василя ж уже несе на стіл миски і ложки, здіймає настільник, і Данило знову бачить на столі смажені карасі. Вони йому нагадують пережитого цього вечора і нагадують Миронів став, біля якого він щойно стояв, притулившись плечима до верби, не можучи оволодіти своїм серцем і думками.

Як би він хотів мати зараз тиху Миронову судьбу. Непомітно жити біля такого ставочка, ходити за плугом,

ростити дітей і забути усе-усе на світі: і прокляту війну, і петлюрівський чад, що так підступно задурманив голову, і страх, що отруював йому кожну згадку про майбутнє. Кому про все це доведеться говорити? Хто зрозуміє його з нової влади, що він, мов оцей карась, побачив приманку, а не гачок? Правда, в кишені, біля серця, він тримає кілька різних документів, а серед них і відозву Подільського революційного комітету. В ній гарантується життя солдатам і командирам, які добровільно переходять на бік червоних. Але недарма кажуть: обіцянка — цяцянка.

Мирон обережно (він в усьому обережний) наливає в чарки самогон, невесело, з співчуттям дивиться на Данила.

— За твоє здоров'я, брате, за твоє життя! Хай бог і люди не зобидять тебе.

— Коли б то,— зітхнулось, і він до краплини випив увесь трунок, начеб від цих краплин залежало його майбутнє.

— Їж, брате, вечеряй поки у мене, а завтра жінка тобі зготує вечерю... Я оце з місяць тому заніс твоєму Петрику четверо півників. Хай змалку привикає до птиці. Люблю, коли чоловіка будить птиця: чи то соловей, чи перепілка, чи й простий півень.— Мирон рукою розгладив рудувату, вогку від самогону кривизну вусів, докірливо подивився на Василю, що тихенько примостилася біля Данила і не зводила з нього великих задуманих очей.

Дитячим серцем вона збагнула, що чогось не так стрівся її тато з ученим дядьком, що недарма вони посмутили, згадавши про казенний дім, і намагалася розгадати таємницю дорослих, бо всі вони, починаючи із старших дівчат, мали якісь тайни, мучились і страждали з ними, начебто і так не можна прожити на світі.

Вона вже вирішила, що ніяких таємниць не буде в неї перед людьми і ніколи не буде тихцем шептатися про це з подругами, як завжди шепчуться дорослі дівчата.

Випили ще по чарці, тато рукою підпер голову і запитав дядька:

— Як же тепер, брате, думаєш жити?

— Не знаю,— так відповідав дядько, як відповідають учителеві школярі, коли не вивчать уроку.

— Невпору ти, брате, прийшов. Ох, і невпору,— тяжко зітхнув тато.

«Хіба ж можна так у вічі говорити людині, та ще рідному братові?» — почервоніла за батька Василя. А в дядька одразу насупились брови.

— Невгодний тобі? То так і скажи.

— А що про це говорити? Хіба я тобі ворог? Хіба не ми з Олександром з останнього грошика та кошика тягнулись, щоб ти учителем став і щоб, звиняй, твої руки не тхнули гноєм?

— Так що ти хочеш од мене? — підвівся з-за столу Данило, потягнувся рукою до шапки. — Хочеш, щоб я зараз, мов шолудивий пес, забирався з твоєї хати?

— Дурне мелеш, — скривився Мирон.

— Скажи розумніше! — насовує на руку шапку, і вона тремтить, мов опудало на городі.

— І знову скажу: невпору ти прийшов! Завтра мають землю наділяти. Почують, що ти з'явився, і можуть нам з Олександром такий наділ нарізати, що й землі не побачиш, і на лаву не сядеш. Люди за війну злими поробилися. Та що люди — бджола злішою стала!

— Да, земля дорожча за кров, — до себе промовив Данило, а потім до брата: — Тоді треба так зробити, щоб ніхто нічого не знав.

— І я так думаю. Переночуєш у мене, а потім підеш в Березівку до сім'ї. Ти й там не показуйся зразу на люди.

— А не гірше буде?

— Краще хай буде гірше одному, а не всім, — промовив розсудливо і лише опісля помітив, що різонув брата по живому тілі. Щоб хоч якось задобрити свої слова, зразу ж налив самогонки.

— Ні, досить, Мироне, — встав з-за столу Данило, — бо ти згадаєш колись мені і цей самогон.

— Ет, що там говорити, — підвівся Мирон. — Сам знаєш, які наші статки на нещасній дідизні: робиш-робиш від світання до ночі, а іноді замість хліба хоч печину ковтай. А тепер от землею запахло — і тремчу над нею більше, чим над життям. Так що вибачай, коли правду не боком, а прямо сказав.

— Олександр так би не сказав.

— Бо Олександр, брате, сміливіший за мене, а в мене вдача полохлива, — признався Мирон і гримнув на доньку: — Вже скоро треті півні заспівають, а ти ще вертишся під ногами. Чи не час би спати без задніх ніг?

Василинка зобиджено глянула на тата, не дуже злякалася його і припала до руки дядька:

— Ви не сердіться на тата. Він у нас добрий, але дуже наполоханий. Хто не вирветься з лісу — лякає нас: то хліб забирають, то з вулика крізь должею¹ мед вигрібають. Тут хоч хто лякливим стане.

Брати одночасно глянули на дитячу голівку, стрілися очима, і обом стало якось ніяково і краще на душі. Мирон скористався з цього, подав братові чарку, і вони стоячи випили за здоров'я дітей.

— Спати будеш у хижці чи в клуні на сіні?

— В клуні.

За вікнами заспівали півні. Брати здригнулися. Миронві аж досадно стало: як це його могла налякати птиця? Він стягнув з ліжка рядно, узяв подушку і попрямував до клуні.

— Чим же я зможу тепер тобі пособити? — запитав надворі.

— Коли зможеш, довідайся, хто у вас у військкоматі і Чека — українці чи ні — і що вони роблять з нашим братом.

— Це треба буде з Олександром поговорити, він більше все знає.

— Погомони.

Мирон навпомацки в клуні знайшов драбину, перевірів, чи міцно вона стоїть, показав Данилові:

— Лізь на засторонку. На добраніч. І не гнівайся на мене. Це не я говорив таке — земля говорила.

— На добраніч, Мироне, — за вчительською звичкою запам'ятовує братове «земля говорила». Може, в майбутньому, якщо залишиться живим, доведеться йому написати про владу землі.

У клуню крізь щілини просочується місячне сяйво, біля брами по-осінньому шарудить листям якесь дерево, навіває болісні думки. Коли так його зустрів рідний брат, то що казати про людей? Найдорожче їм — земля, і кому яке діло, чи буде на ній ще одна людина, чи впаде вона за чужі гріхи біля якоїсь холодної стіни. Одначе наскільки проклята інтелігентщина в'їлася йому в кожную клітину: скільки можна думати й каратись тим самим? Чуже життя ми легше, наче кишеню, вивертаєм, осуджуємо чи й нівечимо коли не зброєю, то язиком. А в своє-

---

¹ Отвір у вуликові.

му бачимо всю складність його. І він твердо вирішує, що на людський суд прийде без брехні, розкаже все, чим карався і мучився, бо перед кимось же треба йому очиститись. Це легше було б зробити перед однією людиною на сповіді. Ну, та в цього вистачить мужності на страшнішу сповідь. От тільки що буде після неї?

Біль думок на якусь мить вщухає і переносить його до дружини і сина. Але тепер, коли вони в кількох верстах од нього, він більше боїться, що не побачиться з ними, аніж боявся б кілька місяців тому. Як він стріпеться з дружиною, і що вона скаже йому, і що залишилось за ці страшні півтора року від кохання? Може, й на святість кохання наклала війна свої виразки? Тоді... тоді в нього залишиться дитина...

Здогади, сумніви, мов осінній туман, налягають, обкутують його, і з ними він падає в забуття. Але десь на тому перехресті, де сходились воедино сон і нерозгадана дійсність, він почув тихенький шерех у клуні. Хтось затупотів по току, заскрипів на драбині, а далі обізався лагідним несмілим голоском:

— Дядю Даниле, ви не спите?

— Василюк, дитячко! Де ти взялася? — здивувався і насторожився, почувши лагідний голосок: чи не дізнався хто про його прихід.

Дівчинка тихенько засміялася, затупала ніжками по щаблях драбини і з самого останнього сміливо скочила на сіно. Підібгавши під себе ноги, сідає біля свого дядька.

— Ти чого, дитинко, не спиш?

— А я хотіла до вас прийти... То ви так і не бачили свого Петрика?

— Не бачив, маленька, — відчуває, як починають тремтіти його повіки.

— От досада, — жалісно приклала вказівного пальця до підборіддя. — Він дуже славенький. Білявенький, очки інколи сірі, а інколи голубі, чуб пушком, і спокійний, спокійний Петрик, наче тиха вода. А знаєте, що він любить? — згадала і радісно засміялась.

— Не знаю, Василюк, — підвівся на лікті, намагаючись роздивитись обличчя дівчинки при скупих місячних смужках. Але вони лягали їй тільки на коси і сорочечку, а обличчя було в темені, якесь незнайоме, нерозгадане.

— Коли візьмеш його на руки, то він любить перегнутися і голівкою притулитися до щоки і шиї. А ще лю-

бить він яблука. Сам не може зірвати, то бере мою чи мамину руку і тягне до гілки. Бачте, який догадливий.

— Справді? — веселіє чоловік.

— Справді.

І тільки тепер зі всією силою він зрозумів, що в нього є син, нежданий син. Побачив його перед собою таким, як намалювала Василинка, і притулив її замість нього до грудей.

— Дядю Даниле, у вас є якась велика таємниця? — запитала Василинка, нахиливши голову до дядька.

Від несподіванки Данило здригнувся:

— А ти чого так думаєш?

— Бачу по вас. Хіба інакше ви до нас, а не до дядини прийшли б? А потім батько наказали, щоб я нікому й словом не промовилась, що ви заходили до нас. То хіба це спроста?

— Неспроста, дитинко, неспроста, — зітхає і гладить її м'які, мов шовк, коси.

— Але ж ви добрі, дядю?

— Не знаю.

— Ви про себе не знаєте? — дивується дівчинка. — От такого я ще ні від кого не чула. — І замислюється, чи насміхається над нею дядько, чи справді й сам не знає: чи добрий, чи поганий він. Тоді що за вчитель з нього? Ні, таки глузує він, як і всі старші. А дядько гладить її рукою по голові, думає про своє і вперше чує, як від дівчинки повіває теплом пасіки.

— Ти, Василинко, біля вуликів ходиш?

— Авжеж, і бджоли мене люблять, — стрепенулась і з гордістю сказала: — В цьому році я навіть на водохреща брала воду для них.

— А для чого?

— Ніби ви не знаєте?

— Чогось не пам'ятаю. Розкажи.

Вона зручніше вмощується на своїх ногах і тихенько, мов побоюючись, щоб хтось не підслухав її науки, починає говорити:

— На водохреща треба піти з чистим глечиком по воду, налити посуд по самі вінця і сказати криниці: «Добрий день тобі, кринице Іордана, ім'я тобі Оляна. Маєш ти в собі три джерела: одне питне, друге медне, а третє молочне. Я не хочу ні молочного, ні питного, тільки хочу медного». І цю воду в глечик треба тримати до весни. Коли ж настане тепло і бджоли гарненько обле-

тяться, на цій воді треба зварити їм мед і зілля роївник, матошник, ракова шийка, балабан і термотоля... Так і старий Горицвіт робить.

Глухомань віків, забобони пращурів дзвенять в словах дівчинки, яка свято вірить і в іорданську воду, і в чудодійне зілля. Він зворушено дивиться на неясний обрис голівки і сам пірнає в далекий і такий близький світ своїх предків. І це десь, може, згодиться йому, якщо буде живим.

— А ще як, Василичко, можна мати добрий взяток? — прокидається цікавість до напівзабутої давнини.

— Дядю, а ви не смієтесь з мене? Ви ж, десь-то, все знаєте, а в мене розуму випитуєте? — прокидається в дівчинки недовіра, і вона ближче прихиляється до його обличчя.

— І не думай такого, Василичко. Я ніколи біля пасіки не ходив...

— А мед їли? — посміхається дівчинка.

— Мед їв; це простіше діло, — чує, як і в нього біля рота заворушилась усмішка. — То як ти про взяток дбаєш?

— Коли вже на цвіт падає погожа роса, я до схід сонця буджу бджолу на роботу.

— Так рано встаєш?

— Разом з мамою. Мама пораяється біля печі, а я на пасіці. Вдарю паличкою по вулику три рази і примовляю: «На морі, на океані, на острові Буяні їде Ілля-пророк на колісниці, гонить дощ і грімницю, гоню і я вас, мої бджілоньки, по ярий віск, по солодкий мед».

— І добрий взяток берете?

— Брали б добрий, коли б не війна. Немало нам вуликів бандити роздовбали, — одразу розбила теплу глухомань віків і повернула його до холодної дійсності.

Він міцно притулив дівчинку до себе, немовби шукаючи в неї захисту.

ІХ

Коло хутора загупали коні, мелодійно зашаруділи колеса. Погиба насторожено визначає, що дорогою проїхав не віз, а бричка. Але чого вона зупинилася? Може, Підпригора накликав уже лихо на його голову? Він швидко одягається, кладе в кишеню посвідчення, вислизає з майстерні на край саду і зупиняється в закутку біля пе-

релазу. Тут, на тлустій землі, врівень з людиною ростуть ледь-ледь побризкані місяцем бурякові висадки. Причаїшся поміж ними і тином — і ніхто не знайде тебе. От і дочекався він того часу, коли навіть уночі мусять критися на своїй Україні від людей. Хоч би втримати одих дві неповних губернії, щоб не тинятися старцем під чужими вікнами.

Чуєш ти, «кримський хане», чи не хватить тобі гугнявити: «В душе моей зима царила, уснули светлые мечты?» — виливає частину жовчі на Врангеля, з яким він не так давно бачився у Севастополі. Високий, з запалими очима «кримський хан» не мав розмаху Денікіна, навіть осуджував його за поспішне просування вперед. Він серйозно обстоював думку, що можна по-справжньому воювати лише тоді, коли набитий офіцерами і шикарними дамама-біженками Крим стане землею обітованою для всієї Росії, а більшовизм надокучить населенню. Так можна і до страшного суду чекати. А може, оті чутки, що доповзли до петлюрівського штабу, є чистою правдою? Згадує, що начебто ще в грудні минулого року Врангель сказав командуючому Донської армії Сидоріну: «Нам треба чесно й одверто признатися, що наше діло програно. Треба подумати про наше майбутнє — вдарили чолом перед союзниками, щоб вони на транспортних пароплавах вивезли за кордон офіцерів та їхні родини...» Але це, певне, тільки брехні тих, які самі бажали сісти на місце Врангеля. Скільки зараз розвелось претендентів на найвищі посади, вони скорпіонами смертельно жалять один одного, а по-справжньому думати і працювати нема кому. В одного Петлюри вистачить міністрів на всю Європу, а простих урядовців нема на кілька повітів...

Він чує, як скриплять ворота, подвір'ям проходить якась тінь, ось вона підвелась на перелазі, і підполковник пізнає виразно округлі форми Бараболі. Агент головного отамана котиться до майстерні, а за ним слідком з висадків виходить Погиба. Вони стрічаються в дверях, з яких вибігає з пістолетом біля живота насторожений Бараболя.

— Пане підполковнику! — здивовано і радісно скрикнув агент.— Ху! Перелякали ж як мене. Я вже чорті-що подумав. Душа і досі в чоботях тельняє, — кладе в кишеню пістоль і зразу ж звідкись вихоплює за голівку батіг.— А де ж пан сотник?

Погиба входить до майстерні. Бараболя міцно зачиняє за ним двері і стоїть біля них, наче фурман.

— Сідайте, Денисе Івановичу, — тепер підполковникові і постать, і обличчя агента здаються кращими. — А наш пап сотник втік. Переметнувся до червоних!

— Зрадник! Я зразу нюхом почув: нестояща він людина, — злішає волохате, як вовняний м'яч, обличчя Бараболі, але на мить приплив злості зупиняється чимсь згаданим, він пророче підіймає вгору праву руку і з почуттям декламує: — «Воістину, друзі мої, я ходжу поміж людьми, мов серед уламків і окремих частин людини». Так говорив Заратустра.

Ніцше не зворушив Погибу.

— А що, Денисе Івановичу, буде говорити на вас і на мене Підпригора? Він же з цього повіту, — мерехтять поміж рідкуватими віями відблиски сліпака.

— Його треба нам опередити. Ми йому постелим земляпу постелю, — спокійно сказав Бараболя, тільки нижче вух п'ятаками вибилися рухливі м'язи. — Як його прізвище? Підпригора?

— Підпригора Данило Петрович.

— З Новобугівки він?

— З Новобугівки. Що ж ви зробите з ним? — зацікавлено запитав. — Підстрелите?

— Господь із вами! Для чого така варварська відсталість? Треба діяти в дусі двадцятого віку і тих наших девонширських учителів, які воліють триматись у тіні, — захихикав Бараболя. — Ми складемо вірогідного листа до Чека, напишемо все, що ви знаєте про пана сотника, напишемо всю правду, а в цю правду бризнемо лише одну краплину брехні, що Данило Підпригора, Петрів син, перейшов до червоних, щоб краще служити головному отаману.

— А допоможе? — Погиба з огидою і острахом прислухається до хихикання агента.

— Уже, пане підполковнику, помагало, і не раз! — тричі ткнув пальцем повітря. — Головне, щоб у таких папірцях побільше було правди. Коли сходиться правда, то краплинка брехні б'є в груди смертельною отрутою. Смертельною!

— Дійте як знаєте. Я, напевне, так не робив би, — задумався Погиба.

— Прикрутить, пане підполковнику, зробите і це. У наш вік романтика залишиться для простаків. Не супе-

речу: вона допомогла пану головному отаману захопити якусь частину молоді козацькою славою, малиновими шароварами і довгими шликами. Але, окрім романтики, є бруд війни, і він лягає на нас. І те, що ви сьогодні не можете зробити,— зробіте завтра. Війна не апостолів, а вбивців народжує. Вже і в селах виважуються устої християнської моралі і жалості, бо забагато розплодилося людей, а кожний з них хоче жити...— твердішає голос Бараболі, на патетичній ноті він обриває його і знову починає декламувати Ніцше.— «Жалість! Жалість до вищої людини! — вигукнув Бараболя, і обличчя його стало наче мідь.— Ну що ж! Цьому був свій час!»

Погиба вперше з подивом побачив, як очі агента стали жорстокими і розумними. Підполковник не встиг ще промовити й слова, як Бараболя приголомшив його убивчими словами:

— Коли час візьме вас у шенкелі, то і таким артистом станете, як я, хоча й погребували сісти за один стіл зі мною.

Зненацький напад Бараболі обеззброїв Погибу і возвеличив у його очах недоладну постать агента.

— Пробачте, Денисе Івановичу, пробачте, я не зразу розкусив вас.

— А я й не зразу показував себе,— в жорстоких очах блиснуло самозадоволення, але воно одразу ж змивається звичайним дурнувато-заспаним виглядом.— Що ж нам тепер, пане підполковнику, з Палилюлькою робити?

— Не приїхав?

— Після розгрому Шепеля під Хмільником дуже обережним став. Прислав свою бричку за вами.

— А з Шепелем погані діла?

— Тільки штаб врятувався, навіть з уряду нікого не залишилося: розбігся.

— Шепель мав свій уряд? — здивувався Погиба, пригадуючи низькорослого вонячинського отамана.

— Аякже. Після нашої торішньої трагедії він у Літині оголосив новий уряд Української народної республіки, навіть одного галичанина всунув у нього, щоб, мовляв, складався цей уряд з Наддніпрянської і Наддністрянської України.

— Ох і пройдисвіт! — засміявся підполковник.— Захопити один повіт, а думати про всю Україну!

— Хоч і горобець, а на орла надимався. Авантюра — велике діло: а що, коли з колоди життя вихопиш туза!

— Так поїдем до батька Палилюльки?

— Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько, отаманує в кількох селах і вичікує, чия зверху буде.

— Але він хоч у душі за Петлюру?

— В душі він тільки за себе і за своїх кілька сіл. Надіється, що яюсь-таки можна буде зробити мужицьке царство без панів, генералів і влади.

— Що ж, Денисе Івановичу, раз мати на світ породила,— поїхали! Хоч почуємо, яким тепер вітром дихають у Совдепії.

Бараболя пропустив підполковника повз себе, крадькома тричі перехрестився на святого Миколу і погасив світло.

Біля воріт під яворами стоїть мальована таращанська бричка, добрі коні тримають в очах чотири іскорки місяця і б'ють землю копитами. Бараболя вискочив на передок, оглянувся на підполковника, ошкірився, махнув над головою батою, і коні з копита перейшли на галоп. М'яка, з торф'яною кришкою земля пружинила під колесами і погойдувала на собі місячні шати.

Коло хреста, на якому висить в рушнику ікона, їх перепиняє добре озброєна варта, але пізнає отаманську бричку й сходить з дороги.

Агент головного отамана під'їжджає до цегляної школи. Коло її високих вікон товпляться бандити, на подвір'ї, ломлячи руки, плаче якась жінка, а на колодах під охороною сидять в одній білизні три похилі постаті.

— Продармійці. Сьогодні їм батько наб'є животи зерном,— пояснює Бараболя Погибі.

Вони підіймаються по розхитаних камінних східцях, заходять у школу. Два високих парубки з нагаями в руках дають їм дорогу. Погиба через голови бандитів, які в самих незалежних позах сидять на розсунутих шкільних партах, бачить великий стіл, а за ним кремезного дядька в бекеші і смушевій шапці, з його рота, затиснутого жмутом підкучерявленого волосся, звисає довга люлька, в ній роз'ятреним оком поблискує вогник. На столі, застеленім не скатертиною, а картою імперії, перед отаманом лежить арапник і дев'ятизарядний веблейскот, за спиною стоїть охоронник, обпизаний вінком бомб.

Бараболя в'юнить поперед Погиби, підводить до столу, знайомить з дядьком.

— Батько Палилюлька,— виймає отаман з рота люльку, випускає вгору дим.— Значить, від головного прибу-

ли? — невеличкими лукавими очима оглядає підполковника.

— Від головного.

— Погмонимо потім, а зараз сідайте прямо на вікно,— на вперто спокійному виду батька не можна вичитати жодної думки.

Западно сухий прийом не стільки збентежив Погибу, як Бараболю. Ніздрі його короткуватого носа розширились, принохуючись до всього, очі забігали по обличчях бандитів і зупинилися на побілілому начальникові штабу. Він, затягнутий під Махна в куртку гусарина, сидів праворуч від Палилюльки і раз по раз неспокійно зривався з стільця. Його видовжене, з приплюснутими щоками обличчя і вузькі очі ледве стримували розпач.

Ніяково крутилась на стільці і зігнута постать опасистого писаря, на брови якому насовувалася чорна шапка. Бараболя нюхом шпигуна відчував: щось тут недобре творилося до їхнього приїзду.

На одній з передніх парт сиділо троє пристойно одягнених дядьків.

— А це хто? — тихцем запитав Погиба.

— Міністри з тієї волості, про яку я розповідав. Приїхали зі скаргою, щоб хлопці Палилюльки не заскакували на їхню територію за харчами.

Палилюлька взяв зі столу арапник, держалном показав на двері і промовив єдине слово:

— Приведіть!

Два бандити з нагаями в руках стрімголов метнулися в коридор і через якусь хвилину підвели до столу міцнотілого, трохи пошарпаного, але цілком спокійного воїна у чорній, з довгим червоним шликом шапці.

Погиба мимоволі здригнувся: такі шлики носили тільки хлопці отамана Волоха.

— Ти хто такий будеш? — рівним голосом звернувся Палилюлька до нього.— Розкажуй, як на духу. Збрешеш хоч одне слово — кулею рот затулю.

— Я тепер червоний козак! — сміливо відповів парубійко і незалежним рухом поправив шлик.

— Запиши для порядку,— коротко наказав Палилюлька писареві. Той зірвав з-за вуха ручку, вмокнув у заарканений мотузочком каламар, заскрипів пером.

— А ким ти раніше був?

— Був я вільним козаком в отамана Волоха.

— Усе пиши,— покосився Палилюлька на писаря і знову запитав козака:— Ну, а як, розкажи, ти до червоних перейшов?

— Я не переходив. Про це подумав сам отаман Волох. Коли в минулому році Петлюра вже не знав, куди й втікати, наш батько захотів його провчити і напали на його штаб у містечку Любар.

Бандити загуділи, але Палилюлька вдарив арапником по столу — і всі затихли.

— Говори, хлопче.

— То вдарили ми на штаб, хотіли живцем захопити Петлюру і в мішку передати червоним, але ад'ютанти встигли впхнути його на бричку і без пам'яті потелемба-сили до Пилсудського.

В школі почувся розгонистий сміх, він боляче вдарив у серце Бараболі.

Агент хотів зіскочити з вікна, підбігти до столу, але в цей час заговорив Палилюлька:

— Кажеш, не спіймали Петлюру?

— Не спіймали, батьку, дуже крепко втікав,— з жалем промовив козак.

— І ти, чортова бодня, шкодуєш?

Козак зиркнув на батька і сміливо промовив:

— Таки шкодую, батьку.

— І не вилупок ти після цього?

— Вилупок, батьку,— погодився козак, а навколо знову почувся сміх. Лише начальник штабу в розпачі схопився руками за голову, зіскочив зі стільця і вигукнув:

— Батьку, оцей недоносок грязю кидає на героя. У нас Петлюра — це все одно, що в Італії Гарібальді.

І неждано козак відразу підсік начальника штабу.

— Ги-ги-ги,— згадав щось і засміявся.— А ми читали, як писалось про Петлюру: він так схожий на Гарібальді, як свиня на коня.

На мить школа завмерла. А далі гримнула несамовитим реготом. Сміявся з усіма і батько, лише начальник штабу знову присів на стілець, охопивши рукою шию. Пересміявшись, Палилюлька знову запитав козака:

— А що ж, язикатий вишкребку, далі було?

— Що ж було далі? Зібрав нас отаман і кажуть: «Годі нам, хлопці, перемивати чужинцям смердючі онучі. Побавились, побачили своїх шмар,— час і до людей повернутися». То й подались ми до червоних, аж закуріло за нами.

— В Чека водили вас? — грізно запитав Палилюлька, а всі бандити притихли.

— Не водили, батьку.

— А що робили з вами?

— Спочатку дали газети й книжечки з агітвізкою, далі нагодували, а потім уже прислали комісара. Ми хотіли без нього обійтись, але коли послухали — залишили при собі. Підходящий чоловік попався.

— Ви залишили чи вам залишили?

— Ми залишили! — твердо відповів козак.

— А багатьох з вас побили?

— Не зачепили ні одного. Не те що голови, навіть шлики наші не поздймали. Так і воюємо в них.

— Він агітатор! — не витримав начальник штабу, зіскочив з стільця.

Але парубок не оторопів, а розсміявся:

— Я такий агітатор, як ти Вільгельма Другого зять... Палилюлька підвівся з-за столу, насупив брови.

— То чули, хлопці, що говорив оцей недоносок?

— Чули, батьку! — загуділи бандити.

— То от я й думаю тепер: що ж нам робити? Чи Петлюру рятувати, щоб він, значить, з Пілсудським навік породичався і знову привів його до нас, чи піти до червоних, чи розійтись тихенько по домівках?

Бандити спочатку притихли, потім загуділи, закричали:

— А як, батьку, нам краще?

— Час додому!

— Ой доведеться нам арештантські воші годувати.

— Разом підем до червоних, щоб потім гірше не було.

— Разом не зачеплять, а поодинці видушать.

І, коли галас почав потроху затихати, Бараболя скочив з вікна, оминув зціпленого розпачем начальника штабу, підбіг до столу. Його округла фігура відразу звернула на себе увагу.

— Схаменися, батьку! — затремтів голос агента головного отамана. — На погибель поведеш хлопців.

— Замовч, потерча, коли люди думають! — гримнув на нього Палилюлька.

Але Бараболя не замовк:

— Побійся бога, батьку! Червоні видушать вас, мов курчат. Пожалеєш за головою, та пізно буде.

— Яке непоштиве вдалось, — здивувався Палилюлька, і голос його вкражливо понизився: — Ану, хлопці,

єсипте йому з десяток, щоб не був таким розумним.

— Батьку! — вереснув Бараболя, відскочив од столу і забився в дужих руках бандитів з нагаями.

Вони майстерно скрутили незграбну постать, зірвали з неї штани і вдвоє перегнули Бараболю на лаву, з якої позскакували охоронці Палилюльки. В повітрі розмашисто свиснули нагаї, тонко вереснув чоловічий голос, знову і знову піднялись нагаї, і Погиба враз почув, як під ними зашипіла кров.

Холодний піт виступив на чолі підполковника: за цим зловісним шипінням крові почув подих своєї смерті. Він зрозумів, що Палилюлька сьогодні ж поведе свою банду до червоних і не посоромиться прихопити і його.

В цей час у школу ввірвалася та жінка, яка голосила на подвір'ї. Її напівбожевільні від горя очі метнулися до парти, на якій лупцювали Бараболю, заплющились, розкрились і страдно почали шукати когось.

— Мамо, я осьдечки, — обізвався до неї козак у червоному шлику.

— Сину мій, дитино, — здригаючись, впала йому на груди. — Це ж не тебе катують?

— Бачите ж, не мене, — певміло почав заспокоювати її син, незручно поглядаючи на бандитів.

— Ану, виходьте звідси. Розманіжились. Дома теж зможете рюмсати! — гримнув на матір і сина Палилюлька, і вони поволі подалися з школи.

З лави, стогнучи, безсило підвівся Бараболя, спіткнувся, знову підвівся, постарілими руками почав підіймати опущені на підлогу штани. Застебнувши їх, він, горблячись і охкаючи, вийшов зі школи. Ніхто не затримував його, і Погиба позаздрих агенту.

Палилюлька перечекав, поки в дверях зникла зігнута постать Бараболі, вийняв з рота люльку, навис над столом великою головою:

— Слухайте, хлопці, мою, може, останню пораду! Не один день ви знаєте мене, і не один день я думав, що нам далі робити. На Петлюру вже надій нема. Поляки з червоними йдуть на мирову. А Врангель — пан, йому треба скрутити голову. То, виходить, краще бити панів, чим більшовицьку власть. От я й переходжу до червоних, піду з ними на Врангеля, щоб потім ніяка братія не чіплялася. Хто хоче — хай іде зі мною, а хто не хо-

че — хай віється на всі чотири. Не бороню! Вольному воля, а спасенному рай! Так я думаю, хлопці?

— Слава отаману! — закричала більшість бандитів, підкинувши вгору шапки, а кілька чоловік похапцем почали пробиратися до дверей. За ними тупцем подався і начальник штабу. Їх ніхто не спиняв.

— Ну, хлопці, — звернувся Палилюлька до своїх охоронців. — Тягніть сюди і печене, і варене. Ще погуляємо сьогодні вволю, бо в більшовиків чорта лисого погуляеш: там пайок!

— А що, батьку, з продармійцями робити? — гукнув хтось зпідвору у вікно.

— Відпусти з богом.

— Гей ви, забирайтеся звідціля! — гукнув той самий бандит за вікном, потім щось здивовано заговорив і незабаром з'явився у дверях школи: — Батьку, от холера: продармійці не хочуть іти без штанів. Стидаються.

— А де ж ви, сучі діти, їхні штани поділи?

— На самогонку проміняли. Ми ж не знали, що їм так пофортунить, — засміявся бандит.

— Чорти б мордували вашу маму. А я, гадаєте, знав? Щось треба придумати. — Палилюлька вийшов з-за столу, пішов до виходу, за ним почали виходити бандити, а позаду тихцем попрямував Погиба. На нього ніхто не звернув ніякісінької уваги. Він, здригаючись усією душею, по тіні від школи вийшов у садок, переліз через перелаз і опинився на вузенькій, зарослій споришем вуличці. Тут він прискорив ходу, думаючи, як добратися до Веремієвого хутора. А перед очима все коливалися події сьогоднішньої ночі.

За селом на дорозі він побачив невелику округлу постать, яка невпевнено котилась між тіннями придорожніх дерев. Безумовно, це був агент головного отамана. Ось він сполохано оглянувся і зрадів, побачивши підполковника.

— Слава богу, слава богу... А я вже чого не передумав дорогою, — заблищали радістю очі Бараболі. Він зупинився на дорозі і злісно погрозив кулаком на село: — Насміявся над нами, так за цю насмішку свої кості складеш. Ми тебе зв'яжемо одним мотузочком з паном сотником. Навіки зв'яжем!

Погиба подивився на скривлене болем і ненавистю обличчя Бараболі, на його різні очі, яким зараз тісно було в розрізах цовік, і одвів од нього погляд.

При самій дорозі клубком заворушився вітер, задеренчав соломинками, і агент отаманської контррозвідки зразу ж насторожено обернувся на звук. На полі, проколене високими стернями і змішане з тонкими тіннями од них, коливалося згусле місячне сяйво, воно чітко заштриховувало стежку, що в'юнилась у холодну далечінь.

Бараболя зійшов на стежину, морщачись, пройшов кілька кроків, обернувся до Погиби:

— Пробачте, але я мушу роздягнутись — не можу далі так іти.

— Робіть, як вам краще.

Бараболя навстоячки роззувся, стогнучи, скинув заляпані кров'ю штани, злову взувся і, проклинаючи Палилюльку, розбитою ногою попрямував на хутір.

І сміх і гріх було дивитися на цю недоладну постать, натоптану злобою і болем.

Світанком вони дійшли до оселі Веремія, біля воріт їх зустрів господар, прямоплечий, короткошиїй дядько з довгими і могутніми руками. Отак, як його хутір на м'якому торф'янику вростав донизу, так, здавалось, вростав у землю і крутолобий Стратон Веремій.

— Боженьку! Денисе Івановичу, що з вами? — забідкався він, побачивши, якою мукою клешняли по землі ноги Бараболі.

— Біда, Стратоне Потаповичу...

Веремій вискочив на дорогу, оглянувся, закружляв навколо агента і вже спокійніше сказав:

— Це, хвалити бога, ще не таке лихо. Я пришлю свою відьму, а вона за три дні зарубцює вам ці виразки.

— Пошепче? — криво посміхнувся безкровними губами Бараболя.

— Ні, зіллям виходить.

— А гірше не зробить?

— Вона, Денисе Івановичу, хоч і пришелепувата, але виходжувала навіть таких, які однією ногою в могилі стояли. Повірте мені.

— Що ж, доведеться повірити, — зітхнув Бараболя і з Погибою попрямував до столярні.

А Веремій заскочив до хати, потім вивів із стайні коня, вискочив на нього і поїхав до сизого від ранкової роси гаю.

Через якусь годину, коли Погиба саме збирався снідати, а Бараболя охкав на тапчані, в столярню напівпро-

чинились двері, й на порозі з'явилася тонкостанна дівчина в берестяних верзупках і старенькій спідничці.

— До вас можна? — тихо запитала вона.

Погибу здивувало й насторожило це дівча: адже він знав, що в столярню ніхто, крім господаря, не мав приходити.

— Заходь, заходь, — припрошуючи, підвівся з ослона.

Дівчина п'яково зачинила за собою двері, поклонила Погибі:

— З добрим ранком вас.

— Доброго ранку, дівчино. Ти хто будеш?

— Наймичка в дядька Стратона. Мар'яною зовуть мене, — підвела голову, і Погиба на вузькому обличчі побачив такі брови, яких ніде не стрічав досі: вони широко й розмашисто лискучим чорнокриллям виривались від перенісся на чоло і скроні. Здавалося, це чорнокрилля підіймало вгору всю тендітну постать дівчини. Такі брови тільки у сні можуть наснитися! Але під ними не сяли, як можна було сподіватися, а жалісніли сполохані очі, у них вгадувався за давненим страхом, і тіні його ніби лежали на всій хупавій постаті Мар'яни.

— Ти щось маєш нам сказати? — милується дівчиною Погиба і вгадує по очах її нелегке життя.

— Ні, — збентежено нахилиє голову на плече. — Хазяїн сказав, щоб я якомусь дядькові вигоїла рани.

— Оце ти... лікуєш людей? — вражено запитав Погиба. У нього ледве не вирвалося: «Так оце ти відьма?»

— Доводиться інколи, — відповідає на його здивування жалісною усмішкою, що тремтить двома ямками обабіч невеличкого рівного носа.

— А хто ж тебе навчив цьому?

— Мама. Вони в усяких зіллях розбиралися, — обволікається повагою дівоче обличчя.

— І що ж вона могла вилікувати?

— Усякі рани, кості складали, лишай і екзему виводили...

— Екзему? — здивувався підполковник, що дівчина знає це слово. — А чим же вона виводила?

— Переганяли дерево-горіх... То кому треба пособити?

Погиба киває головою на тапчан, і Мар'янка підходить до Бараболі, який не зводить очей з дівчини. Він мало вірить у знахарські ліки, але обличчя Мар'яни чимсь приваблює його. Ось дівчина поклала на ослін баночку зі своїми ліками, соромлячись, нагнулась над Бараболею,

і її пальці обережним вітерцем ворухнулись біля його жаром налитого тіла.

Коли Мар'яна вийшла з майстерні, Погиба посміхнувся до Бараболі.

— Ну, як вам ця... відьма? Подобається?

— Подобається... І ви знаєте — відлягає біль від тіла, жар кудись дівається. Таки щось тямить вона.

— Можливо. А схожа вона знаєте на кого?

— Ні, не знаю.

— На лісову мавку. Хороша дівчина.

— Нічого, тільки од вітру хилиться.

— Харчі, напевно, гірші в неї, чим у нас,— показав очима на стіл.

Х

Бог для того послав на землю ніч, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина. Але в цю ніч, може, їй підводилась під осінніми зорями равня озимина, та мало відпочивали люди. Не тягнуло на сон і тих, хто мав отримати землю, не спали й ті, які мали позбутись частини своїх правдою і кривдою добутих урочищ і хуторів.

Ще не встигли розійтись комбідівські збори, як селом обережно засновигали інші постаті, як на шибках вікон тихенько затарабанили ті руки, які найповажніше клали хрести у церкві і які найкраще відчували карбованець у торзі.

В селі найбільше грошей перейшло через руки лавушника Митрофана Созоненка. Веснянкуватий, мов зозуляче яйце, схрестивши поржавлені руки на грудях, він незворушним ідолом сидів за прилавком і рудим дідьком широко гуляв на весіллях чи хрестинах. Тут Созоненко не перепивав грошей і не приносив подарунків, а прилюдно виймав з городського гамана боргові розписки і велично кидав на придане молодій чи на зубок дитині. А село як село, по-всякому дивилось на витівки багатиря, рука якого навіки лягла на аршин, і його розписки прозвало «Созоненковими грішми». Це не збентежило, а возвеличило Митрофана в своїх очах, і він для розписок навіть заготував кольорові одного розміру аркушки, щоб справді вони людям нагадували законні гроші.

Сьогодні після невеселої вечері Созоненко замкнув зсередини і знадвору свою простору крамницю і нетерплячо

почав ждати, хто першим прийде з комнезамських зборів до нього з лихими вістками про землю. В світлицю злякано просунула скособочені плечі висмоктана жіночими хворобами Надежда. Чоловік підвів голову, глянув — і дружина мов провалилася у темінь другої кімнати, тільки двері зітхнули за нею.

«Стерво», — тоскно, в який уже раз, подумав Созоненко, мовби Надежда була винна у тому, що він одружився без любові, одружився не на ній, а на її достатках.

Митрофан узяв її в п'ятнадцять років. Затуляючись руками, Надежда забивалася від нього в різні закапелки дому, наче відчувала, що одруження нічого їй не принесе, крім болю тіла й душі. Так воно і сталося. Навіть за добрими харчами жінка почала хиріти, жовтіти і сохнути. Від неї не виходили шептухи і знахарі, а Митрофан, лютуючи, назвав її торбою хвороб і став учащати до інших жінок.

Дружина в придане принесла йому не гроші, а десятини, горіли б вони разом із нею, бо тепер цю землю забірали від нього, то хай би і жінку забрали — все легше було б згадувати про своє весільне ярмо. Навіть родити, нащо нехитра наука, не могла йому по-людськи. Викидала, викидала недоносків і тільки одного сина виходила, та й той у журавлину породу пішов — худючий та блідий, наче картопляна поросль, що в льоху росте.

Надворі несамовито забрехала собака. Митрофан, не одягаючись, вийшов з хати, підійшов до наглухо забитого паркана, приклав до нього вухо і потім запитав:

— А хто там ходить?

— Це я, Митрофане Вакуловичу, — просочився крізь отвір для саморобного ключа сумирний голос Кузьми Василенка.

Созоненко загримав залізом, відчинив хвіртку, і на подвір'я боком, боком, боячись зачепити господаря, обережно втиснувся споконвічний боржник Василепко. Широко полотняні штани його темніли вогкістю, наче в копанку ввалпвся чоловік.

— Добрий вечір, Митрофане Вакуловичу! — скинув шапку, поклонився і зітхнув.

— Ходімо до хати. — Созоненко крадькома висунув на вулицю голову, покрутив шиєю.

— Нікого нема, я свідків, хе-хе, не вів за собою, — догідливо засміявся Василенко. — Я городами петляв, щоб ніхто не побачив. Увесь обросився.

— Я не свідків виглядаю, плювати мені на них, а на місяць дивлюся, чи не зійшов,— розсердився, що й такий непотріб, як Василенко, бачить його обережність.

— Зійшов, зійшов. Тут вам з-за цього паркана і місяця не видно. Крепость! — підхваляює Кузьма Созоненкове обійстя і для порядку не одягає на голову шапку.

В світлиці Созоненко сідає за стіл, а Кузьма обережно тупцює босими ногами по свіжовимитій підлозі; його вогкі, сумовито-догідливі очі більше б пасували богомільнику, аніж цьому п'яниці і дрібному злодюжці. Правда, за доброю чаркою і Кузьма ставав чоловіком: кидав на хмільні столи і своє дотепне слово, і свою насмішку, яку за сімома замками тримав тверезим.

— Закінчились збори? — обмацує тим поглядом, який бачить, чого вартий чоловік зверху і зсередини.

— Напевне. Я до кінця вислизнув, щоб можна було безпечно до вас навідатись.

— Дожився, можна сказати! Ну, і що на тих зборах було?

— Безпридельно плохо,— невідомо для чого ввертає Кузьма учені слова, знову зітхає і по-собачи відданими очима дивиться на Митрофана.

— Смерть Підпригори не пособила? — наливається жаром все тіло Созоненка.

— Не пособила, ніяк не пособила,— торкнувся рукою до голови, посередині якої пухом кульбаби аж до маківки підкучерявлювалася смужка ранньої лисини.

— Ще пособить,— похмуро пообіцяв.— Мою землю забирають Олександр Підпригора і Карпець?

— Вони ж.

— І не відмовлялися від хазяйської?

— Ніт. Поки один Мирон Підпригора насилу відхрестився від Денисенкової.

— Тоді швиденько збігай, Кузьмо, і до Карпця, і до Підпригори. Скажи, нехай зараз же до мене приходять. А тобі за дорогу — мій могорич.

— Я одним льотом! — веселіють при згадці про могорич очі Василенка. Він закриває шапкою поріділе волосся на голові і обертає до дверей полатану спину.

— Не поспішай — на собаку нарвешся.— Созоненко, морщачись, обходить Василенка, від якого тхне давним потом і шинком, з хвіртки спроваджує його на вулицю, що вже славно причепурилась тінями і місячним сьайвом.

Кузьма в тінях сам стає тінню, і лише по валуванню собак можна догадатись, біля якого подвір'я проходить він. Правда, раптом пси обізвалися і на Козиному розі, куди Кузьма не мав повертати. Але це не дивує Созоненка: певне, теж якийсь посланець обходить тих дядьків, які поласилися на землю своїх односельчан. Ох, чи допоможе тільки це колядування?

Крізь пробиту в стовпі щілину для саморобного ключа пробивається в його двір краплина місячного сяйва і затікає чоловікові в руку. Він струшує цю росинку далекого золота і, морщачись, заходить до світлиці. Тут завченим рухом виймає з божниці кольорову пачку перев'язаних розписок, розшнуровує їх і, на якусь мить забуваючи про землю, милується своїм дрібним письмом. Від цього письма не раз холодним потом обливалися нахмурені триаршинні дядьки, дрібними і великими сльозами голосили жінки і з відчаєм, заломлюючи руки і стан, віддавались йому молоді вдови. Тільки з ними, а не зі своєю холодною і зів'ялою жінкою, він узнав, що таке пристрасть і любов. Звісно, гріх тратити своє добро на незаконних жінок, але ж і не дарувати його.

Він перегортає розписки, і кожна з них щось промовляє до нього, дивиться скорботою чи приниженою прохальною усмішкою. Ось і хрест Олександра Підпригори стоїть нижче слів: «У цьому розписався». Ось і неслухняні ломаки і кружечки Карпцевого підпису. Тяжко, не рукою, а грудьми видавлював чоловік свою позичку, але що зробиш, коли треба стягнутись на конячку. І таки на його гроші купив собі сиву кобилу.

Сміху було з тієї лукавоокої шкапини, яка, десь-то, й не знала, що таке рись: її опухлі в колінах ноги знали тільки тверду ходу трудівника. А вдар батогом — починає хвицатися мов несамовита, і очі стають по-чоловічи злими. Але коли раз і добрі коні Поліщука застрягли в калюжі, Карпцева кобилка візьми й покажи себе — витягнула подвійну ношу, і вже ніхто більше не брав на сміх ні Карпця, ні його конячку.

Оці кольорові папірці трохи відволікають Созоненка від головного, на якийсь час вигонять розслаблену млявість із рук. Але це прояснення схоже на осінній день, коли з димчастої хмарної проріхи прогляне якась пляма, схожа на сонце. «І чого б так уболівати?» — не раз запитував себе Митрофан. Адже відрізають у нього лише

сім десятин. Але тепер ця земля стала йому найдорожчою і найкращою.

Созоненко перешнуровує розписки, ховає під божницю і тільки дві лишає при собі. Де його не пропадало! Він подарує борг і Карцю, і Підпригорі, аби лише вони відмовились від його землі.

«За своє та ще давай своє. Дочекалися свободи! Голештанько Мірошниченко вже крутить селом, як циган сонцем», — тоскні і лихі думки підігривають злобу, і вже хочеться плюнути на кротячі походеньки, за які вчепився Сафрон Варчук, і робити щось серйозніше.

За вікном з перебоями клямцає залізна, продіта крізь стовп клямка. Созоненко похапцем кладе розписки в кишеню й виходить надвір. Він відчиняє хвіртку, і в її прорізі застигає валита місячним сяйвом повна безнадії постать Кузьми. Вона нічого доброго не віщує Митрофанові.

— Що, Кузьма? — чомусь сторониться і дає йому дорогу, мов порядній людині.

— Безпридельно плохо, — в'яло кидає в землю свої дурні слова і тягне у двір за собою косий стовп тіні.

— Говори, не тягни ж! — злішає Митрофан, і навіть при місяці видно, як червонів його строкате обличчя.

— Що там говорити. Показались дядьки. От Карпець взяв і поїхав на ніч на ваше поле.

Созоненко здивовано й ображено кладе руку до грудей, щоб стиснути нею біль.

— З моєю копячкою і на моє поле?

— Таки на ваше.

— І нарізки, вражий син, не дочекався? — тремтять побілілі уста Созоненка.

— Так і чекатиме. От чоловік! — Кузьма підіймає вгору затиснутий кулак, а в душі дивується сміливості Карця.

— А Підпригора що?

— Краще й не говорити.

— Кажі!

Василенко ступає на подвір'я, а Созоненко з розмаху гасить хвірткою місячну рамку.

— Застав я Олександра дома. Саме після вечері з сім'єю про завтрашній день говорив. А в Олександрового Юрка тих книжок, наче в якого бурсака: і коло божниці, і на лавах, і в скрині. Чи не думає і він собі чимсь стати?

— На чорта мені здалися твої і Юркові квижки! Ти діло говори! — скипів Митрофан. — Тягне, тягне, мов за кишки.

Кузьма зітхнув, тупо покосився на крамаря і нудно заговорив у землю:

— Сказав я Олександрю, щоб він, значить, зараз же прикачав до вас. А він подивився, мов гріш подарував, і питає мене: «Ти ж довго ще думаєш у холуях Созоненка ходити?»

— Так і сказав? — не повірив своїм вухам.

— Так і сказав, чорти б веселились ним: «Ти ж довго ще думаєш у холуях Созоненка...»

— Чули, ради бога, далі, — аж застогнав, наче від зубного болю, чоловік.

— А далі, Митрофане Вакуловичу, теж не легше. «Передай, — каже, — своєму Созоненку, що коли він зі мною хоче бачитись — хай до мене сам прийде. Не великий він тепер пан».

Від цих слів якось потьмарився місяць у небі, а мозок у голові. Такого нахабства і такої насмішки ще не довелося чути Созоненкові за все своє життя.

— Почекайте, — комусь пригрозив кулаком. — Тепер я сам піду колядувати по ночах.

Забувши про Кузьму, він біжить до хати, одягає прионелеву чумарку і, погасивши світло, вже збирає в думках своїх друзів та однодумців.

Осілля прохолода не остуджує запітніле злобою чоло, пізня година не стишує кроків його: бог не на те послав на землю ніч, щоб відпочивав господар!

XI

Біля хати Свирида Яковлевича вже чекали Уляна Завірюха, далека родичка його по молочній матері, і вчитель Григорій Марченко. Обое в затінку сиділи на широкій призьбі, про щось тихо розмовляли. Відвідини вчителя зразу ж нагадали Мірошніченкові його провину перед школою.

Село Новобугівка ніколи не мало пристойної школи, та й хлібороби не дуже охоче посилали своїх дітей в науку: «На попа не вивчиться, а п'яниць писарчуків самі не хочемо». І наука їхніх синів і доньок здебільшого починалася біля гусей, худоби й на панській економії. Раніше в селі школа ледве животіла, а в революцію і

зовсім закрилась: учитель-дяк, плюнувши на голодний пайок, подався господарювати на свій хутірець, книжки пішли дядькам на куриво, а вікна в школі повиймали добрі люди.

Але в цьому році відділ народної освіти прислав у село завязаного учителя, який недарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, один фунт цукру та дві пачки сірників. І коли його Свирид Яковлевич вперше застав у школі за жорнами, вчитель, витираючи рукавом пітне чоло, аніскілечки не збентежився.

— От, нарешті зустрілися,— невесело посміхнувся Мірошниченко, з досадою поглядаючи на жорна.

— Радий бачити в себе першого комуніста,— подав білу від борошна руку.

— Збираєтесь лаятись? — насторожено глянув на нього Мірошниченко.

— Ні, Свириде Яковлевичу, не збираюсь,— розігнув виснажену високу постать, і з-під темних вуст красиво забілили чисті синюваті зуби.

— Невже не збираєтесь? — немало здивувався Мірошниченко.— А я на вашому місці, коли подумаю, не витримав би.

— Під'юджуєте,— знову по-дитячи довірливо засміявся учитель.— Прошу до моєї гостини.

Кімнатка вчителя мала чотири аршини завдовжки і три завширшки. В ній стояло вузьке залізне ліжко, накрите, замість ковдри, вигорілою австрійською шинелиною, завалений книгами стіл, два стільці і боденька з харчами, поверх якої красувалася буханка чорного хліба, спечена самим учителем.

— Не густо у вашій хаті,— крякнув Свирид Яковлевич, сідаючи на саморобний стілець.— Скажіть, як же ви думаєте жити на пайку? Кругом учителі тікають зі шкіл.

— Я не втечу, коли самі не догадаєтесь вигнати, бо дихати вам дуже тяжко буде зі мною,— безжурно запевнив учитель.

— Ого! — повеселів Мірошниченко.— Будете нас за горло тиснути, чи як?

— Доберусь і до горла, і до печінок, якщо буде треба,— пообіцяв похмуро вчитель.— Не привезете дров у школу — піду вашу хату розбирати. Не посміхайтесь — піду! — труснув кулаком.— Розібрати ви не дасте, а сорому вам нароблю на все село. Я теж з хохлів, упертий. Я добув науку, і діти в мене будуть її добувати.

— Дров я вам привезу,— пильно, з прихованою радістю дивиться в жагучі, з широким блиском очі вчителя, які то сміються, то лютують.— Але як вам жалування вирвати з повіткому? Не одержували ж за три місяці?

— Інші й півроку терплять.

— Що ж його зробити? — Свирид Яковлевич уже вболіває за вчителя: він йому починає подобатись.

— Обійдіть дванадцять апостолів, може, вирвете,— посміхається вчитель.

— Яких це дванадцять апостолів?

— Всіх дванадцять заввідділів повіткому,— охоче пояснює вчитель.

— Тоді краще до самого бога піду: до голови! — регоче Мірошниченко.

— А він скаже: дайте мені раніше хліб стягнути і з бандитами та дезертирами покінчити.

— І це може бути,— погоджується Мірошниченко і дивується, чому Григорій Михайлович не скиглить і не нарікає на свою долю. А нарікати є на що.

Вчитель пильно дивиться на голову комнезаму, догадується, які думки ворущаються в його мозку, бере хліб, нарізає його і навіть дістає з боденьки шматок вогкого від солі сала.

— Перекусимо, Свириде Яковлевичу, бо й ви майже такий холостяк, як і я.

— Ого, де ж ви сало дістали? — дивується Свирид Яковлевич.— З дому передали?

Обличчя вчителя хмурніє:

— Оця квартира — весь мій дім. Нікого вже з рідних не залишилось у мене. Дуже хотіла мене мати побачити вчителем, на панському жалуванні, та не дочекалася свого щастя. А де я сало взяв — скажу. Але умова: щоб ні одна душа про це не знала.— Григорій Михайлович перегинається, викидає з-під ліжка затуляні на колодки дівочі чобітки, кусок смоли і різне шевське начиння.— Ось мій другий заробіток: людям чоботи шию і за двадцять п'ять верст ношу в сусідній повіт міняти на харчі, щоб тут ніхто не знав. Більше підозріль не буде?

— Оце так,— тільки й промовив Мірошниченко і міцно потис руку Марченкові.— Тепер вірю, що буде в нас школа, хоч і тяжкий ваш хліб.

— Це нічого, це все, що минеться, а треба робити все те, що лишиться. Кожне покоління має свій героїзм і свою трагедію. На старість, Свириде Яковлевичу, навіть

весело буде згадувати перед молодими і красиво одягнутими вчителями, як їхній колега в дні революції і найкращих для людства декретів тихцем з-під поли продав чоботи на базарі, щоб не покинути школу і не приєднатись до тих, що каркають на революцію. Спогади придуть колись, а тепер ні учні, ні батьки не повинні ї догадуватись про моє ремесло і промисел.

— Назвав би вас молодцем, але цього мало,— розчулився Мірошниченко.— Значить, кожне покоління має свій героїзм і свою трагедію? Це треба запам'ятати.

— Запам'ятовуйте, Свириде Яковлевичу. Ви, знаю, чоловік жадібний. А як пособите мені зібрати учнів до школи? Дращю собак по селі, записую школярів, а батьки їх утаюють від мене, як од вас посів. Утаюють майбутніх професорів і вчених, перед якими колись, може, держави скидатимуть шапки! Не інтєресно? То їжте мій хліб, хоч і дратвою він пахне...

Того ж вечора вони стали друзями. Мірошниченко поніс додому кілька книжок, а вчитель походив трохи по шкільному подвір'ю, зайшов у свою кімнатку, завісив єдине вікно австрійською шинелиною і почав пришивати головки до халяв. А щоб на руках для людського і школярського ока не залишилися сліди просмоленої дратви, натягнув блаженські пальчатки...

Хоч як старалися вчитель і голова комнезаму, але восени до школи не багато прийшло дітвори. Батьки найбільше віднікувались тим, що нема одягу й взуття. І тоді Мірошниченко хитромудро пустив чутку по селі, що кожний учень одержить чоботи і крам на одяганку.

І зразу до школи повалила малеча, якої навіть у вчительських списках не було. Минали дні, батьки все частіше надокучали вчителю: коли ж буде обіцяне?

І зараз Свирид Яковлевич наперед знає, яка очікує його розмова з Григорієм Михайловичем. Тому, наскільки може, ласкавіше здоровкається, не догадуючись, що вже це говорить Марченкові про марність сподівань на допомогу.

— Мені, Свириде Яковлевичу, вже можна йти? — як обухом, б'є його вчитель по голові.

— Невже, Григорію Михайловичу, так погано? — хмурніє уперте обличчя голови комнезаму.

— Кількох дітей уже батьки не пустили до школи. Був би ремінь — сам пошив би їм чоботи.

— От біда. Їздив же до голови повіткому.

— А він що?

— Лаяв за мою витівку, як самого останнього. І не знаю, чого назвав мене класово несвідомим гастролером.

— Свириде Яковлевичу, невже і вас лають? — здивувалась білявенька, веселогуба Уляна.— Ніколи б не подумала.

— Ще й як перепадає, хоч в таких випадках і орден чіпляю на гімнастёрку, а піджак на всі гудзики розстібаю,— сам насміхасться зі своєї кмітливості.

— Вилаяв і нічогісінько не пообіцяв? — зів'яло сухе обличчя Марченка.

— Ні, пообіцяв. Він хоч і сердився, але за школу і йому душа боліла. Сказав, що при першій реквізиції у спекулянтів щось дадуть на школу, хоч якийсь ситець.

— І за це спасибі. Коли б то з ваших обіцяних чобіт хоч на ситчику затриматись.

— Неодмінно отримаємо.

— Буду чекати. Ви сина Олександра Підпригори знаєте?

— Юрія?

— Його ж. Допитливий підліток, усі мої книжки перечитав, а тепер прошу вашої допомоги.

— Чим же я зможу допомогти?

— Є в мене одна думка,— понизив голос, щоб не почувла Уляна.— Піти до попа.

— Мені піти до попа?! — здивувався і розсердився Мірошниченко.— Ви подумали, що сказали?

— Подумав, Свириде Яковлевичу. Для науки я і до чорта пішов би, як один німецький учений, тільки так, щоб душі не продати. У попа ж три шафи книг.

— Хай і двадцять три, а я, Григорію Михайловичу, до нього й ногою не ступлю.

— А я ходив, не посоромився.

— Не дав?

— Гірше, на глузи узяв: «Можу дати для вас тільки божественні книги, це душу очищає...» Він же комуністу про очищення душі, надіюсь, не заїкнеться,— і, не даючи отямитись Мірошниченкові, швидко прощається й поспішає до школи.

— Наговорив, набалакав і швиденько втік, а ти думай, чоловіче, що робити,— торкнувся рукою до потилиці.

— Дуже хороший і делікатний він чоловік,— похвалила Уляна вчителя.

— Делікатний то делікатний, а до самих печінок добирається. Як, Уляно, моя мама поживає? Давненько в неї не був,— посміхаючись, тепло згадує свою молочну матір, яка й досі дивується, як вона, невеличка молодичка, змогла вигодувати отакого Свирида. «Та ти ж у мене увесь на маленькій подушечці лежав»,— часто нагадувала йому.

— Сердитися на вас ваша мати, а моя тітка.

— Чого?

— На спаса чекала вас і на пречисту ждала, а синок не прийшов.

— Усе часу не було.

— Вона так і говорить: «Свирид приходить до мене, коли йому тільки дуже тяжко на душі».

Мірошниченко лає себе в думках і твердо вирішує піти до матері, як тільки трапиться вільна година.

— Що в тебе, Уляно?

— Те, що в усіх, Свириде Яковлевичу: чи там саме наділили мені землю? — довірливо глянула у вічі.

— Чого ж сама на збори не прийшла?

— Куди вже там бабі ходити на збори: і сміх і гріх.

— Дурне мелеш, Уляно. Кому тепер, як не тобі, в передових ходити? Чоловік проти Врангеля добровольцем пішов, брат з Петлюрою б'ється.

— І не вмовляйте, Свириде Яковлевичу, нікуди не піду!

— Чому?

— Чому? Страшного наговору боюсь.

— Якого це страшного наговору?

— Ет, самі добре знаєте.

— Не знаю, кажи!

У молодиці спочатку зніяковіло, а потім позлішало обличчя.

— Не встигне жінка посидіти на зборах, а вже безсвісні язики говорять, що вона тягається.— Уляна розхвилювалася, і її веселі, підведені вгору уста зобиджено затремтіли.

— То ж куркульня, Уляно.

— Хто б, Свириде Яковлевичу, не кинув гряззю, а слід залишається. А я не хочу, щоб у мою спину камінням летіли страшні слова... То як мені з наділом?

— Три десятини найкращої землі, як сім'ї добровольця, нарізаємо. Завтра на поле виходь.

— І навіть біля горбка буде?

— Ціла десятина.

— Спасибі, Свириде Яковлевичу,— вклонилася чоловікові.— Вибачайте, що так пізно навідалась, бо дома одне старе, а друге мале,— молодиця приторкнулася рукою до хвіртки, але, вагаючись, затрималась.

— Іще щось є, Уляно?

— Ох, є,— тяжко зітхнула молодиця і опустила голову. Тінь від хустки впала на її обличчя, змінила його.— Але й не знаю, як його сказати.

— Просто говори, ми люди без перцю,— підійшов ближче до зажуреної постаті.

Уляна з мукою підвела на нього очі, обведені золотими сльозами.

— Може, й грішно з таким звертатись до чоловіка,— зашепотіла, ковтаючи сльози й слова,— але ж до кого тоді? Свекор глухий мов пеньок, з печі не злазить, а сестра щоранку божого до знахарки жене. Тяжкою я ходжу, Свириде Яковлевичу.

— Так чого журитися? То гордись тим, жінко добра, княгипею по землі йди!

Уляна гірко махнула рукою:

— Старцем підеш, коли чоловіка заб'ють.

— Хто його, жінко добра, заб'є? — аж кулаком трусував.— Та твій Денис, чуєш, самого Врангеля в Чорному морі втопить. Ти що, свого Дениса не знаєш?

— Та знаю,— потроху відходить жінка, і з далекого краю почав наближатись до неї обрис чоловіка.

— Ще й сніг не випаде, а Денис повернеться до тебе! Врангелю от-от покришка буде!

— Ой Свириде Яковлевичу, коли послухаєш вас, то всім не сьогодні так завтра покришка виходить: і Петлюрі, і Пілсудському, і Врангелю.

— А як же інакше? Тільки покришка! Ти знаєш, що таке міжнародний пролетаріат?

Але що таке міжнародний пролетаріат, Уляна не тільки не знала, а й вимовити не могла, тому й обережно запитала:

— А він же стоїть за нас чи проти?

— За нас, Уляно, за нас. А твій милий до зими неодмінно прилетить!

— Справді?

— Справді! — запевнив Мірошниченко, всім серцем вірячи, що так і буде.— А ти вже й розрюмсалась,— на-тягнув жінці хустку і кінцями її витер сльози.

Молодиця, схлипуючи, посміхнулася:

— Наче маленькій. Ох, Свириде Яковлевичу, недарма моя сестра каже, що ви краще всіх умієте... брехати.

— Сама вона стерво брехливе. Прокіп Денисенко крутиться біля її спідниці, гляди, насміється з удови, ще й куркульським пищиком зробить. Ломакою хай жене цю липучу коросту від себе. Коли ж вона ще заїкнеться про знахарку — в буцегарню вкину. А ти, Уляно, роди козака, як Денис, або таку ж кирпатеньку дочечку, як сама. Найбільше люблю кирпатих. Якось вони веселіше за інших дивляться на світ. Вже сама по собі кирпичка на усмішку тягне.

— Ой, таке ви скажете, Свириде Яковлевичу, — повеселіла молодиця і сама витерла сльози.

— Істинну правду кажу: одні чогось люблять носатих — і що там вони знаходять? — а я — лише кирпатих.

— А прийшла б з таким ділом якась носата, то ви сказали б їй, що любите тільки носатих. Правда? — вже сміється Уляна, поправляючи хустину.

— От не люблю, коли баби починають усе на свою куцу мірку міряти. Сказав — кирпатих, значить — кирпатих. Роди, Уляно, скоріше, а мене за кума проси. Не попросиш — сам прийду, — легко вдарив молодицю по задниці, і Уляна, не ображаючись, з-за плеча глянула на Мірошниченка, повела повеселілою бровою і м'яко пішла у місячне сяйво.

А Свирид Яковлевич важко зітхнув: говорив з Уляною, прямо наче тобі Керенський. Ні, краще-таки з дядьками гомоніти і лаятися, аніж мати щось з ними, тонко-слізками. Він підіймає голову і крізь листву бачить, як мружиться місяць, снує і розсіває над селом свою золотисту основу.

«Такої б ночі тільки в млині сидіти», — далекою згадкою обізвалися молоді літа. Він повертає до хати і помічає на призьбі якусь мисочку, прикриту зверху замість пілки листком лопуха. Свирид Яковлевич відкидає лопушину і вдихає в себе пахощі свіжовідкинутого сиру — звісно, Уляна принесла для дітей. Немало панських корів пішло людям з його рук, а от собі посовістився узяти, тому й приносять інколи йому з бідняцьких дворів то кисляку гладишку, то кружок сиру, то грудку масла. Навіть уже заява була в повіткомі, що голова комнезаму бере для себе подать молоком. Знав, що це писала не сільська темнота, а злоба дукачів, одначе кілька днів

було противно на душі, і лаявся, і просив, щоб йому нічого не приносили, але не пособило, навіть нарікати почали, що він загордився.

Свирид Яковлевич тихенько дерев'яним ключем відмикає двері.

Але чутка Настечка почула дзвін клямки, кидається з постелі на поріг і зависає батькові на шиї.

— Поволі, мазухо,— мисочку виб'єш,— підіймає однією рукою хупає тіло дитини.

— Ой, як ви колетесь,— відхиляється щічкою від його щетини і вже бігає по ній тоненькими пальчиками. Від цього легкого приторку з плечей чоловіка скочуються щоденні турботи, веселішають очі, тільки з глибини грудей не зникає провина, що мало, ой як мало бував він з дітьми. Ростуть вони в нього, мов зілля при березі. Іноді аж диву дається, як його Настечка справляється в усім. І де тільки в неї умілість береться?.. От закінчиться розподіл землі, тоді його не відірвеш од дітей. Правда, можна було б одружитися на якійсь вдовиці, але до нього й досі не приходили ні любов, ні та жалість, яку мав до першої дружини.

Настечка засвічує каганчик і, прикривши рукою, несе його до столу. Хиткий вогник рожево просвічує її пальці, тінями лягає на довгасте смагляве обличчя в великих, як і в матері були, очима. Дивно створює людей природа: мало хто здоровіший знайдеться в селі за Свирида Яковлевича, а от ні його сила, ні його прості риси обличчя не передалися дітям — обов, крапля в краплю, пішли в матір. Шість років Левкові минуло, а мало сміху на його обличчі, навіть зітхав часто, так само як мати.

Свирид Яковлевич бере з доньчиної руки каганець, підходить до ліжка. Під батьківською катанкою, підібравши під себе ніжки, спить клубком його синок. Краєчок його повіки набух від снеки і пилу, а чорні, по-дівочому довгі вії виділяються, як в дорослого. На смаглявому обличчі біліє кілька ямок — сліди вітряної віспи, припухлі рожеві уста напіврозкриті, мов пуп'янок.

— Щось вечеряв наш Левко? — чує, як від зворушення завмирає подих у грудях.

— Повечеряв,— дзвінко обізвалася Настечка від печі.— Я наварила галушки-рванці. Покуштував — і до постелі. «Чом не їси?» — питаю. «Замерз!» Тоді я вашу катанку наопашки накинула на нього. «Сідай, будеш за

батька». Аж засміявся, сів за вечерю, а потім і до постелі пішов з вашою одежею, вовтузився, вовтузився під нею, так і заснув.

Свирид Яковлевич цілує сина у скроню, якось жалісно, по-жіночи посміхається, відходить від нього, щоб не розбудити. А Настечка тим часом шарудить біля мисника, ставить на стіл немудру вечерю.

— Ходіть, тату, під'їсте трохи,— дівчинка вже перемішала в полумиску сир з галушками і сідає за стіл на тому самому місці, де сиділа її мати.

— Справжня господиня! — спробувавши галушки, хвалить батько дочку, а та лукаво посміюється:

— Що я не зварю і як я не зварю, ви все хвалите. Видно, добре за вами нашої мамі жилося.

І від цих довірливих дитячих слів батькові стає якось не по собі: не дуже-то добре жилося за ним його дружині, усе було в житті, але хай про це діти не знають: ще немало всякої погані і на них чекає.

— Тату, правда, галушки в мене вдалися не згірші, як у тітки Докії?

— Кращі,— підхвалює доньку.

— О, вже й кращі,— заперечує Настечка, хоча в душі переконана, що так воно і є. От аби її страву покуштував тітчин Дмитро. Усміхнулась своїм думкам, засоромилась Настечка. Ще цієї весни, коли Дмитро насилу витягнув її з Бугу і на плечі заніс додому, вона полюбила його, мов душу. І що ж тут такого? Коли можуть старші дівчата любити парубків, то чому й вона не годна в свої одинадцять років полюбити свого рятівника? Вона повік буде його любити і вже навіть йому хустинку фабричною заполоччю вишила, тільки боїться подарувати.

— Тату, завтра я з Левком думаю піти в ліс по терен. Я знаю, як ви любите квашену ягоду.

— По терен? — кладе ложку на полумисок батько.— Не ходи, донечко, до лісу, ще всього там є. Обійдемося якось в цьому році без терну.

— Так ми, тату, далеко не підемо, з самого краєчку нарвемо,— бовтає ногами під столом і тільки цим відрізняється від справжньої господині.

— І не думай ходити в ліс. Далекі, гадаєш, до нещастя?

— Тоді на луг підемо, там теж є терен, але в лісі більша ягода на ньому.

— Ну, на луг можете. Спасибі, доню, за вечерю. Рос-ти велика,— тепло дивиться на своє дитя.

— Спасибі, тату, і вам,— з гідністю відповідає Настечка, першою підводиться з-за столу і з повагою господині несе до припічка ложки, полив'яний полумисок і починає перемивати їх теплою водою над цеберкою.

— Ви, тату, почувати на луг чи в клуню підете? — відривається від своєї роботи.

— Переночую сьогодні з вами.

— Ой, краще не треба! — страхається дочка.— Ми вже якось самі, а ви йдіть хоча б до клуні. Бо такий тепер час. Хіба не нахвалявся учора Даньків бузувір, що ми круглими сиротами залишимося? Від старших же чув...

Мірошниченко хмурнів всередині, але зовні посміхається:

— Не журися, донечко. Скоро всі страхіття розвіються, мов дим. Тоді я тебе в місто учитись пошлю і новенького кожушка з німецьким гарусом справлю.

— І я стану вчителькою? — вже в який раз питається про те саме, бо ж здається їй, нема в світі вищої науки за вчительську: це ж і книжки читатимеш, скільки захочеться, і людських дітей розуму будеш навчати.

— Аякже. Ти і зараз мало не вчителька.

— Вам тільки б сміятися,— витирає ручата десятчанним рушником і підходить до батька.

— А Левка навчила читати?

— Так то ж Левко. Він такий тямовитий, що вже сам до тисячі лічить.

Свирид Яковлевич пригорнув доньку до себе і величезною матроською долонею погладив її коси. Від цих пестоців присмирніла Настечка, схиливши додолу голову, як схиляють діти, що чимсь провинились. Але так нахилила перед ним голову і його дружина. Навіть це від матері перейшло.

XII

На вікнах, мов чорні птиці, розплаталися тяжкі, з пацьорками платки. Хай світло не витікає надвір і не ллється з двору. На столі стоїть залізна лампа, підгониста сулія з сизим самогоном і грубо нарізане сало — видно, що не жіноча рука готувала вечерю. А гості, здається, н'ють не самогон, а отруту — ні одної посмішки не може вибити веселий хміль на хмурих обличчях.

Зараз у світлиці Созоненка посміхається лише останній цар. Він хитруватими, тямущими очима виглядає з-за широкої спини Денисенка і не зважає на холодний погляд білогрудої, обнизаної перлами цариці. Такими очима він дивився і на грошах, але цар пішов у землю, а гроші його піднялися вгору: вже дядьки неохоче беруть «миколаївські» — їм тепер давай срібло-золото або «катеринки» та «петрики».

Сафрон Варчук задуманими очима дивиться на царя і не знає, чи жаліти за ним, чи гніватись на нього. Він давно найгіршими словами обзивав царицю, — усе через Гришку Распутіна, — а на царя не підіймались ні язик, ні злість. Все-таки при ньому він переселився на хутір, обріс земелькою, грошенят на чорний день у землі схоронив, на все село Сафроном Андрійовичем став. При царі він і в дворяни вийшов би, а тепер тільки в насмішку його називають пісні злидні столипінським дворянином. Гей, до недавнього часу не знав Сафрон, що стільки жури наляже на його розумну голову. Легко було колись сказати: бідний, бо дурний, а тепер і найбагатший може дурнем стати. І мішається його журба зі злобою, як вода із землею.

За столом, підігрітий хмелем, бушує Ларіон Денисенко, до господарів на всі боки повертає дурне колесо оброслої голови:

— Хазяї, мир погибає! Погибає і погине, бо, коли заберуть у нас землю, усі з голоду водяркою заухнуть! — Від натуги в басовитому голосі Ларіона пробиваються козячі ноти, і це тішить лише одного Івана Січкаря, який, здається, веселіше за всіх гостей сприймає звістку про погибель миру.

Навіть в такий час йому на думку спадають непристойності про Ларіонову Настю, яка хоч і має навіки злющі очі, але полюбляє не тільки волохатих, — підсміюється в душі з Денисенка, який за землею не бачить, що жінка з іншими стрибає через пліт. Хоч і нема в неї вірності до одного полюбовника, але ж груденята має тугі, мов яблука, — невпору згадує гнучку, сухорляву Настю, жагу її поцілунків, що випивають до останку уста, і безстыдство слів у сварці і любовних утіхах. Але навіть і це подобається у ній Січкареві: краще жінка з вогнем, перцем і жадобою, аніж якась покірنا розмазня.

Він крадькома оглядає усіх господарів: чи ж не помітили вони по його очах невчасного блуду, зітхає і по-

чинає уважніше прислухатися та приглядатися до того, що робиться в світлиці. Ось він зупиняє погляд на схиленій постаті Супруна Фесюка. Над його сухим, з глибокими очницями обличчям нависає копичка переспілого волосся, в кутиках рота горді риси взялися зажурую. Він затиснув рукою довгасте підборіддя і думає свою не легку думу.

Січкарь недолюблює Фесюка: він хоч і вибився у справжні господарі, але й досі все хоче робити по правді. Зрештою, коли так тобі хочеться всюди правди — живи нею, але не тикай носа до інших. А Фесюк не раз нацьковував і на нього людей за крадіжку лісу. Думав: так-то й легко спіймати Січкаря на гарячому. Він, чудний, і не догадується, яку може радість і задоволення собою принести по-справжньому спритна крадіжка.

Діло навіть не у грошах, а в тому, як ти схитрив чи вирвався на чисте, оминувши різні пастки. От тільки дарма він у тюрюгу заліз. Але тут не спритність, а гонор підвів його. Ну, та недовго залишилося сидіти. Знову дивиться на Денисенка, а згадує Настю. Прямо бісівську силу мають її злющі очі.

Після Денисенка джмелем загудів Данило Заятчук, його грубо обтесане обличчя лише до половини задичавлене волоссям, а вже від скронь пішла гола, мов коліно, лисина, віп чимось скидається на недоробленого Денисенка: в того повне колесо волосся, а в цього воно рівно розділене надвоє.

— Совецька, можна сказати, власть на нашому, господарському хлібі живе. А на чому ж вона буде жити, коли наша земля попаде тим голодранцям, які і нашою землею не прохарчуються, бо дуже голодні вони? Та що означає така власть? А означає вона: дери-бери і не повертай. Словом, комуна: кому на, кому ні! То я думаю так: не одну власть ми пережили, переживемо, дасть бог, і цю, бо не зможе загряниця віддати Україну в руки мірошниченкам, загряниці Україна, як великодня писанка, потрібна. Загряниця їй — багата рідня. От як думаю собі я!

— Завтра землю мають відбирати, а він до ранку завів про свою загряницю, — скривився Созоненко. — Ти говори, що нам, чоловіче добрий, зараз робити?

— А що ж зараз нам робити? Взяти сокири і муром стати біля своєї землі, бо так обчикрижать її, що не залишать і клаптя, на якому б можна було стати богу

помолитися. Значить, залишається одно: рубати! Всіх рубати, хто підійде до неї.

— Дурний піп — дурна його й молитва, — не витримав Яків Данько. — В твоїй бороді вже гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано, — постукав себе пальцем по лобі. — Рубонеш одного, а вони селом наваляться на тебе, дадуть, скільки влізе, духу, а потім відправлять туди, де козам роги правлять.

— Все одно треба рубати! А як же інакше? — уперто махнув волохатою рукою Заятчук і обернувся до Данька. — Ти собі як хочеш, а я вже й сокиру нагострив. Мірошниченкові першому в голову по держално загачу.

— Оце вже, чуєш, розумніше, — кивнув буйночубою головою Данько, а Фесюк поморщився. — Як бити, то треба вірно бити: тільки в серцевину! А що пам дасть, коли ми розвалимо голову якомусь Полікарпу Сергієнкові?

— Тільки возвеличимо його, як совецького мученика, з прапорами, як і не снилося йому, понесуть на цвинтар, — обережно вкинув Сафрон Варчук, залишаючись у тіні від суперечок.

Созоненко взяв у руки сулію з самогоном, хилитнув нею, і Січка побачив, як з дна її від зілля христового сльоза відділився брунатний димок цілющого настою. Аж крякнулось чоловіку: до чого ж пользительна зілінка!

Мовчки випили, потягнулись масними руками до сала, а Фесюк і закусити забув: тяжко, ох, як тяжко діставались йому десятинки. Коли іншим приходили спадки, коли інші добували хитрі гроші, продавали чортові душу, він попадався на своє здоров'я, на свої руки і горду вдачу, він не продав чортові душу, але мало не всю свою силу заклав у селянський банк. І в очі, й позаочі насміхалися з нього усі ті, з ким сьогодні він п'є і журиться, страхаючись завтрашнього дня. Відганяючи погані видіння, струсонув копичкою перестиглого волосся, мов обценьками, стиснув рукою підборіддя.

Заятчук знову починає про заґрянцю і про те, що багата рідня pomoже бідному Петлюрі.

— Не бідний, а обманщик він! — з серцем вигукнув Денисенко і цим розвеселив Івана Січкаря.

Коли петлюрівський міністр фінансів Мартос видав наказ про обмін усіх грошей на гривні, недалекий Денисенко один з перших поніс у кам'янець-подільський банк своє золото й царські папірці; він звик, що влада є вла-

дою і її треба слухати. Але з Кам'янця-Подільського за своє золото і миколаївські гроші він приніс навіть не гривні, а одні розписки. Потім, коли деякі обдурені дукачі з горя почали стрілятись, він у розпачі повісив у клуні віжки і поліз у петлю. Насилу жінка і рідня вихопили і відходили його.

Надворі гавкнув пес, і всі примовкли, підвели голови на завішені вікна.

Але собака, видно, брехнув на місяць і замовк.

— Пізня година,— ні до кого промовив Сафрон Варчук, надіючись цим підігнати тих, хто мав сказати голвне, і глянув поверх інших голів на божницю, де з глибини пожмакованої фольги прислухались до всього мовчазні боги.

— Що ж будемо, люди добрі, теперечки робити? — виривається в Созоненка.— Не візьмемо гріха на свою душу — пропадемо, як руді миші. А гріха того, як подумати, небагато буде, коли село залякане і не знає, що буде через кілька днів. Треба одного: Мірошниченка позбавитись.

— І Степана Кушніра! — додав Данько.— Він гірший за Мірошниченка, зліший!

— А Тимофія Горицвіта на розплід залишити? — здивувався Січкарь і рішуче підвівся над столом.— Оцю святу трійцю втихомиримо — і ніхто не полізе на нашу землю! — сирий рум'янець заливає вітряні лишаї на повних щоках дукача, злоба відтягує нижню частину обличчя.

Притихла світлиця, не дихаючи, слухала Січкаря, і він почав хизуватися своїм голосом і сміливістю, яку ніколи б не оголив обережний Сафрон, хоча його й радує Іванова рішучість.

— Нам нема чого довго точити ляси. Треба зараз же виривати з корінням свою погибель. А як її викорчувати? Я беру на свою душу Мірошниченка. Сам беру, щоб тихіше було. А ви візьміть Горицвіта і Кушніра. Поділіться між собою! І до божого ранку село відкинеться від нашого добра: воно тяжким йому стане!

— Хай буде по-твоєму! — стукнув кулаком по столу Яків Данько.— Я з Денисенком пакладу руки на Горицвіта. Пішов би до Кушніра, але люди бачили, як ми були зчепилися на вулиці... Господи, допоможи нам,— глянув на образ спасителя, який тримав землю в руці, вклонився йому й перехрестився, відчуваючи, як щось лясно обривається в грудях.

Але ще не одірвав Данько пучки від живота, як з лави тяжко підвівся Супрун Фесюк, горді складки біля його рота тривожно тремтіли:

— Робіть собі, люди, як знаєте, а мене до своєї спілки не беріть. Не по моїх силах вона. Клав я свої руки на чепіги, а накладати на людську душу не буду. Не злобою все має жити на світі! То й будьте здорові.

Сафрон Варчук першим кинувся до нього, кістлявими пальцями вихопив з рук чоловіка шапку:

— Ну де це так видано, Супруне? Чого при добрій чарці не скажуть люди, коли їх за живе, за печінки зачепиш? То це ж тільки слова-полова. А хто насправді в господарів уб'є тобі якогось харпака? Хіба ми бога в душі, а дітей в хаті не маємо? — чорне клинцювате обличчя Сафрона побіліло від хвилювання і прихованої злості на Фесюка: знали ж, кого покликати в чесну кумпанію. Тепер не обберешся лиха з ним.

Созоненко значуще підморгнув іншим гостям, і вони, окрім розгніваного Січкаря, заметушилися біля Фесюка. Але той уперся на своєму:

— І говоріть, і робіть що хочете, а я собі піду додому, — болем і тривогою налиті очі не могли дивитися на постаті, які метушилися біля нього.

— То хай іде, чорт із ним, — не витримав Січкарь. — Чого ви панькаєтесь із ним, наче з чимсь путящим.

— Ви не бійтесь, я нічого не скажу, але сидіти більше не можу, — ще оправдується Фесюк і, хилитаючись, прямує до порога. За ним виходять занепокоєні Созоненко та Січкарь, і гнітюча тиша налягає на світлицю.

Коли надворі забряжчала хвіртка, першим з жалем заговорив Сафрон:

— Усе, про що ми говорили, пішло кобилі під хвіст. Треба іншу думати думу. Надіслала ж його лиха година. Що будемо робити, хазяї?

Але хазяї тепер чекали його слова.

Біля хвіртки Созоненко попрощався з Фесюком, а Січкарь узявся трохи провести Супруна.

Ці проводи не дуже порадували Супруна, але нічого не сказав. Вони мовчки вздовж вулиці тягнуть позад себе свої тіні, які б'ються головами в чужі типи.

— Отак, Супруне, і віддасиш свою кривавицю задарма? — зрештою підводить Січкарь круглу голову і презирливим поглядом пожирає Фесюка.

— Отак і віддам! всяка власть від бога, — не дивиться на нього Супрун.

— Дурне теля. Яка ж це власть від бога, коли вона бога не признає! — одвисає важка нижня частина обличчя. — Її не гріх скинути!

— Так чого ж ти в тюрязі тоді поселився? Селися в лісі з бандитами! — позлішало обличчя Фесюка, але він одразу стишив голос: — Іди від мене, чоловіче, не каламуть до решти мою душу, бо вона й так ледве в тілі держиться.

— Тримай душу обома жменями, а землю крізь пальці випускай. Та міцно держи на прив'язі язика, — вкусив Січка і, не прощаючись, попрямував у бічну вуличку, роздумуючи, що його робити: чи зараз повернутися на раду до Созоненка, чи хоч на якусь хвилинку заскочити до Насті.

Коли він дійшов до Денисенкового двору, злсгенька свиснув, і на його знайомий свист біля клуні заскавчав собака, підбіг до воріт. Він іще завагався, чи варто в таку ніч думати про залицяння, але чого там совіститися — раз живемо на світі. Він переліз через ворота, скрався до причілкового вікна, тихенько постукав у перехрестя. В хаті почулося зітхання, шарудіння, потім біля ганку забряжчала клямка, і висока Настя в одній спідниці, накинутій поверх сорочки, потягаючись, стала на поріг. Він, припадаючи до її уст, лівою розчепіреною рукою вчепився в невелику грудь молодиці.

— Навіжений, — зітхнула Настя, вигинаючи тонкий стан. — Хтось побачить!

— Кого тепер наднесе лиха година? — хмелів од її уст гірше, ніж від самогону, і крізь одежу чув, як її вузькі стегна тремтіли й палали від скаженої крові.

Настя довгим поглядом обвела вулицю й город, охнула й обвила його цупкими руками.

XIII

За роботою Супрун Фесюк ніколи не мав часу милуватися природою, але і він знав, що село найкращим здається при місяці. Сонце було ласкавим до води, дерев, квітів і дівочої краси, але кротячі підсліпуваті халупи, завалені гноєм дворища воно безжалісно виставляло напоказ чи посміховисько. А місяць і халупників жалів: так розсівав своє туманне сяйво і тіні чи так ворожив

біля якоїсь хатинки, над якою гоноровито підіймався з гнізда бусол, що більше вірилось у людське щастя, аніж його було на землі.

Але сьогодні Супрунові село здавалося страшним: тихо, забуте людьми, воно лежало мов цвинтар, і місяць кадив над ним холодним болючим сяйвом. По цьому сяйві сновидою ішов чоловік, дивився на землю, і земля ворушилася в його голові. Усю свою молодість, усю свою силу він по крапельці і по кусню віддавав їй, і вона по скибочці, по четвертинці, по півдесятинці збивалася в нього, радувала і робила його вищим.

А як тяжко починалося його полювання на землю. В усі боки шарпався чоловік, щоб роздобути копійку, ходив на заробітки і в Таврію, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову. І неждано щастя йому принесла його спокійна і здорова як грім Олеся.

Він її зустрів на осіннє храмове свято в сусідньому селі. До вечора сп'яніле село гуляло біля церкви, до вечора він то так, то сяк опинявся біля дівчини, але, видно, не муляв їй очі. А увечері, коли над тополями тонко прорізався молодик, він пішов слідком за Олесею до її хати, що стояла край зеленого вигону, де розкошували червонолапі гуси. І враз од хати на нього повіяло таким диким смородом, що він здивовано поглянув на дівчину, а та почервоніла, опустила голову:

— Тато мій чинбар, шкури чинять,— ледве чутно, мало не крізь сльози пояснила вона.

— От і добре,— зрадів Супрун.— Оказія трапляється. Мені якраз треба півслупця на підошви купити. Може, знайдеться в твого батька? — вже з любов'ю поглянув на засоромлене обличчя.

— Напевне, знайдеться,— ще більше почервоніла дівчина, догадуючись, куди хилить цей глибокоокий, з стіжком перестиглого волосся парубок.

В хаті, поки старий Омелян метав перед ним хозові, пахові, середові і ошийкові слупці, Супрун ледве не задихнувся, бо тут же під полом були вкопані чинбарські шапки і зільник. Як можна було жити в такій хаті, ще й спати на полу, спочатку Супрун ніяк не міг уявити. Переспи тут однісіньку ніч — і голова тобі теж шапкою зробиться. Але родина Олесі не зважала на пахощі сирої і квашеної шкури та дубового квасу.

Супрун без торгу купив половину добрячого середового слупця, але сказав, що прийде за ним в другий раз,

бо незручно нести куповане з храмового свята. Отак він і зачастив у родину чинбаря, з часом привик до поганого духу та навчився чинити волові, кінські і козячі шкури.

В чинбарському ремеслі, де все робиться на око і нюх, пофортунило Супруну: йому однаково добряче вдавалися білі і чорні юхти, не було живців¹ у бланку, і ніжною текучою масністю сяяли його червоні сап'яни; їх зразу ж виривали із рук ярмаркові перекупщики і шевці.

Збагнувши до найменшої краплини науку старого Омеляна, він забрав у нього дочку, справив простеньке, негучне весілля і став найкращим чинбарем на всю волость. Мало не всі свої статки він вгатив у окрему чинбарню, де можна було вигнати хуру на тридцять-сорок шкур, сам на краю городу туго обшив дошками копанку для замочки, сам поробив зільники, шаплики, ступу, а оббирачку і штрихіль принесла від свого роду Олеся. Він, сміючись, назвав це начиння жіничиним приданим і з усією молодечею запопадливістю і впевненістю взявся за роботу.

То були дні його великих надій. Він не продавав чортові ні своєї душі, ні своєї шкури, а сам обдирав шкури з падла, брав їх у борг, отак і спинався на ноги у смороді худоб'ячої крові і дубової кори, у бруді провапненої шерсті і здирків².

Хоча на славу вдавалася йому чинба, але він всім серцем хлібороба ненавидів її, не бруд чинбарні, а золоті та зелені сап'яни полів бачив перед собою, коли готував на торг кольорові шкірки. І вони принесли спочатку хліб і до хліба, а потім і землю. І він почав днювати й почувати біля неї, влітку й обідав, спершись на кісся, не давав перепочинку і жінці. Вона в нього на лузі під стогом і сина породила; підпливаючи кров'ю, перегризла пуповину, а він розгублено постояв біля воза і, щоб не їхати порожняком, добрав хуру, врублів і обережно висадив на неї породіллю. Отак він вперше підняв на руки свою жінку...

І тільки тепер Супрун починає розуміти, як він тяжко мучився і як мучив непосильною роботою свою дружину. Мучив і тоді, коли вже мав наймитів і наймичок, бо чортовим колесом закрутилося його господарство, а в

¹ Ж и в е ц ь — пляма, що не просочилася наскрізь дубовим квасом.

² З д и р о к — міздря, по російськи «мяздра».

цьому колесі і він, і жінка були наче слухняними спицями. А тепер хтось одним ударом розвалив це колесо, розметав і обід, і маточину, і спиці. А земля, що роками зшивалася з кольорових сап'янів і юхти, переходила в чужі руки, і він оплакував її важкими сльозами, що падали не додолу, а в душу.

Один бог знає, як йому важко позбуватися своїх статків. Але він не візьме сокиру до рук, бо має їх для роботи, а не для вбивства.

Але чого ж його поставили в одні списки з Варчуком і Созоненком, з Січкарем і Денисенком?

Колись, як ще він спинався на ноги, вони його звали шкуродером. Але ж він драв шкури з худоби, а вони з людей, він годував своїх наймитів хлібом, а вони глевтяком і сльозами, він ніколи не ламав слова ні перед великими купцями, ні перед убогими заробітчанами... То чому ж із ним нова власть хоч по-людськи не змогла поговорити? Значить, записали на бумагу — і кінець твоєї судьбі.

Він, мов чужий, підходить до свого просторого двору, відчиняє глуху хвіртку, і назустріч йому з темних деревин підіймаються Олеся і Гнат. Синочок уже на зріст матір доганяє. Вони всі троє мовчки сходяться посеред подвір'я. Першим, не підіймаючи голови од землі, заговорив Гнат:

— Що там вирішили, тату? — показав рукою в ту сторону, звідки прийшов батько.

— Нічого не вирішили, — дивується, звідки знає син, що він ходив до Созоненка.

— Побоялися, чи як? — підвів затяжку для підлітка голову, і там, де у батька під устами були горді риси, у сина закривилась недобра посмішка, і він прикрив її рукою.

— Цить, — оглянувся Супрун. — Я покинув те збіговисько, першим пішов додому.

— І даремно, тату, покинули. Домівка не утекла б од вас і через якусь годину, — знову підвів голову од землі, з викликом поглянув на батька. В теж глибоких очницях сина двома грудками темені колеться лиха упертість.

Супрун за цією темінню не бачить очей сина.

— Ти коли це так навчився розмовляти з батьком? — хмуро запитав, але це не осадило Гната.

На губах сина ворухиться упертість і злоба дорослого чоловіка.

— Коли вже не навчився, а від людей, тату, в такий час тікати не треба.

— А ти знаєш, що ті люди ладні вбивати за землею?! — ледве стримав приступ обурення.

— За землю, тату, і вбивати можна, — твердо промовив син чиймись словами. — Вона — свята!

Супрун на хвильку оторопів, а потім з розмаху долонею вдарив Гната по обличчю:

— Мовчи, сучий сину! Ти звідки, надлюко, знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров?! Зароби її перше, порви спершу свої жили на ній! Від Карпа Варчукового погані набрався! Я в тебе це дике м'ясо з корінням вирву! — розмахнувся другою рукою, але на ній повисла мовчазна Олеся.

— Втихомирся, Супруне. Втихомирся, дорогий! Дитя перозумне, сказало щось з чужого язика.

А дитя виплюнуло на долоню кров, подивилося на неї, а потім недобре покосилось на батька, обернулося і, щось бурмочучи під носа, пішло до клуні і так грюкнуло брамою, що біля криниці задзвеніла ключка журавля.

В кого тільки вдався його син? Хто таку злобу посіяв у його серці? Ні своєї упертої, але роботящої, ні Олесиної лагідної крові не бачив у ньому Супрун. Ех, найтяжчі діти, коли вони на достатках з колиски виростають. Вони вже не знають, що таке насущний хліб, розмочений потом.

— Викохали одинака, ох і викохали на свою голову, — приклав руку до очей. — Такий і землі тяжким стане.

— Варчуків урвитель цілий день вертівся біля нього, а той і святого настренчить на підлість, — бережно, наче дитину, повела чоловіка до хати.

В сінях Супрун чомусь повернув на ту половину, де була їхня чинбарня. За довгі роки війни він зрідка брався за своє старе ремесло, щоб виготувати собі й сусідам шкури чи на взуття, чи на лимарщину.

Місяць заглядав у чинбарню, освітлював зільник, шапки, мішки з попелом і кобильницю¹, на якій висіла необстругана шкура. Супрун разом із дружиною сів на саморобний ослін, і вона притиснулась до нього, як і тоді, коли вони вперше з великими надіями сіли в своїй чинбарні.

---

¹ К о б и л ь н и ц я — прилад для очищення шкури.

То був нерозгаданий, але сповнений надій світанок їхнього життя. А тепер ніч дивиться їм в налиті журбою і невідомістю очі. Супрун міцно поклав руку на плече дружини. Що не кажи, а жінку йому бог послав, як добру годину.

— Що ж тепер будемо робити, Олесю? — вперше за все життя радиться з нею.

І вона, його тиха тінь, його ніякова усмішка, його сумна задума, теж уперше втішає чоловіка:

— Жили ми Супруне, і на двох десятинах, жили і на п'яти, придбали і десять, а потім пофортунило — і за двадцять перевалило, то хіба не проживемо на людській нормі?

— А хіба людині норма потрібна? Я ж хотів, щоб ти в мене на старості княгинею прожила.

— А може, Супруне, і без князівства обійдемося? — сумовито посміхається, не знаючи ще, чи не спинить її гарячковитий чоловік: у нього для порядку жінка повинна мовчати. — Була я раз княгинею на віку, і досить з мене.

— Коли ж це було? — не тямить він.

— А коли ти князем був — на весіллі нашому. Пам'ятавш той день?.. Тоді то хмарилось, то ясніло і дощик, як сонячний сік, падав на землю.

— Да, тоді сонце світило, — поглянув на місяць. — Як давно то було, — згадалось весільне подвір'я, бояри, дружки, придани. І знов темінь насунулась на очі. — Не можу, не можу, Олесю, без своєї землі; вона вже, надійсь, і в серце набилася. Як ми тільки мучились біля неї!

— Мучились, Супруне. І хто його знає, чи треба це все було? Колись, може, діти чи внуки сміятимуться з нас, як ми, чоловіче, жили, женучись за тим багатством.

Він з подивом глянув на свою тиху дружину: чи вона це говорить?

Якщо вона, то коли ж навчилася?

— Сміятиметься тільки той, хто землі не помімає, для кого однаково, чи колос гойдається на ній, чи бур'янина кашкою чіпляється за ґрунт... А нова ж власть помімає землю?

— Повинна б розуміти, бо ж вона хоче, щоб усякий дядько мав наділ, — знову знайшла неждане слово дружина.

— Роздати наділи — це ще менше половини діла. А от

розуміти землю — тяжче.— Супрун щось подумав і раптом підвівся з ослона: — Піду до Мірошниченка і запитаю його, чи розуміє нова влада землю.

— Може б, завтра пішов? — слідом підвелася і Олеся, потягнулася руками до його плечей, утішаючи мужа.— Чого вночі людей колошкати?

— Ні, зараз піду. Не можу інакше, не можу,— маю дуже велику печію в грудях.

Вона знала, що вже нема чого відмовляти чоловіка. Мовчки, ніби тінь, провела його до вулиці і з жалем дивилася, як він болісно ніс в глибіню ночі своє дуже і вперте тіло. Не легко, не господинею, а наймичкою прожила вона в нього. Через прокляте багатство поганішим став її Супрун і з лиця, і душею, через нього і ворогувати почав не тільки з людьми, але й з богом: нащо він стільки празників дав? Одначе Супрун ні разу не ударив її, ні разу не пішов до інших молодниць і на людях не гудив, а хвалив її, і це уже скидалось на жіноче щастя.

Супрун таки не посовістився розбудити Свирида Яковлевича і, коли той, дивуючись, вийшов із хати, припросив його сісти на призьбу, вимережану тіннями вишняка.

— Давно, Супруне, ти не бував у мене,— пильно поглянув на змучене думами обличчя.

— Якось не випадало куркулеві до партійця іти,— забуває запитати, чи понімає нова влада землю, бо своє більше болить.— Хоча, коли подумаєш, я не завжди був куркулем.

— Не завжди, Супруне,— погодився Мірошниченко.— Я ще добре пам'ятаю, як ви з Олесею виганяли першу хуру шкур. Тоді я до вас частенько заходив — сам чинбарську науку переймав.

— А пам'ятаєш, як у нас горіли пучки, як з них шкіра злазила, коли ми з тобою вимивали шерсть, настояну на вапні?

— І це пам'ятаю, Супруне. То проклята робота була.

— Не всякий чинбар гнався за такою шерстю. Ну, а тепер ти прирівняв мене до Варчука і Січкаря. То що мені робити: брати обріза і вбивати тебе?

— А це вже, Супруне, як тобі совість підкаже,— спокійно відповів Мірошниченко.— Коли вона за роки твого багатства стала гряззю — бери обріза і йди вбивати людей. Велике багатство завжди цим починається або цим закінчується.

За коротку хвилину Супрун перебрав у голові з десяток відомих йому в повіті багатців, перебрав чутки, що крутилися навколо їхнього багатства, і подумав, що слова Свирида Яковлевича вплили б не до одного з них.

— А моє, Свириде, багатство з правди, з пучок та ручок, а не з паскудства починалося і не кінчиться ним. Адже я свою землю чесно заробив?

— Не всю, Супруне.

— Як не всю?

— Ту, що заробляв ти,— чесно заробляв. Твоя рапня земля чиста, мов сонце. А ту, що заробляли тобі наймити,— вибачай, не назову такою: на тих нивках чужий піт блищить.

— Я ж наймитам роботу, хліб давав.

— А Варчук інакше скаже? Те саме. Ось у цьому й війшлися ви на одній доріжці.

— І в одному списку нам судьбу записали?

— Список, Супруне, один,— почав розуміти чоловіка,— але не однаково думають люди про тебе і Варчука.

— Спасибі, Свириде, і за це. Тобі, як партійному, можна й повірити: ви не дуже нашого брата шануєте. Ну, а що ж мені далі робити? Землю ж заберете?

— Заберемо.

— Страшний ти, Свириде, чоловік: в очі все говориш. Краще б ти в очі брехнею утішав.

— Брехня, Супруне, таки чимала утіха,— помовчавши, промовив Свирид і подумав про велику брехню в світовому масштабі: всю землю обплела вона, подобою правди запнулася, нелегко буде людям виривати отаку брехню і з щілин мозку, і з протертих колінними храмів.— А може, Супруне, я тебе правдою утішу?

— Багато правди одразу — теж може вбити чоловіка.

— А в революцію, Супруне, нічого нема потроху, окрім хліба.

— Спасибі, утішив, полегшало,— затремтіли під устами зморшки.— І знаєш, як полегшало? Стиснули тобі петлю на шиї, аж очі почали вилазити, а потім трохи відшморгнули її: ковтни, чоловіче, повітря. Добра полегкість?

— Дурне говориш, чоловіче,— нахмурився Мірошниченко.— А мені здається, ти сам своїм багатством все більше зашморгував на собі петлю. Що тобі дало багатство? Землю і гроші! А що воно забрало у тебе? Забрало твій веселий сміх, покалічило твою добру душу,

висушило людську щедрість. Я пригадую, Супруне, як ти мене колись не раз частував яблуками, що на ярмарку за чинбарські мідяки купляв. А коли розвів великий сад, ти лютими собаками огородив його від людей і сам набивав патрони сіллю та різаною щетиною. На кого ти готував сіль і різав щетину? На ворога? Ні, на дитячий задок чи спину, бо тобі вже шкода було дати яблука малечі, своє, не куповане яблуко тобі стало дорожче дитячої крові. Ти з ярмарку приносив куповані яблука, як людина, то чого ж ти, пробач, біля своїх ставав псом? Це робило твоє багатство. Я не маю, Супруне, злості проти тебе. Мені жаль тебе. Ти чоловік розумний і гордий. Ми тобі залишаємо аж десять десятин твоєї ранньої землі. Хіба тобі ще більше треба для трьох душ? Чи тобі вже треба, як цариці, їсти не прості, а золоті галушки? То вилазь із своєї петлі, поживи хоч трохи не для багатства, а для своєї сім'ї, візьми та й купи хоч тепер своїй Олесі циганські сережки. Пам'ятаєш, років з двадцять тому вона з сльозами на очах попросила їх у тебе, а ти розсердився на неї, обізвав її паскудними словами і не зібрався й досі купити...

— В'їлися ж тобі ці сережки в печінки. Я менше б на твоєму місці прислухався до бабських примх, бо сам бабою станеш... Послухав я тебе, Свириде. Всі кажуть: умієш ти говорити. При новій власті ти вже не будеш волам крутити хвости, підеш на дорогу начальників. І, може, це погубить тебе, як мене багатство. Ну, а скажи іще одно: сьогодні ви розкуркулите мене, а чи не захочеться вам це і завтра зробити?

— Коли будеш мати наймитів, усе може бути,— не безпечая.

— Значить, коли послухати, Свириде, твого слова, усе мені треба починати заново?

— Як зможеш почати...

— І це вірно,— кивнув головою Супрун і нерозуміюче поглянув на Свирида: мовляв, а чим же ти живеш? Партія, звичайно, партією, а з економії треба було б корову, а не бульби жоржин узяти. В святі все одно не попадеш, бо комуніст.

От і розходяться вони в нелегкій плутанині думок і здогадів, не знаючи, як стрінуться завтра, як повернеться завтра їхнє життя.

В людини велике завжди колишеться з дрібним, і думки її схожі на свіжий невіяний обмолот, де разом ле-

жать зерно й полова. Отак зараз і з Фесюком. Іде він дорогою, до болю в голові думає про землю і чорт зна про що. А коли побачив мерехтливий вогник у запеклої самогонщиці Федори Куцої, неждано повернув до вдовиного двору.

На його стук у двері з хати злякано вискочила удовиця, запитала з сіней:

— Хто це?

— Відчини, Федоро! Це я, Супрун!

— Ой лишенько! Невже ви? — зраділа жінка, відчинила двері, засміялася.— Такого в себе гостя повік не сподівалася. Спасибі, що не погребували нами,— увивається навколо нього, зачіпає його розгойданою спідницею і веде до хати, де за столом тупо пропиває свою данину з куркулів Кузьма Василенко. Він теж дивується, побачивши Супруна, хоче підвестися, щось розумне сказати, але вже ні язик, ні ноги не слухають його.

— Набрал хуру,— киває на нього очіпком Федора.— Вам первачка з вогнем чи паленухи з димом? — грають в усмішці бистрі очі і повні уста вдовиці.

— Я, Федоро, до тебе, хай це поміж нами буде, не по цьому ділі,— зам'явся Супрун.

Федора насторожилась, загадково посміхнулася, зирнула на Василенка і складеними руками підігнала вгору груди. Білі крайці їх проглянули крізь розріз сорочки.

— Прямо і не знаю, що такому дорогому гостю треба,— понизила і так низькуватий голос, і тільки тепер Супрун бачить, як по-бісівськи спокусливо вибиваються на привабливому обличчі жінки червоні яблука рум'янців, яка солодка усмішка тремтить на її повних устах.

— Мені, Федоро, бабські сережки потрібні,— крутнув пальцем навколо вуха.— Тобі ж всяку всячину приносять люди. То, може, й така цяцька знайдеться.

— Золоті вам? — вже рівним голосом питає Федора і гасить усміх на вустах.

— Аякже, тільки золоті,— говорить, начеб він інших ніколи не купував.

— Пошукаю для вас. І це тільки тому, що вперше зайшли до мене.

Вона вибігає у ванькир, зачиняє за собою двері, чимсь стукає там.

В цей час заскрипіли сінешні двері, і Супруна аж пересмикнуло: не дуже хотілося, щоб хтось побачив його

у Федори Куцої. На порозі з'являється босоногий, з довгим, як диня, обличчям підліток у подертому картузі, з-під якого стирчить жмутками давно не стрижене волосся. Ось він побачив за столом Василенка, тихцем підійшов до нього.

— Тату, час уже додому, а то мама казали, що сюди з макогоном прибіжать.

— Га, це ти, Кліме? — спочатку дивується Василенко, а потім невпевнено тягнеться рукою до пляшки, наливає в чарку самогон.— Випий, синку,— вона добра.

Клим бере чарку, пильно дивиться на неї, обличчя його поважне, мов у справжнього статечного хлібороба, і він одним духом вихиляє чарку і відриває її од маленької пащі, що вже кривиться на всі боки.

Супрун не витримує:

— Кліме, бійся бога, коли людей не боїшся, де ж це видано, по стільки одразу хилити оцієї погані,— показує пальцем на порожню склянку.

— Я, дядьку, вже привичний,— не ображається, а сміється Клим і тонкою рукою тягнеться до хліба.

І хоч не його діло повчати при батькові чужу дитину, але Супрун таки повчає:

— Пропадеш, хлопче, як потягнешся за совістю свого тата. Не доведе він тебе до добра. Маму, свою маму слухай: вона мучениця у вас.

— А я довго при батькові не буду: поїду в город на якісь курси,— безжурно говорить Клим і до самого краю забиває рот немудрою закускою.

Супрун знає, що Клим і синок Олександра Підпригори найкраще вчилися в церковноприходській школі, а тепер вбили собі в голови, що мають десь далі вчитися. Їм уже, бачиш, не хочеться бабратися в гною. Ну, Юрко, може, й вивчиться на людину, а на кого ж вивчиться Клим, якщо вже і робити лінується, і чарки не минає?

З ванькира урочисто вийшла Федора, байдуже глянула на Кліма і розтулила перед Супруном кулак. На її долоні лежало дві пари циганських сережок, одні з них чорні, вогнем присмалені, а другі сяють, мов згустки сонця.

— Оці я візьму,— подивився на кращі і двома пальцями взяв їх з Федориної долоні.— Скільки грошей за них?

— Грошей не беру, тільки пашню.

— Багато?

— Мішок пшениці.

Супрун лише на мить насупив брови: чи не забагато дере з нього баба, але зразу ж промовив:

— Завтра тобі привезу пашню. Можна брати твої цяцьки чи не повіриш?

— Хто ж вам у селі не повірить? Беріть. Аж самій шкода,— зітхнула Федора і шанобливо вивела його з хати.

На вулиці Супрун розтиснув кулак, уважно подивився на дві невеличкі, схожі на глечики цяцьки і засумнівався, чи треба їх було брати?

І в його великих, тяжких думках увесь час невидимою сіткою колихався цей сумнів, аж поки не прийшов на своє подвір'я. Він не здивувався, що його Олеся і досі, схиливши голову на підібрані коліна, сиділа на деревині коло клуні. Почувши його ходу, вона проворно підвелася, пішла до нього, а він байдужим рухом втиснув у руку ті цяцьки, які опізнилися до неї на два десятки років.

— Що це, Супруне? — здивувалась вона, розтиснула руку і перелякано ахнула. Вона побачила на долоні не золоті сережки, а свою далеку молодість, і на її поді-вочому густих віях закипіли сльози.

— Дурна баба,— несхвально похитав головою Супрун, якого сльози не розчулювали, а злили.— Не купував сережок — плакала, купив — теж плаче.

Вони незчулися, як за їхніми спинами скрався Гнат, побачив сережки і схвально кивнув головою.

— Оце вірно, батьку, що тепер почали золото купувати. Золото при всякій власті — капітал.

XIV

Левко прокидається, розплющує очі і одразу ж холо-не: біля нього нема Настечки. В тиші маленьке серце вистукує острах і розносить його по всьому тільцю.

Хлоп'я підіймає голову до вікна; тут, на підвіконні, в старих ринючках стоять калачики, а збитошний місяць прямо на ряднину перекинув це саме вікно, і на ньому теж чорніють тіні калачиків. Левко побоюється дивитися на місяць, бо тоді сновидою станеш і в місячні ночі будеш без пам'яті ходити по селу, безпечно можеш шпацірувати навіть по даху дзвіниці, але коли гукне хтось — прокинешся і одразу розіб'єшся об землю.

Рештки сну відлітають від дитини, і перед нею даленіє стільки дивовижних видінь, скільки відразу ніколи не побачиш очима. Але між далекими дзвіницями, полями, луками і місяцем снується страх, бо ж зовсім невідомо, що причаїлося біля дверей, на печі, під лавами і столом. Гляди, чого доброго, й затанцює діжечка з водою або й волохатий дідько вискочить з якогось горшка.

«Хоча, хоча вже давно проспівали треті півні», — одразу радіє дитина і, забувши, що не можна дивитися на місяць, поглядає на нього. Навколо місяця лисячим хутом тремтить неширокий круг — на дощ показує. То чому ж тоді на погоду сюрчить цвіркун? Від прикмет, які він щоденно чує од старших, Левко переходить до соловодких дитячих мрій. Спочатку в нього виростають крила і він летить над своїм селом, а на нього здивовано і заздрісно дивиться вся малеча, яка збирає на лузі квасок чи пасе сірі табуни гусей. Гусак Розбишака теж тягне до нього свою гадючу голову і не шипить, а тільки б'є крилами. Куди тобі, гусаче, до Левка, — ти вище вербичок не злетиш, а Левко летить до самісінької хмари, де живуть грім, блискавка і веселка.

Грому і блискавки він боїться, а веселку любить, вона йому ввижається дівчиною, яка вбрала свій вінок, як молода, різнобарвними стрічками. І весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить по землі, її можна побачити на лузі, коли там верби розпускаються, чи в полі біля кринички, коли вона на воду набирає, або на річці, коли вона їде на срібному човпику, а править золотим весельцем. Він уже не раз із Настечкою бігав і на річку, і на луги, і в поле зустрічати весну. Але так по-справжньому і не бачив її. Поки він дивиться в одне місце, а Настечка вже тиче пальцем в інше:

— Он-он — пішла!

Гляне він на легку прозелень густих верболозів, бачить, як хтось там, в зеленому віночку, щойно сколихнув молоде гілля і зник. І така досада хлопчикові, що він не побачив весни, аж плакати хочеться, а Настечка вже смикає його за рукав, великими очима показує на купу верб, які то ширшають, то вужчають од вітру.

— Ось-ось промайнула! В зеленій спідничці і вінку. То невже ти не помітив? От роззява!

Але він знову, крім дерев, не бачить ні зеленої спіднички, ні вінка. Обоє вони біжать по слідах весни, з-під ніг сонцем бризкає вода, одлітають лискучі голівки жовтого латача, вилітають тонконогі, голубенькі, як шматочки неба, грицики, вислизає коріння кущів. А весни вже нема. Ще пройшли трохи, і раптом Настечка зупинилась, повела головою і пальцем:

— Он, здається, біля озерця очеретом майнула.

І знову долина, вишита сонцем, пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики.

Вони летять до круглого, мов полумисок, озерця. Навколо нього, над самою водою, взялися за руки чубатенькі верболози та й ведуть навзаводи, мов діти, своє зелене коло. А біля самого берега, виткнувши з води гладку голову, пливе грубий, мов сплетений, вуж. Діти з несподіванки присідають, з острахом дивляться, як на вужевій голові противно жовтіють дві цятки, як за ним безшумно в'юниться вода. Недалечко від них вуж іще більше висунув голову з озеречка, покрутив нею і роздвоєним жалом та й почав збиратися на гілку верболозу. Під його вагою вона жалісно впала у воду, забила в дрожі, а він, вигинаючись, поліз по ній мало не до самої серцевини деревця. І раптом діти побачили, що він добирається до якогось невеличкого гніздечка.

— Ой, соловейкове гніздечко! — гукнула Настечка і оглянулася навколо себе.

Вони одразу обоє стали сміливими, найшли якесь штурпаччя і кинули на вужа. Він саме дотягнувся до крихітних соловейкових дітей, коли Настечка і Левко з двох боків штрихнули його патиками. Вуж відлип від гілки, бовтнув у воду. Розлютована дівчинка ще зопалу вдарила його, коли він закрутився біля поверхні води, а потім чогось розплакалась:

— Який противний він! Який гидкий! Дітей соловейкових хотів поїсти!

— Але ж ми, Настечко, добре йому дали — до нових вінчиків запам'ятає! — втішає її братик.

А Настечка ще довго-довго не могла заспокоїтись: вона отут, біля озеречка, нагадала братику, що всю рідню їхньої матері по-вуличному звали Соловейками і не раз, коли мати тулила до себе її і маленького Левка, називала їх солов'ятами і казала, що вони будуть так співати, як і їхній дід, до якого навіть з великого міста приїжджали дуже вчені люди, і він їм співав жалісні пісні, а ве-

селих не хотів. Дід теперечки уже не співають, а лише кашляють, сміються і витирають веселі сльози, коли Настечка витанцьовує і виспівує перед ним:

Ой найму собі цимбали,
Щоби ніженьки дримбали.
Гех!

Щоби ніженьки дримбали,
Дрібушечки вибивали.
Гех!

— Достогибелі ж ловко у неї виходить,— втішається онукою перед бабою Оленою, своєю сестрою.— А «гех» це ж вона сама для танцю вигадала. Танець тілом розуміє!

Але бабу не радували ні пісні, ні вигадки в танці. Вона однаково гудила і діда, і онуку:

— Що старе, що мале — один толк, один гріх.

Бо вона коли й визнає співи, то тільки церковні, а від дідових пісень і люльки завжди гріхом пахне.

Поки Левко все це згадує і не забуває, що на той рік він неодмінно має стрінутись з весною, за людськимигородами починається світанок. Він синьо, як весняна вода, облягає Карпцеву клуню, а з-за неї, мов заспані гуси, починають ворухитися білі хмарки. Коло вікна стікають росою пишні жоржини, які батько з панського двору приніс. В глибині розквітлих голівок ще таїться темінь, а кінчики пелюстків то червоні, мов кров, то гарячі, як сонце. І в хаті стає світліше, і вже він бачить, що на лежанці спить Настечка, а з полу звисають великі батькові ноги.

Левко хоче піти до батька, та саме в цей час далеко залопотіла якась машина, і це прикувало хлопчика до вікна. Гуркіт наближається, наближається, і ось на дорозу чорним звіром вилітає на трьох колесах чортопхайка, тягнучи за собою хвіст куряви. На чортопхайці, пригнувшись, сидить у великих окулярах той самий цибабий дядько, що двічі приїжджав до них. В нього дуже смішне прізвище — Замриборщ. Коли він вперше назвав своє прізвище — і Левко, і Настечка присіли і пирспули зі сміху.

Батько хотів було grimнути на них, але теж посміхнувся. А Замриборщ аніскілечки не розсердився, а навіть ще посадив Левка в коляску чортопхайки і провіз його вздовж вулиці. От аби ще раз отак прокататися.

Біля їхніх воріт чортопхайка чухає і затихає. Левко зіскакує на долівку і не своїм голосом кричить:

— Тату, дядько Замриборщ приїхали до нас! На чортопхайці!

Батько схоплюється з полу, а Левко, мало не розбивши лобом двері, вилітає надвір.

— Дядю Замриборщ, доброго ранку! Ви знову до нас? — радісним криком стрічає чоловіка, який уже у ворота вводить свою чортопхайку.

— До вас, шановний товаришу Левко, — серйозно, мов до великого, говорить Замриборщ.

«Шановний товариш Левко» одразу поважніє, підтягує штаненята і задоволено ручкається з білозубим шофером, у якого на щоці шрам від кулі.

— Дядьку Замриборщ, ви мене ще покатаєте? — пурхають вгору довгі чорні вії.

— І сам не знаю, — замислюється чоловік. — Це ж великий розход бензину.

Обличчя Левка береться сумом, а Замриборща — по-смішкою.

— Ну, та де вже моє не пропадало, — прокатаю такого козака, але за плату.

— Де ж я вам ту плату візьму? — ще більше смутніє Левко. — Ми дуже бідні.

— А я багато, хлопче, з тебе й не запраблю: заспіваеш — і прокатаю.

— Е? — недовірливо дивується довгасте смагляве личко дитини.

— Насправді.

— Що ж вам заспівати? — ще остерігається Левко, щоб не обдурили його.

— Що? Ну, хоча б отієї, що якось мені Настечка співала: про соловейка, який у лузі ночує. Чи ти не знаєш цієї?

— Чому не знаю? — прокашлюється Левко, кладе руку на чортопхайку. — Тільки її треба під голосок вести. Може, про другого соловейка почати?

— Почни про другого, як знаєш, — охоче погодився чоловік, стримуючи усмішку.

Левко ще прокашлявся, поглянув на хатні двері і за-дзвенів чистим голоском:

Ой там на горі дивний див,
Там соловейко гніздо звив.
Всю нічку не спав

Та все щєбстав,
Собі солов'їху прикликав.

Свирид Яковлевич з сіней почув, як його син-соловейко співав про ту птицю, яка передала свій голос і його дітям, згадав і небіжчицю-дружину, і чогось йому так стиснулося серце, мов перед нещастям. Він, щоб не сполохати Левка, пождав, поки затихла пісня, і вийшов на ганок саме тоді, коли його син гарцював подряпанними ногами на худющих плечах Замриборща.

— Левку, де ти одну холошу подів? — сміється батько, помічаючи обдерту штанину.

— Та собаки так порвали її, що бовталась на всі боки. То ми з Настечкою взялись увечері і до решти обірвали її,— і собі сміється Левко, бо хіба ж не видно по батькові, що веселі вони.

— Іди, шибенику малий, нові одягни,— наказує Свирид Яковлевич.

— Святешні? — хмурніє хлопець.

— Святешні.

— Мені, тату, і в цих добре,— жалісно скривився Левко, бо ж нема гірше, як іти в новій одежі: там не сядь, там не ляж, там через голову не перекрутись, начеб у нього тільки й роботи, що за одежиною пильнувати.

Замриборщ, підсміюючись, підходить до Мірошниченка, здоровкається.

— Послали, Свириде Яковлевичу, по вашу душу. Негайно, кажуть, привозь — і ніякої гайки.

— Хто сказав?

— Товариш голови повіткому.

— А де голова?

— На банду поїхав.

— Чого ж викликають?

— Не сказано. Приїхав член президії губкому і ганяє всіх мов солоних зайців. Так прочував краєм вуха, що дуже напався на погані діла радгоспу. Там він, здається, родича має.

З хати, доплітаючи косу, вибігає Настечка, обличчя її свіже од сну і вмивання.

— Доброго ранку, дядю...— дійшла до прізвища і засміялась,— Замриборщ.

— Гляди, як скину зараз паска! — супить чоловік товсті брови і кладе руку на ремінь.

— От і не скинете! — витанцьовує Настечка.

— Поїхали, Свириде Яковлевичу.

— Невпору ж ти приїхав, Олексю,— хмуриться Мірошниченко.— Саме треба землю наділяти.

— Нічого не поробиш — служба.

— Що ж, поїдемо, коли така гарячка.

— Тату, а снідати? — з докором дивиться на нього донька, бо ж хіба можна не запросити на снідання свого гостя? Потім Настечка підводить очі на товариша Замриборща.— Ходіть до нашої хати, перепочиньте трохи з дороги, а я швиденько відкину вам картопельки з огірками.

— Спасибі, господинько, спасибі, нема часу! — Замриборщ вискакує на сідло, садовить позад себе Левка, а батько насилу влазить у коляску.

— Спочатку заїдемо до Тимофія Горицвіта,— говорить Мірошниченко.

— Тату, а вам щось на дорогу...— бідкається Настечка.— Це ж голодні будете.

— Не треба, доню.

Але Настечка проворно біжить до хати, а чортопхайка виїжджає з двору.

Ох і добряче їздити на ній, аж очі від задоволення заплющуються, а позаду вітер надимає дзвоном сорочину. Отак би все життя їздив би. Жаль, що тільки недалеко дорога до дядька Тимофія.

На подвір'ї Горицвітів уже порасться дядьків Дмитро — він осідлав столярський стілець і гострим стругом витесує зубець для ясенових грабків. З городу, підтикавшись, ідуть межею тітка Докія, в дерев'яній дійничці вони несуть картоплю і огірки. Як нема в господарстві корови, то згодиться дійничка і для городини. Побачивши їх, вона вклонилася, посміхнулася і майнула до хати. Звідти, вже одягнуті, виходять дядько Тимофій. Тато відчиняють ворота і йдуть йому назустріч.

— Ну, Тимофію, сьогодні ти господар усієї нашої землі,— Мірошниченко повів довкола рукою по росяних городах, що здалеку синіли туманом.

— Як господар? — здивувався і насторожився Тимофій.— А ти ж куди?

— Іду в повіт. Справляйся без мене.

— От тобі й маєш,— зітхнув Тимофій.— Стільки думалось разом ділити землю...

— Мені, думаєш, не жаль? В усіх снах бачив цей день... Впораєшся сам?

— Спробую,— коситься на сінешні двері, бо на поріг саме стає Докія.— Тільки моїй парі нічого не говори — страх як боїться за все.

— Думаєш, не визнає? — Свирид Яковлевич попижув голос і поглядає на Докію.

— Хай краще пізніше.

До Свирида і Тимофія майже разом з двох боків підходять Докія і Дмитро.

— Збираєтесь? — питає Докія.

— Збираємось, Докіє,— відповідає Мірошниченко.

— Коли б то дав бог,— по-жіночи підпирає високочолє красиве обличчя і вже дивиться не на людей, а на далеку землю, яка лежить за синім туманом.

— Стань, Докіє, перед образами, помолись, то дасть,— сміється Мірошниченко.

Але молодиця не зважає на жарт, а серйозно говорить:

— Коли б то наші молитви попада́ли богові у вуха...

До воріт підбігає Настечка, в руці вона тримає щось загорнуте в чистеньку пілочку.

— Тату, ось вам на дорогу,— подала батькові, зустрілась очима з Дмитром і засоромилась, ніяково почала ногою щось малювати на землі.

Докія і тато переглянулись, загадково посміхнулись, а Настечка одразу спаленіла: хіба ж не знає вона, що тітка Докія ні-ні, та й обмовляться, що вони хотіли б мати отакую проворну невістку. Чи сміються вони, чи справді так думають? Знає це й Дмитро, але, звісно, й вигляду не подає, тільки зрідка спідлоба зиркне на дівчину: як вона?

А Настечка дослухається, що старші говорять про землю і сьогоднішній день, і боїться поглянути на Дмитра, тільки дивиться на свою потріскану од води та роси ногу, що й досі щось малює на Дмитровому подвір'ї.

XV

З-під хмарки, мов з-під кудлатої брови, краєчком ока глянуло сонце на землю і здивувалося: чого це на полі так багато людей? Наче на великодній дзвін, вони стікалися з усіх кінців села. Порепані чоботи й порепані поги обтрушували ще сіру, неблискучу росу, приминали поранкові тіні і зупинялися на тих урочищах, де лежало їхнє щастя.

Найбільше людей скупчувалося навколо Тимофія Горцивіта. Він мовчки ішов зі своєю чистою кроковкою і чув на собі сотні очей. Одні прогрівали його надіями, інші просвердлювали злобою. Біля Тимофія зі списками і олівцем в руках крутиться білоголовий підліток Юрій Підпригора, бо секретар сільради, колишній волосний писарчук, рудовусий Таганець, вже зранку був п'яний неначе дим і відмовився і від списків, і навіть від свого наділу.

— Нехай вам озеро, нехай вам і риба, а я своїм почерком без вашої землі проживу, — петляв пропитим язиком по товстих губах, що здавна розпаскудились брехати.

Недалеко від Ставицька, де сходяться межі сіл Новобугівка і Любарці, зупинився Тимофій, став на самий край Варчукової землі. Очима він розшукав літнього борода-того пасічника Марка Григоровича Синицю, посміхнувся йому і глянув на сонце. Воно саме проскочило вузьку рожеву хмарку і розгонисто погнало золотими стрілками поперед себе наполохані тіні; вони, бліднучи, блискавично кинулися врозтіч, пробігли по долині, впали в став, і пад ними заколихались опромінені хвильки.

Тимофій не міг знайти такого слова, яке передало б усі його почуття.

Спочатку він хотів перехреститись на сонце, але передумав і неголосно промовив до людей:

— То почнемо добре діло?

— З богом, Тимофію, з богом, — відповіло йому кілька голосів, а Марко Григорович тричі перехрестився: він перший отримував землю. За ним перехрестилася жінка і зразу ж заплакала, витираючи очі кінцями хустки.

— Цить, старе шкарбоття, — зашипів на неї чоловік. — Найшла час плакати! — і поніс віху на другий край гонів.

Коли кроковка, наміряючи першій наділ, завертілася в руці Тимофія, з долини до нього підбігли Сафрон Варчук, Ларіон Денисенко, Іван Січкара і Яків Данько.

— Стій, Тимофію! — захекано, притримуючи рукою серце, прохрипів Сафрон. — Чуєш, стій, кажу!

Але Горцивіт і не поглянув на нього — рівно ішов по землі, в пам'яті ведучи свою лічбу, в якій тремтіла і людська, і його радість, і сльози, пролиті дружиною Марка Григоровича.

— Стій, Тимофію! — чорна Варчукова рука лягла на білу кроковку. — Маю говорити з тобою.

— А може б, ти, Сафроне, відпочив трохи з дороги. За-

сапався. Тоді поговоримо,— владно зняв руку дукача з кроковки і далі пішов до гін.

Біля нього скрегнула погана лайка. Ларіон Денисенко підняв угору гудзькувату палицю, але її одразу ж вирвав Іван Бондар і жбурнув за дорогу.

— Чого ти хочеш, розпронесучий сину? — одразу визвірився на Івана Ларіон.

— Хочу, щоб ти ще пожив трохи! Жалію твій дурний розум у розумній голові.

— Пожалієш тоді, коли з тебе хляки потечуть! — наліг колесом волохатої голови на Івана.

— Стули писк, Ларіоне!

— Гляди, щоб тебе на дрючках не винесли звідси! — залунало кілька голосів, і в повітрі замигтіли палиці і межові кілки, які на совість вирубувались з твердого дерева.

Денисенко норовисто оглянувся навкруги, і на його плескатуму обличчі самі по собі стиснулись заволохачені уста: гляди, й справді винесуть на дрючках.

Тимофій рівно по лінії віх дійшов до дороги, зупинився, звернувся до Юрія Підпригори.

— Запиши, сину, сто дві сажени довжини,— а потім поглянув на Варчука.— Що тобі, Сафроне Андрійовичу? Ще не перепекло? Не перекипіло?

Варчук з дукачами щільно підійшов до Горицвіта, їхню задавнену ненависть зараз розділяла тільки дівоча ніжність білої кроковки. Позад них насторожено стають Бондар, Кушнір, Синиця, Олександр Підпригора, а Полікарп Сергієнко відступає аж до межі і витягає довгу шию, щоб нічого не пропустити.

Сафроп темними, без блиску очима впивається в Тимофія і говорить якомога спокійніше і голосно:

— Хто тобі, Тимофію, дав закон самоправством відбирати хазяйську землю?

— А ти хіба не знаєш?

— Послухаю!

— Революція дала мені такий закон! — уперто глянув на Сафрона.

І той не може далі стримати спокій...

— Брешеш, як пес!

— Від гицеля чую!

— Люди, революція дала інший закон! — закричав Варчук, обертаючись на одному місці.— Вона дала закон забирати панські й казенні землі, а наших не чіпати! —

Він вирвав з внутрішньої кишені газету, розгорнув, замахав нею в повітрі.— Ось тут правильний закон надруковано!

— Почитай! — спокійно відповів Горицвіт, а сам занепокоївся: може, щось і надрукували в останніх газетах, чого не знали вони. І аж біля серця пройшовся холодок.

Люди темним перснем скупчилися навколо нього і Сафрона, який шанобливо підніс до самих вусів газету, подумав щось і голосно сказав:

— Я прочитаю вам закон робітничо-селянського уряду про землю від п'ятого лютого тисяча дев'ятсот двадцятого року.

— Хто його підписав? — запитав хтось з натовпу.

— Підписав цей закон голова Всеукраїнського Революційного Комітету Григорій Петровський. Признаєте такий підпис? — дужчає голос Варчука.

— Ти не витьохкуй солов'єм, а читай,— обізлився Степан Кушнір і з-за Варчукового плеча почав дивитися на газету, щоб дукач не скрутив чогось по-своєму.

— Починаю читати закон! — став зручніше Варчук, прокашлявся в рукав бекеші:

— «Відбудований кров'ю жертв російської та української робітничо-селянської армії, робітничо-селянський уряд України, розпочинаючи свою державну роботу, вважає за свій обов'язок остаточно визволити селянство на Україні, визволити його раз назавжди від влади поміщиків, забезпечити його землею й утворити силами його умови, щоб ствердити владу праці на землі.

Робітничо-селянський уряд оголошує до загального відома робітників, і селян, і влади військової та цивільної на Україні:

Перше. Віднині на теренах України право користуватися землею належить лише трудящим.

Друге. Всі теперішні трудові господарства, що належали до цього часу трудящим селянам-власникам, козакам і колишнім державним селянам і так далі, лишаються недоторканими і надалі, вони вільно, без обмежень користуються всією землею в тих формах, як і користувалися до цього часу: подвірна, хутірська, відрубна, громадська та інші...»

— Чули правильний закон? — загорлав Денисенко.— Ніхто не має права зачепити нашу подвірну, хутірську чи відрубну землю! А панську ріжте, як хочете!

І враз його обрізав Горицвіт:

— Хитро повернули! Довго, десь, думали, в яку щілину проскочити! Ви думаєте, закон, як дишло: куди повернув, туди й вийшло? Тепер нема такого! Теперішній закон не про вас писався! — Він ще ніколи так багато не говорив перед людьми, а тепер чув, що слова самі вириваються з його грудей.— Люди добрі, на цю хитрість Варчука і Денисенка треба наплювати і розтерти! В законі ясно сказано: не чіпати трудові господарства.

— А ми ж які маємо? — скипів Сафрон.

— Ті, що тримаються на людських горбах!

— Так їх, Тимофію! — задоволено вигукнув Бондар.— Думали нас круг пальця обвести! — А сам захоплено подумав: «Чортів Горицвіт нарешті заговорив, та як заговорив!»

На полі одразу зчинився галас, Варчукова братія доводила своє, біднота — своє, і зрештою ніхто нікого не слухав, лише нахвалялися і страхали. А Тимофій тим часом повернув свою кроковку і почав нею міряти ширину, наче зчеплений в лайці клубок людей не обходив його. Незабаром дукачі під регіт і пронизливий свист купкою вилетіли на дорогу й подалися до села, звідки з голосінням і прокльонами мчали їхні жінки. Варчук скривився, махнув їм рукою:

— Нічого, баби, не вийде! Повертайте голоблі!

— Я хоч тому Горицвіту очі видряпаю! — невидючими од злоби очима глянула на нього Настя Денисенко і так ошкірилась, що всі повірили: така баба ні перед чим не зупиниться.

Але войовничість Насті одразу збили жінки бідняків. Вони з усією селянською простотою обізвали її сучкою, згадали її любовників, і вона з ганьбою побігла від людей, бо ж ніколи не думала, що те, з чим вона таїлася од усіх і найбільше від сім'ї, відоме селу. В навіки злбних очах молодиці спочатку блиснув страх, а потім і сльози. Раптом вона з жахом почула всю безсовісність свого тіла, яку вже не прикриє найкращий одяг, бо те, що відоме в селі кільком, стане відомим усім. Аби хоч не дізнались про це чоловік і син.

Не одна картина людської радості і ганьби, не одно щастя й не одна злоба пройшли сьогодні перед очима Тимофія, але погане відлітало од його пам'яті, як чорна грязь од білого лебедя, а схвильована сердечність міцно лягала в серце. Глибоко запам'ятовувались і потиски шершавих рук, що все життя тужили за землею, і вологість

в очах, і поцілунки тих, хто отримував землю. Сіра біднота, вдови і сироти говорили йому добрі слова, бажали здоров'я і стиха запрошували сьогодні ж увечері на чарку.

— Це коли мені доведеться з усіма пити, голова кубом стане, — відмахувався Тимофій.

— Від таких могоричів не стане, Тимофію, тільки проясниться, — запевняли люди.

І він уздовж усіх полів ніс приховану в очах і кутиках уст добру і трохи сумовиту посмішку і сам з дроздом у серці виглядав з шляху Свирида Яковлевича, який би йому намірив землю. Правда, десь біля полудня його радісне очікування нагло розбив на якусь годину Супрун Фесюк. Він зранку чекав на своєму полі Горицвіта і людей. А коли вони прийшли, Супрун не сварився, не лаявся, а лише скам'янілою фігурою став на межі. Коли ж Горицвіт обкружляв навколо нього з кроковкою, Супрун неждано похитнувся, упав на межу, забився у дрозді, заплакав.

— Земелько, земелько, — тільки й говорив і для чогось, неначе сліпець, обмацував її руками, виривав з стернею та зіллям і клав у кишені свитини.

І Тимофіїві стало жаль чоловіка. Він підійшов до нього, допоміг підвестися, подав йому шапку, похитав головою:

— Не вбивайся, Супруне. Більше твого люди терпіли, більше твого мучились.

— Так земелька ж, земелька, — тримав в корінцями чорний пил її у болюче зведених пальцях.

— Вона не дорожча людей, — відповів Тимофій. — Ти ж, Супруне, толковий чоловік, зрозумій усе.

І люди мовчки пройшли повз Супруна, який самотньо залишився стояти на межі, поколупаний його пальцями.

Коли Супрун Фесюк засмутив Тимофія, то вже Василь Карпець, вусатий дядько, який не згірше цигана розбирався на конях, розвеселив усіх. Йому так не терпілося отримати свій наділ, що він із жінкою виїхав на ніч на Созоненкову землю. Вночі подружжя добре замерзло на возі, а світанком Карпець вирішив, що нема чого даремно гайнувати час і, на око відмірявши півдесятини, почав оранку. Жінка хотіла стримати його, але він назвав її дурною бабою, пригрозив поламати на її плечах пужака, і Мокрина, яка звикла до лихослів'я чоловіка, взяла батога, стьобнула ним спочатку чоловіка, а потім повела коні.

Під лемешем розсипався тлустий чорнозем, соковито підрізалось коріння, а мідновусе обличчя Карця почало

братися радістю. Згинаючись над плугом, він бачив тільки задні ноги коней і землю. Коли скиба відвалювалась руба, він обережно приминав її ногою, щоб їй не було боляче.

Карпець уже ні одного поганого слова не сказав дружині, тільки іноді підказував, щоб вона краще стьобала не свого, а чужого коня. Коли вони добралися до того місця, де чоловік на око визначив свій наділ, він засумнівався: напевно, тут менше чим півдесятини. Ще раз поміряв кроками і, вже впевнений, що недоміряв собі, почав орати далі, хоч його і відмовляла жінка. Коли на зоране поле прийшов з людьми Горицвіт, він зразу сказав, що Карпець воровся. Так воно й вийшло. І це розлютило хлібороба.

— Скільки перевернув скиб цьому чортовому Созоненку, щоб він ясным огнем горів, і тут на дурничку вихитрував! Тепер у суд подам: хай заплатить за оранку!

— То ти, Василю, вже все поле зори Созоненку, а потім прав плату,— безневинно сказав Степан Кушнір, і навколо розлігся регіт, трусилася од сміху навіть Мокрина Карпець, хоч як люто копилив на неї чоловік нижню губу, змережану тонюсінькими, наче прожилки, зморшками.

А в цей час оддалік від людей, назирці за ними, ходили Сафрон Варчук і Іван Січкар. Вони в усьому могли довіритись один одному і тому розкривали один перед одним провалля своїх душ, де клубиться зараз одна злоба.

Але вони зійшлися на тому, що не треба самим паскудити руки убивством: отой дурний Фесюк ще десь не витримає і викаже їх.

— Зараз, тільки зараз їхати до батька Гальчевського,— понуро дивився Варчук на білу квітку деревію, по якій сонно повзала оса.

— Зараз ніяк не можу,— за одну ніч став обережним Січкар.— Тільки завтра.

— Яка тобі, Іване, різниця: сьогодні чи завтра? Тепер день дорожчий року.

— Велика різниця. Завтра я іду в тюрму. Ніяка тінь не впаде на мене.

— Що ж, тоді доведеться почекати,— неохоче згодився Варчук і вдарив ногою по квітці деревію, з якої звалилась на стерню сонна оса. Він чоботом втиснув її у м'яку землю і косо подивлявся, як вона покаліченими крильцями хотіла вирвати з ґрунту своє перетягнуте тільце.

— Чи не Тимофіїв вилупок іде? — одірвав Січкара його погляд од комашини.

Гонами, так само поважно, як і Тимофій, ішов Дмитро. В руках його погойдувались у вузлику горнята-близнюки. Видко, підпарубчак ніс батькові обід.

— Тимофіїв? — ще раз перепитав Січкара.

— Хіба не видно: викапаний батько.

Січкара вийшов насупроти Дмитра, широко товстими ногами став на край дороги.

— Куди йдеш, байстрюче? — недобре одвисає блискуча, мов смальцем помазана, нижня губа, під вухами ворупіаються підпухлі грудочки м'язків.— Не здохне твій батечко до вечора.

Хлопець метнув недобрый погляд на дукача, але не промовив ні слова, тільки все тіло натягнулося струною.

— Дай, байстрюче, хоч подивлюся, чим тримаються злидні на світі,— нахилиється над вузликом з іжею, хоче вихопити його з рук Дмитра.

— Гетьте, дядьку! Краще заглядайте в горшки своєї тітки,— перекинув у другу руку вузлик, відхилився від дукача, не зводячи з нього настороженого погляду.

— Ти дивись, який він непоштивий! — звернувся Січкара до Варчука.— За це нам колись отак чуба крутили,— швидко простягає грубу руку до голови Дмитра.

— Гетьте, кажу! — блідне од напруги та образи Дмитро й відхиляє голову.

Але Січкара хватає рукою хвилястий чуб парубчака, смикає і сміється:

— Нас отак учили поштивості...— і захлинувся, не второпавши зразу, що робиться з ним.

Дмитро, відступивши крок, з усієї сили вдарив Січкара горшками-близнятами, і на його голову з шипінням посипались теплі черепки, борщ і молочний куліш.

— Оце так! — з несподіванки розгубився Варчук і вдруге, уже навіки, вбив у землю осу.

XVI

Під недовершеним сплетінням вікових лип сірою стрічкою тягнеться в споришевих берегах старий чумацький шлях. Давно вже в деревах час поз'їдав серцевину і вселив замість неї у дупла або рої одичавілих бджіл, або закохані пари лісових голубів. Правда, іноді з прогнилого отвору, мов з чорного рукава, вигляне проржавіла го-

лова сови, але про цю погань Свирид Яковлевич завжди згадував неохоче, бо любив природу в її красивих і могутніх проявах. Хіба не краще спом'янути часи, коли в подільських лісах менше було всякої погані, а бджоли носили мед прямо на землю, бо не вистачало для них ні бортів, ні дупластик дерев. Недарма розповідають старі люди, що біля містечка Меджибожа¹ одного разу бджоли не пустили в лісові села і майдани татар: ті, не знаючи доріг, поїхали навмання по роях земляних бджіл, і вони дощовою хмарою обрушились на людоловів і їхніх коней.

Мотоцикл сердитим звірком підстрибує по шляху, обабіч якого потягнулися дубові ліси. Тут навіть на високих обочинах, поруч з липами, повиростали вікові дуби і встеляють жолуддям рівно чотири версти шляху. З глибини дубини повіває пахощами диких яблук, прив'яленим зіллям валер'яни, гнилуватим бродінням опалого листу і грибною вологістю.

Дубові гаї Мірошниченкові здавались найкращими восени. Весною вони довго не розвивались — були голі зверху і знизу, бо ні квіточка підсніжника, ні блакитний пролісок, ні жовтий первоцвіт, ні білі, ні червоні, ні червоно-фіалкові сокілочки не пробивались крізь шорстку сірятину листяної подушки. Лише незavidний цвіт гусячої цибульки самотньо проглядав крізь кладовище листу. А восени дуби гарними були і в дні мідного досягання жолудів, і в пізнішу пору, поки жовтіло і червоніло на них підкучерявлене листя.

На обочині зачорніли димчастими краплинками ягід кущі терну, і вони одразу нагадали йому дітей, які збиралися йти сьогодні по ягоду. Як там вони? Мимоволі зітхнулося, думки знову повернулися до села, і йому стало невимовно жаль, що не він зараз наділяє землю, і в цих думках ще плуталась одна, що він щось забувся зробити. І тільки біля самого міста згадав: не сказав Горіцвітові, щоб він наміряв Марійці Бондар трохи більший наділ.

«Тепер прокляне усі мої кісточки», — з усмішкою і жалем згадав удачу Бондарихи, яку невідомо як терпить Іван.

Замриборц хвацько зупинив мотоцикл перед головними дверима повіткому, наполохавши двох осідланих коней,

---

¹ М е д ж и б і ж (Кам'янець-Подільська область) згадується уже в літописах XII віку. Відомий Меджибізький замок і фортеця не раз приймали на себе удари татар і турків.

що підгризали зеленкувату кору молодого дерева, до якого були прив'язані.

Свирид Яковлевич нахмурив брови на таку безгосподарність: «Найшли, розумники, собі конов'язь». Він підійшов до дерева, одв'язав коні і підвів їх до потемнілого плоту. Не встиг зашморгнути ремінні поводи, як з ганку, махаючи обома руками, покликав його вістовий.

— Скоріше, скоріше, товаришу Мірошниченко! Вас уже дочекатися не можуть!

— А що там — пожежа? — піднявся на ганок. — Чи банда якась напала?

— Напала не банда, а товариш Кульницький, — понизив голос вістовий. — Розносив усіх до пищиків.

Свирид Яковлевич поморщився: він недолюблював падкого на блискучі промови і одяжу Кульницького, в душі називав його краснобаєм і франтом з Молдаванки. Зустріч з цим начальством не обіцяла чогось приємного.

В кімнаті Івана Руденка, товариша голови повіткому, синьо і сизо від тютюнового диму.

«Рознос» повіткому вже, очевидно, закінчився, бо всі повставали, дехто збирається іти в свої відділи, а дехто ще стоїть біля чорнявого, з красивим хижуватим носом Кульницького. На його вузькому обличчі змішалися вирази зверхності, невдоволення і зневажливості. Увесь він, мов панциром, затягнутий чорною шкірою: на плечах лисніє кожанка, що блищить і тхне касторкою, галіфе теж спереду й ззаду щедро підшите ременем, на голові хромовий картуз, на ногах лакові чоботи.

«Отакими й малюють вороги комуністів», — недоброзичливо розглядає картинну постать Кульницького голова Новобугівського комітету незаможних селян.

— А от і Мірошниченко! — посміхнувся йому трохи побитий віспою невисокий Іван Руденко, і навколо його поса в сердечній усмішці заворушилось кілька віспивок.

Кульницький різко обернувся до Свирида Яковлевича, зміряв його войовничими очима і холодним прокурорським тоном запитав:

— Товаришу Мірошниченко, чого ви запізналися? — І, не чекаючи відповіді, задав друге запитання: — В Новобугівці вже землю розподілили?

Питання окропом ошпарило чоловіка. Що криється за ним? Чи догана за повільність розподілу, чи щось гірше? Він краєчком ока глянув на Руденка, який саме стояв за плечима Кульницького, поглядом попросив: допоможі!

Товариш голови повіткому, партизанський друг Мірошниченка, чуть похилив донизу голову і прикрив повіками очі. І цього було досить.

— В Новобугівці землю вже розподілили, — твердо відповів Мірошниченко, а Руденко полегшено посміхнувся.

— Коли ж ви встигли? — саркастично скривились уста Кульницького.

— Рано вставали, пізно лягали, — і встигли. Дехто вже навіть зорав, а дехто й засіяв, — діловито пояснює Мірошниченко, а з карих очей Руденка лукаві іскри осипаються аж на вії.

Кульницький нервово потарабанив пальцями по столі, щось думаючи, а потім рішуче стукнув щиколотками.

— Нам, товаришу Мірошниченко, треба відрізати від вас шістсот десятин. Як ви дивитесь на це?

Свирид Яковлевич одразу відчув, як перед його очима з'явилися туманні кола, як біль підкотився до горла, стиснув його. Далеким поглядом він одразу побачив усю землю свого села, і йому так стало жаль, начеб вона вся належала йому. Чогось подумав, що, певно, й Фесюкові так тяжко розлучатися зі своїми десятинами, але ж Фесюк лише про себе дбав, а він бачив сотні людей. Вони, мов на спасіння, надіялися на цю землю, яку одним розписом може відірвати од них цей красень в шкурлаті.

— Як це відрізати шістсот десятин? — Мірошниченко чув, як дерев'яніє його голос. — Це ж половина землі, яку отримало село од революції.

— І ми заберемо її іменем революції, — виставив наперед цибату ногу.

— А ви подумали, що скажуть селяни про революцію? — долонею відгорнув туман од очей. — Однією рукою вона дає, а другою забирає?

— Мене, товаришу Мірошниченко, не цікавить, що буде говорити дрібнобуржуазна стихія. Не вона вершить долю майбутнього.

— Може б, ви легше на поворотах, товаришу Кульницький, — скипів Мірошниченко. — Ця дрібнобуржуазна стихія вас хлібом годує і кров'ю своє зерно захищає.

— І бандитів, різних батьків і отаманів виплоджус! — вкусив Кульницький.

— І ще більше виплодить, коли в неї захочете землю відібрати. Не чіпайте самих болючих ран села, бо ви не лікар! — В сірих очах Мірошниченка недобре темніють голубі краплини моря...

— Он як думає комуніст! — зловісно понизив голос Кульницький. — Він обіцяє нам збільшення банд! Може, він сам скучає за чином отамана?

В Мірошниченка білють губи, ще слово — і він уже не знає, що зробить з Кульницьким. Принаймні викине у вікно. Мертву тишу порушує невдоволений голос Руденка:

— Далеко ви, товаришу Кульницький, заїхали. Хіба ж ви Мірошниченка не знаєте? Як можна розкидатись такими словами?

В худе обличчя Кульницького знизу вверху кинулась кров, але враз він перемиг себе: побачив, що таки справді далеко заїхав, і спокійніше звернувся до Мірошниченка:

— Ви не зрозуміли мене. Земля нам потрібна для спільної справи — для Любарського радгоспу. Треба допомогти йому.

Свирид Яковлевич полегшено зітхнув і мало не посміхнувся: з його плечей звалився великий тягар.

— Любарському радгоспу ми не можемо дати жодної десятини. Про радгоспи є постанова Всеукраїнського Революційного Комітету, і ми не зломимо її.

— Але ж любарцям треба допомогти! Допомога не йде всупереч постанові Революційного Комітету. Вони кажуть: у вас краща земля.

— Той самий чорнозем. Але при теперішніх порядках любарцям не допоможе і найкраща в світі земля. Не землю, а порядки міняйте в них! — гаряче накинувся на керівників Любарського радгоспу.

— А чим не подобаються вам їхні порядки? — злішають витрішкуваті очі Кульницького.

— Багато чим. Керувати радгоспом стали не хлібороби, а дачники.

— Комуністи, товаришу Мірошниченко! — обрізав його Кульницький.

— Може, десть вони й комуністи, а в очах селян стали дачниками. Де ж це видано, щоб і в жнива, коли день годує рік, робити вісім годин.

— Норма промислового робітника.

— Так через цю норму і осипався хліб на пні, через цю норму і простягають руки до держави: «Дайте, не минайте». А треба, щоб вони державі допомагали... Ні, для такого радгоспу я ламапого шеляга пожалкував би, а не те що землю їм давати.

— Ви абсолютно не розумієте, що таке велике госпо-

дарство! Коли нам удасться всю державу охопити рад-госпами і трестувати їх — об'єднати в гігантські трести,— ми позбудемося економічної залежності від дрібного власника! От куди нам треба націлювати зір! — промовив з запалом.

— У вашому трестуванні я можу заплутатись, як у гарбузинні,— з прихованою насмішкою промовив Мірошниченко.— Я знаю одне: зараз не трести, а селянин має отримати свій наділ. Уб'єте в хлібороба вікову надію на землю — він і на трести подивиться, мов на панщину.

— Ви не комуніст — ви ганчірка! — не витримало честолюбство Кульницького, і він рівно поніс у двері свою закуту ременем постать.

— Від шкурлата це чую,— гнівно кинув Мірошниченко. Він мав звичку все доводити до кінця, навіть сварку.

— Я не забуду вам цієї розмови,— кинув з порога Кульницький.— Ми ще не так поговоримо.

— Дуже можливо,— кинув Мірошниченко.

Коли в кімнаті залишився тільки він і Руденко, Свирид Яковлевич відчинив вікно.

— Ну й начадили, задихнутися можна,— морщачись, він гидливо струшує з себе противну каламуть сварки з Кульницьким.

— Ти чого, Свириде, так сьогодні розвоювався? — мружачись, запитав Руденко.

— Бо оці шкіряні красені святе діло гроблять,— не може заспокоїтися Свирид Яковлевич.— Він думає, що революція — це тільки постріли і мітинги, красиві обіцянки і засідання.

— Не знаю, що він думає, а ворога ти собі доброго нажив, не заздрю тобі.

— Чорт із ним, Іване. Дай мені ще свою чортопхайку — поїду швидше ділити землю.

— Добре, Свириде, їдь і швидше зводь кінці з кінцями. Бо як нечиста принесе до вас Кульницького — тоді вже лиха не обберешся. Старим брехуном зробить тебе.

— Аби до післязавтра не над'їхав,— міцно потиснув Руденкові руку.

— Ну, скажи, а дрібнобуржуазна стихія здорово сидить у тобі? — добряче ворущаться неглибокі віспинки навколо рівного носа Руденка.

— Таки здорово,— зітхнув Мірошниченко.— Як сказав Кульницький про землю,— здається, не десятини, а серце вийняв з грудей.

— Недарма кажуть: у нашого дядька в грудях з одного боку серце, а з другого — грудка землі.

— Про грудку не знаю, а що в крові вона кипить — це правда, Іване. Хіба по собі не чуєш?

— Чую, Свириде,— погодився Руденко і, щось згадавши, повеселів.— Мало не забувся: знайшли в повіті підпільну крамницю. Щоб не підвести одного голову комнезаму, виділили для вашої школи п'ятсот аршин краму.

— Спасибі, Іване,— розчулено подивився на друга.— Тепер не розбіжиться наша школа. А вчитель як зрадіє!

— Ще якусь чутку пустили? — сміється Руденко.

— І не подумаю,— заперечив Мірошніченко.— Коли в цьому році дядьки отримають крам на дитячу одягу, то всі повірять, що нарік уже й чоботи видасть власть. Дядька, Іване, треба розуміти, не тільки лаяти, але й жаліти.

— Стараюсь, стараюсь, Свириде,— з удаваною скорботою зітхнув Руденко, і друзі весело розсміялись. Їм не хотілося розходитись, але обох їх кликала земля; в одного вона лежала такою, як була створена природою, а в другого — на паперах.

Незабаром Замриборщ вилетів з міста і щодуху поніс Мірошніченка до Новобугівки. Але в дубині мотоцикл ображено запчихав, запхивькав, застрибав чорним коником і зупинився.

— Гуляйте, Свириде Яковлевичу, поки свою пчихалку налагоджу, я швидко! — зіскочив з прогнутого сідла Замриборщ.

Він одвів машину до обочини шляху, а Мірошніченко вийшов на узлісся, збиваючи носком чобота відьмине коло тонконогих грибів. До недавнього часу він думав, що ці гриби — поганки, а в партизанських лісах довідався од лісників, що вони споживні, а приправа з них — хоч куди, й навіть часником пахне.

За узліссям розкішно піднімались вікові дуби, і шматочки неба врізалися в них, мов сині кринички в зелену землю. Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини. Зовсім недалеко, мов перекупки, почали сваритися сойки, на якусь хвилину вони порушили чистоту лісових звуків, але ясніше розкрили чутливу глибочінь лісу.

Під склепінням черемхи й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело, і його дихання народжувало чистий, мов сльозина, струмок; обабіч нього зеленим пушком

кучерявилась дрібненька і напрочуд тонка травиця, для якої і краплина роси була вагою. Мірошниченко, сполохавши плавунця, який брунатним гудзиком почав швидко увірчуватися у воду, напився з джерела і ліг недалеко від нього, поклавши голову на складені руки.

Коли хтось з прихильників симфонічного оркестру схоче порадуватись красою і чарами нових звуків, йому треба подрімати в сосновому молодняку восьми-десяти років саме тоді, коли його злегка перебирають вітри, а людину, яку не дуже пестила музика, задовольнить і м'який шум листяних лісів. Він одразу оточив Свирида Яковлевича і почав його переносити до рідної землі, навіть почув чоловік, як легко-легко злетів над лісами, придивляючись, де ж село.

Але якийсь жалісний писк розбудив Мірошниченка. Він розплющив очі, і те, що побачив, здивувало і надовго вразило: на самому краю джерела сиділа велика вирлоока жаба і вбирала в широкий рот ноженята дрібної пташки. В смертельному жаху довірлива голуба синичка, яка хотіла напиться води, тепер махала дрібними крильми і тоскним писком благала рятунку.

Свирид Яковлевич зірвався з землі, підскочив до джерела, не сильно, щоб не пошкодити пташці, вдарив чоботом жабу. На обведених кінцях її рота з'явилися пухирці, вона випустила пташку, і та, накульгуючи, допомагаючи собі крильми і хвостом, насилу вибралась на берег. А жаба сторч головою скочила у воду.

XVII

Не в хаті, а в клуні зібрались брати. До них була прибігла Василянка, але батько відразу ж нагнав її.

Вона побігла до ставка, сіла у човник, поклала руки на коліна, думаючи над тим, яку ще таємницю заховать од неї, бо ж не вміють старші так жити, щоб не критися, не ховатися з чимсь.

Тихо погойдувався крихітний, на одну людину, човник, і очерети своїм шарудінням присипляли воду. Дівчина з розгову вдарила її рукою, гребнула, і човник відділився од берега: треба ж для дядька Данила потрусити жаки. Василянка виїжджає на середину ставу, а перед нею квіткою розцвітає зірниця і мерехтливо падає в ліс.

В клуні ж тим часом іде своя розмова.

— Не ти, брате, перший, не ти й останній. Повернулися в наші села і хорунжі, і сотники, є й офіцери. Звісно, музикою не стрічали їх, але й до стінки не ставили. Таке діло. Живуть собі тихцем, працюють потроху, деякі навіть пайок получаять. А це дехто і на Врангеля пішов, то їхні сім'ї і землю нарівні з усіма отримують,— заспокоює брата Олександр.

— І взяли офіцерів на фронт? — стрепенувся Данило.

— Ще й спасибі сказали. Нова власть зла тільки проти злих. Таке діло.

— Може, й мені попроситися?

— Пожди з цим,— заперечує Мирон.— Ще в теперішнє врем'я не знаєш, хто завтра господарем буде. Зараз найкраще отак: причаїсь, тихенько, мов заєць під грудкою.

— Чого ж ти, Мироне, не пождав із землею? — кидає насмішкуватий погляд.— Причаївся б, мов заєць під грудкою, і дивився б, як люди наділи беруть.

— Землю мені власть дала. Я тут ні при чому. А хто ж відмовиться від землі?

— Уже, на всякий випадок, і оправдання тримаєш на язиці? — хмурніє Олександр і звертається до Данила: — Завтра удосвіта ми будемо тебе чекати на розстані за селом: утрюх підемо в повіт, раз таке діло.

— Спасибі, брате. А що мені зі своєю зброєю робити? В ставку втопити?

— Ні, в повіті запитають тебе, де подів її,— заперечує Олександр.— Треба здати.

— Це ще якийсь чорт перехопить Данила з оружьем на дорозі, а тоді, пиши, все пропало,— морщиться всім обличчям Мирон.

— Дай мені, брате, зброю, так буде краще,— рішуче говорить Олександр.

Данило виймає з кишені плескати браунінги, дістає гладкі тільця набоїв і з полегкістю віддає їх братові.

— От, здається, наче й усе.

— Посидьмо на дорогу,— говорить Мирон. Від нього пахне рибою і медом. Ще пройде з десяток років, посивіє чоловік і зовсім буде схожий на доброго старого пасічника, а зараз йому добрість руйнує острах, що так і тіпається біля вусів, начеб і поночі біля них дзижчать бджоли.

Брати сідають прямо на тік, під їхніми руками чуються вибиті сліди ципів і вогка прохолода. Потім всі троє

підводяться, ідуть подвір'ям і хрест-нахрест цілуються біля воріт.

Данило вже перейшов гребельку, як позад себе почув тупіт дитячих ніг.

— Дядю Даниле, — підбігла до нього Василянка з торбою. — Візьміть собі додому трохи риби. Все якийсь гостинець буде, — і подала йому полотняну торбу, що стікала водою, в ній ще брѳохалась свіжозловлена риба.

Жаль стиснув груди чоловікові: не він приніс якийсь подарунок дівчинці, а вона йому.

— Спасибі, Василянку, не треба мені...

— Чому не треба? — здивувалась дівчинка. — Вона свіженька, іще жива. Самі карасі, мов золото.

— Самі карасі, кажеш? — перепитав.

Дівчинка кивнула головою.

— Восени при зорях вони дуже добре ловляться, коли в ятір кинути макухи.

— А знаєш, що ми зробимо з ними? — підходить Данило до верби, що всім стовбуром тягнеться до води.

— Не знаю.

— Візьмем знову кинемо у воду. Хай вони добрим словом згадують нас.

— Хіба вони й говорити вміють? — засміялась Василянка.

— Говорити, може, й не вміють, а споминати нас з тобою будуть — їм теж краще бути у воді, аніж на папельні.

Вони з берега обережно скочили на кладку, над якою прогиналось гілля верб, і вийняли з торби першого карася. Він справді, неначе тьмянний злиток золота, лежав на руці і тяжко поводив боками.

Данило опустил його у ставок. Риба на хвилю зазмерла на воді, потім стрепенулась і зникла в глибині. Коли вони випустили всі рибини, Данило передав торбу дівчинці. Вона здивовано глянула на нього і неждано запитала:

— Дядю Даниле, от скажіть мені, тільки по правді, чого ви пожаліли карасів?

У Данила затремтіли уста, і він, не то зітхаючи, не то посміхаючись, відповів:

— Того, Василянку, що тепер твій дядько теж схожий на карася у торбі.

— Таке ви скажете! — сміється вона і притуляється всім тільцем до нього.

А йому від цього сміху набігають іскри на очі, він пригортає дівчинку, прощається з нею і мало не бігцем поспішає до діброви. На узліссі його оповиває тиша і росяний плач. У темному небі, як у чорноземі, стоїть Чепіга і своїм сьйвом нагадує, що найкраща мудрість людини — орати землю... Тьмариться прощання з братами, небогою, а страшно і радісно наближається зустріч з дружиною. Іподі він зупиняється біля якогось дерева, щоб не розплескати своїх почуттів, щоб ясніше бачити той образ, який колихався вдалині, який він, мов святиню, проніс крізь роки розлуки.

Він знав, що небагато стрічається по-справжньому щасливих родин. Навіть і ті, які побралися по коханню, часто розтрушували його по дрібних житейських борівках і через якийсь рік-два не думали вже про тихий рай, а тягли скрипуче родинне ярмо. В нього ж подружнє життя склалося, мов у добрій пісні. Спочатку він дуже побоювався, що тінь Нечуйвітра буде затьмарювати його радість, він переживав, що дівчина уже пригорталась до іншого, знала смак поцілунків, а може, й більше. Але даремно він страхався: вона була чиста перед ним, як лебідка. З Нечуйвітром її в'язала приятель, із ним — кохання. Він брав її миловидою дівчиною з розкішними золотими косами, а в нього вона стала красунею, якось одразу розцвіло її напівдитяче личко, невелика хупава постать, і нерідко йому доводилося з серцем спльовувати вбік, коли якийсь лоботряс занадто витріщав очі на дружину.

«Сіль тобі в очі», — трічі повторював у думках, бо хоч і був учителем, але селянські забобони не відлетіли від нього. Не раз він був у відчаї, що не може зодягнути її по-людськи, а вона заспокоювала його, що колись і в них усе буде. На що надіялась вона? Звісно, не на їхню плату, а на те, прийдешнє, яке наобіцяв їй Нечуйвітер. А він і цього не міг їй пообіцяти.

Як же вона стріне його тепер? Що залишилося в неї до нього: кохання чи жалість? Чи, може, й та гіркота, що він зав'язав їй світ?.. Нелюдська туга закрадається в його кров, бо для нього дружина — це життя.

От і рідшають, острівками і клаптями розходяться ліси. Попереду при місяці, що тільки зійшов, зачорніли обриси будівель. Данило, щоб не наскочити на самооборону, іде понад зрубом і звідси городами прямує до серцевини села.

В закутку вулиці, біля кринички, він бачить дубового хреста, що схожий на велетня, який розкинув руки. На його дерев'яних руках сумовито білів селянський рушник. Такий же хрест з рушником він бачить і на іншій вулиці, а потім ще біля чибісь сонної хати. Виходить, все навколо огорожено ними. Ціві весни, коли сипний тиф нещадно косив і старого і малого, село хрестами благало бога захистити його від нещастя, і досі стоять на всіх перехрестях і біля кожної кринички оці дерев'яні свідки людського безсилля і страждання.

Він минає чийсь садок, проскакує вулицю, і перед ним стоїть невеличка, земством побудована школа. Так невже тут знаходиться його кохання і його майбутнє? Чоловік зупиняється біля перелазу, над яким подзвонюють стручками невисокі акації. Зараз треба було б мчати до школи, до того віконця, звідки його дружина і Петрик щодня бачать сонце і хмари, а може, виглядають і його. Але всі сили наче вигікають з ніг на землю. Похитуючись, Данило заходить з другого боку школи, де невеличкий камінний ганок веде в кімнату вчителя, і невідомо чому присідає на холодні східці, покриті тінню. Він прислухається до школи, начеб вона і вночі таїла в собі чийсь голос і могла відповісти йому, що отут нема нікого, окрім його родини.

Камінні східці смокчуть жар з його тіла, і він, махнувши рукою, мов п'яний, підводиться з них і пускає пальці в краєчок шибки. Як довго тягнеться хвилина очікування. Він стукає ще, і з глибини кімнати чує переляканий мелодійний дзвіночок її голосу, що може й серце обірвати:

— Ой, хто там?

Він хоче посміхнутися, але чує, що сльози здавлюють його голос.

— Галя, це я, Данило... Твій Данило,— так говорить, наче боїться, що вона не схоче пустити його.

І раптом він чує крик, чує, як щось падав в кімнаті, Галя чимось гуркоче, біжить до дверей. А він у круговерті думок вибирає найкращі для неї слова, але ліпших, аніж він завжди їй говорив, коли з дороги повертався додому, не знаходить. Отак і зараз промовить їй:

«Ну, ось і я, серденятко».

Нарешті скриплять, відчиняються облуплені двері, і на нього тінню падає дружина, зітхання і плач.

— Данилко, рідненький... Це ти?

Вже і його вона зве по-дитячому. Сказано, мати.

Він обхоплює її, притуляється до неї і забуває сказати свої слова. Якось незручно майже вносить її до кімнати, мовчки обціловує коси, що, ніби пахуча вода, в'ються навколо його рук, підносить її до вікна, дивиться на неї, пізнає, і радіє, і нарешті згадує, що в нього є син. Але, може, це вигадка, сон?

— Галю, у нас є синок?

— Синок, Даниле,— вислизає з його рук, стає босоніж на підлогу і підводить батька до колиски, де з якогось ганчір'я проглядає дитяча голівка.

Нахилившись, він обходить кругом колиску, торкається рукою до билець і нарешті говорить до дружини:

— Ну, ось і я, серденьтко.

У відповідь він знову чує схлип. Вона знаходить його руку, веде до освітленого місяцем вікна і крізь сльози дивиться на його побіліле од хвилювання обличчя. Ось і стоїть перед нею її доля. Вона сама вибрала її, гордилася, утішалася нею, а тепер аж серце обривається: що буде з ними? Що не зробить вона, аби тільки бути разом, аби тільки дитина не росла без батька.

Він бачить сльози на її нерозгаданих при місячному сяйві очах і згадує чиїсь слова, що очі його дружини — це лісові черешні в ранковій росі. Справді, вони дуже виразні на білявому личку своєю глибокою вогкою темінню. Данило устами приторкається до вії дружини, і з них опадає солоня теплінь.

В сінях неждано надламаними голосами заспівали молоді півники, на їхній спів заворушилась, заплакала дитина. Галя кинулась до колиски, взяла дитя на руки, загойдала його, заспівала котика і піднесла сина до вікна. Маленький чоловічок затишно лежав перед батьком, і мати, забуваючи горе, крізь сльози посміхнулася до дитини і потім до мужа.

— У нього вже два зуби...— промовила з гордістю.

Данило ще не дуже тямив, що означає така велика подія, але, бачачи, що це так радує матір, і собі здивувався.

— Невже два? — так запитав, начеб мова йшла не про два зуби, а принаймні про два талани.

До пізнього вечора не розходились новобугівці з полів: одні ще отримували землю, другі пакіллям значили межі, а треті спрягалися і орали свої наділи на зяб. Худенькі бідняцькі шкапинки із шкури вилазили, тягнучи погано зрихтовані плуги, і нікого не дивувало, що в одного плуга до краю були стерті п'ятки, а в іншого замість чересла стримів широкий австрійський багнет — краяв біле тіло на війні, то хай тепер крає чорну землю.

Зголоднілий Тимофій Горицвіт, здавалося, начеб і не дуже оглядався навкруги, але ніщо не проходило повз нього. Немало довелося чоловікові сьогодні попрацювати ногами і навіть язиком. От надвечір і охрип від балачок.

Такого ще з ним ніколи не бувало. «Ще походиш кілька днів отак з людьми, то зовсім позбудешся язика, — кепкував сам із себе і, скоса поглядаючи на сина, крадькома від нього посміхався. — Не пошкодував же побити горшки на Січкаревій голові. Не пошкодував і не побоювся. Добряча росте дитина».

А дитина після пригоди з Січкарем не дуже охоче падала батькові на очі, бо він таки нагримав на неї, що треба знати поштивість до старших і що мати варила молочний куліш не для того, щоб ним білити чужу голову, Дмитро іще хотів збігати в село, принести батькові щось попоїсти, але той не дозволив.

— Мені двічі в день обіду ще не носили, — сказав під сміх незаможників.

Тоді Василь Карпець метнувся до свого воза і незабаром повернувся з горілкою і шкурлатом ячмінного хліба, до блиску натертого часником.

— Випий, Тимофію, щоб веселіше ходили ноги по землі! — Василь Денисович уже встиг забути, що він має судитись із Созоненком, і хміль весело ходив не тільки в його ногах, а й по всьому широкуватому виду з крученою підковою мідних вусів.

— Я, Василю, при ділі не п'ю, — одвів чарку Тимофій. — Чарка любить вільну годину.

Але Василь Денисович аніскільки не збентежився, а урочисто промовив:

— За революцію, Тимофію, і при ділі можна випити, та ще при такому божественному ділі, яке маєш сьогодні в руках.

Тоді Тимофій втиснув свою кроковку у землю, узяв чарку і хліб, поглянув на людей:

— За революцію!

— На здоров'я їй!

— Дай боже! — почувлось навколо.

Чарка пішла по руках, і люди урочисто шили за революцію на полі, бо ж вона їм дала оці поля.

Коли на заході розплавлені хмарини покрилися попелом і злилися з темінню, Горицвіт повертався з Кушніром і сином додому. На долинці стало темніше: тут піднімався на лапи туман і, шелестячи верболозом, м'яко розплатувався над землею. Тимофій охопив рукою плечі сина, і той притулився до батька, як у дитинстві. І добре було так у мовчанні синові й батькові додивлятися до неясних обрисів дерев над річечкою, дослухатися до пісні, що вже пробивалася з якоїсь крайньої хати.

— Ти ж чого сьогодні не столярював? — запитав Тимофій, коли перейшли кладку.

— Не міг, тату, — зітхнув син. — Хіба сьогодні хтось робив у селі?

— До землі потягло?

— Еге ж. Думав, що нині й нам наділять.

— Потерпи ще.

— Та вже, тату, терпіння нема. Де це ми тільки худоби дістанемо? Наш од вітру хилитається.

— Напевне, в нашого діда і Свиридового брата. Завтра не гайнуй мені дня, а то старий Горенко ще столярським аршином плечі зміряє.

— Чого доброго, — посміхнувся Дмитро. — Аршин у нього завжди напохваті. То я хоч смерком прибіжу до вас.

— Хіба що смерком, — знову кладе натомлену руку на маслакуваті плечі сина. — Степане, щось я Василювої Ольги не бачив на полі...

— Не було її сьогодні, — обізвався попереду Кушнір, розсоуюючи своєю невеличкою постаттю волохатий туман.

— Чи не захворіла часом?

— Не знаю.

— А ти навідайся — і взнай.

— Добре, — сказав з ваганням, бо хотів сьогодні вперше за цей тиждень піти до колючої на слова і принадної пе стільки видом, скільки станом Юльки Шаповал. За складками її простенької одежі крилась завидна спокуса духмяної молодості, а виразно розділені й окреслені перса уже чекали материнства. І Степан, який не дуже був со-

ромливим серед дівчат, чи не вперше, сидячи з Юлькою, зловив себе на думці, що і йому вже пора обзавестися сім'єю і дітьми. Звісно, це ковалева донька обплутувала його своїми чарами, а сама навіть не дозволяла покласти йому руку на перса: біла по руках, як парубок, і де стільки сили бралося в неї? Запитав про це у дівчини, а та лише загадково усміхнулась:

— Це я б'ю по-божому, в чверть сили.

— Набиваєш собі ціну?

— Ні, збавляю, — чогось зітхнула.

Щоб краще познайомитись з їхньою родиною, Степан заїхав до її батька — ще не старого коваля — ошикувати колесо. Поки на вугіллі умлівало залізо, Шаповал гукнув доньку з городу. Та прибігла, побачила Степана, засоромилась. А коли батько поклав шину на ковадло і дав її Степанові притримувати кліщами, донька обіруч вхопилась за молот, гупнула ним по залізу. Здивований Степан і незчужся, як вони молотами, навіть без молоточка майстра, зварили йому шину й натягнули на колесо. Тепер було ясно, що біла його Юля по руках таки в чверть сили. І він тоді з жалем подумав: «Над такою жінкою дідька лисого покомандуєш...»

Попрощавшись з Горицвітами, Степан ще пішов додому, помився біля криничного жолоба, переодягнувся і лише тоді попрямував до Ольги.

Над садами вже підвівся місяць, і хтось при ньому клепав косу на пізню гречку чи просо. По хатах то там, то тут умирили сліпаки, огорталися нічною тишею двори. Степан дійшов до подвір'я Підпригори, нерішуче зупинився: іти чи ні? Він боявся співу старої Богданихи і сліз Ольги. Але відчинив ворота, зайшов у двір. Недалеко від комори переливається місячним полум'ям обмолочений стіжок, вітрець підіймає окремі соломинки і обзивається в них, мов зітхання сопілки.

В хаті ще світиться, але двері були на засові. Він торкнувся до клямки, і незабаром з хати, мов черниця, вийшла Ольга. На білому, схудлому обличчі різко виділяються чорні брови, під застиглими очима плямами залягає темнота. Жінка не здивувалась, нічого не спитала, тільки біля підборіддя нерівно здригнулася складка. І враз Степан почув між собою і нею велику віддаль, яку проложило горе, почув докір совісті, що він перед цим міг думати про любові. Він уже не може назвати її просто по імені.

— Ольга Вікторівна, чому ви?..

Її застигли нерозгадані очі ширшають, а брови болісно переломлюються, злітають угору, і йому стає соромно.

— Олю,— виправляється,— чому ти не прийшла на поле?

— На поле? Для чого? — раптом її застигли очі по вілця наливаються місячним сяйвом.

— Як для чого? — оторопів Степан.— Землю отримати.

— Землю? — перепитус чужим голосом, в якому і в годину страшної туги пробивається мелодійна співучість.— Не треба мені землі... Вона забрала мого Василя... Нічого я більше не хочу,— ловить руками одвірок, а ротом повітря.

Він обома руками притримує вдовицю, щоб вона не впала. Єдина сльоза, що пролилась з її очей, здається, наскрізь пропікає йому пальці.

— Олю, не треба,— втішає її і чує, як під його руками дрижать її плечі.

— Іди, Степане, іди, не ятри душі,— випростується вона й осліплює його своїми заплаканими очима і тяжким болем змученого обличчя.

— Ну, а земля, Олю?..— ще хоче він повернути її до найдорожчого, що є в житті селянина.

— Вона мені не верне Василя,— віями пригашує сльози і місячні жмурки в очах.

— Це правда, це правда, що мертвих і земля не вертає,— більш упертим стає голос Кушніра.— Але з одних пучок і ти не проживеш. Земля — велике діло.

— Забери її хоч собі, не пошкодую,— відступає вдовиця в глибінь сіней і зникає за хатніми дверима.

Степан, мов ошелешений, ще постояв якусь хвилю перед порогом, поновив у пам'яті образ Ольги, згадав, що має іти до Юлі, але зараз чомусь поблякла її завидна принада. Нахилиючи голову, чоловік у думках відходить від порога. Зненацька біля комори щось мелодійно зашелестіло і чимось нагадало зітхання Ольги.

Оглянувся — ніде нікого, тільки обмолочений стіжок горить золотисто-зеленавим сяйвом і на вітрі тремтять скремі соломинки, виколихуючи шелест і зітхання сопілки.

Повітове місто з півночі починається глибокими ярами; вони ламаними складками підбігають майже до самого шляху, а над ними обривається горбатий плин гранітних відрогів. Вгорі за ярами ледачий ґрунт, мов розмите кладовище велетнів, сіріє камінними черепами і костомахами. Але одразу ж за шляхом земля якимсь чародійним помахом залишає позаду всю прадавню застиглу хмурність і рівно та зелено стелиться чорноземом під сині краї неба.

Колись, до війни, у ярах обдерті каменотеси рвали граніт на будівлі для живих і на хрести для мертвих. А тепер тут раз на тиждень збирається сякий-такий ярмарок, де на ласкавому сонці сумовито дрімають замучені або поранені коні і мов навіжені кувікають поросята, потрапляючи з розкоші болота в темні мішків. Торгівля ішла не дуже щоб дуже, але з-під поли можна було дістати не тільки саму дивовижну, розбоек добуту одежину, а навіть пантові пілюлі й ручні кулемети.

Підходячи до яру, де вже метушився ярмарок, Олександр притримав Данила за руку:

— Підемо, брате, подивимось на те збіговисько, — показав униз головою.

— Для чого? — здивувався Данило, який всю дорогу важко ніс свою бдину нелегку думу, намагаючись хоч на один день заглянути вперед.

На його щоках ще й досі палали поцілунки і сльози дружини, а у вухах бриніло дитяче лепетання.

Посідали вони з дружиною перед дорогою на камінних східцях школи і вирішили нічого не утаїти перед новою владою.

— Хочемо тобі з Мирonom купити чоботи, для нашого брата чоботи — найголовніше.

— В цих далеко не зайдеш. — Мирон ткнув пальцем на полатані заробітчанські чоботи брата.

— Коли є гроші — купіть, — погодився Данило. — Може, колись і вам пособлю, — він у душі навіть радий був, що ще якісь півгодини походить на волі, віддавить від себе страшну хвилину зустрічі з воякомом і Чека.

Кам'янистою стежиною брати спустилися в яр. Якісь підозрілі торгаші сновигали між людьми і худобою, придивлялись до них, скоромовкою кидали у вуха слизький шепіт або з-під поли показували свій товар. Брати зупи-

нилися біля одного перегнутого шевця, який сидів на довбаному стільчику і міцними бруслиновими гвіздками підбивав якомусь здоровому дядькові відірвану підметку. Здоровило в одному чоботі стояв позад шевця, смачно наминав хліб з салом, але очима нишпорив по всіх усюдах. Його незвичке обличчя входить в пам'ять Данила, і перше, що впадає в очі,— гаком випнутий ніс, а від нього врозтіч тікають назад щоки, мовби їм страшно бути в гаковидному сусідстві.

Мирон прицінився до чобіт з широкими, модними на той час носками.

Швець подивився на братів і, не випускаючи з уст кілька гвіздків, невразно промовив:

— Продаю тільки за гарні гроші.

— За які це гарні?

— За царські. Інших властей не признаю.

— А вони ж тебе, Васюта, признають? — засміявся хтось з ярмарчан.

— Мені нема до них діла,— не відриваючись од чобота, прсбурмотів Васюта. Він вийняв гвіздки з вологих уст і ліниво почав торгуватися з Мироном.

Під час цього торгу Данило помітив, як його промацував очима здоровий дядько в одному чоботі, потім він підійшов до братів і відкликав Данила убік.

— Браток, я поможу тобі дістати справжні чоботи, товар — міністерський,— мало не в ухо закладає йому свій гакоподібний ніс.

— А де ж вони?

— Знайдемо, коли в тебе знайдеться цяцька,— прошепотів у саме вухо.

— Яка цяцька?

— Не придурюйся, браток. Хіба не бачу по тобі, що не сьогодні-вчора покинув воювати. Принесеш цяцьку,— він рухнув вказівним пальцем, ніби натискав на курок,— а я тобі чоботи, за десять років не зносиш.

Данило поблід: провокація чи справжній бандитський торг? Він підійшов до братів, одірвав їх од шевця, і вони швидко пішли до повіткому. Тут Олександр передав Данилові торбу з харчуванням і браунінгами, трусонув брата за плечі: не бійся, мовляв, а Мирон перехрестив його.

Зійшовши на останній східець, Данило ще оглянувся, хотів посміхнутися братам, але губи його жалісно затремтіли, і він, мов у глибоку безодню, приплющивши очі, переступив обчовганий поріг. Назустріч йому, не поспі-

шаючи, ішла з якимись паперами молоденька підстрижена дівчина з червоним бантом на грудях. Її веселі уста наспівували якусь мелодію, а все її безжурне обличчя говорило, що вона знайшла своє місце на землі.

— Скажіть, будь ласка, де знаходиться воєнком? — зушнів її Підпригора.

— Ходіть зі мною, — наказала дівчина.

Вона ввела його у простору кімнату з перегородкою, за якою великий канцелярський стіл шкiрився на одвідувачів темінню великого ундервуда, на якому щось вистукував червоноармієць з перебинтованою головою.

— Ви в яких справах до воєнкома? — запитала дівчина, поглянувши на другі двері з написом: «Воєнком».

— Прийшов з покаєнням, — опустив очі перед юнкою.

— Бандит, петлюрівець? — не здивувалась дівчина.

— Петлюрівець.

Червоноармієць з перев'язаною головою поглянув на нього і продовжував далі друкувати. Значить, не первина їм стрічати таких гостей.

— Заждіть хвилинку, — дівчина, так само не кваплячись, пішла в другі двері і зникла за ними.

Ця хвилина здалась йому вічністю. Але нарешті двері відчиняються, і дівчина рукою кличе його. Він заходить в охайну кімнату і зупиняється перед юнаком років двадцяти — двадцяти двох у формі червоного комісара. Так невже це той прославлений командир ескадрону, який нагонив жах на білополяків і викликав на шабельний герць найзавзятіших ворогів? Олександр якось розповідав, що Клименко, навіть прострелений двома кулями, не покинув поля бою. Спiшені козаки тримали його під руки, і він командував до того часу, поки не розламав кліщі оточення і не вивів з них своїх воїнів.

У воєнкома біля уст і очей ворухаться бридливо болісні зморшки, на високий лоб падає підкучерявлений чуб, нижня половина його біла, як житній колос, верхня — темно-руса.

— Сідайте, — воєнком кивнув головою і сам сів напроти Підпригори. — Місцевий? — бридливо тремтять на скронях, мов пучечки проміння, передчасні зморшки.

— Місцевий. З Новобугівки.

— Куркуленко? Попович?

— З бідняків.

— Он як? — здивувався воєнком і звернувся до дівчини: — Тіно, дайте анкету.

Дівчина підійшла до шафи, порилася в паперах і поклала перед Данилом листок цупкого паперу, на який мала лягти вся його дорога життя.

— Давно з'явилися в село? — рівно питає воєнком і дістає цигарку. — Палите? — простягає пачку Підпригорі. Той витягає одну цигарку і одразу ж береться потом, ніби він тягнув принаймні млинове жорно.

— З'явився в село позавчора. Сам я сотник... — поспішає все сказати про себе, щоб швидше закінчити одну муку.

— Чого ж ви покинули свого отамана? — неждано веселіс погляд Климєнка, веселіють і зморшки біля уст і очей. — Горить петлюрівська свіча?

Підпригора розуміє молодого воєнкома: в ньому крізь незагоєну біль грає радість переможця, а чи знайдеться й великодушність переможця? — і зосереджено відповідає:

— Петлюрівська свіча горить з двох кінців.

— Оце вірно — горить свіча його з двох кінців! — блиснули довгасті сірі, мов сталь клинка, очі.

Підпригора чує на душі якусь полегкість: принаймні він має справу не з таким воєнкомом, якого малювала хвороблива уява і петлюрівська агітація.

— Розкажіть, як ви потрапили до нас? — присовує до себе невеликий листок паперу і нахиляє над ним свій двокольоровий чуб. — Тільки подумайте спочатку, — підбадьорує його, бо бачить, як хвилюється чоловік. Досвідченим зором він розбирається вже, хто сидить перед ним.

Данило, хвилюючись, починає говорити, і його оповідання відразу зацікавлює воєнкома. Найбільше він допитується про Погибу і Бараболу, уважно вивіряє і записує їхні прикмети, не може простити, що Підпригора не знищив Погибу, і несподівано робить три висновки: гадюки в усьому світі кусаються, сотник — не кадровий офіцер, професія його — вчитель.

Коли блідий Підпригора, обливаючись потом, закінчив свою розповідь, Климєнко запитав тільки одно:

— З головного нічого не забули?

Данило зрозумів делікатність воєнкома: він питався, чи не утаїв чогось чоловік.

— Я все сказав, мов на духу, — одверто глянув у очі воєнкомові. — Ми з дружиною вирішили, що я скажу всю правду, якою б вона гіркою не була.

— І дуже добре вирішили, — схвально кивнув головою воєнком. — Заповніть цю анкету.

В цей час відчинилися двері, і на порозі став худючий чорнявий юнак, спираючись на шпитальну паличку.

Клименко швидко пішов йому назустріч, радісно привітався, посадив юнака на стілець і змовницьки повів правою бровою, що була вищою за ліву.

— Знову, Кіндрате, за матеріалами прийшов? Чи, може, так, чого доброго, посидіти?

— Знову за матеріалами,— нарочито важно зітхнув Кіндрат.— Нарешті ти що-небудь про себе розкажеш?

— Колись, колись, Кіндрате. Сьогодні часу нема.

— Не перший раз таке слухаю. Зрозумій, що твої матеріали для історії потрібні.

— Не для історії, а для твоєї брошури,— уточнив Клименко і цим зобидив чорнявого. Щоб загладити свою провину, вибачливим тоном промовив: — Справді, друже, сьогодні не можу. Ти от побіжно про петлюрівщину пишеш. Може, тобі щось перепаде від бувшого сотника,— показав головою на Підпригорю, який саме закінчував писати анкету.

— Цікаво, цікаво,— з готовністю погодився чорнявий, присунувся ближче до Підпригори.— Ви можете цілком одверто порозмовляти зі мною? Тільки — абсолютна одвертість.

— Зможу,— неохоче погодився Данило.— Але боюсь, що багато чого не так розумію, як ви, і з вашого погляду вийде, що я не одвертий.

— Якраз для мене і цінно те, як саме ви розумієте,— заспокоїв його Кіндрат.— Ви до громадянської війни належали до якоїсь партії — есдеків, рупівців чи тунівців?

— Ні. Партійна боротьба мене ніколи не приваблювала і не цікавила.

— А що ж вас цікавило?

— Красне письменство і етнографія.

— Щось збирали, друкували?

— Кілька етнографічних зарисовок побачили світ.

— Як же ви до Петлюри потрапили?

— Це невесела історія.

— Розумію вас. Одначе що вас, як інтелігента, потягнуло до нього?

— Тільки обставини,— аж зітхнув і поглянув у вікно, збираючи ті спогади, на яких тремтіло його життя.

За вікном з одного боку стояла хмара, а з другого — сонце. І зараз це небо стояло перед ним, неначе символ.

А на землі у вибитій ямці бавились і чубились горобці, лагідне проміння визбирувало росу з споришу, а якась молодиця, вигинаючи стан, несла на коромислі повні відра, і вони, похитуючись, ловили сонце. То все було життям. А як назвати те, чим колись болів і страждав не тільки він? І чи потрібно воно оцьому безвусому юнакові, який все одно ж у своїй брошурі підстриже його з усіма під одну гребінку,— ще раз уважно зміряв поглядом Кіндрата і почав розповідати:

— Я добре пам'ятаю ту весну тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, коли на український трон сідав цирковий гетьман Скоропадський. Тоді він у київському цирку цілувався з землевласниками і урочисто говорив їм: «Молю бога, щоб дав нам силу врятувати Україну». Ви знаєте, що силу йому дав не бог, а кайзер, і від цієї сили застоїлася Україна під шомполами каральних експедицій. Та коли б то тільки під шомполами кривавим клоччям летіло мужицьке м'ясо. У нас на Поділлі, в Браїлівщині, німці з гайдамаками навіть до шибениць влаштовували черги, бо відразу не могли перевішати отих нещасних дядьків, які чимось провинились перед паном чи його управителем. Ну, село й взялося за сокиру і вила. Селянські рушення ішли в ліси, готуючись до смертного бою. А в цей час у Білій Церкві Петлюра підняв «січовиків», надрукував свій універсал проти Скоропадського, назвав його царським наймитом, зрадником, самочинним гетьманом і оголосив його поза законом за злочинства проти самостійності Української республіки, за переповнення тюрем найкращими силами українського народу, за руйнування сіл і за насильство над робітниками і селянами. І тоді йому багато хто повірив; повірив і я. Попрощався з жінкою та й попрямував до Білої Церкви, щоб визволяти Україну від іноземців і своїх поміщиків. Думалось тоді, що йду під вільними прапорами вимітати феодальне сміття. А далі ви знаєте: від паршивого берега відчалив, а на паскудний прибився.

— Вірно сказано,— кивнув головою Кіндрат.— От ви згодом побачили, що петлюрівщина — це шлях зради, чому ж ви раніше не порвали з нею, не пристали до червоних?

— Страшно було,— признався Данило.— І не тільки страхався за свою шкуру... Ви хотіли одвертої розмови. Тепер скажу все, що і досі ще страхає мене. Це національне почуття. Петлюра спочатку зумів на нас накину-

ти національну сорочку і впевнити, що більшовики стоять супроти домагань української нації. І в цьому він посилався на приклади деяких військових і політичних діячів великодержавного напрямку. Мене, і не тільки мене, найбільше бентежили думки, що, мовляв, національний рух в умовах імперіалістичного розвитку може мати лише контрреволюційний характер.

— Ви маєте на увазі твердження Бухаріна й Пятакова? — запитав воєнком.

— Так, я говорю про твердження Пятакова, Бухаріна і про страшну практику Муравйова і дрібніших керівників. Заперечення національного відродження й розвитку, неясності щодо української державності й мови дуже боляче сприйняла українська інтелігенція, а Муравйов своєю провокаційною різаниною кинув тяжку тінь на більшовиків, і досі його в нас і за кордоном величають Калин-царем, що прийшов з Орди, золотої землі, з Магазеї багатої. На ньому і на свіжих ранах української інтелігенції до якогось часу уміло вигравав Петлюра. А ви, напевне, самі знаєте, як він умів говорити! Природа не дала йому таланту ні полководця, ні державного діяча, ні літератора, ні порядності звичайної людини. Але вона його наділила на рідкість розкішним красномовством. Отак і тримався, і тримається він на чужих багнетах і своєму язичі... От я і відповів, чому раніше не порвав з отаманщиною. Тавро непорозуміння у національному питанні лежало і пекло мене до останнього часу.

— Ви кажете — пекло, а тепер не пече? — підвівся з-за столу воєнком, перебираючи в голові криваву муравйовську оргію.

— Здається, менше, хоча не в усьому я розібрався.

— Що ж вас заставило інакше думати?

— Саме петлюрівщина. Я побачив, що вона тільки експлуатує національні почуття, а сама Україну продає іноземцям. Де вже тут говорити про незалежність і національний розвиток. Ну, й на мене величезне враження справив наказ Червоної Армії, підписаний Леніним, де писалось, щоб Червона Армія, йдучи на Україну, була захисницею і українців, і української культури. Оце коротенько і все про падіння і страждання однієї людини, — невесело, одними очима посміхнувся, підвівся в стільця і запитав у воєнкома: — А тепер мені у Чека?

І після цього слова почув, як холоде навколо серця: надходила, здається, найстрашніша мить його життя, бо

йому стільки довелося наслухатись про Чека, що навіть страхався зустрічатися з цим словом у пресі.

Воєнком глянув на нього, примружив очі, і на скронях заграли пучки променів.

— У Чека, думаю, вам нічого йти. Сьогодні воно виїхало в одно з віддалених сіл повіту. Матеріали я передам.

— Що ж мені робити?

— Іти додому,— посміхнувся воєнком.— А спочатку можна зайти до завідувача повітнаросвіти. Незабаром відділ народної освіти збирається відкрити якісь курси для перепідготовки вчителів. Підучитесь — підете вчителювати.

— І мене пошлють вчителювати? — не повірив своїм вухам, спочатку подумав, що з нього глузують.

— Неодмінно пошлють. Вчителів у нас не вистачає. А працювати маєте не за страх, а за совість.

— Господи, працюватиму за трьох...— опустився на стілець, поліз у торбу за зброєю, але одразу ж підніс зігнуту в лікті руку до чола і витер нею надбрів'я.

Коли він з невимовною вдячністю поглянув на воєнкома, шукаючи йому найкращого слова, той тільки лукаво примружився:

— А господа тепер, Данило Петровичу, поменше згадуйте. Я не дуже вірю йому.

Данило радісно кивнув головою, а сам подумав: «Господи, невже усі страхи, усі муки закінчилися, мов у різдвяній казці?»

XX

Земля не може жити без сонця, а людина без щастя. В години великих переживань і тривог людське серце схоже на криничку, яка очищається від мулу,— тоді пізнається справжня ціна людяності, тоді пізнається і щастя. В такі часи з подивом довідуєшся, як мало і як багато треба тобі на віку, як погано ти йшов по своїй дорозі, як завчено ти говорив «добрий день», не творячи цього доброго дня, навіть гірше, ремствував на нього, бо тріски буднів часто заслопляли золото променя.

Такі думки увесь час роїлися і злітали з душі Данила Підпригори, і він теплими очима дивився нині і на землю, і на жінку, і на дитя. Він бачив сонце і посміхався до нього, він дмухав на білий чубчик Петрика і задихався

У хвилях піжності, він цілував стрункі ноги дружини і відчував святість жіночого тіла.

Мов на золотому снопі, лежала його дружина на своїх розплетених косах, і її миле, майже дитяче обличчя нагадувало йому святу Інесу Рібері. Вона і досі ніяково ховала від нього груди, і досі соромились його її великі очі, які ще не знали, що таке пристрасть і що таке брехня. Дивлячись на Галину, йому іноді аж лячно ставало: за що вона його могла полюбити чи, може, просто вийшла за нього, як часто виходять дівчата, самі не знаючи для чого, в свої шістнадцять років. Заворожить їх за ворітьми молодик, хмелем вдарить у голову терпкий поцілунок — і навіки попливе дівоцтво, як хвиля по річці.

Ні, не таким було кохання його дівчини. Її серце вже поверталось до Нечуйвітра, коли Данило побачив Галину. Для неї Нечуйвітер був дзвоном, що бив на сполох, а він став сопілкою, що неголосно переливається дзюрчанням знайомих мелодій. Під нечуйвітрівським дзвоном було радісно, просторо і лячно, бо він бив від України до самого Сибіру, а сопілка вела прямо в петрівчанські ночі, до запашних стогів, до розмай-зілля й кохання. Дівоча душа кілька разів зітхнула за великим невідомим і повернула до більш звичного берега. І вже вечорами замість слів — революція, партія, повстання, прогнилий царизм, буржуазія, кадети, октябристи — вона почула: рибонька, ластівка, горличка, серденько і зрідка про автономію України і її національні домагання.

Влітку вони стрілися, узимку побралися. На весілля прийшли усі запрошені, окрім Нечуйвітра: в день їхнього весілля в нього був обшук, і жандарми погнали його до в'язниці, тільки й встиг предати через хазяйку, де стояв на квартирі, шовкову хустину для нареченої. І цей квітчастий шовк не оповив голову, а глибоким докором ліг на совість. Галя ніяково заховала хустину і від нього, і від себе і лише тепер, через кілька років, запнула її, бо не було вже більше чим запнутись. І чомусь йому спало на думку, що, може, й більшовизм є крайньою необхідністю, до якої нешвидко доходить людина. Але навіщо зараз думати про це — то питання пізніших днів, а зараз він упивається своїм щастям людини, яка повернулася до життя, розчиняється в ньому.

Вечір лле у їхню кімнату потоки несказанної сині, на небо густо виходять чисті вересневі зорі. А може, це не зорі, а небесні сльози, що тремтять на віях ночі і тихо

осипаються на землю? Він чує, як цей вечір, і зорі, і соромливий усміх дружини розпростують його зібгану душу, омивають її новими надіями.

— Галю, — нахиляється головою над її напіврозкритими персами, підсовує руки під її плечі.

— Що, милий? — шепоче вона.

— Нічого. Просто добре, що є таке слово на світі.

— А я щойно так про твоє ім'я подумала.

— Невже? — ще нижче схиляється до дружини і чує, як його щоку черкають її вії. І це теж щастя.

Кожна людина, якою б вона поганою не була, має свій найчистіший закуток чи хоча б споми. А він мав два таких закутки: весняну землю, яку запам'ятав у дитинстві, з жовтими од латача лужками, з прогнутими кругами озерець, і чисту красу і душу своєї дружини. В роки розлуки він мав землю свого дитинства, тими лужками, на яких білились полотна і репались ноги, вона стала в сто крат кращою для нього, і на ній незмінно бачив свою дружину, і коли якось за вечерею в інтимній розмові сказав про це своєму другу по зброї Євсею Голованю, той тільки довше притримав біля вусів зверхню нашішку:

— Все це ідеалізація і стилізація, невитравлена психіка відсталого дядька, для якого і досі круторогі воли — найбільший скарб, а сердечне дівчисько — ідеал краси.

Не навчений, а зіпсований Європою Головань схилявся перед її розумним практицизмом, державною сталістю і тим психологізмом, що до атома розібрав переживання і королів, і повій. Він знав кілька іноземних мов, але українською розмовляв з холодністю чужинця, а все, пов'язане з духовним світом українця, легко назвав застиглою стилізацією і одвернувся від нього, як од чогось нижчого, доісторичного. Йому шматок рідної землі, і проста дівоча пісня, і жіноча цнотливість не сколихне душі, бо він уже звик швидше жити і швидше знаходити кохання, аніж його народжували українські вечірні зорі й соромливі дівчата.

Чого це згадалось йому? То просто в канву його щастя вкраплялися шматки тіней минулого, вкраплявся і страх майбутнього, бо ж хто знає, що завтра буде з ним, адже фронт іще висить своїм північним крилом над самим Бугом. Данило жене од себе погані думки і підходить до колиски. У споруді, виплетеній із шелюги, спить маленький чоловічок і зрідка плямкає устами — це у спі йому

здається, що він припав до грудей матері. Як це все чудесно створено в світі.

— Спить? — занепокоєно запитала дружина, підводячись з ліжка.

— Спить, — прикладає він пальця до уст і підходить до столу, де біля чорнильниці лежать листки паперу: сьогодні, після довгої перерви, він зі смаком писав свої етнографічні замітки, вплітаючи в них пісні й прислів'я. Для нього ці замітки, пахнули золотими полями, добрим духом житнього хліба і вірувань людської душі.

В сінях чудернацькими голосами заспівали молоді півники — і Петрик знову прокинувся, заплакав. Мати кинулася до нього. Данило ж підійшов до вікна, ледве стримуючи усмішку.

За вікном, розсипаючись, котилась зоря, її останні зеленкуваті краплини росою упали на землю, і в їхньому одсвіті на мент ясніше виступила з темені чаша якогось дерева.

Дорогою проїхала бричка і раптом зупинилася біля паркана. З неї м'яко вилетіло три постаті й пригинаючись, кинулись до школи. Руки в них були так витягнуті, що всякий би догадався — зброю тримають вони. Обережні кроки зовсім не тривожать землю, оповиту синьою повінню.

— Галю! — задихаючись, прошепотів і відхилився од вікна, до якого тінню припала постать невідомого.

Вона по голосу почула щось недобре, кинулась до мужа, і в цей час хтось постукав у двері.

— По мою душу прийшли, Галю, — пригорнув дружину, цілуючи її чоло і коси.

— Не може бути, не може бути, — всім тілом затрусилась біля нього. — Ти ж в усьому, в усьому признався.

«А може, це бандити?» — раптом опекла думка, і він пожалів, що не має зброї.

А двері вже гримлять од ударів. Він одхиляє од себе дружину, дістає з-під ліжка сокиру, підходить до порога.

— Хто там? — питає одерев'янілим голосом і чує позад себе плач Галини і Петрика.

— Відчиніть, громадянине Підпригора, — чує владний голос, що луною розходиться по сінях.

— Хто ви будете?

— З Губчека.

На поріг стає іще двоє людей зі зброєю в руках.

Сокира випала з його руки, скрикнула дружина, кинулась до нього, а він уже не ногами, а всім тілом пішов уперед, болем рук відчиняючи двері. Електричний ліхтарик осліпив йому очі, чиїсь тверді губи для чогось запитали його:

— Ви громадянин Підпригора?

— Я,— механічно відповів.

І тоді тверді губи до краю жмакують його душу:

— Іменем республіки ви заарештовані!

— За що? — виривається в нього.

— За що? — кидається між ними дружина.

— Вам це видніше,— лунає безжалісна відповідь, а вже другий ліхтарик веселим оком гуляє по його кімнатці, освітлює коси дружини, Петрика в колисці, чисті папери на столі...

Данила під руки виводять на вулицю, садовлять на бричку. Іще до його ніг припадає розплетена голова дружини. Її одривають од нього, бричка рушає, а за нею, голосячи, біжить жінка, і позад неї колихається чорний сніп волосся.

Хтось оглянувся з охоронців, пожалкував:

— Гарненька яка!

Данило рвонувся з ремінного сидіння:

— Пустіть, пустіть мене! За що ж ви?

Але дужі руки скрутили його, він до болю крутнув головою і побачив, як на дорогу впала його дружина. Невеличка, віддалена від нього, вона й лежала, мов сніп, невідомо ким загублений на курній дорозі.

А бричка мчить уже сонним шляхом, чорними птицями відлітають вікові липи, мов розіп'яті надії, віддаляються хрести, що огороджували село від тифу, і копита коней вибивають йому єдине тяжке слово: «Губ-че-ка! Губ-че-ка!»

XXI

На сонці під роями комашні плавиться лісовий ставок Івана Січкаря. Під берегами ставу кучерявляться зелені тіні верболозу, а в глибині розплітається мереживо хмар.

Від берега непомітно відбивається човен, на якому, зігнувшись, в окулярах на носі, сидить сивобородий Іванів дід і читає святе письмо. Раніше він лише у свята заглядав у божественні книги, а тепер, коли його руки

вже не годні тримати ніякої роботи, сидить над ними і в будень.

На воді хилитається човен, в окулярах рябіють літери і народжують за ставом далекі царства, грізного єврейського бога, смиренного Ісуса і його апостолів. І старий, еднаючи давнину з сьогоднішнім днем, важко зітхає: то перше по землі ходили боги і угодники, а тепер шляються люциперові діти. Що вже говорити про чужих, коли свого рідного внука побоюєшся — повертає голову до високого частоколу, який так огороджує будівлі, садок і город, що й вуж не протиснеться.

Старий Никодим побоюється свого внука, який не має бога в душі, і хоч Іванові сьогодні знову треба йти в тюрягу, але це не печалить діда.

«Коли б його, вражого сина, хоч там трохи людяності навчили, бо не має її ні до людей, ні до худоби. Згендлювався до самих кісток».

На зарослій дрібним споришем і травою дорозі, де тільки біліють неглибоко вибиті колії, з'являється постать Данила Заятчука. Ван побачив старого Никодима, посміхнувся йому грубо обтесаним обличчям, скинув старого, що аж лобм узявся, картуза, загудів над розімлілим ставом:

— Добридень, діду Никодиме. Як здоров'ячко ваше? Чи перезимувате ще?

— Та яке може бути здоров'я у діда?

— Тепер його, цього здоров'я, і в молодого не дуже теленькає,— переливається сонцем засмалена лисина Заятчука.— Вбивають на пні людей, вбивають і здоров'я.

Старий підводить угору пальця, повчально говорить словами писання:

— І не бійся убивців тіла, бо душі не можна убити.

— Душа душею, але й тіла жалко,— зітхає Заятчук і вплітає руку в задичавлений волоссям низ обличчя.— Іван дома?

— А де ж йому бути?

— Збирається в дорогу?

— Надійсь, уже зібрався. Іди мерщій до нього, бо, чого доброго, й горілка скисне без тебе.

— Ге-ге-ге, не скисне, діду, ми їй гуртом якось дамо раду,— сміється Заятчук і бадьоріше прямує на пропахле лісом подвір'я. Тут його вражає новина: навкруг під частоколом густо-густо сплелися понатикані деревця глоду.

«От, сучого сина, догадався огородитися — телер ніхто не передізе, а полізе — очей позбудеться», — здивовано оглядає колюче плетиво.

Біля роззявленої пащі парні змазує коломаззю залізні осі брички наймит Січкаря, і дарма, що в хлопця замість одежі теліпаються лахмани, він безжурно насвистує «Метелицю», і все його тіло і навіть квач ворухаться в танці.

Заятчук не раз помічав, що бісів підпарубчак навіть у церкві іноді ворухиться, мов у танці, а на гульбищах так вивертається і трясє своїм лахміттям, що й неживий почне йому підгупувати ногою.

— Павле, де дядько Іван?

Білоголовий Павло Троян проворно обертається до Заятчука і показує квачем у глибину подвір'я:

— На городі!

— Покидає тебе господар?

— Та наче їде, — парубчак уже з щербинки видував якусь іншу мелодію.

— Може, в тебе мало буде роботи, то переходь до мене, — понижує голос Заятчук. Він знає, як усе горить у Павлових руках, і не перший день хоче його переманити до себе.

— Може, й зійдемося в ціні, коли харчі будуть людські, — в кутики сірих очей Павла запливає насмішка. Йому вже давно остогидло служити в немилосердного Січкаря, який навіть свою жінку молотив, мов сніп. В минулому році хлопчак хотів був утекти до червоних козаків, так не взяли його — не доріс до коня й шаблі. Жаль, що не догадався вивести Січкаревого жереба: тоді прийняли б.

Заятчук підходить ближче до Павла і тихо, з співчуттям говорить йому:

— В мене, хлопче, такого гноття не носитимеш. Забігай завтра — погомонимо, — і поважно іде на великий, в дві десятини, город Січкаря.

За розімлілою кукурудзою, в якій вже почорніли коси, вклоняється в пояс недокошене чорне просо, далі голубіє капуста, а за нею погойдуються соняшники.

Поміж ними ворухиться незграбна постать Івана Січкаря, він сікачем обрубє стигліші голови соняшників, залишаючи на понівечених стеблах непасинковані кружелятка молодого цвіту.

Заятчукові чомусь оці рясні стебла соняшників нага-

дують людей, він дивиться, як Січка майстерно орудує гострим сікачем, і сміється:

— Рубаєш голови батькам?

Січка, здається, зрозумів, про що подумав Заятчук, махнув сікачем, положив собі під ноги тяжку голову небагатодітного соняшника, значуще відповів:

— Батькам і треба рубати голови, а діти нехай собі залишаються.

Його низькуватий голос і посмішка на облишпаєному обличчі холодить плечі дукача, і він уже кається, що хотів переманити до себе Павла. Може, краще про це поговорити з самим Іваном, бо він ніби теж не дуже задоволений своїм наймитом.

Стежкою, махаючи широкими рукавами білої сорочки, поспішає дорідна, коротконога і бистроока Зінька, дружина Січкаря, від її рясної червоної спідниці злякано відскакують, мов одкидають руки, вершечки чорного проса. З проса злітають горобці і виспівують своє «жив-жив».

— Іване, іди скоріше, — гості сердяться! Найшов собі роботу! Добрий день, Даниле.

— Доброго здоров'ячка, Зінько. Гарнішаєш? — оглядає туге, налите здоров'ям обличчя жінки.

— Де вже нам тепер гарнішати, — приклавши руку до грудей, зітхнула для Івана і заграла очима для Данила, який хоч і некрасивий, але має волячу силу.

Іван, дивлячись на жінку, смутніє. Не дуже йому хочеться покидати оце привілля і сидіти в кам'яній тюрмі. Треба ж було тоді впертися? Завіз би зерно — і не гризли б казенні блощиці. А виною всьому став Мірошніченко. Ну, та недовго йому лишилося топтати ряст. Підє як миленький дорогою Підіпритори.

Січка підходить до стежки, де лежать чоботи, обтріпує з одежі золотистий пилок соняшників і навстоячки бережно обвиває онучею повну, жиром вибілену ногу. На соняшники знов налітають горобці, цвірінькаючи те саме «жив-жив». Над Січкарем сходяться пахощі конопель і надрубаних соняшників, і це ще тугіше замішує всередині злість на Мірошніченка.

В хаті Січкаря вже накриті столи, але гості товпляться біля порога і скрині. А коли входить господар, зі співчуттям вітаються з ним, зітхають, морщаться і сідають на лави та ослони. Хтось згадує, що нема старого Никодима, але Зінька під схвальний сміх пояснює, що при

новій власті дід заглядає не в грішну чарку, а тільки в святу книгу.

— Дай боже добру дорогу нашому Іванові і скоріше повернутися до хазяйства і жінки,— урочисто підносить першу чарку Ларіон Денисенко.

Гості вигукують «дай боже», а Іван в цей час сумовито переглядається з Настею, яка, напевне, найбільше за всіх жалкує, що він їде з села. Навіть її навіки злющі очі беруться якоюсь тінню.

Зінька бачить, куди дивиться чоловік, і кипить злістю, але не виказує своїх почуттів, а манірно збирає уста на оборку. Коли він і в такий час завидує на цю хвойду, то не буде вона, Зінька, печалитись за своїм благовірним.

Сьогодні недовго засиджувались гості — не було чого веселитися, та й більшість з них думала не стільки про Січкаря, скільки про свою землю.

Попрощавшись і вирядивши гостей за ворота, господар важкою ногою пройшовся подвір'ям, вкинув на бричку туго зав'язану полотняну торбу з харчами, обережно поклав під ноги дві сулії з самогоном і підсадив жінку на задок. Павло, запрягши коней, хотів було вискочити на бричку, але Січкаря тільки взяв з його рук батога:

— Залишайся дома, я сам буду правити.

— А назад як? — здивувався парубчак.

— Господиня справиться,— кивнув на жінку,— хай привчається при новій власті.

Добрі коні вилетіли з двору, промчали біля ставу, де й досі на човні, перегнувшись, уважно читав святе писання Никодим.

— Чого ж ти Павла не взяв? — запитала дружина.— Я цих коней мов огню боюся.

— Учися сама правити,— тепер комунія іде,— підкусив чоловік і до самого села не промовив жодного слова.

«Про Настю думає»,— ще більше розізлилася жінка.

В селі Іван Січкаря зупинявся біля дворів своїх родичів, як напоказ, таскав поперед себе сулію і, випивши по чарці, знову петляв вулицями, не оминаючи ні близької, ні далекої рідні.

Все село бачило, що Іван Січкаря прощався з усім родом, збираючись у тюрму.

Вересневе сонце непомітно зайшло за п'єтріскані негусті хмари і зразу ж розіслало аж за ліс недобілені полотна. Біля самого лісу злобно загаркавив, задуднів кулемет, і, задихаючись од переляку, по-жіночому заахкала на леваді луна.

Докія, почувши постріли, зупинилась біля перелазу.

«Знову десь банда об'явилася. Чи не напала на комітетчиків?» — зітхнула, не так уже думаючи про банду, як про Тимофія, що знову, ще вдосвіта, пішов ділити панську та куркульську землю і досі не вертався додому. Невсипущим жіночим болем зацеміло серце, бо в кожній небезпеці Докія бачить свого чоловіка, своїх рідних та кривних — і не знати кого, і всіх просить, щоб оберігала їх доля від нещастя.

Дивно: скільки років минуло з того часу, як уперше невміло пригорнув її мовчазний, суворий Тимофій, уже й сина якого викохала, одначе й тепер по-дівочому любила, по-дівочому вболівала за своїм чоловіком, хоча на людях ніколи навіть словом не виказувала своїх почуттів.

Коли ж з'явився на світ Дмитро, коли розкрився світлий і тривожний безкрай материнської любові, в її кохання до Тимофія якось непомітно влилась нова течія: чоловік став для неї не тільки батьком сина, а наче і її батьком (може, тому, що саме тоді помер Докіїн старий тато). І до радісного болю хороше було Докії, в сутінках стрічаючи чоловіка, що повертався з роботи, притулитись до нього, покласти голову на груди, вдихнути з необвітрених складок одежі пахощі широкого степу чи хмільної діброви.

— Ех ти, — коротко скаже він, чорні сумовиті очі осміхнуться, і міцну руку покладе на її голову, як кладуть дорослі дітям.

— Скучила, Тимофію, за тобою. Так скучила, ніби ти тільки з германської повернувся.

— Чудно, — зверхньо погляне на неї. І, за звичкою, задумається, порине в свої турботи.

Сонце вискочило на вузьку міжхмарну прогалину і кинуло під ноги молодиці живу узорчату тінь розлогої яблуні.

Вдалині дзвінко заклепали підкови, і незабаром на рослих лиснючих конях вилетіло чотири вершники:

трес в будьонівках, а четвертий, очевидно командир, в кубанці.

На темно-синіх галіфе — червоні лампаси, за плечима — карабіни. Переганяючи бійців, у шаленому льоті промчала тачанка з кулеметом, і високий чубатий козак, молодцюватого стоячи на весь зріст, щось через широке плече промовив до воїнів.

Ті весело засміялися, кілька слів навздогін кинули кулеметнику про банду Гальчевського і дружно, до ладу заспівали молодими голосами.

«На банду їдуть, а сміються, співають. Начебто смерть їм і ваги не має. От народ!»

Довго затуманеним поглядом проводить молодиця вершників.

Ось уже і зникли вони за поворотом, може, назавжди. Ось уже і пісня стихла, а серце чогось щемить і щемить, бо вболіває Докія за чужими дітьми, як за своїм сином.

І вже не чує жінка, що до воріт підкочується парокінний віз, що входить на подвір'я її високий, горбоносий Тимофій.

— Докіє! — ніби з самої землі обзивається глухуватий рідний голос. І вона поспішає назустріч чоловікові, водночас бачачи і його незвично прояснене обличчя, і Свирида Яковлевича, що стоїть біля коней, і плуг та рибальські снасті на возі.

— Тимофію, знову кудись зібрався? Добрий день, Свириде Яковлевичу. Просимо до хати, — легко вклонилась молодиця.

— Доброго здоров'я. Нема часу по хатах посиденьки правити. Швидше відпускаяй чоловіка, — округла голова, гордовито посаджена на широких плечах, перехилилась над тинном. — Вранці вже й оратимемо свій наділ.

— Панську землю? — вражено запитала Докія, начебто і не знала, не сподівалася того наділу, начебто не бачила його у снах і паяву.

— Ні, не панську. Свою! — сміється Свирид Яковлевич.

— Свою? — ще не розуміє вона. — Своя ж десятина уже засіяна.

— Тепер свою. Панська була, та загула.

— Значить, панську? — перепитує Докія так, як перепитують люди, щоб іще раз чимсь слово ствердило їхню певність.

— Та не панську, а свою, — аж перехитується од весе-

лого сміху крсмезний широколиций Свирид Яковлевич.—
Ніяк не привикнете, що то вже наша земля.

— Наша, наша,— полегшено зітхає вона і з подивом зупиняється серед подвір'я.

Думки, наче повінь, аж перегойдують нею. Якась дужа і тепла хвиля прокочується по всьому тілі, і Докія вже не бачить ні передосіннього неба, ні невеликого подвір'я, ні чорного похиленого тину, в кількох місцях порваного кулями...

Густі ранкові поля стрепенулись у льоті, перехлюпнулись за іскристий обрій, чітко заворушилися на тлі золотого лиття хмарин і вмилися сонцем. І нема на полях ні жмутків колючого, перепеченого негодою дроту, ні лінії окопів; навіть свіжі червоноармійські могили обвиваються сплесками ярої чубатої пшениці, горять червоними стрічками маків, сонце підіймають з-під землі. І не кулі підтинають стебло, а перехитує ним перепел, співаючи з радості, що теплими грудочками покотились його діти по землі, молодими крильми піднялися в небо. А вона, Докія, їде і їде з Тимофієм польовою дорогою на свою ниву.

Співучий колос дитячими ручками горнеться до неї, пазухи шукає, пахучою россою обдає босі ноги...

«Невже це все буде?»

Раптом здригнулась молодиця: неначе на шматку чорної хмари побачила свої покалічені молоді літа...

Висхлий степ.

Панська пшениця.

І потріскані до крові, обвуглені губи женців. Задихається в спеці немовлята, що старими родились у строку. І нема в присохлих грудях матерів молока для дітей. Тільки є солоні сльози в очах. І падають вони на жовті дитячі личка, на тринадцятий загорьований сніп.

Ось її мати на третій день після пологів, не випростуючи надвоє перегнутого стану, підтинає серпом крихку, перестояну пшеницю. Зубами скрипить од болю, кусає розпухлі губи, а жне, умліваючи над тринадцятим снопом.

— Мамо, відпочиньте.

— Я зараз, дочко,— подивилась так, наче все небо убрала болючими очима. Випросталась, витерла рукою чоло, охнула, випустила серп і почала осідати поруч із ним. Чорні пальці глибоко обрізались, але не бризнула кров — лише кілька запечених, з крихітними пухирцями

шумовиння краплин витиснулися з неживого тіла. А на темних, припалих пилом устах запарував рожевий піт.

І тільки тоді Докія з жахом побачила, що обличчя, порепані ноги, жилаві руки матері були чорні, мов свіжозораний коренастий зруб.

— Як сизий голуб, відлетіло життя,— горбатою тінню нахилилась над матір'ю літня, висушена сонцем і наймами жінка.

— Легка смерть. За роботою,— позаздрив хтось із заробітчан.

— За чужою роботою ні смерть, ні життя не легкі,— наче з віків обізвалися чийсь слова. І під їхній ниючий осінній шелест перед очима, як човник на горбатих хвилях, колихнулася могила її матері; попливла серед пагорбів, пламеніючи живою хусткою зарощеної калини. Мов невиплакані сльози, роками падає роса з обважнілих кетягів на узголів'я напівзабутої наймички, що в злиднях родилася, і сама в муках породила дочку, і в горі померла на чужому колючому полі. І там, де падають з калини димчасто-рожеві краплини, густіше кущиться і підводиться трава. Двічі за літо її скошує глухий сторож з сивими сплетеними віями, і в невеличких копицях сіна вітри перебирають сумовиті сторінки сотень різноманітних і водночас схожих одна на одну історій пасинків землі.

...Докія скоріше прогнала тривожні марева і видіння, увійшла за чоловіком до хати.

— Приготуй, Докіє, щось у поле,— подобрілим поглядом дивиться на неї Тимофій.— Ну, господине, прирізали нам три десятини землі. Рада?

— Три десятини?! — вражено і ще не вірячи його словам, підходить до чоловіка.— Тимофію, і це назавжди? Чи на якийсь рік? — прокидається недовір'я.

— Назавжди... Чим тепер не господарі? — твердо пройшовся по хаті.— Землю дали, коня хоч і замученого, а дали, плуга на двох дали. От що значить, Докіє, закон Леніна, своя власть. Тепер ми люди, а не бидло, не панська худоба. Ти па завтра на вечір зготуй щось: придуть наші люди — треба ж якось свою долю відзначити; може, й вона з нами нарешті за один стіл сяде.

Молодиця тільки головою кивнула, потім посміхнулася своїм думкам, і її карі очі обметалися зморшками.

— Це аби, Тимофію, нам ще півдесятини прирізали — було б аж п'ять, рівне число.

— Ти диви — і не помилилась, — засміявся Тимофій, чи не вперше помічаючи, що в Докії шкіра навколо очей світліша, аніж на всьому обличчі.

— А не правду кажу? — і собі сміється молодиця, знаючи, що подумав чоловік.

— То подай в комбід заяву. Так і напиши: для рівного щоту не вистачає тобі півдесятинки, викрайте з якогось-небудь закутка.

— І написала б, аби тільки врізали...

— Могорич постав.

— І поставила б.

— А де самогонки взяла б?

— Викурила б такої, що синім цвітом палала б.

— Вік живи — і все одно жінки не розпізнаєш, — дивуючись, махнув рукою чоловік. — Як буде худібка та здоров'я, і на цій землі хліб, мов Дунай, стоятиме, не будеш на чужому порозі удвоє за позичкою перегинатися.

Докія од радості навіть не знає, що сказати, і всім тілом пригортається до Тимофія, чуючи, як щасні сльози пощипують її повіки. Осіннім полем і осіннім гіркуватим листом віє од усієї постаті чоловіка. І пахне терпкою матіркою, що іще на пні, жива, повіває духом вогкої сорочки трудівника.

Вона згадує, що на весняну оранку і її батько, і Тимофій завжди одягали ті сорочки, в яких ішли до причастя. А хіба теперішня оранка гірша? Докія кидається до скрині, підіймає важке віко і дістає чисту, трохи прим'яту сорочку, намотує її на качалку і з силою викидає рублем.

— Одягни, Тимофію. На оранку ж їдеш.

Він повів очима на жінку, потім на сорочку, здивовано хмикнув, але почав переодягатися, бо Докія краще нього знала всі повір'я, як треба ходити біля землі. Можна сумніватися в них, але зневажати не годиться. Холодок свіжого полотна приємно облягає тіло. Ця сорочка в нього зіткана з найтонших ниток, які могла вивести його Докія. Недарма кажуть у селі, що з-під пальців просте волоконце виходить срібною ниткою.

— Вже пора мені. Ех ти... — хотілось щось ласкаве сказати, однак не міг найти потрібного слова. Однією рукою пригорнув дружину і дивно: поцілував у чорну косу та й вийшов із хати.

— Тимофію,— наздогнала його в сінях.— Ви б не їшли на ніч. Банда Гальчевського тепер лютув. За землю душі видає,— так сказала, начебто і не знав Тимофій, що робиться навкруги.

— О, знову почалися бабські страхи. Знаєш, вовків бо- ятися — в ліс не ходити. Недовго їм жирувати на кур- кульських харчах. Та й Свирид Яковлевич трьохлінійку прихонив з собою. Не кривись мені. От не люблю цього! Вічно ти потерпаєш. Сказано, баба.— І він, дужий, не- квапний, впевнено йде до воріт.

І Докії після суворих слів зразу стало спокійніше на душі: адже є у світі Тимофій — значить, усе буде доб- ре, усе не страшне. Вона ще бігцем виносить поруділу од років і негоди свиту: ноги Тимофія прострелені, хай не охолоджуються в полі. І вогкими од хвилювання та під- свідомого щастя очима проводить його вздовж Великого шляху, як нещодавно проводила воїнів.

І навіть на думку не спало молодиці, що більше ніко- ли не побачить живого свого чоловіка.

Ось підвода піднялась на пагорб, іще на хвилину про- пливла голова Тимофія і зникла за розлогими деревами шляху, що з розгону втискався в обвислі передосінні хмари.

— Чого задумався, Тимофію? — Округле, енергійне об- личчя Мірошниченка підбирається у гордовитій, упер- тій усмішці.— Про землю?

— Еге ж,— коротко кидає.

— Розтривожили осине гніздо. Як завила куркульня! Наче справжня тічка вовків. Коли б їхня сила — не од- ного б уложили за землю у землю.

— Еге ж,— погоджується Тимофій.— Поміщики то по- втікали, та їхнє насіння й коріння в куркульських ха- тах і хуторах аж сичить. Дукачі так не попустять нам своїх ланів. Ще кріпко прийдеться стукнутися з ними. Не з тих Варчук, Денисенко, щоб свою землю подарува- ли. Бачив, як дивились на нас, як танцювали, гадючи- лись зморшки на обличчі Варчука, наче його живцем у землю закопували.— І аж упрів од напруги — так ба- гато сказав.

— Нічого їм не пособиться. Хай хоч вовками виють, минулого не повернуть. Та ну їх к бісу, це кубло зміїне. Краще про життя поговоримо.

Одначе не зразу довелося перейти на іншу розмову:

позаду заюрликали копита, і легка бричка, вивірчуючи навскісний стовп пилюги, промчала повз них.

Дебелі коні, закусивши вудила, витягнулись в одну лінію і, здається, не бігли, а, метляючи крилами грив, летіли вперед. Худий чорний чолов'яга з підібраними у рівну тонку смугу устами аж перехилився з передка, не наче от-от мав упасти на коней, звіситись на них зігнутими у ліктях руками. Ось він оглянувся назад, і темні очі блиснули лютою злобою, задимились синіми білками.

— Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій.

— Тьху! Куди його чорти несуть проти ночі? Чи не на відрізану землю подивитися? — аж підвівся Мірошниченко.

— Гляди, щоб він до банди не подався. Недарма, кажуть, із Шепелем дружбу водив, а Гальчевський — права рука Шепеля.

Курява поволі вляглась, за возом наполоханими пташенятами злітав сухий лист.

На шляху під високим вузлуватим шатром дерев, над яким, перегойдуючись, тріпотіло низьке небо, замаячила самотня постать.

— Дивись, чи не твій Дмитро йде?

Стрункий русявий підліток пружною ходою прямував до них. Густий, з живими іскорками чуб, підстрибуючи, торкався вислих, тяжких, як два колоски, брів.

— Добрий день, — привітався з Свиридом Яковлевичем. — Тату, куди ви? — і в очах блиснув щасний вогник здогадки. — Панську землю орати?

— Своєю, Дмитре. Нема тепер панської — є наша земля, — не помічас Тимофій, що повторяє слова Мірошниченка.

— Наша! Аж не віриться, — всміхнувся хлопець і, схопившись за полудрабок, проворно вискочив на воза. Чуючи приплив веселої сили, нарочито звішеними ногами торкався шини і спиць заднього колеса, відбиваючи на них небезпечні такти. Незастигла гнучка міць аж грала в кожному його русі, цмоменілась в рум'янях, яких не пригасив навіть міцний загар.

— Не віриться, кажеш? — заgrimів Свирид Яковлевич. — Це тобі тепер не на економії за п'ятнадцять копійок жили вимотувати. Тепер, хлопче, будеш біля свого поля ходити. Та лише вдумайся в це: першим декретом Радянської влади був декрет про землю!.. Недавно в шпиталі я прочитав «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Тяжка книга про село. «Море темної простоти»,— так написано там про змучених, пограбованих трудівників. Бо чим тоді селянин від робочої худоби відрізнявся? Худоба ішла перед плугом, а він — над чужим плугом груди ломив. Революція ж зразу нас із моря темної простоти людьми зробила. Без неї ніхто б нам ані життя, ані скибки землі не дав би.

— Навіть за могилу на цвинтарі треба було заплатити,— несміливо обізвався Дмитро.

— Як в око вліпив,— задоволено відказав Тимофій.

— Це й товариш Савченко раз на мітингу людям пояснював, коли про союз робітників з трудящим селянством говорив,— пожвавішав хлопець.

Мірошниченко, усміхаючись, поглянув на Дмитра.

— Прислухайся, хлопче, до таких розмов. Це думи про життя. Одне діло — розуміти, що воно й до чого, а друге, головне,— новою людиною ставати, солдатом, що революцію обереже. Оце твоя, Дмитре, дорога. Коли ж на яку іншу стежку схибнеш,— це, значить, у мертву воду увійшов чоловік. Щастя ми обіруч узяли. Треба не розвіяти його, як полову за вітром, не стати рабом землі, отим жадноюю, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх. Розумієш, Дмитре?

— Розумію, Свириде Яковлевичу,— поглянув у очі Мірошниченка.— Тату, де наше поле тепер?

— Біля самого Бугу,— замість Тимофія промовив Свирид Яковлевич.— Хороша земля.

— І ваша пива поруч із нашою?

— Поруч... Радий, Дмитре?

— Дуже,— і гарна напівдитяча усмішка зробила привабливішим його довгасте, по-степовому замкнуте обличчя.— Хіба такий день забудеш? — сказав схвильовано і замовк: може, не так він говорить першому партійному чоловікові у селі.

— Отож-бо й є. Це такі дні, що наше життя до сонця повертають.— Мірошниченко ближче присунувся до Дмитра, раптом скося поглянув на його ноги.— Ти що то виробляєш? Хочеш скалічитись?

— Не скалічусь,— поглянув на Свирида Яковлевича.

— Ти мені покинь вихвалитись. Присувайся ближче до середини.

— Не вихваляюсь. Хіба руху не чую? От як в майстерні щось виточуєш або стружеш — усім тілом розумієш, що це останній пруг чи стружку здійсмаєш. Зміряєш

потім обциркулем — так воно і є. Візьміть мене з собою в поле.

— Обійдемося без тебе, — обізвався Тимофій. — Ти ж тільки що із столярні. Нічого навіть не їв.

— Дарма. Такий день... Чуєте, як у селі співають?

— Іще б не співати. Ех, коли б це худоби більше, — задумався Свирид Яковлевич. — Щоб кожен бідняк по конячині мав. А то ж знову-таки за тяглом до куркульні не одному прийдеться на поклінь іти, віддавати землю наспіл... Як твоє столярство, Дмитре?

— Нічого, — відповів стримано.

— Знаю, знаю, що добре. Старий Горенко не нахвалиться тобою: золоті руки в тебе, каже.

— Які там золоті! Бувайте здорові, — скочив з воза і легко, неквапно пішов шляхом у село.

— Славний хлопчина, — похвалив Свирид Яковлевич. — Тільки такий мовчазний, хмурий, як і ти. Сьогодні ще на radoщах хоч трохи розійшовся.

— То й добре. Що йому, з доповідями виступати? — знизав плечима Тимофій. — На коня вїокнути зможе — і хватить з нього. А коло землі уже й тепер тямить, як інший дорослий. Поле не говіркового — роботящого любить.

— Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич. — Вся наука, по-твоєму виходить, щоб тільки на коня умів гукнути хлопець. Багато ще від тебе див можна почути. Не для того, Тимофію, революція прийшла, щоб наші діти тільки худобу уміли за повід смикати. Не для того!

«Це він добре сказав: не для того революція прийшла, — запам'ятовує чіпким селянським розумом, який більше привик зважувати, передумувати, аніж узагальнювати. — З головою чоловік. Береться ж звідкись у нього, наче з роси».

XXIII

Земля у мерехтінні зривалась на диби, відлітала за бричкою і знову круто підводилась угору. В її плямистих лініях Варчук чітко бачив обриси, прикмети свого поля, що напливали і втікали округлим числом «30». Оцей нуль, як страшний сон, кружляв і кружляв, витягуючи за собою усю душу. «Тридцять десятин», — ніла і набрякала од тоскної злості уся середина.

Проминувши Михайлюків хутір, бричка влетіла в Літинецькі ліси, і Сафрон полегшено зітхнув, оглянувся навколо, перехрестився і знову зітхнув. Усе здавалось, що за ним буде погоня, що хтось із комбідівців довідався, куди він поїхав.

Гострими, неблизкучими очима оглядав обабіч дороги ліс, надіючись зустріти бандитський патруль. Але ніде ні лялечки.

Змучені коні, тяжко граючи пахами, з кар'єру перейшли на рись, і зеленкувате мило падало з обкипілих вудил на попелястий супісок, обсіяний червоними перестиглими чашечками жолудів.

Сафрон скочив з брички, м'якою вівсянкою ретельно і туго витер коням спину, боки.

Тиша.

Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на кореневища, коником одскакує од трави і зручніше припадає до землі, ще теплий, як дитина, і тугий, нечаче патрон.

«Невже виїхали? — пройняв холодний дрозж. — Не може бути такого. А як майнули в друге село? Хоч на краю світу, а знайду їх. Вимолю, виблагаю у Гальчевського, щоб усіх комбідчиків передувив... Тридцять десятин відрізати, щоб вас на кавалки, на макове зерно порізали!» Спухали, натягувались жили на скронях, і стугоніла, розриваючись од лютого болю, голова.

— Вйо, чорти! — переніс злість на коней. Люто свиснув гарапник, дві вогкі смуги зашипіли піною на кінських спинах. Вороні заклепали по дорозі; за бричкою поміж деревами мерехтливо побігло обважніле надвечірнє сонце.

Уже роса випала на землю, коли Сафрон в'їхав у притихле село, і зразу ж зрадів, на надбрів'ї розгладився покручений жмут зморщок. На невеликому містку стояло двоє бандитів у високих, збитих набакир смушевих шапках. Недалеко від них паслися нестриножені коні.

— Добрий вечір, хлопці! Батько дома? — роблено веселим і владним голосом запитав: знав, що інакше говорити не можна — побачать м'якого чоловіка, то й коні заберуть.

— А ти що за один будеш? — високий каракатий бандит, граючись куцим втинком, впритул підійшов до Варчука.

— Двоюрідний брат батька Гальчевського, — вчеплено

збрехав Варчук.— Привіз важливі вісті про розташування Першої кавбригади Багнюка. Вона входить у склад Другої червонокозачої дивізії!

— Ага! — багатозначно протягнув бандит і вже з пошаною оглянув Варчука вузькими довгастими очима.— Їдь у штаб. Там таких чекають.

— Де тепер штаб? В поповому домі?

— А де ж йому бути? — не здивувався з обізнаності Варчука.— Де краще їжу приготують, де кращу постіль постелять? — і засміявся, натискаючи на слово «постіль», надаючи йому значущого відтінку.

Зразу за містком біля похилого плоту хропив на всю вулицю напівроздягнутий, обліплений мухами бандит.

В узголів'ї біля порожньої пляшки валялася шапка з гетьманським тризубцем і жовтою брудною китицею; з роздертої кишені, як струмок крові, пробилися разок намиста і торочки тернової хустки.

«За самогоном і скринями не бачать, чорти, як нас розчавлюють». Недобрим поглядом зміряв Сафрон п'яного бандита, що незручно розкинувся біля самої кропиви.

Перед ганком попового будинку Сафрона зупинив озброєний до зубів вартовий.

— Батька зараз нема дома. У від'їзді,— непривітно, спідлоба оглянув гострими очима високого чорноголового чоловіка.

— Нема? — задумався Варчук.— Тоді я розкажу все начальникові штабу Добровольському.

— Він зайнятий зараз.

— Що ж, почекаю.

— Чекай. Тільки на той кінець вулиці паняй. Не належить тут усяким невійськовим стояти. Позаяк — порядок!

— Порядок! Пообжирались самогону і всі бур'яни під типами обблювали.

— Ти ще мені щось нишкни скажи. Я з тебе льотом книжки випущу! — визвірився бандит і рвонув з плеча карабін.

— Дивай свою бабу на печі, а ми цю хріновицу бачили, коли ти без питанів... Ну, ну, сучий сину! За мене бачьто тобі, як курчаті, голову зверне,— округлими чорними очима влився в бандита. І в цей час хтось весело гукав.

— Гоголо, Сафроне Андрійовичу! Яким вітром занесло сюди?

Бандит зразу ж присмирнів і подався в глибіню ганку.
— Омелян! Омелян Круп'як! — здивувався і зрадів Варчук, і його чорна волохата рука з надією вхопилася за сухі кістляві пальці бандита. Той, усміхаючись, стояв перед ним у червоних плисових штанях, невисокий, рухливий, сяючи дрібними гострими зубами. Його темно-сірі, поставлені навкіс очі врізались в тонке перенісся, мінилися текучим потайним світлом.

— Добрий вечір, Сафроне Андрійовичу. І ви до нас приїхали? Назавше, може? Хвалю, хвалю за ухватку. Воювати проти комунії захотілося? — швидко затарабанив Круп'як. — Не сидиться на хуторі? Пече? Пристає до нас?

— І радий би, та літа не ті.

— Літа, літа! О, що ви дієте зі мною! — метнувши широкими штанами, став у театральну позу Круп'як і засміявся: — Значить, відомості деякі батькові привезли?

— Не без того, — відповів стримано. — Та, кажуть, батька нема.

— Нема. У Майдан Трепівський¹ поїхав. Учився там колись. Та й десь над Згаром краля завелась у нього. Він батько не одної дівки, — пожартував і перший засміявся, задоволений своїм дотепом.

— Найшов час з бабами возитись, — невдоволено насупився Варчук. — А тут, Омеляне, така біда, що хоч живим у землю лізь. І коли ви не допоможете, то і від нас допомоги не ждять. До останнього паростка викорчовують, до останньої ниточки.

— Відрізали землю? — зразу догадався Круп'як, і на його рухливому обличчі розлилось співчуття.

— Відрізали, -- мало не задихався, вириваючи зсередини клекітливі слова. — Це все одно, що перерізали мене надвоє і кинули посеред шляху. Скільки я на ту землю старався. Тягнувся до того достатку, і попливло моє щастя старцям у руки. Коли б серце вирвали, то й то легше було б... А то землю!

— Ненадовго, — впевнено заявив Круп'як. — Велика підмога має нам прийти із заходу. Як то кажуть: на ласий шмат і Пілсудський сват. Не сьогодні-завтра вдарять наші з-над Дністра і Бугу. Це, звичайно, тільки зачіпка до справжньої бучі, а там така закрутиться веремія, що більшовиків як вітром знесе.

---

¹ Тепер Кам'янка, Хмельницького району, Вінницької області.

— Коли б то так, коли б то так дав бог,— і за звичкою хотів перехреститися, але, зустрівши глузливий погляд Круп'яка, відсмикнув руку назад і вже благально заговорив:— Омеляне, допоможи мені, увесь вік дякуватиму. Не можу я так приїхати додому, душа розривається з досади. Як зробити так, щоб одним махом, к чортам, порішити з нашими комбідівцями? Вони ще страшніші за військових: все знають, бачать, ні з чим не заховаєшся од них навіть під землею. Сьогодні підходящий час, дуже підходящий: військо виїхало з села на облаву. Самі обозники залишилися.

Круп'як, перебираючи в тонкій руці плетені жовті ремінці од нагана, з подивом поглянув на Варчука: ніколи він не бачив, щоб норовистий Сафрон був таким жалюгідним, безпорадним.

Тепер фіолетові, круто округлені підтйоки під його очима ще глибше втиснулися в обличчя, а вислий ніс на чорному клинцюватому обличчі, здавалося, аж перехитувався.

— Тільки обозники залишились? — зразу споважнів, щось міркуючи.

— Тільки вони! — з розпачем і надією поглянув на Круп'яка.— А голова комбіду саме поїхав на ніч орати. То найбільший ворог. Без турбот і прикінчили б його... Може, Добровольському сказати?

— Ні,— нахмурився той, і Варчук застиг у холодній тривозі. Круп'як з одного виразу зрозумів Сафрона і, знижуючи голос, пояснив:— Щось я не довіряю йому останнім часом. Боюсь, щоб не вислизнув до червоних. Хитра і потайна штучка. А тут ще амністії пішли... Непевний чоловік.

«Наговорює, певне. Сам у начштабу мітить,— подумав, знаючи честолюбну вдачу Круп'яка.— А може, і насправді?..»

Сафрон з підсвідомим страхом поглянув на вікно попівського будинку: чи не побачив його часом з кімнати начальник штабу. На нижній темній губі під шкірою нервово затіпавсь продовгуватий звивистий бугорок.

— Що, страшно? — неприємним сміхом різонув Круп'як.— Не дрейфте: він зараз дуже зайнятий — самогонку дудлить. А ми тим часом зробимо наліт на ваше село; хлопці в мене — як чорти в пеклі! А поживитись буде чим?

— Аякже! В деяких комбідівців є тепер коні добрячі.

— Е, коні ми подоставали. Прямо як змії! Із кінного заводу видерли. Як летиш, аж вітер вуха обпікас,— хвалився Круп'як, рухаючись кожною складкою свого невеликого тіла.— То й поїхали. Час не стоїть! — і його навкіс поставлені очі стали зразу твердішими і старішими.

— Оце добре! — зрадів Варчук і вже урочисто, незважаючи на глузливий погляд Круп'яка, перехрестився.

Біль потроху почав розсотуватись по тілі, і вірилось, що бажання уже стає дійсністю.

Виразно бачив на зелених хвилях Бугу Мірошниченка, бачив у палаючих катах постріляних, порубаних комітетчиків; бачив усю свою землю, непорізану, неподілену, в п'яти шматках, як п'ять пальців однієї руки.

«А це зразу цілу пучку відсікли. Де там пучку — жили перерізали. Ще як до горбка не добрались? Коли б це скоріше справились слова Омеляна».

Круп'як скочив у бричку і скомандував:

— Поганяйте до ставу, там мої чорти стоять.

Варчук, шаленіючи од припливу злої сили і захвату, так пустив коні селом, що аж очі пойнялись їдкою сльозою, химерно заколивались, застрибали обабіч дороги будівлі і дерева.

Знову уся його земля тривожно і принадно наближалась до нього, наче вона, кружляючи всіма п'ятьма шматками, бігла за ним і, випливаючи з долини, простягалась перед бричкою, втискалась хвилюючими контурами в незнайомі осінні городи.

Його солодкі і тривожні видіння зруйнував Круп'як:

— Сафроне Андрійовичу, а хтось бачив, як ви виїжджали?

— Хіба від села з чимсь утаїшся? — здригнувся Сафрон і повів кістлявими плечима.

— А коли після нашого нальоту візьмуться за вас, що скажете? Якась фантазія знайдеться?

— Скажу: був у фельдшера. В мене саме годовашка Марта захворіла. Малярія тіпає, змарніла дівчина, аж світиться.

— Заїдете до фельдшера?

— Неодмінно. Кусень сала везу йому. Все буде чипчином.

— Вашу обережність знаю,— оголив у посмішці слі-

пуче дрібнозуб'я, потім споважнів.— Фельдшер фельдшером, але після нашого нальоту не повертайтеся у село.

— Де ж мені почувати?

Круп'як задумався, приклав руку до чортом заломленої шапки:

— Коні у вас добрі,— отож зразу і поганяйте до Вінниці, прямо в губком.

— Якої це віри? — здивувався Варчук.— Ще до такого високого совіцького начальства бог милував їздити.

— Розшукаєте в земельному відділі мого дружка Ярему Гуркала, передасте од мене привіт і сидора, бо на більшовицьких пайках живота не наїсиш. І попросите Ярему, щоб земвідділ вам, як культурному господареві, повернув одрізану землю.

— Голубчику, а це можна зробити по закону? — здивувався і зрадів Сафрон.

— Культурних господарів більшовики не чіпають. А ви ж колись, здається, і нагороду мали?

— І тепер бережу срібну медаль. От спасибі за пораду. Ну й голова ж у тебе, Омеляне! Міністерська! — похвалив падкого на славу Круп'яка.

А той тільки зітхнув: сам був високої думки про свої здібності, але якось, навіть при петлюрівській отаманщині, не вискочив у значні батьки — то поранення, то гострий язик, то якась випадковість відсовували його у тінь, а тим часом двадцятип'ятилітні жевжики вибивалися у міністри чи послы. Правда, міністрів отих у Петлюри зібралось, мов на гріш маку, та все-таки честь — хоч у газетах про них пишуть.

У вирі війни між усякими людьми жив і терся Круп'як, зазнав тягар війни і ганьбу полону, бачив царя і Распутіна, зустрічався з Петлюрою і Вишиваним, жив у резиденції баденських маркграфів і в курних гуцульських хатах, але ніде не стрічав людини, яка була б задоволена своїм життям, не вдовольнявся ним також і він.

Біля просторого, без воріт подвір'я Варчук різко осадив коні. І зразу ж його оглушило голосіння жінки, плач дітей і лютий крик приземкуватого, широкоплечого бандита.

— Не дам! Не дам! Я пучки до м'яса протерла, попи вщиряла його. Діти голі ходять,— висока, худа молодина в небітній сорочці й снідиці цупкими пальцями втупилася в грубий сувій, який тримав перед себе розлючений бандит.

— Даси, стерво, даси!

— Убий — не дам! Діти, гукайте людей. Люди добрі, рятуйте!

— Я тебе порятую! Я тебе гукну! — бандит шарпнувся, і сувій, випавши з рук, веселою стежкою покотився по зеленому моріжку. Молодиця пластма впала на полотно, і її зразу ж обсів, прикрив виводок білоголових заплаканих дітей. Бандит люто, боком, як ворона, обкружляв навколо них і раптом різко випростався.

— Ах ти ж зараза шестидюймова!

В повітрі смужкою блиснула шабля, і жінка з переляку зіщулилась, вросла в землю.

Але бандит і не глянув на неї. Скрадаючись, він кинувся до хліва, біля якого спокійно стояла невеличка гостроклуба корова з по-старечому вислим підгарлям і сумовито-вогкими очима.

Нелюдським голосом закричала жінка, заломивши руки, кинулась уперед, але вже було пізно.

Тонко свиснула криця, і зразу ж вгору бризнула кров, зітхнувши, потоком полилась на траву. Голова корови, нахилиючись донизу, цокнулась рогами об землю, загойдався тулуб, і, незручно осідаючи на коліна, худобина повалилася додолу.

— Ось тобі, відьмо з Лисої гори, — криво глянув бандит на молодицю і витер шаблю об моріг. Але жінка не промовила ні слова. Зі стогоном, схопивши голову руками, опустила на коліна.

— Ого як рубонув! Чиста робота. Наловчився на людях, — примружився Круп'як.

— Хто він такий?

— Хто ж, як не наш! Курінним батьком був при Скоропадському. Але пропив і курінь, і чин.

Витерши шаблю, бандит підійшов до полотна, по-хав'яйськи почав туго змотувати його в сувій. Тепер ніхто йому не заважав — жінка не підводилася з колін. Оточена дітьми, вона зараз теж здавалася дитиною: вересневі сутінки скрадали контури застиглих у горі постатей.

XXIV

Недалеко від перемілу, що хвилясто просвічувався світлою жовтизною, поставили ятери і повернули до берега. За обшивкою важкої плоскодонки сумовито зітхала вода. З кожним разом течія все скупіше тріпотіла золо-

тими прожилками, на береги починало спускатися надвечір'я. Обличчя Тимофія Горицвіта і Свирида Мірошниченка, вбираючи в себе мінливі барви, здавалося, помолодшали: навіть суворість, оповита зеленавим світлом, ставала м'якшою. Припнули човен і стежкою піднялися на поле.

На гранітну мускулисту кручу, що обривалася біля самого Бугу, розгонисто вилетів вершник в будьонівці, здививши коня, застиг на крутому іскристому виступі.

— Добрий вечір, громадзяни! — співуче привітався з Мірошниченком і Горицвітом. — На свою зямельку приїхали? — Над високим лобом, як гніздо на вітрах, перегойдувався розкішний льняний чуб, а молоді, невтомлені очі палахкотіли завзятими синіми вогниками, пильно оглядаючи людей і широкі простори.

— На свою, — примружившись, відповів Тимофій, і щось аж дрогнуло біля серця, так дрогнуло, наче він уперше почув ці повновагі слова. «Що ж воно таке?» — прислухався до хвилюючого трепету, не зводячи зору з по-молодечому задерикуватого, веселого і впевненого обличчя червоноармійця. І раптом Тимофієве лице аж прояснилося, він відчув, як свіжі думки по-новому розкривали йому саме слово — «земля». Ота його бевталанна, зацемлена куркульськими ланами десятинка, яка, наче воскова рамка, щороку танула болючими скибами і кривавими клинцями навіки відвалювалася на поля дукачів, — усім, усім відрізнялася від нового наділу. Тепер його земля була не скривдженою сиротою, не поденщицею на чужій роботі, а, наче сонце, випливала з туману, ставала перед очима всіх людей. І цьому молодому воїну, видно, так само радісно, що Тимофій одержав ниву, як Тимофієві радісно, що і в Білорусії, напевне, зараз великий комнезам стверджує закони Леніна, наділяє бідняцьким синам надійні поля.

— А ви вже у себе отримали землю? — хвилюючись, підійшов ближче до червоноармійця.

— Маці пише: аж чатире десятини наділили. Над самою речкою.

— Над самою річкою? Як і нам! — чогось зрадив Тимофій.

— Хоч і стара я стала, пише маці, а тепер жиць хочацця, — продовжував своє червоноармієць і засміявся, блиснувши піввінчиком білих зубів.

— Поля родючі у вас?

— Бульбу родять. Гета вона пчира сказала: жиць хо-
чацця. Тепер ми людзі вольнися.

— То вірно. І старий правду чує... Чорнозем у вас?

— Піски і болота.

— Шкода. Пшениця, значить, не родить,— аж зі-
тхнув.— Ви торфу, торфу в ці піски. Він силу має, дарма
що травиця.

— Тепер можна: коня дали. А на плечах не нано-
сишся.

— То таке діло,— погодився Тимофій.— Додому скоро?

— Пакуль ворогів не доконаєм. Словом, скоро.

Пружно підвівся на стременах, ще раз пильно оглянув-
ся навкруги, пустив коня до шляху, і пісня надвечір-
ньою задумою почала розтікатись полями:

Ой речанька, речанька,
Чаму ж ти не повная,
Чаму ж ти не повная,
З беражком не ровная?

«З беражком не ровная»,— в думці повторив слова і
мелодію Тимофій.

Завернувши коня од перестояного озерця пізнього про-
са, підійшов до кручі, поглянув у далечінь.

За рікою привільно, широко розкинулось зелене За-
бужжя, порізане хвилястими зарогами, обсіяне невелики-
ми округлими вирками. У червоно-блакитному надвечір'ї
чітко вирізьблялося обшарпане, відкрите всім вітрам се-
ло Івчанка, що споконвіку робило на безкраїх ланах по-
міщика Колчака.

Немилосердні лапища війни і злиднів не минули се-
ла: напіврозвалені халупи вросли у землю, світилися
ребрами лат, умирали на очах, як отой промінь на кри-
хитному віконці найближчої будівлі. Одначе зрідка білі-
ли і свіжі зруби: видно, пішов панський ліс на наймит-
ські хати.

— Що, любиєшся?.. Неначе писанка село? — ніби од-
гадавши його думи, промовив Свирид Яковлевич.

— Еге. Тут понаписувано. Ще краще, ніж у нас.

— Понаписувано, ох, понаписувано,— зітхнув Мірош-
ниченко.— А із злиднів, дивись, чи не скоріше за нас із-
чанці виб'ються.

— Чому так думаєш?

— Дружний народ. Славному історію має село. Хто га-
на перший громив у дев'яност п'ятому році? Івчанка.

Партизанів хто тепер найбільше дав? Знову ж таки вони. І за роботу так візьмуться, аж гай шумітиме... Довіку не забуду день дев'ятого листопада тисяча дев'ятсот сімнадцятого року. Щойно про революцію почули. Увечері в Івчанці відбулися загальні збори місцевої організації РСДРП(б). Люди весь плац укрили. Куди не поглянь — старі або малі. Тільки де-не-де шапка-плетьонка пораненого фронтовика коливається. А резолюцію яку тоді ухвалили: «Незважаючи на те, що в нас залишились каліки, діди та баби, ворогам революції не ходити по нашій землі. Озброїмось косами, вилами, мітлами і змстимо їх з лиця землі. Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів». І як стоять! Ех, Тимофію, що за люди це! В минулому році, коли ми з петлюрівцями билися...

Та не довелося Мірошниченкові доказати свого оповідання. З прибережних кущів важкуватою ходою вийшов Іван Тимофійович Бондар і, не здоровкаючись, заклопотно промовив:

— Свириде, тебе негайно викликає начальство. З повіту приїхали.

— Не чув чого? — стурбовано запитав, ідучи за гвинтівкою.

— Не чув. Та, видно, знову діло в бандитизм упирається. Прямо нема тобі ну ніякого спокою. То Шепель, то Гальчевський, то чорт, то біс, грім би їх на битій дорозі навіки прибив. І доки вже ми будемо мучитись?

Сумовиті очі Тимофія звузились, заясніли глибокою людяною усмішкою:

— Пакуль ворогів не доконаєм,— навіть інтонацію червоноармійця перехопив.

Свирид Яковлевич розреготався і вдарив Тимофія по плечу.

— А й ловко ти... Хто прибав до нас? — звернувся до Бондаря.

— Антанас Донелайтіс. Виходить, діло серйозне.

— Антанас приїхав? Да, він спроста не прилетить.

— А я про що ж кажу.

Антанас Донелайтіс працював завідувачем повітземвідділу. В 1919 році, коли Литовська Радянська Республіка була задужена Антантою і кайзерівським чоботом, поранений Антанас з групою комуністів пробився до Петрограда. Лягти в шпиталь відмовився навідріз, і тоді

Військовий революційний комітет послав його на південь на чолі продзагону, що складався виключно з балтійських матросів. Знову поранення, потім Чернігівські ліси, боротьба з петлюрівцями, рейд у щорсівських лавах аж до Вінниці і ще одна рана.

На Поділлі довелося довго відлежуватися — розкрилися погано загоєні рубці, занили, заскрипіли пробуравлені кості. Сяк-так підлікувавшись, спираючись на палицю, зашкандибав Антанас у губпартком. Перед високим будинком ткнув за чавунну огорожу свою палицю і, стараючись, щоб хода була рівна, попрямував до секретаріату. Але в губпарткомі йому зразу зіпсували настрої:

— На боротьбу з бандитизмом вас не пошлемо — хворий.

— Так що ж, в соцзабез, може, накажете піти? — уїдливо запитав, але його інтонації не помітили і серйозно відповіли:

— Можна, робота підходяща.

Всі його зусилля, образи, доводи, прохання і навіть хитрощі розбивались об незаперечне рішення:

— Не пошлемо.

Нарешті вдалося дістати іншу посаду: стати завідувачем повітземвідділу. А через те, що зараз у районі активно оперували петлюрівські і шепелівські недобитки, то Антанас майже цілі дні не злазив з сідла, і його невелику, підбрану, як у кібця, постать знали усі прибузькі села, знали його веселе і полум'яне слово під час розподілу землі.

І ніхто не знав, як боліло серце юного комуніста за рідною Литвою, де залишились батьки, наречена і перші краплини його молодого крові. Розподіляючи землю десь над Бугом, він мріяв про той час, коли випаде щастя робити таку саму роботу над зеленим Німаном.

— А це де дістав? — тільки тепер Мірошниченко побачив у Бондаря втинок.

— Червоноармійці одного бандита біля діброви втихомирили. Насилу випросив, щоб мені дали цю пукалку, — завзята, розумна усмішка затрепетала на повних устах Бондаря.

— І не побоявся без дозволу брати?

— Для захисту своєї Радянської влади дозволу не беруть, — серйозно і твердо відповів. — Ходімо, Свириде.

— Будь здоров, Тимофію. Вдосвіта постараюся повернутись. Коли ж затримаюсь, Дмитрові скажу, щоб при-

йшов до тебе. Аж досадно. Так хотілося вперше пройти-ся з плугом на своїй землі,— щирий жаль пом'якшив суворі риси впертого обличчя.— Пішли, Іване.

— Пішли,— і Бондар великими кроками, плече в плече, іде поруч з Мірошниченком. Обоє вони широкоплечі, кремезні, неначе рідні брати.

Поміж набряклою і чорною від негоди стернею аж до самого села тріпотіла осіння стежка. Городами дійшли до школи і зразу ж зустрілися з Антанасом.

Він сидів верхи на неспокійному, з злостивим оскалом жеребці, щось жваво говорив до комітетчиків і кількох червоноармійців, що саме поралися посеред вулиці біля тридюймової німецької гармати.

— Мірошниченко! Здоров! Вітаю, вітаю! — скочив з коня і, накульгуючи, підійшов до Свирида Яковлевича.— Ти великий винахідник,— показав рукою на гармату.

— Годиться? — з надією подивився в зелені очі Антанаса.

— Годиться! Кругом оглянув! — бліде худорляве обличчя, покращене кількома зернинами ластовиння, сміялось по-дитячому щедро і ясно.

— Оце добре! — полегшено зітхнув Мірошниченко.— Все-таки гармата!

В 1918 році німці, утікаючи, покинули серед шляху тулуб несправної гармати. І от Мірошниченко вирішив використати її в боротьбі з бандитами. В стельмашні він поставив її на дерев'яний хід, а ковалі довго промарудились біля замка, в якому не було ролика, що відтягує ударний механізм, потім до замка уміло приклепали чималу залізяку. Думка в Свирида Яковлевича була проста: при ударі довбнею по залізяці бойок розіб'є капсуль, і снаряд полетить на ворогів.

Винахід і радував, і лякав його: «А що, коли нічого з цього не вийде?..»

Смерком комітетчики і червоноармійці уже були на леваді. Антанас звідкись дізнався, що рештки розбитої банди Саленка вийшли з Барських лісів на з'єднання з Гальчевським, і зразу ж метнувся перепинити бандитів.

Коли виїхали в поле, навкруги хороше запахло свіжо-зороною вогкою землею.

— Сьогодні наші орали,— сказав Мірошниченко Антанасу, приховуючи хвилювання: все думав про гармату.

Густіла темінь.

На обрій опускалася хмара, гасячи багрянні потоки. І враз шматок хмари наче заворушився, обірвався і полетів до села.

— Розвертайсь! — гукнув Антанас до гармашів.

Коні круто описали дугу, і жерло гармати, здригнувшись, тупо вперлося в затьмарений захід. Червоноармійці і комітетчики розсипалися по ріллі.

З-під хмари на конях летіли бандити.

Все більше двигтіла дорога, підносячи вгору два крила пилу і низький стогін.

Важко клацнув замок гармати. Тривожачись, Мірошниченко обома руками схопив довбню, подався назад і вдарив по залізяці. Жерло дихнуло довгим зубчастим язиком полум'я, загриміло, і земля затрепетала, забилася у дрожі. Кудлатий, прошитий вогнем стовп землі злетів перед бандитами, поширшав і безсило почав опадати.

— Так їх! — завзято закричав Антанас, кидаючись до замка гармати. З гвинтового отвору гірким перегаром ударив дим, та його тугі звитки зразу ж спинив новий снаряд.

— Так їх! — знову вдарив довбнею Мірошниченко, і затремтів лан.

Зграю гайвороння бандити позлітали з коней і опустились на ріллю. Але над нею зразу ж бризнув гейзер землі, і від нього врозтіч кинулись по-ляльковому дрібні постаті. Понад самою землею заблимали нерівні вогники. З утинків вони виривались більшими, тривожнішими для ока спалахами, але насправді на віддалі були більш безпечні, аніж дрібні гвинтівкові спалахи. Іван Тимофійович це добре знав і, втиснувшись важким тілом у борозенку, неквапно бив з гвинтівки на невеличкі світлячки.

Свій утинок він уже встиг віддати Степанові Кушніру, що лежав поруч у другій борозенці і немилосердно лаявся після кожного пострілу: кудак сильною віддачею мого не веривав чоловіка із землі.

— Підманули, підманули ви мене, Іване Тимофійовичу, — паренті не витримав Кушнір.

— Каюсь. в таке діло, — погодився. — Та це ж, сам бачиш, на користь іде.

— А то б стернів інакше? Все менше на якусь погань для революції стане. Чи так я думаю?

Але Іван Тимофійович нічого не відповів. Зовсім несподівано зметнулася вгору, випростуючись, незграбна довга

постать, щось загорлала, і зразу ж високий, натягнутий крик перейшов у кволий, простуджений клекіт.

— Жери тепер землю,— коротко підкусив Іван Тимофійович Бондар, перезаряджаючи гвинтівку.

— От і нема вже однієї контри.

— Хотів би, щоб усі вони за одну ніч свинцем утихомирились.

— Втихомиримо. Та не всіх разом. На все свій час приходить, як каже Мірошніченко... Ох і віддає! Вже плече у мене ревма кричить,— скривився Кушнір.— Наче відсунулись бандити від нас... Іване Тимофійовичу, а вам не страшно?

— Та поки що дрижаків не вибиваю.

— А мені страшнуvато,— признався Степан, і голос його перейшов у схвильований шепіт:— Не подумайте, що за шкуру трушуся. Вона у мене встигла одубіти. Раніше і про смерть не так думалося. А от тепер, коли аж чотирнадцять держав од нашої молоді країни у нори драпонули,— страшно не хочеться під бандитську кулю потрапити. Біля своєї землі походити хочеться. А подивися, як її всяке вороння шматує, так серце розривається. Наче не землю, а його шматують.

— Та землі у нас ніяка сила не відбере,— коротко сказав Бондар.

— І я так думаю... І так жити хочеться, ну прямо розповісти нема сили. Наче оце тільки на світ народився. Ви старіші, Іване Тимофійовичу, десь цього і не чуєте.

— Ні, чую,— стримано відповів і лише згодом додав:— Того і лежу з гвинтівкою отут, а не завалився борсуком на піч... Прислухайсь,— відкочуються, гади.

— Відкочуються. Мірошніченко ловку штуку з гарматою придумав.

— Почекай, що це за тупіт од лісу? — сказав насторожено.

Дорога знову загуділа копитами — і серед бандитів пронісся розгонистий крик.

— Здається, підмога чортам прийшла! — знову неспокійно промовив Бондар, дослухаючись до глухого дзвону землі.

— Так воно і є! — підвівся Кушнір.

— Ех, невпору... Якби вони припізнались на яку годину — од них, проклятих, духу б не залишилось.

Чітко Донелайтіс дав якесь розпорядження, і на ріллі загнули кроки червоноармійців. Гармаші відтягли гармату назад, потім щось стурбовано промовив Мірошниченко, і через короткі інтервали на дорозі почали рватися снаряди, намацуючи рухливе кубло ворогів. Але воно з гиком та свистом проскочило між розривами, спішилось і чорним потоком кинулось в обхід комітетчикам.

— Держись тепер кріпко, Степане! — пригинаючись, Бондар побіг напереріз рухливому клубкові.

Кушнір для чогось тоскно оглянувся навколо, зітхнув і побіг за Іваном Тимофійовичем, на ходу стріляючи із свого громобоя.

Кулі з сумовитим дзижчанням все густіше обсновували погожу ніч, злостиво, з форкотом скородили свіжу ріллю, збивали гребені невлежаних скиб.

«Отакий перший посів приймає наша земля», — чомусь спало на думку Мірошниченкові.

Невелика група бандитів метнулась до гармати. Донелайтіс і Мірошниченко першими кинулися їм назустріч. Та в цей час від ярка зовсім неждано по бандитах коротким, злим перебором ударив кулемет, закашлявся і, наче сердячись сам на себе, застрочив коротко і рішуче.

— Робітничий загін підійшов! — радісно вигукнув Мірошниченко, прострілюючи ріллю, що звивалася темними плямами втікаючих ворогів.

— Чому так думаєш? — напружено прислухається до пострілів Донелайтіс.

— Пізнаю кулемет і руку паровичника Фіалковського. Чуєш, як строчить? Коротко, рішуче, з душею. Поробітничому.

— Оце добре. Тепер Савченко не випустить бандитів. Ох, і молодчина чоловік! Ох, і молодчина!

— До нас підступає.

І справді, незабаром комітетчики з'єдналися з усім збройним робітничим загоном з цукрового заводу.

— То як, орли? Б'ємо ворогів? — підійшов до комітетчиків із браунінгом в руці високий котельник Савченко. Навіть у темноті його голова світилася м'якою хвилястою сивиною, а погляд горів молодим юнацьким блиском. Після революції 1905 року Павла Савченка, кучерявого, веселого юнака (він навіть самого князя Кюхана здивував винаходами), із кам'янець-подільської фортеці погнали в Сибір. З півночі повернувся він спокійним, навіть строгим чоловіком, обкиданим зморшками і обсіяним

сивиною; повернувся грамотним, з чималим досвідом підпільника більшовиком. Дома Савченко нікого не застав: мати, не дочекавшись сина, померла в холодній удовиній халупі, а брати і сестри розбрелись на заробітки по економіях і заводах. Директор цукрового заводу, знаючи, які руки у котельника, поламавшись, таки прийняв його на завод. А в 1917 році Савченко з передовими робітниками розбив охорону князя Кюхана і взяв завод під опіку професійної організації.

— Здається, вчасно поспіли,— припав командир робітничого загону до вогкої від роси станини.— Інтересно воюєте.

— Як уміємо,— весело промовив Мірошниченко.— Думалось... та що там говорити, дуже тяжко приходилось нам. Загинули б без вас.

— А ви погане місце вибрали для маневрування,— тихо сказав Савченко.— Гарматний вогонь перенесемо до лісу. Свириде, відсікай відступ контрі, поки вони без пам'яті штанами трусять.

— Єсть, відсікти відступ!

— О, в Фіалковського кулемет перегрівся. Товаришу Ільїн, піднеси кулеметникам води.

— Єсть, піднести води.

Савченко бігцем кинувся до Фіалковського, нагнувся над ним. У досвідченого кулеметника, мов у лихоманці, тремтіли на гашетці руки і тремтіла, по-гадючи звивалась цупка полотняна стрічка, пробиваючись крізь замки...

— Чуєш, як навколо забриніли голоси? — усміхаючись в короткі цурпалки вусів, промовив Бондар до Кушніра.

— Ще б не зрадіти! Сказано: порятунок прийшов,— вистрілив на короткий спалах і чогось зовсім несподівано мрійно промовив:— Подивіться навкруги... Бачите, як підіймається земля у світанні?

XXV

Пізнім смерканням з Літинецьких лісів, не поспішаючи, вирушив загін Круп'яка. В темряві, наче хмара, ворушились коні, мелодійно дзвюкали вуздечки і стремена. Позаду бандитів їхав на своїй бричці Сафрон Варчук, який нещодавно встиг побувати у фельдшера і дістати в нього кілька порошків хініну. Сафрон уже каявся і лаяв

себе за гарячковість, що одразу, не попитавши броду, поліз у воду. Коли б він спочатку не кинувся з благаннями до Круп'яка, а спокійніше поговорив з ним, то, може б, уже їхав не з бандитами, а в губком за своєю землею. Який не є новий закон, а краще орудувати ним, аніж розбоєм. То Січкарь падкий на такі штуки, а він і без них обійшовся б, коли б не чіпали його, не добирались до печінок.

Сафрон до болю в голові думає, як би вислизнути з цієї рухливої хмари коней, бо хто зна, чи не помітить його хтось з односельчан. Тоді вже дадуть норму не десять десятин, а три аршини... Перед очима на мить з'являється погорблене кладовище, від каплички обізвались голоси півчої і заблищали похоронні свічки. Аж тричі сплюнув через ліве плече, відганяючи дурні видіння, але знову повернув голову в той бік, де побачив їх. Тепер він виразно помічає два вогники в полі. Чи то нічліжники розклали їх, чи якісь злидні, що отримали чужу землю і не можуть дочекатись світання?

До брички притирається худючий бандит з покаліченими війною очима.

— З Новобугівки? — питає Варчука.

— Начеб, — неохоче відповідає той.

— Там в усіх такі добрі коні?

— В комбіда є ще кращі. Поїдь — дістанеш!

— А може б, з тобою змінялись?

— Хто міняє, той штанів не має.

— Жаль, що ти родич нашого батька, — сміється бандит і від'їжджає од брички.

Загін уже виїжджає на шлях, а думки Сафрона, мов нетля, товчуться в голові і ніяк не можуть знайти тієї хитрої доріжки, на яку б він міг повернути від бандитів. Як утомився його розум за ці дні, ще й не було такого, — тоскно думає чоловік і вже бачить на обочині шляху хрест із розп'яттям. Отут повинен чекати його Січкарь.

— Сафрон з Круп'яком беруть ближче до обочини, притримують коні.

— Іване, ти тут? — неголосно гукає Варчук.

З придорожнього рову, що віддаляє лиця од полів, підіймається чорна постать, і навіть у темряві по обрису видно характерну сутулуватість Січкаря, яку ще збільшує зв'язана за плечима торба з харчами.

— Ну, спасибі за допомогу, велике спасибі, — з поща-

ною знайомиться і обережно виважує в своїй тяжкій руці легкуваті пальці Круп'яка.

Той присвічує цигарку і бачить, як поміж сирими рум'явцями Січкаря круглими таврами залягли сліди вітряних лишаїв, як на зіницях і білках його моторошно одсвічується відблиск цигарки.

Жорстокість очей Січкаря вражає й Круп'яка. «Тільки війна могла викохати отакі баньки», — виймає з рота цигарку, щоб не любуватися поглядом свого випадкового помічника.

Січкаря помічає, що його вигляд збентежив Круп'яка, і посміхається: він любить, коли од його пронизливого погляду відскакують чиїсь очі, — значить, то слабший чоловік.

— Як, Іване, нічого нового нема? — питається Варчук, іще думаючи, а може, якось йому пофортунить відділитися від бандитів.

— Ні, є, — підступає ближче до нього Січкаря. — Мірошниченко не залишився ночувати в полі — повернувся в село.

— А Горицвіт?

— Зостався над Бугом.

Думки Сафрона круто повертаються; він побоюється, щоб йому не довелося повести бандитів до Мірошниченка, і швидко говорить Круп'яку:

— Яка певдача. Тоді я льотом доведу кількох чоловіків до Горицвіта, а Іван хай летить до Мірошниченка.

— Хай буде так, — погодився Круп'як. Він під'їжджає до бандитів, призначає старшого загону, що поїде в село, дає короткі пакази і помахами арапника ділить загін на дві частини. Бандити зривають з плечей карабіни та втинки і роз'їжджаються на дві сторони.

Ось уже й село війнуло білими плямами хат. Бандити пускають коні вчвал, і Січкаря, вчепившись за стремено, летить щодуху по курному шляху. Його рухові спочатку заважає торба, а потім і серце. Гуцають копита, гуцає і серце. нагадуючи, що молодість уже позаду.

Проклята торба муляє під пахвами і вагою паляниць та сала чавить з тіла піт, він з спини розтікається на попереk, живіт і стегна. В очах крутяться зорі й хати. Але ось і Мірошниченкове подвір'я. Січкаря, мов п'яний, відривається од стремени і зависає на воротах. Вони скрипнули під його вагою, загойдалися і знов заскрипіли. Давно, видно, господар не поправляв їх. Бандити з усіх боків

оточують хату і клуню. Хтось б'є прикладом у вікно, з жалісним дзвоном розсипається потрощене скло.

— Гей, виходь, комунія!

— Виходь, бо спалимо всіх живцем!

Блиснув огонь, і в хаті почувся дитячий плач.

На нього й пішов од воріт Січкарь. Під його кроки в торбі ворушиться хліб, черкає запітнілі хребці. Видно, Зінька погано зашморгнула харчі.

В сінях і хаті уже метушаться бандити і метушаться тіні від смолоскипа. В хитких червоних плямах виділяються дві маленькі дитячі постаті в одних полотняних сорочках.

— Де батько? — допитується худючий бандит, наставивши зброю на дітей. Одне око в нього вдавлене вглибину, а друге випнуте з повік, і лише на ньому самотньо тремтить відблиск смолоскипа. — Чуєш, де батько?

— Я... я не знаю... Вони поїхали надвечір на поле, — труситься від переляку і сліз Настечка, чуючи, як біля її ніг ворушаться ягоди терну, розсипані бандитами по всій долівці.

Січкарь переступає поріг, поправляє торбу і виймає з кишені нагана. Лихими очима він дивиться на дітей, бо це кров Мірошниченка. Виростуть — у батька підуть, не виростуть — у батька силу виточать. Мертві діти хоч кого зігнуть у дугу.

Він, чавлячи ягоди терну, підходить до бандита, закладає руку з наганом за спину, обмацує немилосердними очима дітей. На їхніх білих сорочечках гоїдається кривавий відблиск, на їхніх побілілих обличчях ворушиться жах. Раптом Настечка пізнала його, іскорки надії замерхтіли в її великих очах.

— Дядьку Іване, — скрикує дівчинка, — врятуйте нас, — вона хапається обома руками за голову, і з-під її долонь вибиваються сльози.

— Скажи, Настечко, де батько, тоді вас не зачеплять, скажи, дитинко, — підходить ближче до неї.

— Я ж не знаю, їй-богу, не знаю, дядьку Іване, — правдивими очима дивиться на Січкаря. Той бачить, що не підманює вона, і підіймає зброю на дитину.

Левко з жахом обома руками охоплює Настечку, затуляє її собою і благає Січкаря, якого бачить уперше в житті:

— Дядю, не вбивайте мою сестричку. Я вам за це дурно гуси пастиму...

Малий пастушок своєю роботою і слізьми вимолював життя сестричці. Слово «гуси» чимось вразило Січкаря, він з давнини дитинства згадав пісеньку «Гуси-гусенята, візьміть мене на крилята» і раптом побачив, що до чубика Левка прилип єдиний гарячий пелюсток соняшника, згадав і свою відповідь Заятчуку: «Батькам і треба рубати голови, а діти нехай залишаються».

Коли б діти були німими, він і залишив би їх жити, може б, і пасли вони гуси, а може, й до школи ходили б...

Короткі два постріли, і сестричка з братиком разом падають на долівку. А в цей час з розв'язаної торби Січкаря випадає хлібина, колесом котиться до дітей і падає на долівку, де вже темніє дитяча кров і розчавлені ягоди. Січкаря з наганом у руці кидається до хлібини, підіймає її, думаючи, як краще її впакувати у торбу.

Худючий бандит, який немало загубив людських душ і звук до убивства як до ремесла, подивився на нього своїми різними очима.

— Збіднієш на цей хліб?

— Це вже не хліб, а уліки,— відповідав Січкаря і гадом вислизає з хати.

XXVI

Місяць зійшов пізно, і розтрушені, як віхті ромашкового сіна, хмари раптом просвітлилися, задимились, ожили і побігли на захід. Поміж берегами неясно окреслилась лінія Бугу. Звісивши голови, дрімали коні, а Тимофіїві і досі не спалося.

Обтяжений думками, охоплений надіями, поволі ходив полем, як ніколи іще не ходив. Неговіркий на людях і вдома, він за горицвітівською звичкою тепер досхочу говорив сам до себе, радився сам із собою, а іноді з дружиною та з сином: відчував, що вони поруч із ним, покликач — і обізвуться на його голос, підійдуть до нього.

І слова у Тимофіїві тепер були теплі та ласкаві, як опівдні пшениця, нагріта липневим сонцем. І по-новому перемишлювалися у них споконвічні сподівання і турботи, що живуть поруч у серці бідняка, який за вік хліба не наївся. І думки Тимофіїві були поетичні, як завжди поетична мрія про чесне, краще життя.

«Виоремо тебе, ниво, обсіємо. Не зерно, а серце своє вкладемо в тебе, щоб зародила ти нам щастя, щоб не пускала ти поміж люди старців і старчат, не гнала сво-

їх трудівників на край світу за тією копійчиною, за тим загорьованим шматком наймитського хліба...» Усім своїм еством він відчував ту землю, яку йому сьогодні наділив закон Леніна.

І через якийсь проміжок часу Тимофій згадує слова Мірошниченка: «Селяни одного російського села прийшли до Леніна в гості, принесли йому в подарунок свій хліб. Прийняв Ілліч той хліб, подякував людям...»

І знову думки, і очі, і пальці Тимофія купаються в теплому зерні, що вродило на його полі. Отак ішов би, ішов би нивами до самого краю землі, мовчки розмовляючи з колоссям, гладячи його руками, наче своїх дітей.

Несподівано зовсім недалеко вдарили копита, пролунали розрізнені гвинтівкові постріли, а потім глухо озвався кулемет.

По звуку Тимофій безпомилково визначив, що стріляли з кольта. Тоскно, як людина, застогнав поранений кінь і, збільшуючись в очах, з високо піднятою головою промчав біля самого воза і круто повернув на схід. Потім надривний голос сплеснув неждано високим «ой» і зразу ж обірвався.

Тимофій кинувся до воза, але на півдорозі згадав, що гвинтівку забрав Мірошниченко. Зупинився в тяжкому роздумі.

В'їдливий писк кулі, що, здавалося, пролетіла над самим вухом, вивів його з оціпеніння. Тимофій впав на землю. Оброшуючись, швидко і обережно поповз на стрілянину.

Через кілька хвилин Горицвіт не тільки знав про бій, а вже й бачив у думках його безвідрадний кінець: чотирьом червоноармійцям годі було встояти проти трьох десятків бандитів, що, спішившись, півколом притискали жменьку сміливців до ріки.

Раптом замовк кулемет. І тільки тепер острах вчепився в тіло Тимофія, але він зразу ж по метушні кулеметника зрозумів, що той міняє ствол.

«Коли б успів, коли б успів», — благала кожна клітина, бо вже бандити чорними тіннями рвучко схопилися і побігли вперед. Ще кілька стрибків і... кінець.

Молодий стурбований голос щось тихо промовив до кулеметника. Той крізь зуби злостиво і спокійно процідив:

— Зараз, товаришу командир, сипнемо їм страху в матню.

І дуло кулемета, наче захлинаючись, зафаркогіло вог-

нем. Бандитський ланцюг зразу ж, немов по команді, з стогоном, криками, матірщиною опустився на землю. Червоноармійці під прикриттям кольта швидко відбігли назад, бо кігті бандитського ланцюга все більше витягувались до ріки.

— Товаришу командир,— хвилюючись, підвівся Тимофій і застиг неподалік невисокого, в кубанці воїна з пістолетом у лівій руці.— Спускайтеся за мною до Бугу, я перевезу човном.

— Ти хто будеш? — наближаючись, збільшуються допитливі строгі очі. В напівтемряві нахмурене обличчя воїна здавалось незвично білим, аж прозоро-синюватим.

— Я? — не знайшов що відповісти й подумав: «Що ти йому скажеш? Ще за бандита прийме!» — Бідняк я. Що за Радянську владу.

— Все! — вилаявся кулеметник.— Ні одного патрона! — схопив кулемет і, обпікаючи руки гарячим стволом, знову вилаявся тоскно, з болем. І тільки тепер Тимофій побачив, що з правої руки командира дзюрчать кілька чорних струмків крові. Куля, видно, наскрізь пробила руку, і кров, розтікаючись, так струміла із розчепіrenих болем пальців, наче всі вони були поранені.

— Тьху! Чортова мати!

— Іваненко, що з тобою?

— В плече куснула,— обізвався червоноармієць, що, люто відстрілюючись, лежав у борозенці.

— Бігти зможеш?

— Зможу, товаришу командир.

Під нестихаючі постріли побігли до Бугу. Заросле кущами узбережжя залопотіло кулями, але сила в'їдливого свисту зменшилась, як зменшувалось із наближенням ріки почуття небезпеки.

З-за обскубаної хмари виткнувся ущерблений місяць, і на річці в текучому плямистому сяйві ожили чорні довбані човни; їх, зітхаючи, невміло заколисувала туга осіння хвиля, прибивала до вербових пнів, може, до тих самих, з яких народились вони. І знову човни, як птиця у клітці, шугали далі від берега, розсіваючи над водою скрегіт і дзвін ланцюгів. На жовтому побережжі сильніше затокувала кров з руки командира, і хвпляста подовбана стежечка покотилася до самого човна. Здавалося, то не жива тепла кров папоїла берег, а хтось із дівери осінньої години повчскав у жовтий пісок рівні чашечки жолудів.

Ні почуття болю, ні звичного жалю і млости, коли починає нудити від великої втрати крові, не побачив Тимофій ні в темних, наче з янтарним відливом, очах командира, ні на його білявому спокійному обличчі. Було воно строго підібраним, зосередженим, по-красивому впертим.

— Підійми руку, товаришу командир. Життя витікає! — звичним суворим голосом промовив Тимофій і з усієї сили рвонув до себе тонкий поржавілий ланцюг. Запили пальці, в'їдаючись в залізо, але якесь кільце лопнуло, і Тимофій повеселішав: не треба відмикати плоскодонки — збереглася дорога хвилина.

Уже впливли на середину ріки, коли берег заворушився темними постатями, засяяв мерехтливими вогниками. Невеликі співучі грудочки води, здиблені навколо човна ворожими кулями, на диво були схожі на неспокійних блакитнокрилих крячків, що з квилінням падали на ріку.

На березі всі полегшепо зітхнули.

— Спасибі. Від Червоної Армії спасибі, — лівою рукою потиснув командир тверду руку Тимофію.

— То вам спасибі. За все спасибі. Я вам руку перев'яжу. Сорочкою. Вона чиста у мене, — рішуче рвонув Тимофій комір верхньої полотняної сорочки, в якій ходив до причастя, і дрібні гудзики рососою посипались під ноги.

— Не треба, — усміхнувшись, вийняв пакуночок з кишені, сказав кулеметникові, щоб перев'язав Іваненка і його, підняв руку вгору, і кров із пальців потекла в рукав.

— Як ваше прізвище?

— Горицвіт. Тимофій Горицвіт.

— Горицвіт? А моє Марков. Чим же вам віддячити?

— Нічого мені не треба, командире. Сам солдатом був. Не на те революція прийшла... — хотілося багато чого сказати, але говорити з людьми йому було завжди важко, а надто тепер, коли згустіла кров сіялась і сіялась на синювату осінню траву. І він уже рівним голосом поволі додав: — Ви в Івчанку ідіть. Там, коли банда і наскочить, — відіб'ють її люди.

— Бувайте здорові, — побілілими, безкровними, що аж зморшками взялися, устами Марков цілує Горицвіта і, притуляючи до грудей сповиту поранену руку, прямує луговою стежкою до хат. А Тимофієві і досі здається, що

кров командира токує по узбережжю, втискається в пісок, як неглибокі жолудеві наперстки.

«Славні хлопці»,— так, як батько про своїх синів, думає він, перебираючи в уяві мимохіть схоплені риси воїнів, не знаючи, що й вони зараз також думають про нього, згадують добрим словом невідомого чоловіка. І та сердечна допомога, що не так би могла закінчитись — смерть же поруч ходила,— піднімає Тимофія у власних очах, наливає радісним чуттям. І тільки згодом прокидається турбота, що бандити можуть забрати коні. Чуйно прислухається до того берега. Вода чітко передає сердиту мову і лайку бандитів. І раптом він чує голос Сафрона Варчука.

«Чи то здалось?»

Згодом чорні постаті підіймаються вгору. Потім загупали копита, і тупіт подаленів, затих...

Сафрон Варчук розпізнав Тимофія Горицвіта, коли той пірнув понад кручею в чагарники. Пізнав і так перелякався, що дрібні краплини поту зразу ж запарували на його плескату лобі.

«А що, коли він помітив мене?»

Майже навколішках ублагав роздратованого невдачею Круп'яка розділити банду; більшу частину пустити в село, а другу залишити в кущах.

Наближався світанок.

Круглими, збільшеними од напруги очима вдивлявся Сафрон у далину, тоскно думаючи одне й те саме: чи помітив його Тимофій, чи повернеться на цей берег? І він з жаром фанатика звертався до бога, слав йому невміло складені молитви, щоб Тимофій приплив до берега.

І вдалі біля зарогу простуджено бухикнуло весло. Сафрон зразу ж забув і за молитви, і за бога.

Розводячи темряву, хлюпнув човен, а на ньому на весь зріст стоїть високий дужий чоловік, неквапно і вміло орудуючи веслом. М'яко стукнувся човен у пісок. Тимофій вискочив на берег, і в цей час лунко гримнув постріл.

Сафронові на мить здалося, що то його серце розірвалося. Він мимоволі обома руками схопився за груди, не спускаючи очей з Тимофія.

«Похитнувся»,— зрадив, і його руки сповзли з грудей, але одразу ж знову судорожно зведеними пальцями вхопилися за серце: Тимофій з незвичною спритністю влетів у Буг, і не скоро його голова піднялась над водою, знову зникла і знову з'явилася.

Бандити вискочили із схованки. Вода затріпотіла то невеликими крильцями, то довгастими смугами. А Сафрон, очманівши од переляку і злості, плутався під ногами бандитів, тикаючи пальцем на поверхню води:

— Он він! Он він! З'явився!

— Та відійди ти... двоюрідний брат Гальчевського! — нарешті визвірився на нього високий карканий бандит з вузькими, наче осокою прорізаними очима. — Не повилазило нам!

І Сафрон ображено притих, але коли з'являлася над водою голова Горицвіта, він механічно вказував рукою в тому напрямі.

Холодна вода окропом ошпарила Тимофія. Тіло зразу ж почало горіти і стягуватися в клубки. Проворними рухами він під водою зірвав з себе чоботи, піджак, ривком піднявся вгору, на всі груди вдихнув повітря і знову занурився в ріку.

Міцні стужавілі руки, неначе два весла, розгортали густу воду. Не чув, як навколо нього шльопали кулі — вуха наче пекучим клеєм залило. І вони почали боляче пухнути.

«Дарма, Тимофію. На тебе ще куля не вилита», — потішав себе, як і на фронті. Під кулею він розумів не шматок свинцю, а смерть, бо не раз Тимофій був поранений. Не тільки потом обкипіли його георгіївські хрести, що лежать в куточку скрині із темними плямами чесної солдатської крові на чорно-оранжевих стрічках... Навіть у думці не припускав, що він може бути зараз убитим. «Поранити можуть. Та це не новина. А річку перепливемо». І вода аж кипіла, розступаючись перед ним. Розсікав тугі підводні течії, могутніми плечима з розгону кришив крутежі, кожною клітиною відчуваючи рух студених наелектризованих м'язів рук. «Дарма, Тимофію, на тебе куля ще не вилита». І, весь у тугій напрузі, не чує, що кров його уже доточує річку.

Раптом сталося щось незвичне і страшне. Якась лиха сила пересмикнула всім тужавим тілом, перегнула його, скрутила болюче поранені кості і заморозила їх. Тріснуло так, неначе із каменя виходив. Руки, готова, плечі посухались — ожили, а скорчені ноги закам'яніли і потягли його догори.

І Тимофій усе зрозумів.

Востаннє піднявся над водою. Сумовитим розумом він поглядом широко окинув берег у світанні. І чогось йому

стало жаль. Страху не було, а тоскний жаль за чимсь, що ніколи не прийде, охопив усе його напівживе тіло. Він навіть не подумав, що це був жаль непрожитих років, тих років, які оселились у найкращих його сподіванках, а наяву ще не приходили. Тільки тепер він наближався до їхньої грані і вже відходив од них назавжди... Може, Докія, Дмитро... І очі його подобрішали. Усе життя, усі видіння за якусь хвилину перейшли перед ним, як проходить безсмертне військо повз убитого товариша.

Промайнуло дитинство, дощові галицькі ночі на фронті, ближчими стали убиті друзі і земля...

— Панська.

— Та ні, наша.

— Значить, панська?

— Панська була, та загула. Тепер наша, ленінською правдою дадена.

І побачив, як він з Мірошніченком і Дмитром вийшли на Великий шлях серед житів, що процвітають червоним маком і туманіють жовтим пилком, на якому тримається селянська доля... Якою ж буде вона?

І в останні секунди свого віку він увесь тягнеться до нерозпізнаної грані майбутнього, яка от-от мала розкритись перед ним, бо все життя він жив майбутнім, не маючи нічого відрядного в минулому.

І Тимофій не чує, як вода кам'янить натруджені жили, неначе вимиваючи їх із тіла, як підхоплює течія його і несе на широке плесо...

— Капець! — каркатий бандит підкидає втинок на плече і прямує стежкою нагору.

— А завзятий, чорт! — з задоволенням хтось вилаявся, затуляючись цигаркою.— Скільки проплив у таку холодну.

Сафрон хоче попросити бандитів, щоб вони іще почекали: а може, впливе Тимофій. Та, відчуваючи настрій усіх, не наважується слова сказати, тільки погляду не зводить з ріки. Його носате обличчя і досі мертвотно перекривлене страшною напругою.

Уже пішли бандити нагору, уже заклепали копита, уже сколихнулися, поширилися смуги світанку, уже плоскодонка, підбита хвилею, ворухнулася і попливла услід за своїм господарем, а Варчук іще не виходив із прибережних кущів.

«Господи, милосердний Ісусе, допоможи мені, грішному, в тяжку годину. Коли б...» І він перераховує всі свої

невідкладні турботи, і темні неблискучі очі, підперезані круто вигнутими сержками фіолетових підтьоків, туманить вологий світанок, біль і злість. У його одноманітне шептання якось непомітно вливається пісня, вона не заважає молитві. Але раптом Сафрон підскакує як ужалений. Замість пісні несміливо плеснула задириста частушка. В голосі хлопця під час співу чується і радість і непевність. Але ось частушка проспівана до кінця, почувся полегшений регіт, і вже два голоси, аж сміючись, в захопленім здивуванні, напевне, вперше вивели:

Ой на небі безпорядки,
Кажуть, бог змінився...

«Іроди! Чорти прокляті!» — мало не вискочив у шаленій люті із своєї схованки Варчук. Але вчасно схаменувся, поглянув на ріку.

До того місця, де востаннє з'явилася голова Тимофія, під'їжджав довбаний човник. Посередині його лежали жакки, а по краях сиділи два хлопчачки — Григорій Шевчик і Варивон Очерет...

— Хороша, значить, пісня, Григорію. Жаль, що дома так заспівати не можна: батьки чуба із шкірою вирвуть, — засміявся Варивон і, оглянувшись, пошепки додав: — Дивись, чиїсь ятери стоять. Чи не потрусити нам?

— Та що ти? — замахав руками Григорій Шевчик, і на його темному красивому обличчі відбився справжній переляк.

— А ми давай спробуємо, одного потрусимо. Нікого ж нема. Ну нікогісінько, — Варивон ухопився за палицю і потягнув до себе ятір. — Ох і тяжкий. Напевне, повно набилося риби, Григорію, помагай!

Іще одно зусилля — і раптом вони обоє застигли в страшному заціпенні: із води, випереджаючи ятір, з'явилося спокійне, з напівзаплющеними очима обличчя Тимофія Горицвіта.

В променистих зморшках біля очей і навколо уст враз проти сонця замерехтіли, заіскрилися зерна вогкого піску.

XXVII

Горе так ударило молодицю в груди, що вона одразу ж, захлинаючись, без слова, без стогону упала серед двору на коліна.

Рукою потягнулась до грудей, шукала і не знаходила серця. Хотіла підвестися і знову упала, покриваючись важким розплетеним волоссям.

Кривавлячи коліна, поповзла до воріт, ухопилася руками за них.

А коли на вулиці сумовито заскрипіла підвода, Докія звелась і, не чуючи власного тіла, надломлюючись, побігла до неї.

Чорне накриття, як грозова хмара, заслало увесь віз. Сама собі не вірячи, відкинула це накриття, і зразу ж уся земля гойднулася, налетіла на неї, підносячи вгору Тимофієве спокійне воскове обличчя. Ні скорботи, ні передсмертних мук не було на ньому, лише під правою бровою таївся вираз жалю, здавалось, і зараз чоловік шкодував, що чогось іще не зробив.

Він, збільшуючись, чорніючи, втрачаючи знайомі риси, так наближався, охоплював її, наче навіки мав увійти в неї, злитися з нею.

«Бандити поранили вашого дядька. А вже судорога доконала його. Осінь...» — і ще чує, наче крізь глуху дощову стіну. Але хто це говорить, хто її втішає — не знає.

В надлюдській напрузі відкинулись руки і голова назад. Та очі не побачили неба — лише чорне накриття, що вгортало чоловіка, налягало на неї.

Заточилась молодиця, під босими ногами задимилась темним пилом дорога. І, нахиляючись уперед, Докія упала на полудрабок. Голова забила на мокрій одежі чоловіка, буйні коси встелили піввоза, набрякаючи від сліз і річкової вологи.

— Тимофію! Устань, Тимофію, — не благає, а наче наказує, пошепки наказує вона; руками тягнеться до його холодних рук із синіми застиглими вузликами жил, схиляє голову донизу. І крізь сльози помічає, що на його сорочці, в якій він причащався, залишився лише один скляний гудзик, схожий на застиглу сльозу.

— Устань, Тимофію.

— Мамо, не плачте. Чуєте, мамо.

Вона важко відриває мокрі руки від обличчя і за сльозами спочатку не може зрозуміти, чи це Дмитро, чи Тимофій стоїть перед нею.

— Мамо, не плачте, — сльози набухають у червоних куточках очей, і хлопець кусає до крові губи, щоб не розплакатись, як дитина. Ця боротьба робить старішим його

обличчя, вирізає на ньому складки і зближує риси із рисами батька.

— Тим... Дмитре, сину. Хіба я плачу,— сиплюючи великими сльозами, ступила крок до сина.— То горе мое плаче — серце вищерблює...— і раптом чує, що від нього віє осіннім полем і осіннім гіркуватим листом, як іще вчора віяло від Тимофія. І тільки тепер вона кожною клітиною розуміє, що Тимофія нема.

— Не плач, Докіє,— підходить до неї постарілий Мірошниченко.— Ех, і в мене, Докіє...

Він у зажурі нахиляється до Тимофія, сповнений своїм і чужим горем, і, мов у тяжкому сні, прямує додому.

Над селом розлітається мідна туга дзвону. Біля хат чоловіки скидають шапки, жінки підпирають долонями обличчя. І навіть вороги не радіють сьогодні: дитяча кров морщить і їхні душі.

На подвір'ї і в хаті Мірошниченка повно людей. І приходять вони ще з далеких лісів та майданів, суворі й закурепі, приходять в тяжких мужицьких свитах, в грубому негнучкому полотні, з селянською журбою в зіницях і з святим хлібом в руках. Потрісканими устами, на яких часами ворушилась молитва, а часами й матірщина, вони цілують свого Свирида, простого, справедливого чоловіка, кладуть на лави хліб, бо на столі лежить домовина.

В одну труну поклали добрі люди братика й сестричку,— хай і на тому світі вони ходять разом по зелених лугах і дібровах, хай і там вони шукають свою незнайдену весну.

Увесь день і всю ніч просидів Свирид Яковлевич біля своїх дітей, схиливши горду матроську голову на ті груди, в які не раз була смерть. Люди бачили, як в целюдській муці завмирало його серце, як лягали нові зморшки біля очей, з яких не витиснулось ні одної сльозини,— певне, снам'яніли вони в чоловікові. Він тільки ранком вийшов з хати, хитаючись, став біля плоту, глянув на схід, і сонце, а не смерть, заворушило на його віях пайтяжчі сльози. Не витирав їх, вони падали на росяній спорині, на якому ще позавчора бігали ноженята його дітей.

На вулиці за Карпицевою хатою віковою тугою обізвався струнн кобзи, і самотній голос, сиплюючи серце, розтікався над селом:

Гров людський — не велика —
Пролити не годиться...

То сліпий Андрійко благав зрячих бути людьми, не проливати людську кров, бо вона ж не безрідна водиця, що тримається на хмарці й на травичці, в озері й криниці, а кров тільки тримається землі.

XXVIII

І от він приходить до своєї матері, до темнолицької, мов свята земля, Катерини Чумак. Шестеро своїх синів і четверо чужих дітей виносила вона біля грудей, виростила в колісці й на човні біля річки, щоб, окрім людей, любили вони землю і воду, рибу в глибині і птицю у небі, стебло у полі і дерево при березі. І сама вона вся була зіткана з любові, пісень і жадоби до праці. Без нарікань вона робила найтяжчу роботу, спочатку жіночу, а після смерті Карпа й чоловічу. На доброму житті нажинала півтори копи, наливала по двісті снопів кучерявого гороху; при місяці, щоб не бачили люди, мов косар, грабкувала ячмінь чи овес; як молотник, орудувала ціпом, молола на жорнах, шила й вишивала дітям сорочки і сама пошивала сніпками хату чи клуню. Коли робота була дуже тяжкою, вона лише витирала рукавом чоло і думала свої думи, а коли праця була посиљна, вона співала пісні чи пересміювалась зі своїм повільним Карпом. А через те, що її слово було бистріше і дотепніше, Карпо не раз нахвалявся її вибити, але якось і не вибив за все життя...

Мати свого сина стрічає на самому краю городу, де над соняшниками, буйною матіркою і квітами колишеться тепле марево надвечір'я і надвечірній рожевий подих ріки. Катерина Чумак все своє життя дружить і ворогує з рікою, яка буває то лагідною, мов немовля у сні, то лютою, наче звір. Зараз одна рука жінки тримає над самою водою серпа, з яким не хоче прощатися сонячний промінь, а друга лежить на грудях, що виростили Свирида. Тепер супроти сина мати здається дитиною, і тільки її виразні золотисто-карі очі тримають велику вагу двох країв — дев'ятнадцятого й двадцятого віків. Два віки найтяжчими своїми днями відкладали навколо них свої борозенки, але з самих очей не виточили ні запального і розумного блиску, ні щирого сміху, ні глибини, що радує людей і бентежить покривлені душі.

— От, мамо, я й прийшов до вас... Знову, коли найтяжче мені...

— Ти, синку, страждаєш за людей. Хтось за них повинен страждати, щоб вони кращими були,— кладе серп на плече і підходить до свого найбільшого сина.

Він бере її маленьку підсушену долоню, і вона зникає в його пальцях. І зараз перед цією невеличкою постаттю, перед сумом її мудрих очей він почуває себе дитиною; біля вербички Свирид бачить довбаний човен, і він теж приносить йому далекі клапті дитинства, коли мати везла його до таємничих берегів. Назад вони поверталися з рибою, шелюгою чи травою. І коли в очах уже золотими метеликами двоїлися зорі, вона співала йому колискові про журавля, про чайку, про чорногуза чи соловейка, бо вона любила птахів.

Зараз мати й син дивляться одне на одного, потім на ріку, над якою товчуться клубки комах і пролітають птиці. Птиці зачерпують крильми рожеве марево і несуть його в свої прибережні гнізда, куди вже натікає передзоряна синь.

— Дитино, ти маєш час? — тихо питається його.

— Маю, мамо.

— Може, поїдемо на той берег? Там я очерету нажала.

— Поїдемо, мамо.

Вони сідають на човен, але тепер править ним не мати, а він. На воді вишнево темніє забуте сонячне проміння, на небо виходять перші зорі, а на лузі, за стогами, мов грабові гаї, ростуть сизі хмари, за веслом схлипує вода, а він вчуває в ній голоси своїх дітей.

Йому тяжко болить серце за ними, а матері — і за ними, і за нього.

— Ось, Свириде, твій острівець,— показує вона на зелене кружалко землі, що вибилось із вишнево-синьої води.

Так. Це його перша земля, на якій колишеться кілька кущів верболозу. Через те що Катерина без своєї землі мала бути довіку чужою робітницею, вона для кожної своєї дитини знаходила на Бузі островок, діти втішались її наділом, втішалася з ними і мати, сподіваючись на інший наділ. І тепер цю іншу землю їй наміряв її син, в якого, може, й любов до землі почалася з цього крихітного острівка.

На другому, нижчому, березі Катерина сідає на сніп очерету, а він лягає на траву.

— Простудишся, Свириде...

— Коли б ви, мамо, знали, як тяжко мені.

— Знаю, дитино. Ти двічі на цвинтар ходив, а я чотири... — вона підводить його з землі, садить біля себе на скрипучій сніп очерету. — Бідний, бідний мій синок.

Стримуючи сльози, вона говорить, яким він був у перші дні її місяці свого життя, як він вперше назвав її мамою, як уперше поцілував. І він зараз цілує її посивілі коси й до краю порепану руку. І знову відчуває себе дитиною. А вона тихим голосом відділяє його біль від влоти, зменшує її, бо ж він страждає не тільки за себе, але й за людей, то повинен більше знати й більше любити їх, бо вони дуже ще нещасні.

Вночі, коли небо й ріка стали зоряною єдністю, вони повертались додому. Тепер уже правила вона, а він мовчки лежав на снопах очерету. Під ними скидалася риба, над ними пролітали темні птаці, і під шарудіння їхніх крил та плескіт весел він почав засинати. І у сні він бачив себе дитиною і чув, як мати співає йому про журавля, який дивав по його острівцю. А може, й насправді Катерина тихенько співала йому про птаць, стишувала ними його біль, бо навіть у горі мати не забувала про птахів...

Ранком він прощається з матір'ю і йде до сількому. Але дорогою Свирида Яковлевича потягло до своєї хати, яку навіть не засунув, коли вийшов із неї. Чим ближче підходить до оселі, тим тяжче стає на серці, знову оживає все пережите, знову озиваються голоси його дітей, знову щось побачене нагадує Левка чи Настечку.

Ще не доходячи до хати, він почув у ній дитячий сміх. І цей сміх так вразив Свирида Яковлевича, що він, задихаючись, став біля воріт, не знаючи, чи не тьмариться йому розум. Але знову чує дитячий сміх і незнайомий мелодійний голос якоїсь жінки. Він з острахом переступав поріг, відчиняє хатні двері. На лаві, зігнувшись, засмучено сидить якась худенька золотокоса жінка, а на її колінах гуцькає білочубеньке дитя. Жінка побачила Мірошниченка, підвелася, і зляканий осміх промайнув по її скорботно гарному обличчю. Вона ступила крок до Свирида Яковлевича, щільніше притулила до себе дитину.

— Свириде Яковлевичу, пробачте, пробачте, що до вас... Нікого ж нема в світі, щоб міг допомогти мені, зарадити моєму горю. А про вас я наслухалась від людей... — Тремтять сльози на її темних очах, схожих на достиглі черешні в ранковій росі.

Дитя різко повернуло голову до нього. Свирид Яковлевич ніяково простягнув руки, і хлопчик, радісно скрививши

носик і уста, одразу потягнувся до чоловіка. Мати поправила байкову пелюшку, віддала дитину Мірошніченкові, сама не знаючи, як цим б'є його в серце.

Свирид Яковлевич заходив з хлопчиком по хаті, а мати зі сльозами почала розповідати про свого мужа, якого взяли в Губчека. Усе, все вона розказала про свого Данила, якого Свирид Яковлевич пам'ятав, розповіла, як вони радилися не приховувати жодного гріха, щоб не мучитись потім. Вони так надіялись, що нова влада дасть йому людське очищення. І Свирид Яковлевич починає вірити, що хитрості в цих людей не повинно бути.

Він уважно вислухав Галину, коротко сказав їй:

— Я не знаю, чи зумію по-справжньому пособити вам. Але сьогодні поїду в губком, поговорю з одним дуже хорошим комуністом, який колись теж учився на вчителя. Надіюсь, він допоможе вам.

— Спасибі, Свириде Яковлевичу,— приклала руку до грудей.

А Петрик тим часом покрутився на руках, потер пальчиком обличчя і почав засинати. Свирид Яковлевич, скорбно придивляючись до його личка, ще тихіше заходив по хаті і неждано ледве чуто заспівав пісеньку, в якій пролітали птиці його дитинства...

XXIX

Вітер вимішував обважнілу ріку, вибивав з неї глухий шум і зеленкувату в'язь піни. За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем.

— Славний пішов дощик на Івчанку,— з-під вислих брів радісно мружить на хмару Семен Побережний, а руки його звично орудують веслом.

— Славний, коли б іще тепло потрималось,— теж поглянув на потемніле небо Іван Руденко.

Лише один Мірошніченко, пригнувшись на човні, мовчки дивився на смільне дно, обліплене кружалками ряски і луски. Його прив'ялі за ці дні очі тепер не втримували великого простору, він ломився і меншав перед ними, як меншає смерком обрій. А думи чоловіка незмінно поверталися до того клаптика землі, де під вишеньками, що вибилися з-під кореня, лежать його діти. Він уже обсадив їхню могилу шовковою травою і стокротками, які приніс колись разом з жоржинами з панського двору. За

свою працю у папа він узяв лише квіти і цим немало здивував село, яке не пожаліло ні дворянської економії, ні дворянських хоромів.

«Як не буде дощу, треба полляти сьогодні квіти», — навколо одного крутяться думки.

Руденко з співчуттям поглядає на Свирида Яковлевича, то тим, то сим відриває його набряклі очі від човна. Іван Панасович відпросився в голови повіткому на кілька днів у Новобугівку, щоб побути разом з Мірошниченком. За це навіть жінка, яка й досі жила в дальньому селі повіту, не гарикала на нього, тільки з докором промовила:

— За роботою і товариством зовсім, Іване, відбився ти від сім'ї і землі.

— Так уже й відбився! Скільки ж я можу благодати тебе: переїжджай до мене!

— Мені нема чого переїжджати: тут моя дідизна, тут моя земля. Я з грошика і з кошика жити не можу. А служби — це вітер, що не знати як подме. Нема кращої служби, ніж коло землі.

Отак і вийшло, що останній час жила мов удовиця, а він — як бурлака.

Човен заскрипів піском, врізався в берег, і Руденко, притримуючи дерев'яну кобуру маузера, першим виходить на берег, за ним прямо на краєчок спіненої води зіскакує Мірошниченко.

— Вас почекає, хлопці? — запитує з човна Побережний.

— Ідьте собі, коли маєте роботу.

— Та тепер моя робота — риба. Півдесятини свіженької, хвалити бога, вже засіяв і цим тішуся. Підійду до нивки, простягну руку і чую: від неї тепліший дух іде, аніж від інших, — розійшовся нині небалакучий рибалка.

— Невже тепліший? — дивується і підсміюється Руденко, і навколо його носа лукаво ворухатся неглибокі віспинки; вони не зіпсували спокійного овала обличчя, лише наблизили кров до нього, тому зимою і влітку, в хвилини радості і важких переживань однаково цвіте усе лице Руденка.

— Своя земля, наче дитина, здається найкращою, — підіймає на лоба важкі, мов ліплені брови, — як не було поля ні перед очима, ні за плечима, не було з чого й радості взятися. Оцей хліб ненадійний, — підняв угору весло, і вода з нього потекла на пожмаковану річку і в рукава. — Однак увесь вік одбивався ним од злиднів,

бився з нуждою і навіть на коня стягнувся,— потеплішав погляд.— То приїжджайте увечері на юшку,— відіпхнувся од берега, і човен застрибав на хвилях, мов чорпий нирок.

— Хорошого, Свириде, рибалку маєш,— відриває очі друга від землі.

— Чесний до останньої крихти, а твердий, мов камінь. Коли з Івчанки відступали австрійці, не схотів чоловік, щоб переходили через його село. Заліз у берег і вдарив ложкою в порожнє відро. Та так ударив, що навіть австрійські кулеметники не відрізили дудіння відра від кулемета.

— Невже? — посміхнувся Руденко, радий, що його друг потроху почав утягуватись у розмову.

— Насправді. Отак і обминули австрійці тоді наше село. От і зрозумій людину. Спокійнішого дядька, аніж Семен Побережний, важко в селі знайти. Правду він сказав, що увесь вік бився веслом із нуждою, і раптом сам пішов ворога зупиняти. Та з чим? З відром! І люди б не знали про це, аби не розказала Уляна Завірюха, яка саме тоді була на полі й вмирала від страху, чи не пересячуть австрійці кулеметом її і дядька Семена.

— Коли б це Кульницький таке зробив, уже б і Москва знала, не кажу про Одесу. У полководці б вискочив! — знову посміхнувся Руденко і похмурнів.— Далі повіту не виїжджає чоловік, опріч ременю, нічого не носить, живе на язиці і наганях, а теж із себе діяча революції корчить.

— Чом не проженете його? — одразу насупився Мірошніченко.

— Голими руками впіймаєш в'юна?

— Навряд.

— А Кульницький — це в'юн. Розумний, жорстокий, нахрапистий. З ходу ловить чужі думки й піднімає їх на всю губернію або приноровляється до них, як вигідніше йому. І він такий, що в одно вухо влізе, а в друге вилізе.

— От зараз віп біля різних вух спдить, у різні вуха влазить, а що буде, коли він у серце влізе і не вилізе звідти? — з-під набряклих вій твердо глянув у вічі другові.

Той аж у землю вкипів — так вразили слова Мірошніченка,— але одночасно подумалось, чи не переборщили вони вади Кульницького: чужі педоліки завжди більшими здаються.

— Він більше в печінках сидить. А до серця йому далеко, та й на зріст дрібний.

— Голка теж дрібна, а попаде в кров — і не знає чоловік, що вже смерть носить у собі. Ти, Іване, подумай про Кульницького, придивись до нього. Правда, може, я щось і наговорив про нього, бо доївся він до живого. Може, він просто кар'єрист, та й годі.

— Знаєш, як Ленін про кар'єристів сказав? «У них нема ніяких ідей, у них нема ніякої чесності...» До Кульницького я приглянувся, жаль, що далеченько він од мене. А тепер придивімось, де ж банда Горицвіта перехопила.

Вони відходять один від одного і прямують берегом, додивляючись до різних слідів. Оминули гранітну кручу, яка, мов стиснутий мускулястий кулак, піднялась над землею. Поміж пальцями її живим червоним прапором гойдався кущ рай-дерева.

— І виріс дивом, і стоїть дивом,— залюбувався деревцем Руденко.— Недарма ж люди назвали його рай-деревом.

Ще пройшли трохи, і біля зарослого кущами верболозу узбережжя помітили багато слідів і вистріляні патрони.

— Ось тут бандити стріляли в сердегу,— зітхнув Свирид Яковлевич.

Вони покружляли понад водою, потім піднялися вгору на поля. Тут, на масному чорноземі, зарясніли сліди копит. Увагу Руденка привернули дві колії, втиснуті колесами.

— Пацевне, бричка отамана або скоріше того, хто привів сюди бандитів.

— Того дня кудись виїхав з села па бричці Варчук. Людям казав, що до фельдшера. Але до якого? — звузились очі Мірошниченка.

— Повернувся від свого фельдшера чи й досі лікується? — зацікавився Руденко.

— Здається, не повернувся.

— На передній лівій нозі коня хляпала підкова,— показує Іван Панасович на чітко окреслений слід.— Про всякий випадок зробимо відтиск,— носком чобота окреслює й прямує полем. Дедалі його все більше зацікавлює слід брички, вірніше, нерівності правої колії.— На правому задньому колесі, здається, Свириде, трохи скособочилась шина?

Свирид Яковлевич присідає над слідом і впевнюється, що справді пересунута шина залишила свої примхи на відтиску.

— Бричок у селі з десяток набереться — перевіримо всі. Може, й доберемося до гадючого кубла.

XXX

Зламана постать Варчука виганяла з коней останню силу. Він бив їх то батогом, то пужалном, яке обкипало шипучою піною. У Вінниці в нього якийсь дідько поцупив з брички арапника, і Сафрон мусив заплатити за паршивецького батога аж п'ятсот карбованців. Він поламав на стомлених спинах в'ялений грабовий пужак і злодійкувато на якомусь цвинтарі вирізав гнучку вишецьку, вашморгнув її петлею батога, вискочив на передок, переломився удвоє, і ніжне деревце затанцювало на вороних.

Ніколи не був таким немилосердним до худоби, як тепер: треба ж було знайти чортового Ярему Гуркала, який повіявся з губкому на села. Варчук на Мізаківських хуторах натрапив на слід Гуркала і подався далі в глибину Побужжя, придивляючись темними, без блиску очима, як і тут люди переміряли землю, як сіялось з руки пізно верно в свіжі наділи, морозом би їх перепалило.

Гуркала він застав на глухому хуторі, отороченому з трьох боків садом, а з четвертого — ставком. І немало вдивувався Сафрон, коли побачив, що високе начальство сидить не в хаті за якимись важливими паперами, а в дубовій коморі за самогонним кубом. На колінах його лежав у дерев'яній кобурі маузер, а на кобурі стояла мисочка з закускою і зеленкувата чарка з перваком.

В коморі повно диму, і в ньому, немов у пеклі, ворухаться ще дві чоловічі постаті, доглядаючи за кубом і високим гостем. Обличчя в селян — догідливі, у начальства — милосердне. Гуркало не дивується, коли до нього підходить Варчук. Він йому пальцем показує на відрізаний круг дерева, і Сафрон мовчки сідає на нього. Чиясь рука з диму подає йому чарку, кусень хліба й шинки, і всі без жодного слова підносять чарки. Сафронові від цього мовчання стає моторошно: справді, наче в пекло попав.

Від диму на очі набігають сльози, одна краплина попадає у чарку.

— Не розбавляй, чоловіче, горілку водою, не той смак буде,— повчально говорить Гуркало, а за пеленою диму розтікається догідливий сміх.

— Тепер її, чоловіче добрий, п'єш не з водою, а навпіл з кров'ю,— твердо відповідає Сафрон, і Гуркало з цікавістю зміряв його довгим поглядом.

— Припекло? — промацує Сафрона карими очима, на які вже лягає ще невиразна каламуть хмелю.

Сафрон всією шкірою чує, що в чадному диму сидять його невідомі одnodумці, чує, що всім подобається його мова, і, не запинаючись, говорить:

— А як же не припече? Коли береш жарину з вогню, то перекидаєш її з руки в руку, а це ж пригорщу жарин всередину кинуть, а звідти їх руками не вихопиш.

— До чого ж чоловік вірно говорить,— підтримує його голос за їдучим димом.

— Налийте йому ще — хай гасить свої жарини,— веселіє з підкучерявленими бровами обличчя Гуркала, на якому задиристо, з викликом уместився невеличкий скоцюрблений ніс. Грубувата шкіра на лицях неждано делікатніє на скронях і просвічується в'яззю блідо-синіх жил. Він підводиться, і Варчук одразу запам'ятовує обриси по-статі: вона схожа на гостроверху копичку сіна, перевернуту догори ногами,— широчінь од плечей переходила на ніщо біля ніг, може, це так її обрисовує широкий англійський френч і вузьке галіфе, яке до краю обтягує литки начальства.

Гуркало з комори виходить на широке подвір'я, за ним підводиться Сафрон.

— Яremo Івановичу,— понижує голос,— у мене до вас дуже велике прохання.

— Сьогодні, чоловіче, ніяких прохань. Пити — пий зі мною — дозволяю, а діла — на завтра,— він хустиною протирає сизуваті рум'янці й посміхається, показуючи по-кінськи міцні жовтуваті зуби.

І Сафронові довелося пити майже цілий день. Уже давно погасли і обросли сизою сорочкою дрова під кубом, давно розвіявся в коморі дим, давно звалилися з ніг дядьки, які порались біля закваски й холодильника, а Гуркало перепивав Сафрона і перепити не міг. Добре, що над головами висіла продимлена в комині шинка. Все більше оголюючи кістку, вони вихоплювали від серцевини сокоє-ті прочасничені шматки м'яса, забуваючи навіть за хліб. При такій закускі Сафрон і з дідьком зміг би потягатися

ва чаркою. Це починає подобатись начальству, і воно милостиво посміхається до Варчука.

— Оце компаньйон, а не чорті-що,— показав головою на послулих дядьків, які від когось захищались і в свовидіннях...

— Так що тебе пригнало сюди?

— Привіз вам привіт і сидір від Омеляна Круп'яка,— помічає, що в начальства по скронях від горілки потовщали жили.

— Від Омеляна? — потверезішали очі Гуркала, він покосився на дядьків і на двері комори.— Давно його бачив?

— Позавчора.

— Де він був? — квапливо запитує.

— На Літинеччині.

— Давно його знаєш?

— З дев'ятнадцятого. Коли відступали наші, пораненого підібрав його у лісі й виходив на своєму хуторі.

— Куди він був поранений?

— В стегно.

Відповіді Варчука, очевидно, задовольнили Гуркала. Він зняв з кобури закуску і чарку, підвівся і запросив Сафрона пройтися по садку. Саме заходило сонце, і пороса останніх променів тремтіла на загущених замшілих деревах, що пахли теплом плодів і старих дупел. На ставку скидалася риба і по коліна у воді стояли корови, а з їхніх губ стікали вишневі, мов коралі, краплини. Глянув на це Варчук і мало за серце не взявся рукою: так йому пригадався свій хутір і свій ставок біля нього. Тільки в його водоймищі риби нема — щороку баби її коноплями отруюють.

А буде все гаразд — неодмінно розведе коропів, заборонить мочити манделі у ставку.

Тут, біля плеса, під крякання свійських качок Сафрон усе розказав Яремі Гуркалу, який мовчки переганяв цигарку з одного кута рота до другого.

— Що ж, твоєму горю, напевне, трохи зараджу. Всієї землі не повернуть — тлусто буде при новій владі, а десятинок з десять можна буде вимантачити.

— Та хоч би й десять! І це вже добре, і за це до смерті буду за вас бога молити.

— Поможуть вони, як бабі кадило, коли бабу здубило,— байдуже відмахнувся від Варчукових молитов.— Але на твою справу потрібний час. Якщо не повернувся

завідувач земкомісії — твое щастя, а повернувся — доведеться чекати до його нового від'їзду до губернії, бо його не нагнеш.

— То, може, зараз мотнемось до міста?

— Сьогодні пізно. Завтра виїдем. А зараз пішли допивати самогон, щоб не скис.

Світанком Варчук на своїй бричці віз Гуркала до Вінниці і немало дивувався: підтягнута постать і свіже обличчя начальства нічим не виказували цілоденної п'янки. Опохмелився чоловік лише квартою сирівцю, про щось пошептався з господарем і молодцюватого вискочив на бричку. Дорогою він устиг взнати все потрібне йому і навіть зрадів, що Варчук з Новобугівки, де орудус всіма ділами отой Мірошниченко.

На щастя Варчука, завідувач земвідділу ще не повернувся з роз'їздів, і Гуркало, вибравши зручну часипку, з незалежним виглядом зайшов до Кульницького, поздоровкався з ним і одразу почав обурюватися:

— Прямо не знаю, що вже робити з тим анархістом Мірошниченком! Підрубус сук, на якому тримаємся ми!

І цими словами Гуркало відразу торкнувся до неохололої болячки Кульницького.

— З партії треба гнати його! — натиснув кулаком на стіл. — Що він ще натворив?

— А що ж він доброго може зробити? То воював проти радгоспу, а це добрався до культурного господарства одного селянина. Срібну медаль колись отримав. На його досвіді можна вчити околишні села. Коли ми почнемо так робити, як Мірошниченко, зможемо докотитися до первісної культури хліборобства. Що тоді республіка буде їсти! — І розказав усе, як треба, про господарство Сафрона.

Кульницький спочатку поморщився, не наважуючись розв'язувати цього питання без завідувача земвідділу, але під тиском умілих доказів Гуркала пішов на компроміс:

— Відстукаємо рішення про повернення Варчуку частини його землі. Гадаю, цілком вистачить йому для культурного господарства і двадцять десятин.

— Правильно. По-революційному вирішили, — підхвалив своє начальство Гуркало, вони обоє залишились задоволені і рішенням, і самі собою.

Прощався Варчук з Гуркалом на його квартирі, і два почуття гостро боролись у ньому: скаредність і справед-

ливість. Чи заплатити начальству, чи й обіцянкою обійдеться? Але прикинув, що мати в губернії таку руку — велике діло, й, мало не зітхаючи, промовив:

— Прямо і не знаю, чим, Яремо Івановичу, віддячити вам, такий ви дорогий чоловік. Тут же, у місті, за все заплати. За поганій огірок — і то давай гроші, та які гроші! Дорого усе при новій владі. То, може б, ви щось узяли за свій труд? Не погребуйте, ми люди прості, не знаєм, як це робиться...

— І ми люди прості — лишнього не беремо, від зайвого не відмовляємось... — заворушив підкучерявленими бровами Гуркало.

— От спасибі вам, — посміхнувся Сафрон, хоча й жаль було, що не відмовився чоловік од хабара. Є ж такі благородні: ти йому щось у руку тичеш, а він відмовляється, ще й спасибі говорить. Сафрон розстебнув сорочку, пальцями розірвав підшиту до коміра стьожку, і з проріхи скотилося в долоню кілька червінців.

— Ловко придумано, — засміявся Гуркало.

— Біда навчить, — зітхнув і поклав один за одним — стежечкою — червінці на стіл.

— А може, Сафроне Андрійовичу, проп'ємо їх на radoщах? — скося глянув на золото Гуркало.

— Часу, часу нема, Яремо Івановичу. Пийте самі на здоров'я. І ще раз велике вас спасибі, — заквапився Сафрон у дорогу.

Незабаром його бричку лихоманив розбитий за війну вінницький брук, а Варчука безвідступно лихоманили думки, що ж робити з кіньми? А що, коли у село наїде слідство, почнуть докопуватись до всього? Все може статися!

І хоч було тяжко прощатися з доброю худобою, — вирішив загнати її.

Другого дня, не дуже й торгуючись, він продав на ярмарку і бричку, і коні тому самому дядькові, у якого пив на хуторі, а сам пішов на Калічу, надіючись, що хтось із села приїздив на базар і підвезе його додому. І як же він потім дякував богу, що позбувся вороних і брички, бо ж не встиг добратися до хутора, як до нього прийшов Мірошниченко з якимсь невідомим чоловіком. Сафрон, зітхаючи, сказав їм, що його обібрали бандити, ледве з одною душею вирвався од них, навіть показав на одірвану біля коміра стьожку — і сюди добрались бандити, забрали останні гроші.

Він бачив, що не вірять йому, але зітхав, бідкався і прохав допомогти відбити коні в бандитів.

— Може, й відіб'ємо,— так сказав Мірошниченко, що і в Сафрона моторошно забилося серце.

Не було сумніву — його запідозрено. Увечері ці здогадки підтвердили і слова Кузьми Василенка. Він розказав, що Мірошниченко з товаришем голови повіткому чогось довго ходили понад Бугом, придивлялись до якихось слідів.

— І хай придивляються собі на здоров'я,— витиснув на сухому обличчі усмішку, чуючи, як гадом все глибше заповзає у серце тривога. Хвалити бога, зараз нема за що вчепитись до нього, то треба, щоб і надалі ні до чого не можна було присікатися.

Через пару днів Сафрон знову з'явився на хуторі того дядька, в якого вперше зустрів Гуркала. За більшу ціну відкупив у здивованого хуторянина коні й бричку.

Вночі він підїхав до провалля, випріг коні і зіпхнув бричку в темінь ущелини. Коли останній хряскіт потрощеного дерева обізвався з глибини землі, він вискочив на підручного і повів коней до Бугу. Зіскочивши прямо у воду, він посвистав їм, щоб краще пили, повернув їх на глибше і всунув у вухо борозного наган. Пролунав постріл. Борозний, тяжко згинаючи коліна, одразу ж упав у воду, а підручний високо мотнув головою, осипаючи на Сафрона трепет довгої гриви.

— Стій, дурненький,— пригнув його за повід.

Знову сухо обізвався постріл, і його коні двома чорними острівками, погойдуючись, почали зникати з очей. Сафрон з жалістю подивився на них і, не виходячи з води, тричі перехрестився і цією пучкою витер сльози з очей.

XXXI

На осінніх росах ядерніє скошена гречка.

Над самим краєм Веремієвого поля колишеться клапоть туману, вбирає в себе сонце, рожевіє і невідомо де зникає, може, спускається на червоний сап'ян гречки і кладе на нього свою вогкувату ніжність барв. Попереду яскраво синіє зубчаста лінія діброви, на її верховітті спалахують і схрещуються розщеплені ниті сонця.

Денис Бараболя котиться по стежці і, мружачись, принюхується і до поля, і до по-осінньому чіткої даліни, і до самого сонця. Урочиста вереснева тиша пом'якшує

його підозру до світу, і навіть запечена в грудях злоба обволікається солодким і тоскним туманом стриманої пристрасті. Вже кілька днів і ночей притягує вона часами кров до самого серця чи смоче його. Невже оце дівчисько з великими розгонистими бровами зуміло не тільки вилікувати його, але й сколихнути притуплені захопленнями почуття?

Колись і він чекав своєї неземної любові, співав про неї, придивлявся до старших за себе дівчат і ждав якогось свята душі. Але гімназистом попав у обійми досвідченої і дорогої повії, і ця нічна квітка з японською усмішкою і слов'янською красою зуміла отруїти святість кохання, навчила розбиратися в пахощах жіночого тіла і вбачати в жінці лише самицю. Після такої школи він уже не дивився, а обмацував очима кожную постать прекрасного полу.

І ось раптом до його розбещеної пристрасті доторкнулось і інше почуття: чи то жалість до нещасної сироти, чи, може, й справді те, що в книжках пазивається коханням. Але яка може бути жалість, коли так говорив Заратустра: «Ти йдеш до жінок? Не забудь нагайку!»

І це повчання викликає усмішку: як же ж воно зараз не пасує до природи і до його настрою.

За прорідженим красм лісу перламутром сяє подолок неба, а по ньому важко пливуть білі кораблі хмар, і ця розкіш здається іншим світом, аніж той, що оточує його. На мить він забуває шнигунське ремесло, науку Ніцше і чорних тіней Девоншіру, а слідами осінніх небесних кораблів пливе до свого тихого і ситого дитинства. Але за деревами, десь біля самих хмар, з'являється постать людини, і обличчя Бараболі, за звичкою, стає придуркуватим, а розум жорстоким. Невідомий повертає в далекі поля, а Бараболя, провівши його звуженими очима, вкочується в гайок і відразу нападає на точену сім'ю білих грибів. В своїх оксамитних шапочках вони схожі на мініатюрний зліпок побурілих осінніх дерев. Денис Іванович ще озирається навкруги, а потім вивертає з коренем холоднуваті гриби і ледве вміщує їх у руках. Над головою повільно затукав дятел, і чутлива тиша опускала його удари на землю, мов невидиму ношу.

Недалеко від галяви, де дримали під шапками колоди з бджолами, він примітив тоненьку фігурку Мар'яни. Дівчина стояла спиною до нього. Ось вона перегнулася над якимось лісовим зіллям, і Денис Іванович виразно

побачив її поги; зашнуровані перехрестям волок, вони під колішними ямками закінчувались двома вузликами, і оці ноженята, що стрімко вибивались з червоних берестяних постолів, одразу кинули жар до обличчя. Дівчина підвелася з якимсь корінцем у руці, здмухнула з нього землю, обірвала гичку і поклала корінець за пазуху.

Денис мимоволі посміхнувся, почекав, поки Мар'яна віддалилась від нього, а тоді вже гукнув, як гукають у лісі:

— Гов-гов, Мар'яно!

В дівчини злякано опустилися плечі, вона оглянулася, побачила його, ніяково повела очима, напівобернулася і непомітним рухом вихопила з пазухи щойно покладене зілля.

«Яка дичина, а соромлива до краю»,— робить вигляд, що нічого не бачив, підходить до Мар'яни і передає їй гриби.

— Ось тобі, господице, моя знахідка,— і відчуває, як слово «господиня» боляче вразило наймичку. «Еге, і вона б хотіла бути хазяйкою, що не кажи, а в наймах тільки собаці добре».

Вони мовчки підходять до критого очеретом куреня, пад яким лісова груша тримає чорний вінець гілок.

— О, як тут славно! — він залазить у курінь, що пахне різним зіллям, лягає на дранку, з-під якої просвічується солома, а Мар'яна присідає навпочіпки і посміхається,— дивується, що не гребує чоловік її злиднями.

— Мар'яно, ти, може, засмажиш гриби? — киває головою на багаття, яке ще куриться волокопцями диму.

— Нема на чому,— жалісно відповідає, не підводячи на нього очей, в які з дитинства чужі руки вбили страх.

— Не дає господар скорому?

— Дає — на різдво та великдень.

— Бідненька моя,— жаліє дівчину, а та червоніє до сліз.— То ми їх спечемо? Любиш печені гриби?

— Люблю.

— А мене? — говорить жартома і дивиться на Мар'яну.

У дівчини стрепенулися брови, вона зібралася в гру- дочку і мовчить.

— То кого ти більше любиш: мене чи гриби?

— Гріх вам сміятися з убогої наймички,— з бодем поглянула на нього, підвелася і пішла до вуликів.

Він вискочив з куреня, наздогнав дівчину, став насупро- ти неї:

— Мар'яночку, ти гніваєшся на мене? Не гнівайся, люба...

Вона поглянула на нього біллю скошених очей і ледве чутно попросила:

— Не говоріть мені так, бо я розплачусь.

— Чого ж ти розплачешся?

— Мене тільки мама... давно... звала Мар'яночкою, — і вона справді заплакала, затуливши очі вузькими бронзовими долонями. Її тоненькі пальці біля нігтів міняли колір і форму: бронза завершувалась червоними припухлими цятками, всіяними свіжими задирками.

Він почав заспокоювати дівчину, своїми руками гладив її руки, плечі, ніби пенароком, торкнувся грудей, і навіть крізь сорочку вони опекли його пальці тугим вогнем. І де, і з чого він тільки міг узятися в цьому тендітному тілі, що росло на воді та біді? Всіма почуттями циніка, який обмацував очима і руками не одні розпусні груди, він зрозумів, що стоїть перед дівочою непорочністю, перед тим, що не відомо було йому досі, і він закружляв перед нею, боячись наполохати і випустити її із своїх рук.

Він бережно завів Мар'яну в курінь, посадив її на дранку і навіть прогнав муху, коли та сіла на дівочу ніжку. І, здається, оцей рух, а не його всі разом взяті слова найбільше зворушили її.

— Який ви славний, Денисе Івановичу, — глянула на нього очима русалки.

Вбивця не витримав чистого погляду — опустив донизу голову.

А Мар'яна одним легким рухом звелася на ноги, вислизнула з куреня і поклала дровець на багаття.

— Я наварю кулешу. Ви будете їсти? — довірливо запитала його й посміхнулась.

— З тобою, Мар'яночко, все буду їсти.

— Не звіть мене так, — знову попросила його, здійняла з сука невеликий горщик і побігла до джерела по воду.

Коли на багатті почав сердито пухиритись куліш, вона вкинула в дерев'яну ступку жменю кользи, розтовкла її й сипнула в горщик.

— Оце такий наш скором, пробачте, іншого нема, — так само довірливо поглянула на агента.

— З тобою пісний куліш буде здаватися великодньою стравою, — мимоволі милується її руками, які уміло чаклують над вогнем.

Вони їли немудру селянську страву з однієї кособокої

миски, він своєю ложкою затримував ложку дівчини і чув у відповідь чистий дитячий сміх. Після обіду Мар'яна показала йому всі закутки лісу, вони знайшли нору старого борсука, який восени хазяйнував у Веремієвім городі, сиділи біля джерела, трусили кислиці і навіть полізли па черех, на якому й досі висіли дрібні, трохи прив'ялі ягоди. З кожною годиною дівчина прив'язувалась до нього, мов дитина. З очей її потроху розсівався за давнєпий переляк, і вона веселіше посміхалася до сонця, дерев і землі, тільки від нього ховала свою усмішку великої дитини.

Коли між деревами заворушився димок смеркання і діброва стала здаватись густішою, Бараболя, хоч і як не хотілося, зібрався на хутір: боявся одним необережним рухом зруйнувати всю свою павутину, бо ця затуркана дичина не така вже нерозумна, як говорив Веремій.

Мар'яна провела його до самого поля, і тут, де схрещувався останній відсвіт дня із вечором, дівчина здалась йому ще кращою. Він, прощаючись, притулив її руки до своїх грудей і неждано запитав:

— Мар'яно, ти б вийшла за мене заміж?.. Я набагато старший за тебе.

Він думав, що дівчина перелякається, стане заперечувати, але вона лише довгим поглядом звірила його обличчя і, похнюпившись, тихо відповіла:

— Нащо я вам? Я можу бути вашою наймичкою, а не дружиною... у мене ж нічого нема, крім однієї недобитої душі.

— І в мене, Мар'яно, нічого нема. Я такий же злидень, як ти,— охоче збрехав і вдалині, мов у тумані, побачив землю і хороми своїх батьків.

— Справді? — зраділа і дівчина і зразу ж засоромилась.

— Справді, Мар'яно... А злидні повинні до злиднів горнутися. Тепер нова влада стоїть за нас. Ти отримаєш землю, я отримаю, та й проживемо якось,— звернувся до молодой сили тієї влади, проти якої поклявся боротися все життя.

XXXII

Безмірна терпеливість людини.

Життя може забрати у неї найближчих, розбити кохання, украсти щастя, але людина лишається людиною. Одначе досить підсікти надії — отой неясний берег

сподівань, що завжди мацить і дурить,— як людина стає живим трупом.

Отак сталося тепер і з Данилом Підпригорою. Немало днів пройшло з того часу, як він опинився у внутрішній тюрмі Губчека. Після перших зустрічей з слідчим Данило, по суті, перестав жити, а робив усе механічно, мов у сні, вірніше, він жив тільки у снах, бо вони часто приносили йому з глибини років чистоту дитинства, оті весняні вологі лужки, що жовтіють од латача, приносили золотокосий образ дружини, і він притуляв до себе голе тільки білочубого Петрика, якого по ночах будили молоденькі півники. І від цього щастя, що було і майнуло, він у сні починав схлипувати. Тоді його безцеремонно будив кощавий, схожий у профіль на птицю крамар Герус, якого з тиждень тому посадили в одну камеру з Підпригорою.

— Вставай, анти-легіонія,— сухими пальцями витрушував сні з чоловіка і сміявся вузькими очима і губами.

Герус був стріляною птицею, його вже раз судив революційний трибунал, але все якось при допомозі друзів обійшлося. Тепер же його спіймали на крупній грі у карти. Працівники ЧК відібрали у нього три тисячі золотом і сім тисяч австрійськими кронами, і Герус вдавав з себе непоправно хворобливого префрансисиста, якого до решти зіпсував старий режим.

— Більшовики люблять тих, що каються, і я каюсь, аж груди кулаком оббиваю, кайся і ти;— повчав тихцем Підпригору, втупивши очі у вічко.

Але Геруса, крім цього, непокоїла іще одна справа. Після закриття його крамниці він проліз у Вінницьке товариство оптових закупок, а воно здуру і відмовилось приймати від кооперативів радянські гроші. Це діло пахло політикою, і тут Герус уже не каюся, а всіма силами доводив свою непричетність.

А взагалі він був оптимістом, надіявся на свої великі зв'язки, свято вірив, що все на світі може згинуть: царства і королівства, монархи і президенти, наука і церква, а торгівля залишиться, бо вона корінь усього, і тихенько наспівував пікантні куплети «Яблочка» і «Вулиці».

На справу Підпригори Герус мав свій погляд: коли насправді він чесно покаюся — випустять як миленького. Більшовики і не таку дрібноту випускають: навіть старі генерали працюють у них. А хіба в самого Котовського не командує полком колишній петлюрівець? Навіть орде-

ном нагородили. Сам Герус охоче помішався б своїми обвинуваченнями з Данилом.

Але Підпригора не вірив жодному слову Геруса і з отупінням ждав найгіршого: адже не хмарка, а чорна хмара нависла над його головою: обвинувачували в тому, що він перейшов на Радянську Україну як таємний агент головного отамана. Він клявся перед слідчим життям своєї єдиної дитини, а той вислухував його, хмурился й говорив:

— Подумайте ще і скажіть правду і про себе, і про Палилюльку.

— Я ні разу не бачив його!

— А може, вам зраджує пам'ять? — рівно допитувався слідчий.

— Клянусь, не зраджує! Нас тільки мав агент Бараболя повести до Палилюльки.

— Палите?

— Палю,— механічно брав махорку з вишитого кисета слідчого, він уже не чекав од нього побоїв, як чекав у перші дні, але не ждав і милосердя: якісь чорні люди підвели його життя під смерть.

— Вам же ліпше буде, коли ви всю правду скажете,— підпосив запальничку до його цигарки.

— А де ж та правда? Коли я вам скажу те, чого бажаєте ви,— це буде брехня! За неї ви розстріляєте мене, розстріляєте і без неї, то ви хочете розстріляти за брехню?

— Ні, я хочу однієї правди,— з-під окулярів дивляться вдумливі очі, погляд їх схожий на погляд учителя. Невже в чекісти ідуть учителі?

І знову довгим, вузьким коридором він іде під охороною до своєї камери і падає на полотняні нари, бажаючи скоріше одного: заснути. Тричі на тиждень йому приносять брати і жінка передачі: їжу й одягу. Одного разу Галина передала з хлібом двох півників, які, напевне, по ночах будили Петрика. Данило глянув на голівки птиць і взявся обіруч за серце. Півники він віддав Герусу, і той покvapливо почав їх троццати, чавкаючи і висмоктуючи кожну кісточку. Наївшись, він дістав тюремну цигарку, постукав у двері й через вічко прикурив у вартового, підхваляючи тюремне пачальство:

— У самого з тютюнцем не густо, а нам щодня по дев'ять цигарок відвалює. А колись у тюрмах за тютюновий дух до смерті дубасили.— Герус усюди піддобрився,

навіть до охоронника: може ж і він передати начальству настрої арештованого. На допитах, коли офіційно запитувалось, як прізвище, він трохи видозмінював його, щоб викликати усмішку начальства, і таки викликав, а це вже щось значило.

Але Данила ніщо, навіть на крихітку, не могло розважити в тюрмі. Тяжко, наче з болю виліплені, тягнулися одноманітні, безнадійні дні, звужуючи усе те, що залишилось од волі. Не раз він жалів, що так безглуздо склалося його життя. Краще б уже загинути в якомусь безславному бою при сонці чи зорях, аніж під камінними мурами.

Жаль було і дружини, якій він своїм поверненням ще більше скалічив життя: то б дивились на неї, як на жінку простого петлюрівця, а тепер пришиють і агентство головного отамана. Жінка шпигуна, дитина шпигуна! Хіба може бути ще гірше тавро для її молодості і дитинства Петрика? Не раз проклянуть кісточки рідного батька.

Він задихався від муки і з кожним днем все більше тупів, іноді навіть здавалося, що підходить до порога божевілля.

Неждано увечері його викликали на допит до Сергія Пирогова, начальника особливого відділу.

«Оце й кінець», — закам'яніли очі в Данила, і він почув, як терпнуть і відбираються поги. Тримаючись руками за стіни вузького коридора, він, мов сліпець, дійшов до кабінету і зупинився поруч з вартовим на порозі: яскраве світло осліпило його.

За столом сидів немолодий чоловік з жовтим малярійним обличчям і мерзлякувато поводив плечима, наопашки прикритими веселим венгерським кожухом. Збоку від начальника особливого відділу непокоїться кремезний дядько в бекеші і голубуватій смушевій шапці, з його заволохаченого рота звисає довга люлька. Дядько гостро поглянув на Підпригору, а начальник особливого відділу — на них обох.

Пройшла довга хвилина мовчання, і начальник тихо звернувся до дядька:

— Вам ніде не доводилось зустрічатися з цим чоловіком? — показав очима на Підпригору, хоча йому й без відповіді було все зрозумілим.

— Такої фігури ніде не бачив, — вийняв з рота люльку, підозріливо з ніг до голови оглянув Підпригору.

— А ви? — звернувся начальник до Данила і приклав руку до жовтого, як з воску виліпленого, вуха.

— Тож бог мплував бачити оцю фігуру,— байдуже стенив плечима.

— Пробачте, що вас довелося потурбувати,— начальник подав дядькові вузьку руку.— Спасибі за допомогу.

— Споживайте на здоров'я,— засміявся невідомий і, полегшено зітхнувши, пішов у двері.

В цей час затарабанив телефонний дзвінок, начальник поморщився, підійшов до громіздкої коробки, зняв трубку.

— Товариш Нечуйвітер? — запитав, і обличчя прояснилось.— Добрий вечір, Григорію Петровичу...

Ці слова, мов грім, приголомшили Данила. Десь на волі, біля сонця і зірок, знаходиться його давній знайомий, в якого він колись відбив дівчину. І досі його шовковою хустиною пов'язується Галина, не знаючи, живе чи ні та людина, яка вперше стривожила дівоче серце...

Данило робить над собою зусилля і не знає: чи він божеволіє, чи це насправді йде мова про нього.

— Що я думаю про вашого підсудного? Те саме, що й ви.. Занепає духом... «Людина єсьм»,— як писав Грабовський.

На вражений мозок Данила одна за одною брилами падають страшні здогадки. А може, це марення? Може, йому причулося?.. Ні, це, мов по той бік світу, вирішується його судьба, вирішується підло, не віч-на-віч, а чорним шнурочком телефону... Значить, він, Данило, підсудний Нечуйвітра, і той судить його, дружину і дитя за вкрадену любов. А на який злочин не піде людина заради кохання?.. Ним переповнені світові трагедії. А може, це все вигадала хвороблива серцевина його мозку, згубивши надії в тюрмі? Звідки може тут взятися Нечуйвітер? А коли це він, як дізнався про нього?

Сліпа завірюха думок уже крутиться не тільки в голові, але й навколо неї.

Пирогов вішає трубку, поправляє на плечах кожушок, а Данило, наче в лихоманці, питає його:

— Товаришу начальник, скажіть, ви про мене говорили з Нечуйвітром?

— Про вас! Догадалися?.. Чого ви, заспокойтесь...— дивується начальник.

— Моє життя від Нечуйвітра?..

— Так... В якійсь мірі.

— Тоді я... — хотів обрушитись на Нечуйвітра, але стримав себе: для чого? Адже це не вирве його життя з лещат холодного каменя. Він провів рукою по очах і надбрів'ю, важко зітхнув і зів'яв.

— А ви знаєте товариша Нечуйвітра?

— Знаю, краще було б не знати.

— Чому? — здивувався Пирогов.

— Чому? — вибухає гпівом Данило. — Бо, виходить, нам обом тісно стало на землі! Колись я причинив Нечуйвітру велике горе. Я... це ж молодість була... відбив у нього дівчину... Вона моя дружина, вона мати моєї єдиної дитини. Я знаю: Нечуйвітер не міг цього забути. Він карас мене... Так би, напевне, і я зробив би на його місці. Не вірте йому, коли це можна... — Він безсило опустився на стілець, охопив голову руками.

А начальник довгий час сидить у здивуванні.

— Пригода, мов у романі, — підводиться він, кожушок спадає з його плечей, але чоловік навіть не згинається, щоб підняти його.

— Так-так, мов у поганому романі, — намагається підвестися Данило. Він чує, як з душі, мов пошматована одежа, спадає його горда людяність, а замість неї виривається благання: — Коли можете — не слухайте Нечуйвітра... Злоба кохання...

На обличчя начальника раптом набігає жорстокість:

— Замовкніть нарешті!

«Ага, таки заговорив своїм голосом», — тяжко подумав Підпригора, помічаючи, як в Пирогова починають рожевіти воскові вуха.

— Тупі і злобні людці вам вбили в мозок, що комуністи ні про що, окрім червоного терору, не думають. Ви тут обплювали свого знайомого, примірявши його на свій аршин. А ви знаєте, що тільки дякуючи Нечуйвітру ви виходите раніше з тюрми, ніж треба було сподіватись! Це доходить до вас? — постукав себе пальцем по голові. — Товариш Нечуйвітер зацікавився кількома справами і зокрема вашою. А ви про поганеньку любов... Соромтесь, коли сором не згубили! Нечуйвітер — комуніст. Для нього людська правда — вище своєї любові.

За якусь мить Данило, заточуючись, стукаючись головою об стіни вузького коридора, біг до своєї камери. На радіощах він притулив до грудей досить-таки противне птиче обличчя Геруса й так заспівав «Де ти бродиш, моя

доле», що незабаром з вічка обізвався голос охоронника, ало і він не розсердив, а розвеселив чоловіка.

А вночі його мучив тяжкий сон, наснилось, що Нечуйвітер передумав і вирішив засудити його. Данило знову плакав, але Герус уже не будив його.

— Хай помучиться хоч у сні перед волею, — заздрісно дивився на розметану постать чоловіка, на свіжоприпухлі вуста, які завтра будуть цілувати дружину й дитя.

Вранці Данило вийшов за ворота тюрми і зразу ж пішов у губком до Нечуйвітра. Але там йому сказали, що Нечуйвітер щойно виїхав на банду.

— Коли ж я його зможу побачити?

Молоденька, по-хлоп'ячи підстрижена дівчина глянула на засмучене обличчя Підпригори, втішила його:

— Ще побачите. Товариш Нечуйвітер не гордий чоловік, побачите його.

XXXIII

Марійка Бондар хоч на деякий час відчула себе справжньою господинею. Правда, Горицвіт, земля йому пухом, мало що уважив для ненародженої дитини — нічого не сказав йому Свирид, — але стільки землі, як мала тепер вона, не було навіть у її діда. Десь, кажуть люди, є країни, що ніколи не знали сутужу на землю, а на нашому Поділлі тіснота, мов на цвинтарі, поганенька нивка дорожче важить, аніж людське життя: за плугом зачеплену мсжу брат братові голову розвалює. Та хвалити бога, що і в них був пап, та ще й в генеральських чинах, — хватило людям земельки.

Після наділу, забуваючи за домівку й за все на світі, Бондариха кілька днів гасала по всіх полях, наче боялася, що якась півдесятичка відірветься від урочища і зникне з очей, мов казковий повітряний корабель. Але всі її неорані нивки, відзначені свіжими, на совість забитими межовими кілками, тихенько лежали між осінніми дорогами, в погожі днини снували собі лискуче, підрожевлене росою павутиння, а в негоду зітхали туманом або так шерехтіли дощем, ніби пими проходив невидимий чоловік.

Коли на душу лягла впевненість, що її земля — це вже не сон, Марійка закрутилась не тільки на полі, але й по ярмарках, бережно несучи своє черево поміж круторогими волами і тельбастими, що вже не годились для війни, кіньми. Тут вона жадібно прислухалась до цін на

худобу, робила якісь свої розрахунки, дарма що за душею не було й ламаного гроша.

Дома ж, перед своїми, Бондариха тепер не квапилась, а, наче заморська цариця, ступала порепаними ногами по долівці і урочисто, мов дари, несла від печі до столу якийсь пісний куліш чи рябка¹. Іван тільки значущо переглядався з Югиною, і часто вони обоє пирхали, даячись немудрою стравою. Одначе і це не виводило Марійку з рівноваги — вона не тріскала доньку ложкою по лобі, не в'їдалася в Івана, а сумирно зітхала і лише зрідка показувала пальцем на лоб — чи не пора старому і малій порозумнішати.

Але через якийсь час Марійка затривожилась: почула, що петлюрівці прорвалися на південь од Летичева. Того ж дня вона оббігала всіх сусідів, дослухаючись до найрізноманітніших припущень, мимохідь посварилася з Іваном, стусонула межі плечі Югину, а увечері понесла до церкви мисочку та свічку й ревно почала благати бога, щоб товариш Ленін переміг усіх супостатів, які не мають ніякого «чутства» до мужика.

Після своєї молитви і пролитих над нею сліз Бондариха з душевною полегкістю виносила з церкви своє розповніле тіло: як істинно віруюча людина, вона по виразу всевишнього, який тримав у руці всю землю, збагнула, що він почув її молитву і не оставить її прохання. І раптом вона збагнула і увірувала, що бог му- сить бути найближче до мужика, бо ж не дарма в руці всевишнього покоїться вся земля, яку доглядає і виходжує своїми пучками мужик. Так, тільки до селянина має бути наймилосерднішим господь.

Це відкриття приголомшило радістю мінливу душу Марійки, і вона йшла додому, начеб і на неї зійшла святість, і тільки ген-ген, на самому краю її думок, таки з'явилася худібка, пощипуючи травицю чи тягнучи на її полі плужка.

За церковною огорожею Марійку нагнав отець Миколай. Вона, нахиливши закутану двома хустками голову, стала під благословення, поцілувала пухку, мов пампушка, руку, що пахла тютюном, ладаном і старими, в землі відлежаними грішми: яких тепер папірців не приносили дядьки! Як і про кожну людину, село і про батюшку різно

---

¹ Рябка — каша з пшона і сочевиці, колір її рябий — звідси і назва.

говорить. За гетьманщини він був проти німців, а за червоних стоїть проти більшовиків. І дарма, що в батюшки сива борода, він і досі придивляється до молодиць, а в храмові празники везуть його додому, як останнього шевця, бо допивається до риз. Але свої богослужби править добре, голос має густий і за тебе не дуже торгується — на це більш падка приземкувата, як дуплянка, матушка.

Батюшка за звичкою теребить рукою наперсний хрест, зітхає:

— У вас, Марійко, якесь горе, що ви плакали у храмі божому? — притримує чорний рукав ряси при пишноті білої бороди.— Може, Іван занедужав? Щось він дуже багато на всяких зборах висиджує. Чи, мабуть, за це великі гроші платять?

— Платять за це, батюшко, два білих, а третій як сніг,— без огуди говорить Марійка.— Але чи не краще на цих зборах сидіти, аніж у фільки до третіх півнів різатись? Все, може, порозумнішає поміж людьми.

— Може,— неохоче говорить отець Миколай.— Чого ж ти плакала на молитві?

Молодиця завагалась, не знаючи, як і сказати про таку молитву. Але в цей час вона не могла скривити душею і розповіла усе про своє прохання. Після її слів батюшка так подивився на Марійку, наче б у неї з-під хустки щонайменше прорізалися диявольські роги. Він люто підніс догори пухку руку, рукав ряси безсило опав з неї, заметлявся на лікті:

— Дурна тварюко! Гергепище! Богохулка! Богові так потрібна твоя молитва, як возу п'яте колесо. Не знаєш справжніх молитов — не вигадуй сама! Ти ще за Троцького не молилась?

Але Марійка не відчула усієї каверзи в питанні панотця і смиренно відповіла, що за Троцького не молилася, бо не він головний. І хоч як ще лаяв її отець Миколай, але вона засумнівалася в правдивості його останніх слів. Ще кілька разів обізвавши Марійку богохулкою і потьмаривши їй святковий настрій, піп грізно поніс у темряву чорний дзвін своєї ряси...

З того дня, коли петлюрівці прорвалися на південь від Летичева, Марійка вперше за своє життя почала вболівати над військовими ділами і де можна допитувалась, чи наступає, чи відступає чортова Петлюра і чи скоро жаба дасть цицьки отому гемонському Врангелю.

А через те що тоді по всіх шляхах розтікалися найнсеймовірніші чутки, а в кожній хаті сидів свій політик, Марійка збилася з ніг, докопуючись до правди.

То її так припікало, що вона без пам'яті летіла до Свирида Яковлевича і лаяла його, чому Совецька власть не робить чогось такого, щоб заспокоїти мужика, то в смиренним обличчям заходила на подвір'я дукачів і пошепки передавала їм якусь підслухану від Івана таємницю чи брала за півціни чесати кукли прядива, щоб про всякий випадок задобрити тих людей, які поклали довічний гнів на її упертого Івана, бо він став стовпом на дорозі і ніде не годеи тобі пригнутися лозинкою. Так хоч кому намуляєш очі.

— Поменше бігай мені по комнезамах і комуністах! — гримала на чоловіка, якщо достеменно ставало відомо, що великий князь, рідний брат царя, на англійських і французьких кораблях висадився і в Петрограді, і в Москві або що німці перейшли румунський кордон, увійшли до німецьких колоній, а тепер ідуть на Київ, що аж гуде від усіх дзвонів.

— Що там, Іване, в газетках пописують? — нетерпляче дивилась на незрозуміле письмо, коли чула, що світова революція перемагає німця і англічанку.

Та, на жаль, добрих чуток про світову революцію було менше, аніж про Врангеля, царську рідню, всяких там генералів, німців, японців, англійців, французів, румунів і різну їхню челядь, яка або шипіла, або «бряцала оружієм». Тому печаль все тяжче залягала в Марійчині очі, іподі аж сизими робила їх.

Але журба журбою, а жива людина має думати про живе; де жити правдою, а де й хитрістю. І Марійка в безсонні ночі і в хмурі осінні дні засівала поки що свою землю не зерном, а думками. Нарешті, заздалегідь узнавши всі ціни і на чорнозем, і на суглинок, і на супісок, вона твердо вирішила продати дві півдесятини, які дісталися їм від багачів, а залишити тільки поміщицьку землю. Коли про це сказала Іванові, то вже він їй показав пальцем на чоло:

— Давно в тебе звідти тринадцята клепка вискочила? Чи в тебе лоб для того, щоб горіхи троцити?

Та хіба після цього можна розмовляти з чоловіком, який далі свого носа нічого не бачить і не догадується, що таке мужицька хитрість? І Марійка потайки від Івана почала хитрувати, бо ж в інших жінок чоловіки як чоло-

віки, а в неї, звісно, попався самий завалючий і недбай-лиця.

Саме в цей час Подільський продкомгуб¹ розподілив для населення двадцять три вагони солі, і Новобугівський комітет незаможних селян послав за своєю пайкою до Вінниці Івана й Кушніра. Дурніших тяжче було вибрати на все село: ці для себе навіть дрібка солі не заховують в кишеню чи халяву.

З суботи на неділю, коли Степан молодцювато під'їхав на димчастих шкапах до їхніх воріт, Марійка похапцем розрізала до спідньої шкуринки свіжоспечену хлібину, ножем видовбала в одній половині глибоку, поклала туди грудку масла і обережно всунула це харчування в торбину, де вже лежало кілька огірків, цибулин і яблук. Потім підкреслено, щоб і Степан бачив, подала чоловікові дрібок солі, зав'язаний у ганчірку.

— Багато, чоловіче, не прошу, але поверни мені з казенної хоч ту пучку солі, яку вдома взяв.

Іван хекнув, засміявся, обернувся міцною спокійною поstattю до Степана:

— Це сказала наздогад буряків, щоб дали капусти.

— Інші всюди заробляють, а ти всюди проробляєш,— підвищує голос Марійка.— Бо уперся, мов кілок у тин, і навіть за медом не нагнеться.

— Хе, знаю твій мед,— посміюється Іван. Його розумні, з веселими іскорками очі читають кожну думку на Марійчиному виду, але й досі дивуються нежданим красномовством завзятої пари. Не сердячись, він прощається з дружиною і дочкою, виходить надвір, сідає на хуру з мішками для поклажі.

Марійка ще хотіла щось сказати про сіль, щоб хоч у кишені набрав, але посовістилась, а коли Степан вйокнув на коней, перехрестила в спину чоловіка і стояла біля воріт, аж поки підвода не зникла з очей.

Тепер, без Івана, і думалось вільніше. Марійка покрутилась на подвір'ї і зайшла до клуні. Тут, ліворуч од току, дощана перегородка ділила на дві рівні половини засторонок. Колись на одній половині складалося сіно, а на другій і в них стояв невеличкий селянський коник з веселими фіалковими очима. Але хижка осіння муха занесла сибірку, і скаламутились од болю і сліз фіалкові очі;

---

¹ Продовольчий комітет губернії.

коника довелося забити, а шкуру його за безцінь забрав Супрун Фесюк: він і сибірної худоби не боявся.

За Івановою головою вони і досі не стягнулися на скотинку, не розжилися якоюсь шкапиною з економії чи в галичан, коли ті в тифу відступали бездоріжною весною. Та коли її чоловік такий недбайлиця, подбає про божу худібку вона.

Марійка з жіночою легкістю зараз у всіх злигоднях винуватила Івана й рятівницею свого дому бачила тільки себе, бо ж чоловік до цього часу і на зяб не виорав.

Знову з потаємною надією поглянула на те місце, де стояв колись коник.

В хаті Бондариха одягнулася в святешне вбрання, довго видивлялася в дзеркало, аж сама собі докоряти почала, однак дійшла до думки, що вона ще молодиця хоч куди і що зависокий лоб мав для розуму, а не для того, щоб розбивати ним горіхи, і про це незабаром з подивом довідається її насмішкуватий чоловік. Після цього, задоволена собою, вона урочисто виходить з хати, заціпає двері і прямує вздовж села аж на луки, де над самим Бугом живе її далекий родич по матері Семен Побережний.

В просторій хаті Побережного пахне водяним зіллям, рибою і відволоженим прядивом: видко, для торгу ставили його натягувати вільгість. Біля сліпака самотів господар; нагинаючи голову, чоловік вузьким, як щупачок, човником лагодить рибальську снасть.

— Добрий вечір, дядьку Семене.— Марійка підіймає на поріг свій високий живіт, збирає в усмішці біля кібчас-того поса дрібні зморшки.— Самі видієте? А де ж тітка?

— Поїхала з Захаром трусити жаки,— підводиться з довбаного стільчика Побережний, за ним, зачепившись, тягнеться снасть, і на її крилі стає гарнішою задумана постать немолодого вислобрового рибалки, який не один човен риби пропустив крізь свої пальці і не одну людину врятував од паглої смерті.

— І ви не боїтесь пускати її на річку?

— Вона, чуєш, сама без води не може обійтись. Звнкла. А як брав її — на рибу і дивитись не могла.

— А на вас дивилась? — сміється Марійка.

— І на мене не дивилась — не було коли,— так говорить чоловік, наче виважує кожне слово.— Я її раз побачив у церкві і зразу ж заслав старостів.

— Проворні ж ви, дядьку, були.

— Та не так, як тепер, що по три роки любляться, а на четвертий розходяться. От нема кому бити одного місця. Сідай, жінко добра. Ти, може, за рибою прийшла?

— Ні. А ловиться тепер що-небудь?

— Хіба теперечки риба? От колись була риба! Риба теж спокійствіє любить, а де ж зараз це спокійствіє?

— Нема його ні чоловіку, ні рибі,— підтакує Марійка.— Кажуть, у Проскурові Петлюра безсовісно виглушила всю рибу.

З того часу як Петлюра став загрожувати її наділу, вона ладна була йому приписати все, що чула, чого й не чула, і називала його тільки в жіночому роді, бо чомусь у неї поруч стояли такі поняття, як Петлюра й холера.

— Де він тільки взявся на нашу голову? — Побережний прихмарює сухе обличчя різким порухом важких брів.— От відкотилась трохи війна від нашого порога, а він знову жене її сюди.

В хаті залягає тиша.

І тільки під припічком виграє на свою скрипочку невтомний цвіркун.

— А знаєте, дядьку Семене, чого я до вас прийшла? — рвучи останній острах перед Іваном, говорить Марійка і спочатку не підіймає очей на рибалку.

— Скажеш — почую.

— Кажуть люди, що ви думаєте продати свого Карого?

— Продаю,— дивуються брови Побережного.— Завтра в ним на ярмарок їду.

— Добрий кінь?

— Дуже справний. Але тепер, коли прибавилось земельки, я вже на паршивеньку пару стягаюсь.

— То, може, ми з вами будемо сватами?

— Це як же? — ще більше дивується рибалка.— Ви хочете в мене Карого купити?

— Істинно так!

— То чого ж ти, Марійко, в ці діла мішаєшся? Чому не Іван прийшов до мене?

— О, тут, дядьку, делікатна справа,— понизила голос Бондариха.— Грошей у нас, казав же той, мов кіт наплакав, от і вирішили ми продати півдесятинки, а добути коня.

— Он як,— задумався Побережний.— Але ж знову чого ти, а не Іван клопочеться за цим?

— Хіба ж він, дядьку, може це зробити при своєму комнезамському ділі? — пустилася берега в брехні.— От

і просить вас, щоб тихцем йому добули худібку, а землю вже чи самі візьмете, чи продасте, як вам краще вийде.

— Біда мужикові,— з співчуттям промовив рибалка.— Уже й земля є, а п'ятьма пальцями не вколупнеш її.

— Скільки ще до неї треба,— і собі зажурилась Марійка.— Худобу дай, плуга дай, дряпака дай, борони теж, та й без воза ніяк не обійдешся. Як подумаєш — мізки висихають,— і вона вже зовсім забуває, що говорила рибалці неправду, бо її відхиляв гірка мужицька правда.

— Що ж, Іванові я пособлю, хороший він чоловік,— замислено пройшовся по хаті Побережний.— Його земля мені теж згодилася б, однак сам на коненята тягнуся. Яку ви думаєте продати півдесятинку?

— Ту, що в кадібці. Січкаревою була.

— Яку ж ціну покладали?

— Аби добрий кінь був.

— Ет, де моє не пропадало! — рішуче махнув рукою рибалка.— Забирай мого Карого, а завтра дам раду з твоєю землею; є в мене один чоловічок на прикметі, саме з Молдови повернувся, опізнився на розподіл. Будемо сватами?

Марійка мало не підскочила од радості, але вчасно стримала себе, поважно промовила:

— Добре, дядьку Семене, але з вас ще могорич,— і вдарила рибалку по руці: їй явно подобалося баришувати.

— Це ти хочеш, щоб я з тобою без чоловіка пив? — засміявся Побережний.

У Марійки завзято блиснули очі:

— А хоча б і зі мною, коли чоловік побоявся прийти на торг? — Вона вже вірила, що їй справді її Іван злякався піти до Побережного.

— Ні, жінко добра, нестояще діло пити з бабами могорич,— покрутив головою Побережний. Він дістав з мисника певелику липову довбаночку, пішов із нею у хижку і налив меду.— Оце тобі мій могорич,— подав у хаті жінці посудину.

Та нагнулася над ним, з мізинця попробувала на смак. Приємна терпкуватість зразу їй підказала, з яких квіток носили його бджоли.

— Соняшниковий?

— Соняшниковий, самий свіжий. Коня ти зараз візьмеш чи Іван прийде?

— Де там він прийде! — манірно підбрала губи.— Йому б за жінчиною спиною тільки на зборах сидіти.

Вони вийшли з хати, підійшли до певеликої стаспьки. Згинаючись у дверях, Побережний зпик у будівлі, задзвонив уздечкою і пезабаром вивів рослого коня.

— Бери, Марійко. Хаї він тобі золоту скибу верне,— передав повід молодиці, погладив коня рукою по спині, зітхнув.

І тільки тепер на Бондариху напав переляк, і тільки тепер до неї наблизилися глузливі очі Івапа, але не посміхались вони, а темніли од гніву.

«І лихо його бери»,— струснула з себе хвилиний острах, подякувала Побережному і по-бабськи повела за собою коня.

Другого дня Семеп Побережний продав Іванову півдесятину, а Марійка виїхала на ніч орати в супрязі з Йосипом Ёиринюком, немолодим, страшно мовчазним чоловіком. Марійка дуже рада була такій кумпанії, бо Йосип навіть не запитав її, звідки вона взяла коня, що заплатила за нього, і ні слова не промовив про Івапа, бо мав свої погляди на балачки: якщо хтось має що сказати, то скаже, а дарма не треба ворухити язиком.

У полі він під дикою грушею назбирав хмизу, розклав багаття, нашпортав з чийогось поля трохи картоплі, поклав її у присок і прислухався до фюркоту коней, які пасались у долинці. А Марійка спочатку лягла на віз і вже каялась, що нетерплячка погнала її сюди на довгу осінню ніч: можна було б і вдосвіта приїхати. Але ж знову було лячно: а що, коли вночі повернеться Іван?

А він таки й справді повернувся з Вінниці вночі, і здивувався, і розізлився, коли побачив удома тільки Югину. В чоловіка неждано прокинулась ревність.

Він розбудив доньку, запитав, де мати.

— А вони поїхали з дядьком Йосипом па ніч орати,— відкидаючи кулачками з кругленького обличчя волосся, заспано мружилась на світло Югина.

— Що її погнало в осінню ніч? — оторопів чоловік.

— Свій кінь,— раптом засміялася Югина, пригадуючи, як мати увивалася біля нього.

— Свій кінь? — не повірив своїм вухам Іван. — Де ж він узявся?

— Мама його за Січкаревих півдесятини виміняли,— защебетала Югина і побігла до мисника,— ще й додачу взяли: меду,— подала батькові липову довбанку.

Іван Тимофійович повними ненависті очима поглянув на довбанку і несамовито вискочив з хати. Такого посмі-

ховиська він і від власної жінки не сподівався. Що тепер куркульня захищить по селу: злидням тільки дай землю, а завтра вони розтринькають її, проміняють, проїдять, проп'ють. І він од сорому і люті то розмахував кулаками, то хапався ними за голову.

Іван Тимофійович здалеку помітив у полі Киринюка і Марійку. Вони сиділи одне насупроти одного за золотим кущем багаття, а над ними чудесно темніла лісова груша. Він, мов грім, злетів на жіночу голову, вихопив з-під Киринюка батіг, одвів руку і з розмаху ляснув по плечах Марійку, яка вже втікала від огню.

— Убивають! Рятуйте, люди добрі! — зарепетувала вона, кидаючись до воза.

Але чоловік не погнався за нею, тільки промовив глухим од обурення голосом:

— Коли б не носила дитини, я не так би, хоч вперше, відшмагав, чорти б тебе на тому світі шмагали. Одначе і зараз так провчу, що з дурним розумом не полізеш у розумні діла. Бач який баришник у мене знайшовся...

Він пішов у долину, розшукав Карого, підвів до багаття, для певності ще запитав Киринюка:

— Він?

Чоловік кивнув головою.

— Добрячий кінь,— похвалив Іван.— Я, дядьку Йосипе, візьму вашого батога.

— Бери. А сам куди?

— Заведу коника в повіт. Здам на врангелівський фронт.

— Господи! Боженьку! Рятуйте мою душу! — заголосо біля воза Марійка.— Іваночку, на колінах благаю тебе! — І вона насправді вибігла з темряви і впала перед багаттям на коліна. Вогонь заграв на її скорбно заломлених руках, просвітив на віях червоні, мов кров, сльози.

Але Іван і не глянув на жінку. Вхопившись рукою за гриву, він викинув своє тяжкувате тіло на коня, випростався і поїхав полями на шлях.

Туніт Карого бринів у обірваному серці Бондарихи, мов похоронні дзвони.

— М-да,— тільки й промовив Киринюк. Він дочекався, поки по іскорці облетіло його багаття, потім теж пішов у долину, привів свого коня, запряг і показав Марійці на воза.

Вони їхали додому, як дві тіні. У Марійки не вистачило навіть сили, щоб голосити чи клясти Івана: так

страшно він убив її сподівання. До хати вона ішла за-
точуючись, а коли засвітила світло, як гірку пасмішку,
побачила на столі пучку солі, зав'язану в ганчірку. Що
просила вона, те й привіз чоловік.

XXXIV

На об'єднаній ялтушківській нараді міністрів Укра-
їнської народної республіки з проводом армії верховний
головнокомандуючий пан Симон Петлюра з властивим
йому театральним натхненням не намалював, а прямо
вилінив план захоплення Правобережжя і Лівобережжя
України. Він обома руками підіймав фронт, що розки-
нувся від Дністра до Летичева, і фронт робив чудо: пет-
люрівці йшли уперед, а червоні втікали, петлюрівці в'їз-
джали у Київ, і їх стрічали дзвони Софії та хліб-сіль на
вишитих рушниках добродіїв і добродійок.

Оперативний план наступу головного отамана був
простішим за план німців і гайдамаків у вісімнадцятому
році, до речі, повторений без жодних змін Петлюрою в
дев'ятнадцятому.

Від цієї рожевої і до краю не фахової балаканини
влісними зморшками кривилося вольове, з масивним чо-
тирикутним підборіддям обличчя генерал-хорунжого
Юрка Тютюнника. Він бачив перед собою не очі прово-
диря, а фосфоричний, з косинкою погляд маніяка, який
упивався пустим дзвоном власних слів. Тютюнника пе-
ресмикувала суміш військової неписьменності і нічим не
обгрунтованих запевнень у перемозі. На це звернули
увагу і міністри, і їхній прем'єр Андрій Левицький.
Юрко Тютюнник надіявся, що словесну зливу Петлюри
обірве командуючий армією Омелянович-Павленко, але
той лише здивовано підносив руку до невеликого клинця
бороди і відмовчувався, щоб ухилитися від усякої відпо-
відальності. В умінні перекинути відповідальність на
будь-чий, тільки не свої, плечі обережно-хитрий Омеля-
нович-Павленко був рідним братом Симона Петлюри.

І тоді різко виступив Юрко Тютюнник. Він наскрізь
проштрикнув петлюрівський план, і від нього, як з пу-
хиря, пішов недобрий дух. Поруч зі своїм планом насту-
пу Тютюнник запропонував на всякий випадок виробити
й план відступу: війна є війною, і різні можуть бути не-
сподіванки. Навколо цього розгорілися найбільші супе-
речки, бо про відступ усі міністри і головний отаман

волили думати, але не говорити: адже утікати можна і без плану.

Коли розлючений Юрко Тютюнник, чортом заломивши високу чорну шапку, пішов до штабу своєї частини, а міністри під охороною «стрільців» розбрелися на ніч по кімнатах кам'яниці директора Ялтушківської цукроварні, хтось пустив чутку, що генерал-хорунжий має заарештувати уряд Української народної республіки. Перелякані міністри збилися в одній кімнаті, з жахом чекаючи своєї судьби. Але ніхто їх не прийшов заарештовувати, і ранком сам Тютюнник немало здивувався, чому увесь «український уряд» скупчився в такій тісноті. Хтось сказав, що міністри гадали над датою наступу, хоча найбільше вони гадали, як вискочити на своєму грузовому авто з Ялтушкова до Кам'янця-Подільського.

Наступ по всьому фронту було призначено на 12 листопада. А світанком одинадцятого листопада біля Старої Мурафи заграли сурмачі радянської Чотирнадцятої армії, і Восьма кінна дивізія першою вдарила на петлюрівців. Вона мала наказ прорвати фронт і відрізати від нього петлюрівську кінноту, що стояла біля Могилева-Подільського.

Вдало почався рейд Восьмої дивізії: вже в селі Шостаковці почали кидати зброю і здаватися в полон вчорашні новоушицькі хлібороби, яких силоміць мобілізував Петлюра. Поки Восьма дивізія захоплювала Івашківку, Лучинець і Кукавку, Друга бригада прорвалася на Могилів і після жорстокого бою з кіннотою Фролова захопила місто. Південна петлюрівська група, не витримавши натиску Чотирнадцятої армії, почала відступати або переходити через Дністер у Румунію. Кількаденний успіх мали петлюрівці на півночі: тут дивізія Яковлева з Летичівського напряму вдарила і захопила Літин, а дивізія генерала Перемикіна з Деражні просунулась на Жмеринку. Але вже шістнадцятого листопада обидві дивізії почали відступати під ударами червоного козацтва.

Петлюрівська свіча горіла з двох боків. Тоді головний отаман кинув у бій свої останні резерви — десять тисяч стрільців кинув уже не для перемоги, а щоб вони своєю кров'ю допомогли йому і міністрам перевезти за Збруч власне майно і скарбницю. Петлюра і всі міністри, окрім Архипенка, втекли від свого війська на ту українську землю, яку вони віддали у володіння Пілсудському.

І польський Бонапарт не забув послуг кобеляцького корсіканця: Пілсудський знайшов для Петлюри столицю — невеличке місто Тарнов, і там у готелі «Брістоль» умістилася вся державність головного отамана: всі міністерства, посли, військово-похідна канцелярія, друкарня і сам головний отаман зі своїм Малютою Скуратовим, як прозвали його приспінника Чоботарьова.

Може, вперше в житті головний отаман в пропахлих кухнею покоях «Брістоля» відчув ефемерність своєї влади. Петлюра скликав усе високе оточення і на міжпартійній параді трагічним голосом повідомив про «акт великої історичної ваги»: він, головний отаман, написав своє зречення. Він сподівався, що міжпартійна нарада слізно буде благодіти його залишитися при владі. Але, деморалізована останніми подіями, нарада мовчала.

І це вразило, приголомшило Петлюру більше, ніж поразка на фронті. Він очима прохав, щоб хоч одна душа сказала, що Україна не може бути без свого головного отамана. Але на нього дивилися напівмертві душі, в яких зараз були одібрані мова і рештки віри в отамана. Закипаючи злістю, він хотів гордо вийти із мертвої зали, але великий жаль до себе і обурення на певдячних однодумців народили нову імпровізовану істеричну промову, після якої головний отаман неждано для всіх порвав своє самозречення, бо краще мати хоча б готельну державність, аніж ніякої.

* * *

Двадцять першого листопада останні петлюрівські частини й обози під прикриттям Тютюнника втікали через міст на правий берег Збруча. Ніхто вже не керував переправою. На мосту панували тиснява, безладдя і лайка. Вози наскакували на вози, в бійці зчеплювалися стрільці й погоничі, хури й худоба летіли у воду, і передсмертне іржання коней не зворушувало напівбожевільних людей. Привид Котовського смертельним жахом трусить рештками петлюрівського війська, і тільки сміливіші ломлять на березі зброю, щоб не дісталась вопа полякам, і, плюнувши на майно, перебираються з однією душею до своїх учорашніх спільників.

Уже бригада Котовського наближалася до Волочиська й летіла на Збруч, коли на міст, пробиваючись крізь

рештки «дикої» дивізії, чорношличників і жовтошличників, прямо в місиво тіл втиснувся підполковник Погиба. Його, одягнутого в селянську свитинку, мало не скинули в холодні хвилі ріки, на яку налягав густий присмерк. Погиба з жахом вчепився в найближчих петлюрівців, і людський вир виштовхнув його на другий берег. Можна було б легко зітхнути, але тут одразу ж на нього палетів низькорослий опецькуватий жовнір з сизим носом, під яким стриміли ікласті вуса. Зброї в підполковника не було, але жовнір вчепився в його руку, на якій блищав перстень, намагаючись зірвати його. І Погиба, не довго думаючи, тихцем, без розмаху вдарив кулаком в те місце, де сходились ніс і вуса мародера; той дико скрикнув, заточився, а підполковник метнувся в невідому темінь, де дзвеніла зброя і змішувалася добірна лайка двох союзників.

Після голодних митарств у Тернополі Погиба разом з п'ятьма тисячами петлюрівців потрапив до багнистого Вадовецького табору, збудованого ще австрійцями для російських полонених. І тут польські коменданти почали голодом, холодом і жорстокістю вимішувати військове м'ясо, яке ладне було б піти й до чорта в зуби, аби лише покинути обнесений колючим дротом напівзруйнований табір.

Горохова зупа, поверх якої замість шкварок плавали покульчені черв'ячки, і смердюча конина зразу ж викликали в таборі обурення, але його одразу втихомирила зброя союзників. Тяжче було втихомирити шлункові хвороби, коросту й жахливі болячки, народжені табором. Тепер тисячі людей, загублених за чужі гріхи, оплакували свою Україну, і лише одні назви рідних міст і сіл дзвеніли, як далекі великодні дзвони на могилках. В солом'яних або довбаних з дерева черевиках тінями сновигали по табору вчорашні воїни, проклинаючи і себе, і головного отамана, який так і не наважився приїхати до них зі своєї брістольської резиденції.

Підполковник Погиба, загубивши надію, що його врятує Петлюра чи хтось з його високого оточення, з жахом дивився на останнє животіння отаманщини і боявся лише одного: опуститися до того рівня, коли вже й життя не має ваги. Поки в нього були різні дрібні, але коштовні речі, обмінював їх на харчі, скільки міг, слідкував, щоб не заїли воші, а коли він зняв з похуділого пальця останню коштовність — весільний перстень, — відчув, що

все у житті вже втрачено і пема чого боротися за нього. І того ж дня воші, мов передчуваючи безнадійність жертви, прямо дощем посипалися на нього.

XXXV

З-під срібного холоду рапкового туману виходять тополі і сонце. На потрісканій корі топиться рожева наморозь, і незабаром дерева огортаються парою, мов теплим диханням. На гілках золотими сережками ворушаться останні листки, а на побілілій траві ще темніє прошва заячих слідів.

Данило Підпригора, притискаючи до грудей закутаного Петрика, радісно виходить на край села, що порозгублювало у лісі біленькі хати. Біля криниць і на перехрестях уже поменшало хрестів: не лютує тиф у повеселілих селах і менше ночами наскакують банди. Після розгрому Петлюри одразу влада взялася за отаманів і батьків, які не склали зброю. Десь і сьогодні біля Вербки дудніли кулемети, і коні без вершників забігали аж в Березівські ліси.

— Ма-ма-ма, ма-ма-ма! — гукає Петрик і махає руками: він побачив поміж деревами матір. Вона легкою ходою підлітка поспішає до своєї сім'ї, а в руках її гойдаються панизані на червоноліз найпізніші гриби — зелінки, які вже в перші приморозки підіймають землю в сосняках і уперто стоять під її прикриттям.

— Скучився, маленький? — бере з батькових рук сина, і він за звичкою шукає грудь, хоча вже мати й відлучила його.

Шелестом опалого листя зітхає лісова стежка, в'юниться між деревами і, наче у казці, веде в чарівні далі, де сонце просипає зерно в нахолі гаяви. Петрик знову переходить до батька, а Галина, поправивши під хусткою свої важкі коси, іде в глибінь діброви, бережно зриває дозрілу кетяшину калини і неждано скрикує:

— Даниле, ходи сюди!

Він підходить і здивовано зупиняється біля великого пня: між відрогами його, мов два крпхитних дзвонки, схилили вниз голівки щойно розквітлі підсніжники. Чого їм, первенцям весни, захотілося зацвісти восени, чого їм не захотілося чекати свого туманного березня?

Галина, що й досі вірить у прикмети, радіє квітам, але не знає, чи на добро зацвіли вони.

— Цвіт тільки на добро,— запевняє її чоловік.— Так і знай: з цієї осені починається наша весна.

І вона по-дитячому вірить його словам, обережно при самій землі зриває квіти, прикрашає ними свою ще дівочу жакетку.

Стежка виводить їх до лісового ставка. Від гребельки, метляючи косами, з радісним криком біжить Василянка. І тільки тепер Данило придивляється, що в його небоги сумовито окреслений рот, та й темно-сірі очі не з веселих, хоч і блиснула в них радість при зустрічі. «Це ліс такими робить людей»,— прикидає в голові і віддає Петрика дівчлні.

— Ти ж мій маленький, ти ж мій гарнесенький, пташенятко моє,— воркує біля нього Василянка, а дорослим мимохідь каже, що мати пішли до церкви, а тато щойно вийняли два щільники і розрізають їх на шматки, бо незабаром по шляху провезуть поранених червоноармійців, які з бандою билися, то треба хоч медом їх почастувати.

В хаті біля столу, під вишитою богоматір'ю, стоїть у чистій полотняній сорочці брат і урочистими рухами нарізає щільники у велику дерев'яну миску. Ниточка меду блищить на його вусах, і по ній сонно ворухиться бджола. Зараз обличчя брата здається Данилові чимсь кращим, аніж було ще кілька днів тому. Ага, то з нього сповзли тіні страху, недарма він так радів, що Петлюра утік за границю: тепер далеко йому до Миронової землі.

Мирон, посміхаючись, іде до гостей, нахилиється до Петрика, а той з розмаху б'є його ручкою по обличчю: мовляв, не колись своєю щетиною.

— Ти дивись, який забіяка,— дивується Мирон, а дитя з криком «е-е!» знову войовниче підіймає на нього руку, ладне по-справжньому захищати себе. І це веселить усю рідню.— Гарного маєте, братовá, сина. А мені не фортунить на сина,— з жалем говорить до Галі.

Після сніданку вони всі виходять на старий шлях, на якому вітрець підіймає золоту куряву липового листу. То тут, то там в чеканні стоять чоловіки й жінки, тримаючи в руках мисочки зі стравою, разбóві пампушки, яблука, хліб, папуші медвяного тютюну. Навколо жалісніє мова жінок і задумано перемовляються хлібороби, як біля Вербки доценту розбито сучих бандюг. Здалеку з-за повороту висипає гурток дітей. Вони біжать, вигукуючи єдине слово: «Їдуть, їдуть!»

Старий Горицвіт з Дмитром підходять до родини Мирона, і Данило пізнає парубчача, якого бачив у вітряку.

— Пригадуєш мене? — посміхається сердечною усмішкою.

— Пригадую,— бережно тисне його руку парубчак. В другій руці він тримає торбу з грушами. На обличчі Дмитра нема зараз ні кровинки: згадує батька, і старий уже кається в думці, що взяв онука на шлях.

Поміж липами з'являються перші вершники, високі шарабани і скрипучі селянські вози, на яких лежать поранені. Вздовж шляху котяться жіночі зітхання.

Люди обліплюють сумовитий ключ підвід, над пораненими схиляються дівочі хустинки і бороди дядьків.

— Може, медку, синочку, з'їсиш?

— Палянички свіженької покуштуй...

На соломі лягають прості селянські подарунки. З рук Галини молоденької, з перев'язаною рукою червоноармієць бере шматок пахучого щільника і сміється:

— Спасибі, красива, спасибі, хороша та золотокоса, хай у тебе чоловік не ревнивим буде.

Галина червоніє і теж сміється. Вона іще комусь подає мед, і раптом її смикає за рукав чоловік. Дружина дивиться в його побілілі очі і неждано бачить, як перед нею пропливає знайоме обличчя. Навколо високого чола розкошлатився чорний чуб, запали й побіліли смагляві щоки, загострився прямий ніс, болісно приплющились вії. Вона пізнає Григорія Нечуйвітра. Зі стогоном кидається за підводою, і Григорій, наче почувши її стогін, тяжко розплющує очі, але вони не бачать ні свого першого кохання, ні свого першого супротивника. Галина тремтячою рукою зриває з жакетки ніжні дзвонички осіпних підсніжників і кладе їх на груди Нечуйвітра, мов дві краплини своєї чистої материнської любові до справжньої людини. Данило пригортає до себе дружину, наче боїться, що вона тепер покине його, і невідомо для чого шепоче посірілими устами:

— От і зустрілися, Григорію. От і зустрілися. Для чого ж тебе, людино добра, покалічено...

Підвода віддаляється од нього, а з неї зрідка обриваються на шлях краплини крові.

За підводою в хмарних роздумах їде увесь в ремінному одязі чорнявий, з красивим хижуватим носом вершник. Коли гарненька золотокоса жінка була зі стогоном припала до Нечуйвітра, у вершника лише на одну мить

саркастично скривились уста, але одразу ж здригнулися і посмутніли, бо з сьогоднішньої ночі він уже позбувся права підсміюватися з Нечуйвітра, як підсміювався ще кілька днів тому над його поривами романтики, над тим, що він детально розбирався навіть у справах якогось петлюрівського сотника Підпригори. А цієї ночі сталося щось жахливе: коли бандитам вдалося надвоє розрізати їхній загін, коли Кульницький побачив над головою Нечуйвітра мертвотне від місяця сяйво схрещених шабель, він зойкнув у душі і щосили помчав у ліс. Звідти він побачив, як од Нечуйвітра відлетіли бандити і коні без вершників і як сам Нечуйвітер схилився на гриву свого воронця. Тоді Кульницький кинувся на допомогу, він опередив червоноармійців, але Нечуйвітер одвернувся від нього, мов од жаби, і впав на гарячі від бою руки бійців.

«Чи виживе він?.. Краще б і померти, аніж мучитись від таких ран»,— з жалем дивиться на Нечуйвітра і ловить себе на тому, що він співчуттям приглушує паршивеньке, не гідне його почуття остраху перед майбутнім. Хоча, зрештою, не такий уже смертельний гріх, що він лише на кілька хвилин кинувся до лісу,— може, там він теж відбивався від бандитів, як Нечуйвітер біля узлісся?.. Кульницький міг би назвати це народженням підлості, аби так подумав хтось, а не він. І, зрештою, для чого це інтелігентське самобичування?.. Краще помислити, як скласти йому звіт про розгром банди, скільки, десь наприкінці, відвести місця Нечуйвітрові, а скільки й собі... Але знову ж це залежало від того, чи виживе Нечуйвітер.

Коли тривожна валка уже виїхала за село, до Мірошниченка підійшов Іван Бондар. Жалість і внутрішня стримана посмішка перемежовувались на його обличчі.

— Хай одужують щасливо,— кивнув головою вслід підводам.— А тепер, Свириде, може, підемо до мене?

— Що там у тебе?

— Син народився!

Свирід Яковлевич здригнувся, але одразу опанував себе:

— Хай росте на радість батькам і людям. Коли народився?

— Ще вчора. Марійка неодмінно хоче, щоб я з тобою першим випив по чарці.

— Матір треба слухати,— погодився Мірошниченко і відчув, як під його віями накипає біль.

У хаті Бондаря метушаться Югина і баба-пупорізка, яка саме кладе в постіль породіллі шматок заліза, щоб усяке врочення йшло на залізо, а не на дитину.

Свирид Яковлевич, побачивши це чаклування, посміхається, а вистраждана Марійка махає на нього рукою:

— Нема з чого сміятися, хоч ти й комуніст.

Іван Тимофійович дістає горілку, настояну на калгані й семибратній крові¹, наповнює чарки, а Свирид Яковлевич схиляється над колискою, де спить маленьке, зморщене, мов дідок, хлоп'я.

— Як він? — з опаскою питається Марійка.

— Красень! Батькова дитина! А посик точений! — відповідає Мірошниченко, і Марійка полегшено зітхає, бо все їй здавалось, чи не западто приплюснуті ніздрі в синка.

— За твоє, Марійко, здоров'я, за дітей! — перехилив чарку Свирид Яковлевич, кидається до кишені, щоб кинути для породіллі перепій, але там нема грошей.

— Нічого, Свириде, прийдеш поколихати дитя, — заспокоює його Марійка.

— З охотою прийду, — погоджується чоловік. — А твоєму синкові перепиваю десятипу свого Левка.

— Що ти, отямся, Свириде! — перелякалась такого щедрого дарунка Марійка. — Це ж земля дорога...

— Хай дитяча земля і послугує дитині... — швидко виходить з хати Свирид Яковлевич, бо таки ослабли в нього очі після смерті Левка і Настечки...

XXXVI

Мовчки, мов з похорону, вони лісами поверталися додому, мовчки несли в собі тяжку вагу пережитого і споминів. Ще сьогодні вранці їхні думки були такими легкими, як ті досвітні хмарки, що підіймаються вгору на сонячній сітці проміння, а зараз вони кригою накипають на болючу середину, на серце. Оті краплі загустілої людської крові, що обривались на шлях, прошили їхню пам'ять, їхні життєві дороги. Людині завсігди страшно збагнути, узнати, що за її життя завжди хтось платить кров'ю: чи то рідна матір, чи замучений чужою працею

---

¹ Порошок червоного (драконового) каменя.

батько, чи невідомий друг, який був сміливішим, кращим за тебе. Для дуже багатьох це розуміння здається віддаленим від них, вони стараються не думати про це, мовби справді їхня хата скраю, і тому стають гіршими, дрібнішими і перед людьми, і перед собою.

Коли Данило, міцніше притуляючи до грудей сонного Петрика, мучився суто чоловічими болями і весь час переносив свою вдячність до того далекого шляху, на якому й досі колихається, скрипить підвода з розплатаним Нечуйвітром, то Галина глибше, як в тяжку повінь, входила в далечінь років. Напівзабуті й розгублені краплинки її першої юності, перших почуттів спливали й обнизували молодицю, як розтоплена паморозь обнизувала придорожні берези. Вона знову почула повів тих літ, коли її довірливе серце приверталося до Нечуйвітра, вона відчула свою провину перед ним і мимоволі бачила перед собою ті шматки життя, що прийшли б до неї, якби на її дорозі не з'явився Данило. Зараз би вона билась головою над тим блаженським возом, де лежав Нечуйвітер, падала б коліньми на землю, благаючи в неї і в неба життя своєму чоловікові. Але, напевне, є вже кому ридати над Григорієм, хай би тільки одужав він. І сьогодні, вперше, в очах Галини поменшав образ Данила, і тому вже вона носила в собі не одну, а дві провини, про які ніхто й не догадається. Господи, для чого так створено людське серце!

Придорожні берези струшували з крихітних сонних бруньок холодну росу, а в її душу опадали невидимі сльози, одначе скорбна усмішка з'явилася на устах матері, коли на грудях Данила спросоння заплакав синок. І вона прийняла його з рук батька як свій захист від усіх тривоги.

А вночі, коли давно втихомирився Петрик і неспокійним сном заснув Данило, вона вволю душею заголосила, по-бабськи оплакуючи і Григорія, і свою молодість, що, напевне, не по-справжньому склалася в неї.

Але досить було прокинутись чоловікові, як Галина, закусивши уста, здушила свій плач і так пролежала до самого досвіта, аж поки біля зірок не з'явилися золотисто-туманні гніздечка. Потім заплакав Петрик, треба було його переповити, треба було знову починати повий день, нову роботу і думи.

Вона вже готувала сніданя, коли прокинувся Данило і посміхнувся їй зі сну, а потім одразу похмурнішав:

побачив під очима дружини дві стрілки загустілої сині. Вони йому сказали більше, аніж слова, вони й породили неясну тривогу. І він одразу ж запечалився, великодушно намагаючись прикрити свій сум увагою до дружини. Він більше знав Галю, аніж вона себе, розумів, що вона ще й досі в душі залишалась соромливою дівчиною, і побоювався тієї хвилини, яка, ще невідомо як, може змінити лагідний дівочий світ на жіночу зрілість. Це тільки в юності думається, що твоя кохана залишиться однаковою на все життя! І на її шляху, як і на шляху чоловіка, зустрінуться часи душевного сутужу, і злі хвилини потайних захоплень, і, може, ще гірше.

І Данила не здивувало, коли після уроків до нього рішуче підійшла дружина. Чистий, з болем всередині погляд її зупинився на його обличчі.

— Говори, Галино, що маєш,— попередив її.

І тоді дружина почервоніла, відвела від нього зір:

— Даниле, хтось із нас має піти до Григорія: або ти, або я... Може, йому, бідному, води нема кому подати.

— Я думав над цим. Іди, Галино, ти.

І дружина спочатку зраділа, а потім завагалася:

— Може, краще тобі піти?

— Ні, ні, Галю: все-таки ти жінка.

— От сказала тобі, а тепер самій страшнувато стало,— з довірою поглянула на чоловіка.

— Доброго діла нема чого страхатись,— його обличчя береться усмішкою, а душа — тінями.

І тоді Галина одразу метнулась до діжечки з мукою, щоб напекти якихось коржиків Григорієві, а Данило мовчки вийшов надвір і подався в ліси, що пламеніли на сонці холодним блиском краплин.

* * *

Перед залізними ворітьми лікарні в Галини до решти розтає сміливість і всієї волі вистачає лише на те, щоб не заглядати в майбутнє Григорія, тому й стрічається з ним тільки в минулому. З біленьким вузликом у руках вона запечалено йде поміж деревами до хірургічного відділення, під її ногами шелестить лапате листя кленів і промовляє своїми підсушеними краями: жив-жив, жив-жив. Значить, живий Григорій! І знов підсікає думка, що рветься до його майбутніх днів.

Облуплені каміпні сходи ведуть її у вогкий передпокій, де густо завис дух йодоформу й карболки. Худюща плоскогруда сестра, яка перемотує старі проварені бинти, байджими очима дивиться на неї.

— Ви до кого, дівчино?

— До Григорія Нечуйвітра.

— До нього не можна, — жалісніє обличчя сестри.

— Чого ж не можна? — зітхав Галина, догадуючись, що з Григорієм погано.

— Він тяжко хворий. Йому потрібний абсолютний спокій. А хто ви йому будете?

— Я?.. Я йому... дружина, — сама не знає, як воно впрвалось.

— Ви його дружина? — одразу перелякалась і зніяковіла сестра. З її роз'їдених пальців вилетів жовтий переварений бинт, але вона й не глянула на нього, а швидко відчинила другі двері й зникла за ними. Незабаром в передпокій увійшла рішучою ходою немолода лікарка. Вона поздоровкалась з Галиною, посміхнулась їй твердими втомленими очима.

— Така молоденька і вже... дружина.

І Галина відчула, що за цим останнім словом крилось інше: вдова.

— Скажіть, як із ним?

— Будемо надіятись... Кров'ю зійшов... Але будемо надіятись. Я тільки на одну хвилину покажу вам його. І, прошу вас, тримайте себе в руках, не плачте — ви ж дружина самого Нечуйвітра, — з пошаною промовляє його прізвище.

В напівтемному коридорі, мов тіні, сновигають висушені рапами і хворобами люди, бездушно простукують підлогу саморобні костури, на яких погойдуються молоді тіла покалічених воїнів.

Лікарка відкриває двері крайньої палати, і Галина відразу пізнає запале, гостроносе, в хворобливих жовтих рум'янцях обличчя Григорія, але не може пізнати ні його зменшеного, наче розплюсненого тіла, ні його голосу, який ще й досі передає шматки якоїсь команди. Галина, ковтаючи сльози, зупиняється над узголов'ям Нечуйвітра, з рук її сухо падає вузлик з коржиками, але не згинається за ним — вона не зводить погляду з тієї людини, яка в минулому була її першим коханням.

Вона не пам'ятає, скільки, душачи ридання, простояла над Григорієм, але от хтось торкнувся її плеча. Гали-

на оглянулася й побачила біля себе всього закутого в ремінний одяг чоловіка з красивим хижуватим носом.

— Не побивайтесь, не побивайтесь,— хоче заспокоїти жінку своїм ремінним рукавом, який сухо шарудить па її плечі.

Він бережно виводить її на подвір'я лікарні, пастирливо ловить її заплакапі очі.

— Коли вам треба чимсь допомогти — я завжди зроблю все можливе... Я друг Григорія — Кульницький. Але я й не знав, що в нього є дружина.

— Я не дружина,— зітхнула вона і кінчиком шовкової хустини витерла очі.

— Не дружина? — здивувався він і вперше поглянув на неї так, як сторонній чоловік дивиться на жінку, і вперше відзначив, що вона гарна.

Галина, затинаячись, розповіла йому, як Нечуйвітер допоміг її чоловікові скоріше вийти на волю.

— Пригадую, пригадую цю історію,— задумався Кульницький. Він справді знав, як Підпригорі допоміг Нечуйвітер, і не раз насміхався над ним: «Найшов з ким сантименти розводити!»

«Чи не романтична історія криється за цією допомогою?» — прокинулись підленькі думки. Він ще раз оглядає Галину й переконується, що заради такої молодиці варто було й потрудитися.

Галина відчував його погляд, їжитья і спішить попроситися з Кульницьким:

— Всього доброго вам.

— До побачення. Ви, надіюсь, іще якимось зайдете до Григорія?

— Не знаю. Мені дуже далеко добиратися до лікарні.

— Ви пішки прийшли?

— Пішки.

— Оце... дружба! — він хотів сказати «любов», але вчасно стримався.— Може, я вас підвезу на своїй бричці?

— Що ви!.. Спасибі...— злякано стрепенулась Галина й заквапилась на шлях, підківки її чобіток дзвінко застукотіли по блискучих від часу клітинах бруку.

А він ще спідлоба дивився їй услід, жалкуючи, що таке добро дісталось комусь іншому. Потім Кульницький повернув до своєї відбитої в бандитів брички, на тій і досі спереду було написано: «Чорта перегониш!», а ззаду: «Дідька наздоженеш!» Ці написи й зараз насміхались з

нього, нагадували хвилини його легкодухості, які могли б канути в небуття, аби тільки в лікарні знайшов свій спочипок Нечуйвітер.

XXXVII

За брудними хмарами невиразною масною плямою розтікається сонце. Ранок притрусив землю гнилим клоччям снігу, і тепер він стає грязюкою під розтоптаним до краю взуттям, під потворними солом'яними і видовбаними з дерева черевиками. Гіркою насмішкою при такому взутті і рештках напівзотлілої одежі здаються заяложені різнобарвні шлики на шапках колишніх «стрільців». Те, що вчора вабило національною бутафорією, полиняло і взялося брудом сьогодні, і вже самі «стрільці» називають шлики вороками, а про свій притулок крізь зуби наспівують невеселу пісеньку:

Гей, за тую сочевицю
Подались ми за границю,
Гей, гей, подались ми за границю.

Зараз у Вадовецькому таборі відчувається сонне по-жвавлення: сюди мають от-от приїхати посланці від «українських повстанців», які й досі не склали зброї. Неймовірні чутки розколихують тіні людей, вселяють їм крихти надій повернутись на Україну чи хоча б щось правдиве почути про неї. А поки що ця правда топиться повістю фантастичної брехні. Вже мало того, що все Правобережжя, за винятком Києва, знаходиться в руках отаманів, які чекають приїзду Петлюри і лише тому не беруть Києва,— вже відомо, що більшовики визнали свою помилку: їм не треба було брати владу до своїх рук. І вони тепер думають лише над одним: кому здати цю владу. Звісно, має взяти її Симон Петлюра, бо його от-от визнає Антанта за правителя України.

Напівхворий Погиба тупо прислухався до цих чуток і відчував, що сіяли їх агенти головного отамана. Сам він боявся приїхати сюди, боявся гніву обдурених, а послав своїх лакуз, і ті з шкури вилузувались, щоб виправдати і возвеличити образ свого брістольського господаря. Погиба не пішов стрічати посланців: він знав наперед, від кого вони, і не сподівався чогось цікавого почути від них, зрештою, йому це розкажуть сусіди по нарах.

Коли всі пішли з барака, він якнайтепліше закутався

в свою заробітчанську одежину, бажаючи зігрітись і краще пожити хоча б у сні. Але спочатку й сон мучив вив'ялене тіло підполковника: наснилося, що комендант табору, колишній царський полковник, наново обсновує колючим дротом стіни Вадовцю, а на допомогу йому приїхали Петлюра і Вишиваний. Їм чогось спало на думку, що й над табором треба сплести дротяну сітку, і через деякий час Погиба з жахом побачив над своєю головою розбите на рівні квадрати плетиво колючого дроту, в одному з цих квадратів, мов наколений метелик, ворушилося маленьке зимове сонце. Але раптом він почув чудесні пахощі їжі і, забуваючи за сонце, відчинив якісь двері. Тут в кімнаті вгипався стіл від страв та пляшок, він кинувся до столу, і в цей час його розбудив гомін багатьох голосів: то в барак входили полопені і посланці головного отамана.

Горблячись, Погиба підвівся зі своєї постелі і мало не скрикнув: біля входу він побачив опасисту постать Дениса Бараболі і брезгливе обличчя Євсея Голованя, якого нудило від усього, що бачив у таборі.

— Господи, пан підполковник! — скрикнув Бараболя, підвів руки вгору і з непідробленою радістю кинувся до Погиби, обійняв, поцілував його і витер жіночою хусточкою невидиму сльозу.

— Стилізація! — насмішкувато подивився на сухі очі Бараболі Євсей Головань і поздоровкався з підполковником.— Здоров, здоров, братику. Не сподівався тебе побачити в цій людській затичці,— під тонким рівним носом Голованя вибиває огиду рухлива вилка темно-каштанових вусів.

— Цвіт нації в смердючих таборах! — закрутився навколо Погиби Бараболя.— Але ми вирвемо вас звідси! Вирвемо всіх! — уже звернувся до мешканців барака.— Пан головний отаман готує новий похід, і ви всі під жовто-блакитними прапорами повернетесь на свої тихі води і ясні зорі!

— Ідеалізація,— буркнув у вилку вусів Головань і першим пішов до коменданта Вадовецького табору.

Незабаром росли балагульські копні, розгойдуючи біля дишла масивний дзвоник, везли до Кракова пана підполковника, Бараболю і Голованя. Погибу Головань безцеремонно посадив біля балагули, бо все боявся, щоб вигодувані табірські воші не перелізли на його по-європейськи пахучу білизну, і ця безцеремонність сподобалась

Бараболі: хай пап підполковник відчує, що його життя тепер в усьому залежить од них. І Погиба відчував це і вже не карався, що за нього платили шпигунськими грішми. В Кракові за барвисті гетьманки¹ Бараболя одягнув і взув підполковника, сходяв з ним до лазні й перукарні, а потім, хихикаючи, запитав, куди завалитися на вечерю: чи в ресторацію, чи в дімок, де й з дівчатами можна побавитпсь.

— Тут дівчата — огонь,— прицмокнув товстими губами.— І мертвого спокусять на гріх.

— Тоді я гірший за мертвого,— відповів Погиба.— Не до дівчат мені.

— Розумію: табір і погана харч...— з співчуттям похитав головою Бараболя.— Але через кілька днів знову почувете себе козаком.

Раптом обличчя підполковника трохи пожвавішало, і очі його розсікли темінь, що зібралася за ці місяці навколо очниць:

— А ви, Денисе Івановичу, не забули свої мавки?

— Мар'яни? — заграло самозадоволення на ситому обличчі агента.

— Мар'яни, загадкової мавки Поділля.

— «Все в жінці загадка, і все в жінці має одну розгадку: вона зветься вагітністю». Так сказав Заратустра,— продекламував Бараболя і розсіяв своїх кілька поганеньких «хи-хи».

— Надіюсь, у мавки до цього не дійшло,— погас погляд Погиби.

— Якраз у неї до цього й дійшло,— знову засміявся Бараболя.

— Невже ви правду говорите? — пожалів у думках ще одну зломлену брудом війни дівчину.

— Жінкам я говорю брехню, а про жінок розповідаю саму правду,— ще раз блиснув словом Бараболя і сам запишався своїм дотепом.— Скоро майнем разом на Україну, може, там і побачимо нашу мавку,— навіть не запитав, чи згоден підполковник нести шпигунську службу.

— Самі вирушимо?

— Поки що самі, але повноваження отримаєте від головного отамана. Особисто! Не здумайте лише звертатися до Юрка Тютюнника. Його на генеральському з'їзді в Тарнові обрали командуючим партизансько-повстансько-

---

¹ Грошовий знак в тисячу карбованців.

го штабу. Але пап головний отаман Тютюннику не довіряє, і їхня ворожнеча може пошкодити вам.

— Добре,— погодився Погиба, хоча він більше вірив у Тютюнника, аніж у Петлюру.

Тепер йому байдуже було до всього: табір до решти витравив в його душі попередні переконання. Він розумів, що зараз може служити не тільки Петлюрі, але й Бараболі, який одягнув і нагодував його. Була надія, що з часом розбереться у всьому і знайде найкращу стежку, а тепер можна йти і по тій, на яку посгавили його, аби тільки вона не звертала до страхіття табору.

* * *

Пізнього зимового вечора, коли в коридорах «Брістолю» стелилися на ніч приїжджі батьки й отамани, ад'ютант головного отамана Доценко провів Погибу в робочий кабінет Симона Петлюри. Головний отаман привітним усміхом зустрів свого підполковника.

— Радий вас бачити, радий вас бачити! — посадив збоку від себе гостя.— Наша боротьба і наше національне державне будівництво потребує таких творчих сил, які ви маєте од щедроти природи. Пам'ятаєте, як ви проникливо розкусили отого австрійського вискочку — Василя Вишиваного? — нахмурились короткуваті брови отамана.— Він тепер сидить у Відні і знову мріє про українське королівство. Блазень! На Україні ніколи не було королівства, навіть заможний хуторянин не захоче його, а от соціал-самостійники і на такий черв'як клюнули. Степаненко навіть сватає свою дочку за майбутнього короля. Ось хто, окрім більшовиків, посягає на святая святих національно-державної ідеї,— прорвалося в словах виховання духовної семінарії.

— Королівство — це повне безглуздя для України,— нарешті зміг вставити й своє слово Погиба.

Петлюра схвально трусонув поріділим чубом і вже спокійніше продовжував:

— Тепер нашу боротьбу, поки не викристалізувалися в головах українського дядька думки більшовизму, треба настояти на міцному хмелю. Цим хмелем будуть такі люди, як ви. Сьогодні від начальника канцелярії папа Виговського ви отримаєте мій мандат. Призначаю вас отаманом чотирьох важливих повітів Поділля. Поруч з вами будуть діяти Гальчевський, Шепель, Бараболя і Головань.

— Спасибі, пане головний отаман,— підвівся Погиба.

— Бажаю вам успіху. Готуйте все до повстання, беріть під нагляд залізниці й мости, а весною я прийду до вас із нашим і польським військом. Прошу вас, де не будете, звернути увагу на корисні копалини. На Україні за всяку ціну треба знайти нафту. Нафта — це кров землі і наша перемога! — вдарив кулаком по столі і почав до краю красномовно розвивати і оголювати свою думку: — Нафта перемогла навіть німецьке триєдинство: вугілля, залізо і густе павутиння залізниць. Нафта є в Голландській Індії і на Малайських островах, в Пенсільванії і Каліфорнії, в Румунії і Баку, в Туреччині і Персії, в Алжирі і Марокко, на Мадагаскарі і в Новій Каледонії. То повинна вона бути і на Україні. Тоді Антанта розкриє нам свої золоті ворота, і ми будемо непереборні! Знаходьте, пане підполковнику, нашу нафту.

— Постараюсь,— відповів з уклопом і мимоволі подумав, що для королівства Вишиваного досить було українського вугілля й пшениці, а для існування отаманської республіки потрібно було ще знайти і нафту. В грудях Погиби прокинулася давня гіркота, але він одразу ж здушив її, бо ж після Вадовецького табору і дідькові підеш слугувати. Він збирається йти, але Петлюра ще на мить зупиняє його рукою:

— До речі, пане підполковнику, ви криптографію добре знаєте?

— Трохи вивчав.

— Коли щось забули, підучіться в Бараболі. Для зв'язку вам необхідно знати таємне письмо.

І в цей час неждано погасло світло в «Брістолі». Петлюра од несподіванки скрикнув, на всякий випадок одскочив од столу, бо хто зна, чи не підійме проти нього зброї пан підполковник.

Погиба згадав, як не раз головного отамана боляче мучив психоз змов, і з насолодою посміхнувся. Добре, що навколо було темно, як у домовині, і Петлюра не бачив посмішки підполковника.

XXXVIII

В омшанику таємниче тихо, пахне медом і тим зіллям, яке найбільше любить бджола. Старий Горицвіт обома руками обіймає вулик, припадає вухом до нього і починає говорити з комахою. Дмитрові цікаво і трохи лячно

від цієї розмови, бо дід говорить з бджолами, наче з людьми. Якесь він має чародійне слово, що допомагає вилітати раніш роям, щедро збирати жовтий віск і тлустий мед. В селі дехто діда зве чаклуном, але це брехня, бо він до церкви ходить і говорить, що бджоли — це сльози богоматері, а мед — божа роса, яка туманом переходить з місця на місце. З усякої квітки бере його крилата трудівниця, крім потайника і жита. Потайник затаїв свій мед, а жито для хлібороба солодше меду.

Ось дід кінчає свою тиху розмову і обертається до Дмитра:

— Берись, дитино, за цей вулик, та винесем його на часину у двір.

— Діду, а бджоли ж не загинуть? Ще ж холодно.

— В ледачого і в теплі загинуть. Зараз, дитино, починається переднівок у бджіл. За цей переднівок загибає їх, як і людей, більше, аніж за весь рік. А от викупаємо сонцем комаху — і поздоровшає вона.

Зачаївши дух, вони виносять перший вулик на подвір'я. Навколо під сонцем сліпуче іскряться сніги, крайці стріх парують і сочаться голубими краплинами, а на бузкові завзято розщебеталась вівсянка, повчаючи хлібороба: «Кинь сани, бери віз-з-з, кинь сани, бери віз-з-з!» Небо вже дихає білими весняними хмарами, а діброва аж очі вбирає фіалковою сишню, що тремтить, наче марево.

Подвір'я діда розчищене від снігу і притрушене сухим очеретом, щоб випущені бджоли, падаючи на землю, не застудились і не замерзли. І дивно бачити, як з розкритого вічка теплою хмаркою підіймається комаха, полощеться в сонячному повітрі, не зважаючи, що навколо мерехтять сніги.

Суворе обличчя діда проясняється, і він, мружачи очі, підіймає вгору бороду і підставляє добру усмішку під безрезневе сонце. Біля воріт зупиняються люди, здивовано поглядають на вулик, на бджоли і діда.

— Чаклує старий, — чує Дмитро.

Але ось обличчя діда хмуриється — це біля хвіртки зупиняється Іван Січкарь. І Дмитро чує, як старий з серцем шепоче:

— Сіль та печіна з поганими очима. Хто уроче — нех йому повилазять очі.

В Дмитра, коли він стрічається з Січкарем, звідкись під коліними береться холодок, і тоді хлопець пружипить

ногами, щоб збоку не видно було хвилювання, й натягується увесь, ладний знову зчепитися з дукачем.

Січка дивиться на бджоли, на старого і здивовано гукає:

— Діду, це ваші бджоли на спігу мед нагулюють?

— Аякже. Одні нагулюють мед, а інші — жир! — з серцем відповідає старий.

Люди сміються, а Січка удає, що йому не дошкуляють слова Горицвіта.

— Прожив старий увесь вік з бджолою, то й сам жалити почав.

— Твого жиру, Іване, не тільки бджола, а й шершень не проткне,— не обертаючись, говорить старий.

Бджоли облітались, і дід з Дмитром урочисто заносять вулики в омшаник — хай там постоять тижнів зо два, а потім їх зовсім можна буде повиставляти в затишок. Тоді старий Горицвіт обійде з хлібом, який першим саджали у піч, усю пасіку, окропить її колоссям з снопа, що в святвечір на покуті стояв, і знову скаже слово, після якого з вуликів не утікатимуть бджоли, а будугь збирати мед та віск.

— Ну, дитинко, зробили добре діло бджолі, а тепер подумаєм і про себе,— стає старий на поріг, наче роздумуючи, з чого б почати нову роботу. Але ось він прямує до катраги, і обоє з Дмитром оглядають плуг, борони, дерев'яний дряпак, що схожий на гусака. В нього надламана одна лапа, і Дмитро зразу ж береться виготовити нову. У неспокійного діда завжди знайдеться робота, усе він знає, усе кипить у його руках, і він по крапельці, непомітно, мов бджола, передає онуку те, що зібрав за довгий вік.

Дмитро охоче працює з дідом, охоче переймає його науку і з задоволенням їсть усякі чудернацькі приправлені страви, які готує старий. За цю зиму парубок якось витягнувся, став спокійнішим і по ночах не кликав тата. Він почав міцно спати і не чув, як світанками журливо просиджував над його узголів'ям старий Горицвіт.

Дмитро з кожним днем все більше ставав схожим на Тимофія. Не жалів старий у роботі Тимофія, а Дмитрові дозволяв спати до самого сходу сонця і гнівався на Докію, коли та швидко забирала до себе сина.

— Тату, як ви так полюбили Дмитра, переїжджайте до нас жити,— не раз говорила вдовиця.

Але старий тільки сердився:

— Отак би й переїхав! Завтра з мішечком! Потім не так тобі слово скажу, а ти собі повну пелену сліз натрусиш. Знаю по своїй: усі ви одним миром мазані, а я за словом до кишені не полізу.

— Це, тату, всі говорять,— усміхається Докія.

— І трясця їхній матері! Є такі: як не вкусиш, то і з місця не зрушиш. Заміж не думаєш виходити?

— І таке ви, тату, видумаєте,— аж слези виступлять на очах.

— От бач, і сердишся... Ти ж іще молода...

— Хай би мені і сімнадцять років було, хай би я зразу од вінця овдовіла, а на іншого і не глянула б.

— Знав Тимофій, на кому одружувався,— хитав спом своєї бороди і відвертався, щоб не бачила Докія, що і в нього очі не завжди бувають сухими...

Старий дивиться, як Дмитро уміло з окоренка майструє лапу, і втішається внуком — добре, що зараз є час для втіхи.

— Оце й не зоглянемося, Дмитре, як орати почнемо.

— Тільки запарує земля — то й на поле,— статечно відповідає парубчак, не випускаючи струга з рук.

— Думав, де будеш сіяти?

— Аякже. Пшеницю і ячмінь — в кадібці, а горох і гречку — на осичині. Там земля хоч і піскувата, а гречка повлнна б вродитись.

«По-господарськи»,— прикидає в голові старий, але внука не хвалить, лише хитає головою.

Над лісом уже ворухиться смеркання, темніють хмари, що зачепилися за верховіття дерев, перестають наспівувати зі стріхи краплини. Після вечері Дмитро прощається з дідом і йде додому, бо вже загостився отут. Під ногами співуче подзвонюють молоді крижинки, потріскує шершавий сніг, і сяйво далеких зірок тремтить на щойно затягнутих калюжах. Навколо, неначе гуси, біліють хати. Їм теж хочеться розмахнутись крильми і летіти назустріч своїй весні.

На сусідній вулиці обізвались задерикувати дівочі глоси:

Нема льоду, нема льоду,
Нема й переходу,
Коли тобі люба мила —
Бреди через воду.

А вже з Кіпдратового подвір'я злетіла друга веснянка:

На нашій вулиці
Дівчата чарівниці,
Закопали горщик каші
Посеред вулиці.

Закопали, закопали,
Ще й кілком забили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили.

Тільки закінчилася пісня, як почувся сміх і дівчата почали розбігатися, бо на вулиці справді з'явилися парубки, а ввечері на Поділлі не дозволено ніде стрічатися хлопцям і дівчатам, окрім хати.

Дорогу перебігає табунець дівчат, хтось помічає Дмитра, скрикує: «Ой, парубок»,— і всі з вереском раптом зникають за тинами.

«Сороки»,— посміхається Дмитро, і стає приємно, що його вже прийняли за парубка.

З подвір'я Ольги Підпригори радісно виходить Степан Кушпір. Він побачив Дмитра, швидко підійшов до нього, міцно стис за плечі:

— Здоров, Дмитре! О, який уже ти великий і гарний став! Парубок — та й годі!

— Який там парубок,— ніяковіє Дмитро.

— А в мене, Дмитре, велика радість! — аж сяє все обличчя Кушпіра.— Одружуюсь на Ользі. Чого їй самій бідувати? — кивнув головою на подвір'я.— Прийдеш на весілля? Боярином прошу. Прийдеш?

— Прийду.

— Запізно прийшло до мене щастя — за війною не до весілля було, але прийшло. Кращої пари, як Ольга, в світі не знайдеш,— довірливо, наче рівні, говорить Дмитрові.— Добре, що закінчилась війна, тепер і пожити можна. Скоро, хлопче, і твоя пора прийде! Найкраща пора у людини — кохання.

Дмитро чує, як прибуває од таких слів до обличчя гаряча кров. Кохання! Скільки він чув про нього від людей і в піснях. А яке ж воно насправді? Придивляється до сяйва зірок і знову з якимсь бептежним очікуванням прислухається до веснянки, що наближається до нього і сяє з березневої темені нерозгадалим дівочими очима.

ВЕЛИКА РІДНЯ

РОМАН-ХРОНІКА

Частина перша

НА НАШІЙ ЗЕМЛІ

I

Під першим громом розмерзається земля! Може, вопа, проростаючи імлистим паром, ще раніше викинула зі своїх грудей холод, але так говорить давнє повір'я, і йому вірять і старий Горицвіт, і Дмитро.

Ще раз ударив грім, іще раз насторожено запряли вухами пітні коні, і Дмитро зупинив їх посеред поля приторком руки.

В борозні випростується над чепігами шестерика зігнута постать старого, більшає його борода, що за останні роки місцями взялася жовтавою прозеленню. Зараз вона парубкові нагадує клубок осіннього диму, що зривається з купин підпаленого пирію. Старий Горицвіт виходить з борозни, спирається на істик і довгим поглядом дивиться на небо. На одній половині його закипають набухлі хмари, на другій — вогка голубінь просочується краплинами неясного мерехтіння. Ось сонце зовсім заховалося за тучі, і всі поля відразу перестали парувати.

На обличчі старого ледь-ледь ворухиться тінь прихованої урочистої посмішки, яку сторонпе око й не помітить. Але Дмитро знає, що зараз дід мовчки говорить з небом, хмарами і громом, просить на землю тихого дощу і парного тепла, від якого найкраще проростає насіння. Істик випадає з натруджених рук, вони тепер схожі на два корінці, бо робота і літа розчепірили загрубілі пальці, ніяк не сходяться вони до купи. Напевне, і бджола приймає дідові руки за корінці — з розгону падає на чорножилий зап'ясток і залишає па ньому сонячний слід підбілу чи вербового цвіту. Од цієї думки молоді верби з луку підбігли до парубка і затапцювали навколо нього.

Біля рухливого верховіття пеба спалахує блискавиця, її з розгону вганяє в ліси найміцніший удар грому, того, що з хмар витрушує дощ, а з глибини землі викидає гаддя. Старий Горицвіт дивиться на обліплена пилком бджолу й говорить сам до себе:

— От і дочекалися тієї години, коли бджола — за пергою, а гадюка — за отрутою.

— Кожному своє, — погоджується Дмитро. — З однієї квітки бджола бере мед, а змія отруту. Може, випрягти худобу — хай попасеться? (А верби з напатланим цвітом танцюють в очах).

— Випрягай, синку, випрягай, — підходить старий до волохатих, ще не вилинялих за зиму коней, дивиться на Карого, похитує головою: — Слабина, худорба, а пахи трясуться, мов драгли.

— А звідки ж йому сили та тіла набратися, коли в нього ребра війною покалічені? — показав Дмитро на запалий, у рубцях бік свого коня і почав скидати з нього вогуку упряж.

Старий поклав долоню на рубцьовану латку, яка западинкою виділялася біля паху, і кінь, наче згадавши за давнені болі, затрусився всією шкірою, а з руки діда злетіла бджола: не могла ж вона витрамити того міцного духу поту, якого й не помічають люди чорної землі. Дмитро провів очима комаху, що відважно несла в притьмарений світ свою крихітну грудочку перги.

Розпряжені коні зразу ж почали смачно вигризати молоду пирійку, а Дмитро звалив на плечі прядив'япу упряж і пішов за дідом до лісу. Тихий весняний дощ наздогнав їх біля самого узлісся. Парубок весело кинувся вперед, добіг до старої липи, яка вже, мов обнизана коралями, червоніла соковитими бруньками, і почав запихати упряж у дупло.

З сітки дощу виходить старий, з країв його бороди вже починають падати краплі. Він розв'язує торбу, дістає звідти підпалок, головку часнику і шматок старого, жовтого як віск сала, широкою пучкою хрестить їжу і, сидячи навпопівки, починає полуднувати, а Дмитро з підпалком і салом у руках іде в глибинь невеликого, дивом уцілілого лісу. Лежить він на межі трьох сіл, і жодне з них не милує його: кладе під сокиру. Під ногами парубка шелестить торішнє листя, золотіють в'язочки первоцвітових ключів, синіють суцвіття рясту — зараз вони здаються витканими з весняних краплин дощу.

Незабаром за голими деревами побільшали сизі димчасті шматки неба, яскравіше стало видно, як сліпуче галуззя блискавиці вліталося в дощ і згасало в ньому. Після роботи приємно відпочивало тіло, дощ не заважав, а веселив його, і несподівана усмішка з'являлася на парубочому обличчі, коли якась краплина лоскотно падала за комір і котилася по спині.

Дмитро виходить на самий край лісу і лише тепер помічає біля масної дороги самотню жіночу постать. Тоненька, мов горсточка конопель, молодиця і в дощ гнеться пад лопатою, босою ногою заганяє її в напівзотлілу стерню і з силою вивертає глизявий чорнозем, на який одразу ж падають краплі дощу, і тому здається, що свіжо-скопана земля покривається сльозами. І невеселе обличчя жінки здається заплаканим. Над її похилою головою пробивається відпар — видно, добре угрілася, перекопуючи свою четвертинку. Молодиця почула кроки, обернула голову, і парубок назавжди запам'ятав на вузькому обличчі розгонисті великі брови і сумні очі під ними, острах забився, затремтів у них, але його відразу ж розмила п'якова, по-дівочому соромлива усмішка. Дмитро поздоровкався, почув тиху відповідь і не знав, що далі сказати. Жінка сперлась ліктем на держак і занепокоєно поглядала довкола.

— Ви не заблудились? — нарешті запитала Дмитра, знову натискаючи вузькуватою ногою на лопату.

— Ні. Тут, за лісом, я з дідом орю.

— Це так гарно — орати свою землю, — якось благо-війно сказала і повернула бровами, в яких скапував дощ.

І зачудувався Дмитро її словом, її зболілими очима, її сумовитою вродою.

«Хто ж ти?» — і стояв незрушно, не знаючи, що казати, що робити.

Вдарив грім, і молодиця здригнулась над лискучим від рук держалном, а потім посміхнулась:

— Все боюсь, щоб громовиця в лопату не вдарила. Гримне, а в мене серце вискакує з грудей.

— То кидайте цю роботу. Де ж воно видано в таку годину? Простудитесь!

— Не можу, голубчику: треба ж щось, як і люди, кинути в святу землю.

— Довго ж вам доведеться її копати, — з співчуттям похитав головою.

— Довго,— витерла рукавом з чола краплину дощу й поту, більш приязно подивилась на парубка.

— Нема худоби?

— Нема! Тільки чужим людям погонич росте,— кивнула головою на ліс.

І Дмитро під березою побачив певеличку постать хлопчика років двох-трьох. У великому, насунутому на очі картузі він більше скидався на гриба, аніж на майбутнього погонича. Дмитро обережно взяв з рук молодиці держално і почав копати, промовляючи словами діда:

— Скопай мілко, посій рідко, то вродить дідько. Чи не так, жінко добра?

— Цю примовку і я знаю,— повела незвичними бровами.— А що зробиш, коли й за свою кривну працю не можеш тепер допроситись плуга? Робила, робила я одному,— годовщину відробляла,— а дійшло до оранки, тільки сміється: «Вдовин плуг до благовіщенського тижня не оре».

— Ви вже вдова? — здивувався Дмитро, бо жінці не можна було дати більше двадцяти років.

Молодиця одразу почервоніла, зніяковіла, усім єством поривалась сказати «его ж», але перемогла себе, одвела погляд від парубка і глухо промовила:

— Гірше вдови, гірше...

І Дмитро більше нічого не питав її. Він з силою заглиблював лопату, вивертав землю, а всередині неспокійно і тоскно ворушились думки про цю скорботну жінку. І досі чужі болі одразу тривожили його, лягали, мов на відкрите серце, хоча зовні вся парубоча постать, здавалось, ніби притьмарена, замкнута нелегкою землею.

— Досить уже, підвередитесь,— жінка з внутрішнім побоюванням і вдячністю кілька разів зупиняла парубка, але він довго не віддавав їй заліплена лопату.

З лісу підійшов теж великобровий хлопчик, недовірливо подивився на парубка і не промовив ні слова. Дмитро хотів пожартувати з ним, насунути картуз на очі, але дитя відступило від нього, промовивши тільки одне слово:

— Гетьте! — і повним гідності рухом відвело від себе Дмитрову руку.

— Хіба так можна, Павлику,— припала до хлопчика мати.— Дядя хороший, він помагає нам.

Дитина ще раз подивилася на дядю, наче звіряючи, а чи справді він хороший, і відвернулася від нього.

— Не дивуйте, дикуватий він у мене, без батька росте,— ніяково посміхнулась жінка, вихопила з парубочих рук лопату й почала пригипатись і випростуватись над нею.

Дмитро ще якусь хвилюнку постояв між матір'ю і дитиною, попрощався і попрямував до діброви. Біля узлісся, обходячи свіжу калюжу, він оглянувся і в димчастій намітці дощу побачив матір і дитину. І чогось невимовний жаль стиснув його серце. В цей час ударив грім, над держалном затремтіла худенька, злиднями й горем витіпана постать. А йому здалося, що над лопатою тремтіло життя молодіці. Життя! А що воно, крім скорботи і злиднів, наважило жінці? І аж побачив оті пекельні ваги, яких і громи не розбили.

На дорозі м'яко загудів кований віз, потім у калюжі захлюпали колеса і кінські ноги. Дмитро пізнав попівські копні, якими правив завзятий і непосидючий Варивон Очерет, а позад нього сидів непроникний у своїй чорноті отець Миколай. Ось він щось гиркнув наймитові, той тирукнув, підвода зупинилась, і піп, розколихуючи темінь рясн і камилавки, почав обережно спускатися на землю, а потім пішов до лісу. Коли він зник за деревами, Варивон змовницьки підморгнув Дмитрові волохатою бровою і пизько, точнісінько як їхній дячок, загугнявив:

— Господи помо-о-о-лимся!

Дмитро засміявся, підійшов до парубка.

— Куди твій подався? — кивнув головою на ліс.

— На те місце, де колись стояв скиток пустельника, який проводив увесь час у молитві, пості і мовчанці. Або як наш батюшка говорять: «Жив святий пустельник на семенах і овочах, від землі ростущих, питів же було — вода», — побожно підвів очі догори і знову розсміявся.

— Ох і насобачився ж ти від попа язиком грати,— пирхнув Дмитро.

— Біля кого потрешся, від того, значить, і наберешся,— смиренно відповів Варивон.— Колись, у давні часи, каже батюшка, сюди навіть з далеких країв приходили люди на прощу, а богослужби правили монахи у виставних ризах з дарів московських і молдавських господарів. А тепер на цьому місці стоїть лише криничка і хрест. От коли по дорозі, то й завертає наш помолитись над праведною водою. А ти що тут робиш?

— Орю з дідом за лісом.

— А може, до ворожбитки залицяєшся?

— До якої ворожбитки?

— До Мар'яни, он тої, що перекопує, значить, свою четвертинку,— повів очима в бік молодиці.

— Так вона ворожбитка? — неприємне здивування розходилося по обличчю парубка.

— Знає толк у травах. Колись мій батько на ладан дихав, а вона дала йому настойки на якомусь корені — і пішов старий через тиждень з ціпом по чужих клунях.

— Справді?

— Хрест на мені. Як не боїшся, підкотися до неї: вона і в біді вроди не згубила.

— І шептати вміє?

— Ні, цим не грішить. Коли хтось приходить з хворобою, яку не може вилікувати, одразу до лікаря посилає. Це не паша Боцюниха, яка над живим і мертвим шепче замови.

— Так чого ж вона, Мар'яна, з таким ремеслом копає свою четвертинку?

— Бо не вміє правити за свої ліки. Інша очі видерла б, а ця хоч бідить, а більше за спасибі старається. Змалку її затуркав один дукач, то вона й досі схожа на велику дитину... О, здається, мій чорт, чи то пак святий, іде,— побачив за деревами чорну рясу попа, заверетенився, затрусив чуприною.— Бувай, куме.

— Сам ти кум! — блиснув очима Дмитро і швидко пішов до лісу, щоб не цілувати попові руку.

II

Вночі Дмитрові наснилася оранка, і ліс, і четвертинка поля Мар'яни, і маленький Павлик, і велика лопата, над якою під вітром тремтіла одежа й життя молодиці. Він і в сні хотів допомогти жінці, щось сказав до неї, але в цей час почув голос матері:

— Дмитре, тобі щось верзеться? Ляж на бік.

Він підвівся на лікті. У вікнах, виброджуючи з туману, вже трепетав світанок і відблиски вогню од печі. На порозі стояв розкішний в своєму гарячому пір'ї півень і солодко кохкав над строкатим колом курей, що вовтузились у сінях. Зараз він був до самого різьбленого гребеня налитий благодіянням і любощами.

Парубок скочив на долівку, почав швидко вдягатися. Він сьогодні мав сам доорати недооране і задряпувати поле, на якому у вербну неділю думав посіяти горох, а на Гликерю-гречкосійку — майову гречку. Правда, якщо

весна буде тепла, він кине гречку в землю і раніше, бо повір'я повір'ям, а й свою голову треба мати на плечах. Недарма ж він і в книжечки заглядає, і в сільраду заходить, коли приїжджає агроном.

Надворі ще не сходило сонце, але, видко, вже наближалось воно до самого краю землі, бо на м'якому дрібнохмарному небі, поверх червоних смуг, круглими зайчиками широко розкочувалось ранкове різнобарв'я. Дмитро, приминаючи верзунами химерно наточені черв'яком крупики землі, іде до катраги, дужими руками підіймає над головою дряпака, несе його до воза, де ще з учорашнього дня лежить старенький протертий шестеричок. Уже б не гріх і нового плужка дістати, але в хазяйстві ще стільки дірок, що не всі залатаєш відразу. Однак сякий-такий реманент придбав, навіть доброї юхти на чоботи купив, хоч і обійшлася вона в двадцять п'ять пудів жита. Що воно тільки робиться з цінами! До краму, ременю і заліза не докупишся, а пашня копійки тягне. Недарма сам Петровський говорив, що до села треба обернутися не тільки обличчям, а й чобітьми, бо воно лише на великі свята, та й то не все, вилазить з грубого полотна.

Після сніданку Дмитро віїжджає на поле. Шляхом його обганяє в старій аж почервонілій од років кирейчині Мирон Підпригора, який оце нещодавно на стрітенському ярмаркові купив пару кобилок. Хоч і не раз підсміюється з його скупості брат Олександр, але йому ще далеко до коней, а Мирон їде на своїх, мов пан.

— Дядьку, скільки дали за своїх машок? — гукає Дмитро.

— Усі гроші! — певдоволено викидає з-під вусів Мирон Петрович: не любить, коли шпигають, що в нього обидві кобилки. А приведуть вони лошат — всякий побачить, що Мирон справжній господар. Правда, він сам у душі знає, чого довелося обійтися без коня: машини дешевше коштували, але це не дає права усякому вилупку насміхатися з нього.

Він похмуро цьвохнув батогом, а тим часом Дмитро значуще переглянувся з Василюю, яка сиділа позад батька, і обоє засміялися.

— Чого зуби, мов на ярмарку, продаєш? — сердито обернувся Мирон до доньки. — Щось дочасно і в тебе вируюється в дуплянці?

— Вже й засміятись не можна, — безвинно подивилась на батька.

— Ще рано пересміюватись з парубками,— аж пастов-бурчилися вуса в Мирона.— Підрости трохи!

— Добре, тату, підросту,— спокійно погодилась Васи-лина, яка вже на очах ставала справжньою дівчиною, красивою взимку, звичайною в гарячу пору сільської ро-боти, коли смага тінявить уроду.

За селом від вогких лужків повіяло солодкою гіркува-тістю вербового цвіту й кори, а за лужками виразно ру-хались під високим небом дрібні постаті людей і копей. Між хмарами бавилось у жмурки сонце: коли воно ви-скакувало на чисте плесо, тоді по золотистій рівнині гус-то пливли тіні розкришених хмар, здавалось, що по всій землі безшумно ішов льодохід. І Дмитрові чогось без причини стало радісно. Хоч у думках його була якась неясність, проте очі виразно бачили всю до самого краю землю, і мандрівні промені на ній, і самотні, ще чорні дерева, і голубі діброви, і вогкі хрести весняних доріг.

Він з охотою працював до пізнього полудня, потім дав перепочити підкучерявленій потом худобі, перекусив у борозенці, порозмовляв у душі над задряпакованим по-лем та й поїхав не додому, а до тієї четвертинки поля, де вчора тремтіла над лопатою тонесепька постать Мар'яни. Коли б його запитали, чому він вирішив допомог-ти жінці, не знав би, що їй відповісти. Напевне, тут бу-ла не тільки одна жалість, але й потаємна віра: коли зробиш добре діло, то їй до тебе милостивою буде доля.

Мар'яна й сьогодні копала свою четвертинку, а понад дорогою ганявся за метеликом її синок. Жінка злякано поглянула на Дмитра, посміхнулась і знову перелякала-ся, коли він зніс теліжку і плуг на її поле.

— Що ви хочете робити? — скрикнула, раптом поду-мавши, що в неї відбирають шматок її наділу, і в очах Мар'яни перемержувався страх і рішучість.

— Помогти вам, та ви не бійтесь — тільки допомогти,— посміхнувся їй.

— Запомогти? — здивувалась і не повірила вона.— Але я не маю чим заплатити.

— Ніякої мені плати не треба.

— Як же так? — б'ється педовіра в її очах і падбрів'ї.

— Просто, по-людськи. Подивився, як ви мучились учора,— і прямо серце заболіло.

— Та що ви?..

На мить у Мар'яни затіпалися уста, але одразу ж її об-личчя закам'яніло, а сполохапі очі покрижаніли. Дмитра

здивував і образив оцей холод. Що тільки хурделиться під твоїми косами?

— Ви поганяти вмiєте? — не обертаючи голови, промовив і почав запрягати коні.

— Вмiю,— прямо несучи скам'янілу голову, вона взялася за повід і рівно повела коня серединою поля. Під лемешем захрустіло коріння бур'янів.

В настороженій мовчанці, без жодного слова, розорали вони четвертинку, і Дмитро вже навіть каявся, чого йому заманулося допомогти такій дичині. Коли востаннє пройшовся понад поясами запирієних меж, Дмитро повів коні до воза, а Мар'яні холоднувато пробубонів:

— Всього доброго вам. Сійте па здоров'я, та хай вас хліб па ноги поставить.

Мар'яна зупинилась перед парубком, оторопіло глянула отими очима, що сполохано чаїлись під важкими бровами.

— Господи, невже ви мені так виорали поле?

Дмитро здвигнув плечима і почав укладати плуг. І тоді обличчя молодиці просвітилося жалісним усміхом.

— Простіть мені, дурній бабі. Ще й досі не віриться. То хоч повечеряйте в мене.

— Спасибі. Мені вже час додому.

Але тепер Мар'яну мов хто підмінив: з обличчя її зішов холод, очі заіскрилися благанням, і вона ладна була розплакатись, щоб Дмитро повечеряв у неї. І парубок, ніяковіючи, посадив позад себе матір та сина й поїхав уже темною дорогою, у вибоїнах якої весь час хлюпотіла і зітхала вода.

Край села на піскуватому неужитку самотньо стояла невеличка обхідчаста¹ хатина, круг неї тулилося з десяток вишеньок, на яких вместилися на ніч кури. Оце й усе господарство молодиці, але вона була задоволена й цим, бо мала для себе й дитини свій куток і свою десятину землі, а це вже, чуєте, не те, що під чужим тинном умирати.

В хаті Мар'яни з кожного кутка проглядає охайність і убозтво. На вбитих у долівку стовпчиках стоїть вузенький стіл, над образами замість рушників звисають пучки різних трав, свіжоошкрябані лавки сяють всіма прожилками, комин розмальований квітами, але біля стін нема ні ліжка, ні скрині.

---

¹ Хата без прибудов та інших будівель.

— А де ж ви спите? — мимоволі вирвалось у Дмитра.

— На печі,— безжурно відповіла Мар'яна. Вона вибігла в сіни і проворно по драбині залопотіла босими ногами на горнище. Звідти в фартушині внісла для коней завівсюженого вівса, потім запалила під комином тріски і незабаром подала на стіл яєчню, хліб, огірки і пів-ока горілки, яку тримала для орача. Молодиця налила чарку Дмитрові, а потім і собі, покуштувавши рідипу, затрусилася всім тілом, але вечеряти не сіла. І лише коли Дмитро сказав: «Тоді я теж не буду»,— вона опустилась на лаву.

Тепер її обличчя мінилось рум'янцями, радістю і своєрідною красою. Коли ж Дмитро ненароком торкнувся її руки, вона зібралась у грудочку, і знову в очах майнув страшний переляк. Дмитро не зрозумів, що Мар'яна, повіривши йому, злякалась, що й він може заподіяти їй кривду.

Після вечері парубок подякував господині, попрощався з нею і Павликом і, згинаючись у дверях, вийшов на подвір'ячко, над яким владарював повнолиций місяць. І чогось аж зітхнув хлопець.

— Спасибі вам, Дмитре,— ще раз подякувала йому Мар'яна біля воза.

— Ростіть великою,— відповів жартома й навпомацки вискочив на полудрабок.

Мар'яна посміхнулась, негадано в очах її прокинулись і згасли зорі, а потім в дитячою довірливістю сказала йому:

— Спасибі, що запомогли. Я за вас, Дмитре, буду молитися.

— Не треба, Мар'яночко,— відповів, віддаляючись од неї.— Я вже в молитви наче не дуже вірю.

І знову оце тяжке прокляте «Мар'яночко», що згубило її молодість, що віддалило її від жорстокого села, що не для втіхи, а для людського поговору зродило безбатченка-сина, налило гіркими сльозами і болем усе її тендітне тіло. Вона бігцем, як од каменя, кинулась від цього слова до хати, притиснула до грудей Павлика, осипаючи його поцілунками і сльозами. А перед очима, наче в поганому сні, темно заколивалися клапті осіннього лісу, і очеретом критий курінь, над яким лісова грушка тримала вузлатий вінець гілок, і отой заволохачений облесник, спідничник, який мав стати її чоловіком, а став її безпросвітним горем.

— Ти чого, мамо?..— спросоння кліпнув Павлик віями і потягнувся до них рукою.

— Нічого, нічого, сину,— і вона теж потягнулась рукою до очей.

— То не плач, великі не повинні плакати,— сказав, розумуючи, і позіхнув. І це розумування хоч трохи, а полегшило материнський біль: таки і в неї росте господар...

III

Нюхом старого розвідника Денис Бараболя відчув, що органи ДПУ напали на його слід. Вже кілька днів тривожився він у глухих лісах, понад дорогами виходив ближче до прибузьких сіл, придивляючись, чи не йде звідти його загибель. Але тепер німували ліси — люди працювали в полях, і ніхто не проїжджав з квітками по хворост чи дрова, навіть лісокради притихли. Звірівши дороги, Бараболя повертав на лісові озера, що аж стогнали зараз від дикого птаства. Після першого пострілу блискавично, з переляканим свистом звивалися в небо чирки, на мить завмирили над самим плесом крижні, а лиски, допомагаючи собі крильми, з криком бігли по воді й зникали в прибережних заростях. А ти хляпай в озерце і хапай оте з кров'ю крило, що вже не злетить у пебо.

Він без радості приносив птицю до похмурого, з розбійницьким виразом обличчя лісника Шкаварлиги. Огрядний лісовик мовчки брав качки, по-вовчи, всім тулубом, обертався від свого дачника і йшов патрати худющу, завошивлену дичину, яку й господар, і дачник при горілці і меді найбільше любили з печеними яблуками. Після качатини Шкаварлига порався з посудом, а Бараболя знову котився в ліси стрічати те, що мучило його. А мучило тільки передчуття. У нього, мов у звіра, був розвинутий витончений інстинкт, і примхам його вірив Бараболя не менше, аніж строгим фактам.

Коли б хто засипався з однодумців, він уже знав би — адже про арешт свого зв'язківця дізнався на другий день і зразу ж подався пересидіти небезпечний час до Польщі. І там теж знайшлася нелегка робота. Йому було доручено послати в пекуття талановитого полковника, одного з найкращих штабістів Петлюри. Полковник багато знав, розумним був, і цього було досить, щоб Симоє Петлюра зненавидів його. Але полковник ще мав такі доку-

ментальні матеріали, які могли б похитнути віру навіть у фанатичних прихильників Петлюри. І цього найбільше боявся головний отаман, бо полковник ідейно уже відійшов од нього і невідомо, куди він міг прийти у теперішній непевний час, коли й частина еміграції захиталася поміж чужими богами і «Капіталом» Маркса. Але полковникові не довелося стати на інший шлях. В невеличкому гуцульському місті, куди він перед новою дорогою приїхав у військовий табір попрощатися з фронтowymi друзями, його було застрелено. В небіжчика зникли всі матеріали, а от гроші й добро залишились при ньому. І ця помилка дорого коштувала Бараболі, бо навіть у пресі з'явилися недвозначні натяки, що до вбивства полковника причетний головний отаман.

Очевидно й зараз доведеться тікати до нього. Але що він скаже: що передчуття погнало до Варшави? Ні, просто повезе зібрані матеріали, зажадає нових вказівок, подихає повітрям Європи, принюхається до її політичних вітрів. Ох ці криваві політичні вітри сьогодення. Навіть він зненавидів їх, коли довідався, чого приїжджав старий французький фельдмаршал Фердинанд Фош до маршала Пілсудського. У Варшаві фельдмаршал, маршал і головний отаман УНР Симон Петлюра склали таємний договір про напад на Україну. За цією угодою Правобережжя мало відійти панській Польщі, а Лівобережжя дістатися петлюрівцям, діяльність яких буде контролюватися французьким генштабом. То раніше Петлюра потаємно запродав Пілсудському Західну Україну, а тепер віддав Правобережжя. Більш того — він зобов'язався повернути шляхті усі маєтки, які вона мала на Лівобережжі, а залізниці віддати «під управління французьких спеціалістів». Де ж тоді та самостійність, про яку й досі трубить головний отаман і його охлялі на чужих харчах міністри? Ось такі маємо міжнародності, коли шинкують ними дрібні торговці. Але чогось притихло з новим походом? Чи щось інше маракують фельдмаршали і маршали. Чи не вистачило «грошової субвенції» головному отаману? Та цур із ними, коли недоля кружляє навколо тебе...

З туману найрізноманітніших догадок Бараболя сьогодні вже кілька разів зупиняється на одній: його міг виказати управитель культурного господарства цукроварні, в якого тепер працює помічником Омелян Круц'як. Дивно буває. Взимку, після закінчення цукроваріння,

управитель Остап Федоренко від Радянської влади отримав премію, і про нього написали в газеті, як про гарного господарника. І після цього засумував чоловік. Інший не знати як би радів, що в довір'я втерся, а цей тухтій, начинений сентиментальним українофільством, одразу зів'яв і почав уникати явок. Виходить, захитався між «Просвітою» і більшовизмом. Добре, що він, Бараболя, не розкрив перед ним Круп'яка, не сказав, що живе в Шкаварлиги, і явки призначав у лісі.

Денис Іванович знову повертається до хати лісника і тут бачить якогось парубка, що розмовляє з Шкаварлигою. Хлопець навіть не глянув на Бараболю і цим одразу насторожив його.

— Так у мене ж, теє, немає зараз підходящої роботи,— крутить в руках якогось папірця темновидий Шкаварлига.— Клепку ми зараз не тешемо, ліс не чистимо, стоси не складаємо.

— То, може, хоч яку-небудь знайдете? — благають блакитні очі парубка.

— Прямо не знаю, чого вас оцей робітземліс направляє сюди? — здвигає плечима лісник.— Що мені, зайців зараз будеш ловити?

— Як скажете, то й вловлю,— посміхається хлопець.

— Бач, який проворний,— добріє м'ясисте обличчя лісовика.— Візьму тебе на кілька день садити ліс.

— Спасибі, дядьку, й за це,— радіє хлопець.— Коли до вас приходити?

— Завтра ж і приходь. Грамотій?

— Розписатись як-небудь зумію.

— А сам звідки?

— З Луки Василівської.

— З Луки Василівської... Трифон Бабенко,— дивиться в папірець з робітземлісу Шкаварлига і повертає його парубкові.

Той з довгого рукава свитинки висовує забілу для робітника руку, і різні очі Бараболі весело і злісно схоплюють одну найстрашнішу деталь: зліва на середньому пальці правої руки біля нігтя виділяється ледь помітний горбок. Він буває тільки в тих людей, яким чимало доводиться писати. Ні, і на цей раз передчуття не підмануло. Парубок, насунувши на чоло похилисту шапку, радісно прощається з Шкаварлигою, виходить з хати, а Бараболя довго стежить за ним у вікно: чи не викаже він себе ще чимось, хоча б зайвою цікавістю. Але хлопець рівно

йде по тій дорозі, що справді веде до Луки Василівської.

— Вперше приходить до вас? — обертається до Шкаварлиги, коли на лісовій дорозі зникає самотня постать.

— Вперше.

— Раніше не доводилось бачити його?

— Ні.

— А багато Бабенків живе у Луці?

— Бабенків? — замислюється Шкаварлига. — Щось жодного не пригадую. Там одна половина Юрченків, друга — Столярів, а між ними затерлося кілька Навроцьких і Діденків, а Бабенків, убий, не згадаю. Може, теб, недавно хтось у приїми пристав.

— Може, й пристав, — двома загадковими усмішками береться округле обличчя Бараболі. Він за звичкою, як перед дорогою, сідає на лаву, ще якусь хвилину розмовляє з лісником, а спиною чує ходу невідомого хлопця, наче той карбує кроки не по дорозі, а по його спині. Потім Бараболя пам'яткими очима обводить лісникове житло й спішить до своєї невеличкої кімнати, підіймає з покутного косинця образ святої Ганни і дістає з-під нього кілька списаних цифрами аркушів і невеличкий червоний папірець військової секції офензивки, який всюди відкриває польські кордони. Оце і все, що Бараболя узяв із собою в дорогу, а лишив тут навіть чудесну мисливську рушницю: хай біля неї попочекають його.

Дачник, не прощаючись з господарем, виходить з кімнати і м'яко йде під захист весняних дерев, на яких великими смугами темніє непросохлий сік.

Досвідчений розвідник ніколи не повинен випробувати судьбу. Це було правилом Дениса Бараболі, але, озлоблений, він сьогодні вирішив порушити це правило, хоча б для того, щоб декому з його спільників не заманулося стати на шлях управителя культурного господарства. Він дорогою виважує свій план, і на його обличчя лягають то сумні, то хижуваті риси. Теж не позаздриш собі у цей непевний суєтний час, бо ж хіба тепер вгадаєш, чиї зорі вийдуть на небо?

Контора управителя стоїть над великим ставом, який тільки весною трохи веселить прибутна вода, а потім знову плесо чорніє від масних стоків цукроварні. Не раз Остап Федоренко сварився з дирекцією заводу, щоб повернути бруд у глибоку яругу, однак його думки мало кого обходили: господарники дивились на нього, як на

дивака, а однодумці по колишній «Просвіті» закидали, що він вислужується перед більшовиками.

— Не лізь поперед батька в пекло,— осмикували чоловіка.— Чи, може, бурякову медаль почеплять?

— Як будемо так господарювати, усі ставки переведемо.

— На наш вік стане.

Але Федоренко не заспокоївся. І от, зібравши великі матеріали про мертві ставки на Поділлі, він сьогодні пізнього вечора сів писати до центральної газети. Цю статтю вже можна було написати давно, але його до останнього часу невідступно мучила думка: чи має він право виступити в пресі, коли неждано зв'язався з брудом петлюрівського підпілля. Та кілька днів тому із цим було назавжди покінчено, його навіть не заарештували, не страхали, а лише по-людському поговорили, і він тепер переживав радісні години другого народження.

Десь далеко співали дівчата, і під їхні сумні голоси на чистий папір лягають нові рядки, лягає задумана краса спокійних ставків і клекоче обурення проти безгосподарності і гендлярів, таких, як Митрофан Созоненко, що спускають заореновані ставки і вибирають на торг усю до єдиної рибу. А от у ставку їхньої цукроварні не те що риби нема, а навіть жаби не кумкають.

Він ставить підпис під статтею, підіймає голову і неждано бачить у дверях присадкуватого Дениса Бараболю. Від несподіванки Остап здригнувся, й це викликало дві посмішки на дволикому обличчі Бараболі. І тільки тепер, не знати для чого, Федоренко догадується, для чого Бараболя запускає щетину: щоб не так кидалась у вічі дволикість обличчя.

— Як діла, Остапе? — Бараболя повільно, не спускаючи очей з управителя, підходить до столу.— Та ти сідій, сідай, не перед великим паном стоїш,— хижіє одне око, а друге посміхається.

Федоренко механічно сідає за стіл, напроти нього опускається на стілець Бараболя і зразу ж приголомшус його спокійно сказаними словами:

— Так ти, Остапе, думав, що в нас нікого нема в ДПУ?

— Нічого я не думав,— блідне Федоренко і тягнеться рукою до шиї.

— Нічого? — дивується Бараболя.— А я, коли прочи-

тав копію твого зізнання, грішним ділом гадав, що ти щось думав,— хижіє і друге око.

— Що ви хочете від мене? Що ви хочете? — підводиться Федоренко, але помах руки Бараболі знову опускає його в старосвітське крісло з ошкіреними паццями левів.

— Що ми хочемо від тебе? — роздумує Бараболя.— Тільки одного: щоб ти тепер покався і служив нашим і вашим. Щоб ти трохи розумнішим став,— ще в лісах Бараболя змінив своє перше рішення.

— Але я не можу цього зробити,— зовсім видає себе Федоренко, і на обличчі його, мов відбитки розчепірених лап, з'являються червоні плями.

— Та ти заспокойся, приморозь свою кров, бач, як розійшлася по лицях,— нахмурюється Бараболя і вибиває пальцями по столу морзянку.— Нерви тобі ще згодяться для більшого діла. Поговорим нарешті як мужчини. Поперше. Ти знаєш мою підпільну кличку?

— Ні, не мав честі знати.

— Але ти, напевне, і не раз чув її. Мене зовуть Апостолом Смерті.

— Так це ви?.. Боже мій...— Жах збільшує очі Федоренка. Перед ним у круговерті пролітають кілька страхотливих убивств, зв'язаних з ім'ям Апостола Смерті.

— Так, це я,— посміхається внутрішньою посмішкою.— Тепер, гадаю, розумієш, нема чого жартувати зі мною. На твій тяжкий гріх я, як член Вищої військової ради¹, кладу свою покуту: служи нам у них.

— Але я не можу,— видавлюється шепіт і завмирає біля самих уст Федоренка.

— Не можеш? Чому? — злішає Бараболя.

— Це ж треба роздвоїтись... Це ж треба... А я не можу.

— А я служу двом розвідкам, а буде треба — і до третьої пішов би. То, виходить, я гірший, аніж ти? Це для нашої України треба! Для України! Розумієш? — вбиває в душу, як цвяхи, розпечені слова.— Розумієш?

І Федоренко зрозумів. Переляк на його обличчі почав змінюватися обуренням, його м'якувата просвітянська душа хоч перед смертю потверділа:

— Служи хоч вію, хоч самому лудиперу, але не чіпай своїми диявольськими руками України. Ти хліб її

---

¹ Підпільна петлюрівська організація.

їсиш, ти кров її п'єш. Ти в двох розвідках торгуєш нею і ще думаєш, що ти людина? Ти послід щуриний, і більш нічого!

— А кому ж ти служив перед цим? — підвівся Бараболя.

— Я перед цим попав у сіті шайтана, але хоч перед смертю зумів їх порвати, щоб служити новій Україні! — і в цей час він побачив чорний отвір плескатога браунінга. І браунінг, і отвір його збільшувалися до неймовірних розмірів, відгороджуючи від усього світу життя людини.

«Оце вже й кінець,— плямами пішло світло в очах.— А я ж писав, що нема жаб у нашому ставку. Ось вона вилізла з мертвої води»,— і вже ніщо не врятує його. А дівчата співають у селі. Ні, то Україна співає...

І останній скрик його душі злився з пострілом. Федоренко осів над столом, на листок з його підписом упали рясні краплини крові.

Найсвятіше, найдорожче в житті майже завжди скріплюється кров'ю.

IV

І ось він по дорозі до чужих богів і Петлюри знов опинився на хуторі Веремія. Хутір за ці роки, здається, ще глибше осів у ніздрюватий торф'яник, а господар ще міцніше вrostав у землю, і тільки одні, ще без листу, осоками пристрасно зметнули свої руки до неба. Між осоками, ніби краплинки золотої роси, тремтіли зорі, і з гілки на гілку все вище підіймався місяць, втискаючи в кожний ставок мерехтливу доріжку. А чи стоїть ще той курінь, де так гарно з-під сполоху заясніли і звірилися йому очі Мар'яни?

Тепер Стратон Веремій володів тільки одним ставом — інші забрав райвиконком. Але коли чоловік має голову на плечах, можна прожити і при Совітах: Веремій в цього самого райвиконкому з торгів, набивши ціну, заорендував на дев'ять років свої плеса і вже по-вченому розводив звичайні й дзеркальні коропи та карасі, добре, що потрібні книжечки почали доходити і до хуторів. Вільна торгівля, декрет про концесії і оренду, заміна продрозверстки продподатком, нове виділення лісового фонду хліборобам вселило великі надії, що надалі все піде на зміцнення крепкого дядька, і тому Веремій менше, аніж ду-

мав Бараболя, журився за відрізаною землею. Він по-своєму розуміє пову політику.

— Минувся час воєнного комунізму, починається пора селянської власності. А це той стовп, на якому і земля, і людина тримаються,— підводив угору могутні руки, в зморшках яких осів кислуватий ґрунт ставкових днищ.

— Це вам тільки губи помазали скоромом, а сало будуть їсти комісари,— підсміюється Бараболя, любуючись з вікна місячною стежкою.

Веремій допиває чарку ядухи, теж дивиться на став, де полощеться місяць, і змінює розмову.

— Отакі в мене тепер коропи, як цей місяць, навіть ще більші будуть.

— Помішався мій старий на рибі й ставках,— подав затлустіла Вереміїха на стіл смажені карасі.— Вже волос висипається з голови, а в голові одні карасі плавають.

— Дурна баба,— не сердячись, говорить хуторянин.— Мої ставки пережили Олександра й Миколу, Керенського й Скоропадського, то, дасть бог, переживуть і Троцького. Чи він, Денисе, насправді, як подежують, стоїть за капітал?.. Тоді добре було б, якби він пересилив і зовсім змінив політику.

— І оце б ти хотів, щоб нами нехрист правив? — обурюється богомільна господиця.

— А це не твого, бабського, ума діло. Македонський теж був нехрист, а звався Олександром, як православний цар. То помітаєш, що таке політика?

— Ти хоч кому своїм гайдалаканням заб'єш баки,— сердито збирає в оборку обведені жовтим пружком губи.

— Тільки одній тобі й досі не можу. Чи не пора вже й на піч декому завалитися? Давно вона скучає за твоєю вагою.— І звертається до Бараболі:— Маю таку зимну молодницю, що ніколи б не розлучалася з лежанкою.

Жінка з масними полумисками вискакує з кімнати, де навіки вселився дух торф'яників і риби, а чоловік проводить її презирливо скривленими устами. Він любить поговорити з людьми, які розбираються в політиці, вміє і сам докинути кругле словечко. Дарма що живе на хуторі, а знає, що робиться в усіх околишніх селах, в міру лає більшовиків, але і за них якимось можна прожити, аби лише замість робітничо-селянської влади зробили селянсько-робітничу і встановили миколаївські ціни, особливо на крам і взуття, бо тепер паршивий швець-чоботодавець за одні чоботи піввоза зерна бере. То хіба це ціна?

— Вони вам встановлять такі ціни, що й штанів побудетесь,— знову підсміюється Бараболя.— Піддобрившись орендою, а дядьки вже й вуха розвісили: впряглись у господарство, аж шкура тріщить.

— Хай краще тріщить, аніж з голоду роздувається,— відрізує Веремій.

— Поманили бубликом, а петлею стиснуть,— почував, як на обличчі під сміхом починає пробиватися злість.

— Не може такого бути,— зупиняє повільно волові очі на круглому обличчі Бараболі.

— Чому так думаєте?

— Дуже просто. Придивися, Деспесе, яким тепер стає село. Хто от-от стане паном у ньому? Середняк зробиться паном села. Пам'ятаєш, як у картах козирною шісткою підмінюють туза, що світить? Отаку шістку тепер схопив середняк і зразу ж потягнувся до багатства. Вслід за ним не схоче в злиднях сидіти й бідняк. Уже в нас немало є комнезамів, що на коні й реманент стягнулися. А це ж усе люди, яких нова влада на ноги землею поставила. То що за інтерес тепер їм на шию накидати петлю? Такого інтересу не бачу.

Бараболя чує в голосі Веремія приховані ноти переможця і вдавано зітхає.

— Коли б воно так і надалі було, коли б на селянський вітряк віяв лише сьогоднішній вітер. Але цей вітер вони звуть відступом. А от коли більшовики від однієї крайності, як вони вміють, метнуться до другої, коли їхній вітер не відступом, а справжньою комунією повіє,— підрівняє вона багатого з голим, тоді і розумний стане дурним.

— А комунія може підрівняти,— посмутнівши, погодився Веремій, згадуючи двадцятий рік.— Та, іще один бог знає, як воно буде.— Він одразу нахмурився, встав з-за столу і мовчки повів гостя ночувати в столярню.

Нахмурився в самоті й Бараболя: не надіявся почути від Веремія таких думок, але розумів, що чимало правди було в словах хуторянина. Село оживало, виривалося з лещат голоду й злиднів, а головне — більшовики йому дали не тільки землю, але й надії, а це було найстрашніше для Бараболі. Дядькові не надокучила Радянська влада, як на це сподівались і Врангель, і Петлюра, а найбільше берлінський центр хліборобів-державників. Вони й досі думають, що колишні наймити не впораються самі з землею, охлянуть і здичавіють без економій, от-от піді-

ймуть повстання проти більшовизму і запросять до себе колишніх землевласників: прийдіть і правте нами. До чого примітивне кредо, але ним живе не тільки українська, але й частина російської еміграції, колишні відомі діячі, імена яких не сходили колись зі сторінок преси.

Напружуючи пам'ять, він з презирством згадує рядки, які і його були вразили:

Они пройдут — расплавленные годы
Народных бурь и мятежей,
Вчерашний раб, уставший от свободы,
Возропщет, требуя цепей.
Построит вновь казармы и остроги,
Воздвигнет сломанный престол,
А сам уйдет молчать в свою берлогу,
Работать на полях, как вол.

Тільки розріджений розум аристократичного холуя міг придумати отаку нікчемність. Так, учорашній раб, як віл, працює на полях, та працює для себе. Парадокс, але більшовики селянською власністю зміцнили свій вплив на селі. Краще б вони насаджували радгоспи, комуни, і вчорашній раб повернувся б спиною до революції... А де ж тепер та рабиня, що Мар'яною звалась? Про це не наважився запитати у Веремія, а той сам не догадався хоча б словом обмовитися про дівчину з великими бровами і маленькими, вогнем налитими грудьми. От іще б позорювати з нею, коли не вийшла вона заміж... Скільки він мав краль і втішниць, та ні від кого не було такої відради, і довіри, і віри, як од цієї сумовитої наймички з очима і бровами чарівниці. За її сполоханість, переляк і незайманість можна було б віддати усе життя, аби воно вив'язалось на життя, а не на перекотиполе. Господи, а як зітхали, боячись його, її зіщулені перса. Є таки ще святість на світі, та гріховність щодення, певне, задушить і її... Тільки ж ким тоді станемо ми, чоловіки?.. «За гріхи молодості карає бог старі кості», — згадав стару мудрість, і одразу мерзлякуватість огортає його.

Бараболя задмухує світло, за звичкою, припадає до вікон, придивляється до темних, оббризканих місяцем дерев, а перед ним випливають інші дерева, і той курінь, і та дівчина з наполоханими очима, в які раптом увійшло кохання.

Як воно неждано змінило Мар'яну, як з невідомих потайників прибувала краса до її вузькуватого обличчя, як

радісно при зустрічах тремтіло чорнокрилля брів, як вся вона трепетно горнулась до нього, лише почувши єдине слово «Мар'яночка». Яка віковична довіра жила в її тендітному тілі, начеб вона ніколи й не чула про тих обмапутих безталанниць, що несли на руках дитину не як щастя, а як важкий гріх.

Віп зібрав уєдино шматки життя кількох отаких безщасниць і чи не вперше після давньої втечі з хутора відчув свою провину перед Мар'яною. Йому стало жаль її, але чогось було жаль і себе. Бо що в житті його було, окрім злоби, потаємності і вбивств? А вже й старість скоро загляне у вічі...

Вранці Бараболя ще не встиг умитися, як біля саду почув знайомий жіночий голос, його перебив густий бас Веремія:

— Грошей не хочу з тебе, на одробіток прийдеш. А горох чистий, мов перемитий.

— Спасибі, прийду, коли скажете,— знову забринів жіночий голос, і на подвір'ї затихло.

Бараболя, затаївши подих, обережно відчинив двері столярні і вже за ворітьми побачив тоненьку босоногу постать Мар'яни з пошивкою за плечима.

Тіні придорожніх дерев і кружалка раннього сонця замерехтіли на старенькій блузці Мар'яни, і вона одразу звикла за високим тинном. Скрадаючись, Бараболя вискочив на подвір'я, припав до воріт, чуючи, як притиснуте до дерева б'ється його стривожене серце.

Вулицею, трохи нахиливши плечі, ішла та жінка, з якою б він посоромився бути поміж людьми, але яку, здається, любив на самоті. Почуття любові, чи щось близьке до нього, прийшло після незабутньої ночі в курені, коли він з подивом, радістю і навіть ніяковістю довідався, що Мар'яна дівчина.

До цього часу він не знав дівчат, і от така дичина, яка виросла в бруді чужої роботи, поміж черствими і озлобленими людьми, зберегла своє дівоцтво для нього. Вона повірила його м'якому слову, повірила обіцянкам, що одружиться на ній, і заплатила за свою віру дівоцтвом.

Плід, не сумнівався, вона зуміла вигнати своїм зіллям, ну, а за довірливість поносить синяки від якогось злидаря, поплаче в медові ночі і постарається якнайменше згадувати свої молоді літа і дівочі вечори, коли на стернях так медвяно пахли скошені гречки, вони й зараз так запахли йому, ніби давній час повернувся до нього.

Тонка, мов прокреслена в сині, постать Мар'яни дедалі більше віддалялась, а до нього стікалися далекі спогади, і знову, дарма що не бачить навіть обличчя Мар'яни, народжуються неспокій і пристрасть.

— На кого це задивився? Доброго ранку. На ту лахмітницю, яка від снігу до снігу босою розкошує, бо ж гола, наче кістка,— підходить до воріт Вереміїха і підкладає плетиво рук під широкі розгодовані груди.

— Пізнаю: здається, ваша Мар'яна пішла?

— Дідькова, а не наша! — в голосі Вереміїхи шипить гостра неприязнь.— Оця ж довжниця, хвойда одержала в революцію десятину землі і зараз же вибралася зі своїм животом у землянку. Від кого тільки нажила його?

— В Мар'яни є дитина? — гостро зирнув на озлоблене обличчя багачки.

— Байстриук, а не дитина. Наробила, чоловіче добрий, непотрібниця сорому і собі, і нам.

— А чого ж вам?

— Бо і досі грішу в думках на чоловіка, чи не від нього зачереватіла Мар'яна,— з осторогою зирнула па будинок.

— Та що ви? — здивувався і невесело розсміявся Бараболя.— Він за рибою і ставами світу не бачить.

— Це я теж знаю, а все одно не вірю, як він мені колись. Мовчу, а не вірю.

— Тоді повірте,— стишив голос.— Я знаю, хто батько Мар'яниної дитини.

— Дорогенький, невже знаєш? — побільшали і повеселішали цибулькуваті, з дрібними зіницями очі Вереміїхи.

— Знаю, а більше нічого не допитуйтеся.

— Ну, спасибі й на цьому, спасибі, дорогенький, дали полегкість душі,— радісно закрутилася біля воріт.— Що тобі на снідання зготувати? Може, курці голову скрутити?.. Це ж така радість...

Широкоперса Вереміїха усміхнено поглянула на ворота, по-качиному подалася ловити курку, а Бараболя ще довго дивився, як меншала на дорозі Мар'яна, як над її головою уже ставали білі хмари.

V

Перед хаткою самотньо біліють свіжі, ще з соком ворота і хвіртка, від них навколо городу має піти огорожа, але поки що замість неї чорніє лише кілька ямок для

стовпів. На хаті в гнізді клекоче лелека, а на призьбі сидить босоного дитинча, бавиться з щеням і щось говорить само з собою.

«Невже це його син?»

Бараболя спирається на вогкі від соку ворота, поглядає то на дитя, то на відчинені двері хати і знову чує, як у хресті воріт обзивається стукіт його серця. Незбагпенне збентеження і незвичний страх обростають, ворухаються навколо нього. Невже і в ньому не згинули септументи?

Він вдруге за ці дні випробовує свою долю. Це безглуздя — прийти після свіжого вбивства до людини, яку ти тяжко обдурив, якій знівечив молодість і життя, але інакше він не міг. «Виходить, не ти володієш собою, а коріння твоє. Хоча яке в перекотиполя коріння?» — з жалем подумав про свою непевну долю.

Неспокій, невідоме дитинча, сила давнини і пристрасті привели, ні, погнали до цих воріт, де він зупинився, мов полохливий старець. Що подумали б, що сказали б про нього однодумці, аби дізнались, як він дав за ці дні волю почуттям, вони не пізнали б дій і холодного почерку Апостола Смерті. Це прізвисько, дане йому Погибою, памертво прилипло до нього, і навіть сам головний отаман залишився задоволений ним. І от він, Апостол Смерті, стоїть перед простими хрещатими ворітцями, мов перед судною брамою, хоче і боїться підійти до свого сина.

Дитинча помічає незнайомого чоловіка, замовкає, спідлоба дивиться на нього, а щеня кидається до воріт і, припадаючи чорною головою до підворітні, мов заведене, починає дзявкати, з-під коротких оксамитних губ його вибивається веселий пружок зубів, і тому здається, що собаченя одноразово гавкає і сміється. Бараболя прицмокує до нього, поглядає на двері, але звідти ніхто не виходить. Може, поки не пізно, повернути від цих самотніх воріт, від цього незагородженого клаптика страждань і надій, від цієї дитини, що має стати ворогом батька? Але це перша його дитина, яку він бачить. Може, десь ще бігають по землі його нащадки, та він нічого не знає про них, як і вони про нього, — заглядає в туман перетлілих років. Та що ти побачиш у цьому тумані?

Він минає ворота і під сміх та дзявкання собачки підходить до хатинки, обмацує очима шибки, але ніщо не колишеться в них. Ось він стає насупроти своєї дитини, різними очима оглядає її бліде обличчя, на якому темні-

ють великі, мов у матері, брови, сумують полохливі, з райдужним мигтінням, очі. Бараболя на всій постаті сина шукає своїх рис, але не знаходить їх і мимоволі вітхає. Якийсь час вони мовчки дивляться один на одного.

— Добрий день, сину,— нарешті простягає руку. І це слово «сину» дрожем проймає тіло, і він з неясним каяттям чує гріховність його, яка повзе від спини до ніг.

— Доброго здоров'я,— недовірливо відповідає дитя, але не простягає руки і відступає крок назад, до потрісканої, в підкучерявленою корою вишеньки.

— Як тебе звати, сину?

— Павлом Чугаєм,— не дивлячись на чоловіка, пригинає гілку і дивиться на вузлик бруньок.

Значить, не дала Мар'яна дитині батьківського прізвища. Що ж, може, так і краще, хоч на деякий час, та все ще може перемінитись у світі. Хоча — навряд.

— Де ж твоя мама?

— Пішли сіяти горох,— спідлоба дивиться на нього син, випускає з рук гілку, і вона своїм дрожем прокреслює віддаль між батьком і сином.

— А батько в тебе є?

— Ні, нема. Вони померли,— тьмариться райдужне мигтіння в очах дитини.

— Хто це тобі сказав? — здригнувся Бараболя.

— Мама,— втискає босі, порепані ноженятка у вогку землю біля вишневого окоренка.

Значить, вона поховала його, але це не врятує пі її, ні дитини від жорстокого людського поговору.

Бараболя виймає з кишені довгий саморобний цукерок, подає синові. Той недовірливо дивиться на таку розкіш, тягне її до себе, зубами обриває папірець, але потім розламає цукерок і одну половину простягає Бараболі:

— Пополовині.

І Бараболя, не знати для чого, бере цю половину, збентежено посміхаючись, ховає її в кишеню, а потім хоче пригорнути сина. Але він вислизає з його рук:

— Не треба, дядьку, я не хочу.

Навколо різних очей Бараболі збираються однакові розгублені зморшки, і він більше не знає, що сказати синові. Над їхніми головами шугають крила лелеки, по землі, вигинаючись, проскакує тінь від них, трепеще на самотніх воротах і зникає в глибині весняного надвечір'я.

— У вас водичка є?

— Чом нема?

Він іде за сином до хати і одразу вбірає очима все її убозтво, якого не можуть приховати ні живі квіти на вікнах, ні сухі під образами, ні намальовані на комині. Одначе на столі під саморобним, з червоними розводами настільником лежить буханка хліба, в дерев'яній сільничці сіріє груба сіль, а в ямі під припичком темна картопля наприщилась рожевими відростками. Виходить, іще не переднівок і в цій оселі.

— Дядьку, ви ж води хотіли, — десь коло столу нагадує йому Павлик.

— Ага, хотів, — підходить до кленової коновки, біля якої стоїть кварта, змайстрована з гільзи снаряда. Він припадає устами до холодного пружка металу, без потреби п'є з мідним присмаком воду і пеждано з двору чує тихенький спів:

Ой поріс ромен
З типом урівень...

Бараболя рвучко обертається до вікна, вода хлюпнула йому на груди, залопотіла по долівці, кварта сама опустилась донизу.

До хати з порожнім мішком у руках ішла Мар'яна, на її задумано-прояснене обличчя лягали останні промінці надвечірнього сонця. Ось вона зупинилась недалеко від порога, підвела голову вгору, примружилась, до когось тихо заговорила, і у відповідь почувся клекіт лелеки.

«Лелека на щастя гніздиться», — згадує повір'я і чує, як повз нього пробігає Павлик. Ось він уже припадає до ніг матері, а та охоплює його тонкими руками і сміється. Здається, він ніколи не чув сміху Мар'яни. Як він прикрашує її вузькувате обличчя, як грає в сумовитих очах! Ось такою б тобі завжди бути.

Павлик щось говорить матері, вона здригнулась, стурбовано глянула на вікно, але одразу знову посміхнулася, обкрутила навколо себе сина, і він горошинкою покотився по стежці, біля криниці зачепив рукою ключку журавля і зник на дорозі. А Мар'яна пішла до хати. Ще з сінешньої темряви жінка помічає знайомий обрис, але не вірить собі. Вона переступає поріг і неждано зупиняється, подається плечем до одвірка, мішок безсило випадає з її рук.

— Це ти? — іще тісніше притуляється до одвірка, щоб не впасти. В її очах мигтить знайома постать, і від неї, і з усіх кутків хати па жінку навалюються роки тяжкої

муки, яку вона вже так-сяк по шматочку відривала від себе.

— Це я, Мар'яно...— Він хотів сказати «Мар'яночко», але побоявся, щоб ще гірше не вразити її.

— Чого ти прийшов? — з пересохлих уст болем зриваються слова. Мар'яна не дивиться на нього. В стражданні вона відвела голову до вікна, біля якого він пив воду, повела плечима.— Тобі ще мало було нашого нещастя?..

— Мар'яночко, а я мав те щастя? — ступає крок до неї.— Ти мучилась своїм, але ти була на волі, а я мучився і своїм, і твоїм за вкованими дверима і залізними вікнами.— Він, холопучи, на мить уявив своє майбутнє і раптом сам собі повірив, що уже відбував свою кару.— Скільки я думав про вас, скільки у думках летів до вас,— глибшає голос його, і глибшає віра, що так було насправді.

— Господи, так ти в тюрмі сидів? — повертає до нього обличчя Мар'яна, і її перелякані очі обкипають сльозами, але й за ними видно, як в глибині людської душі не-сміло народжується вболівання чи віра.

— А де ж ти думала? Хіба я міг не прийти до тебе, коли моя кров у тобі?

— Це правда? — вірить — не вірить вона.

— Істинна правда. Бога у свідки беру,— і знічується до свого блюзнірства.

— Я ж, дурна, чого тільки не передумала, а от цього не догадалась,— і вже не тільки в очах, але й на її обзкроволеному обличчі проходить тінь надії.— Чого ж ти мені хоч не написав? Коли ти не хотів признатись до мене, то хоч би признався до дитини. Син же в тебе! — так промовила, начеб Денис і не знав цього.

— Не міг, Мар'яночко, навіть написати не міг вам.

— Чого ж ти не міг? — зникає тінь далекої надії і патомість з'являються страдницькі риси.

— Боявся, що тобі гірше буде: я був засуджений до смерті. За політику. Ти ж знаєш, що я воював проти більшовиків.

— Ой,— схлипує Мар'яна.— Прости мені, дурпій, прости, Денисе,— вона сама підходить до нього, він цілує її в обм'яклі уста, притуляє до грудей.

— Отак і стрілися,— гладить рукою її чоло.— Скільки чекалося цієї години... Здається, цілий вік не бачив тебе, твого личка, твоїх бровенят...

— Скучав, болів за нами? — повертає на грудях чоловіка ображене обличчя, з довірою, знизу вверху дивиться в його очі.

— Умирав, Мар'яночко, за вами.

— А ти не того?..

— Ні, ні, саму правду кажу.

— Любий мій... — тягнеться рукою до його щоки, і від цієї любові йому стає не по собі, і він одводить погляд від Мар'яни, але знову чує її шепіт: — Любий мій.

Він, заточуючись, іде з нею до лави, садовить Мар'яну біля себе, і в цей час гаряча хвиля пристрасті вимиває неждану жалість. Але він силою волі стримує свої почуття.

— А як ти, Денисе, тепер?

— Попав, Мар'яночко, під амністію, от і прибув до тебе. Ще з'їжджу до своїх батьків, а потім чи до них переїдемо, чи тут пристану в прийми до тебе. Приймеш? — посміхається, і вона відповідає йому заплаканою усмішкою.

— Аж не віриться, Денисе. Недарма на моїй хаті звели гніздо лелеки.

— Недарма, Мар'яночко. Лелеки — то щастя!

— Ти тільки в мене залишайся. У мене, мій безталанний. У нашому селі є громадський земельний фонд. Його в двадцятому голова комбіву, комуніст, відстояв для тих, хто пропав без чутки. От і тобі десятину наріжуть. Ти ж без чутки пропав.

— Напевне, Мар'яночко, наріжуть, — дивується, що вона знає такі слова, як «фонд», що нема на її обличчі цієї затурканої покори, що раніше була, і кладе руку на її груди. Від цього приторку Мар'яна здригнулась усім тілом, відхилилась од нього, заплющила очі і знову затремтіла. Почуттям знавця збагнув, що за ці роки до неї не торкалась чоловіча рука. Наче нічого не помічаючи, він виймає з кишені гроші, кладе їх на стіл біля непочатої хлібини. — Оце все, Мар'яночко, що зміг зібрати за ці роки на господарство наше. Корівчину б купити, щоб хоч один хвіст був у нашому господарстві.

— Краще коня, бо що земля без худібки? — Чогось згадує статного парубка, який розорав їй четвертинку біля самого лісу.

— Можна й коня, — погоджується він і знову міцніше пригортає Мар'яну. Але вона раптом вислизає з його рук, і все її обличчя береться рішучою радістю.

— Денисе, дороженький, у нас же свято сьогодні! Це паш великдень! То й відсвяткуймо його, як люди.

— А чого ж, можна відсвяткувати,— посміхається він, згодний на все, і жаром усього тіла тягнеться до неї.

Але Мар'яна вибивається з його обіймів, посміхаючись, вибігає в комірчину і через якусь хвилину виходить звідти в червоній блузці й терновій хустині, яка так личить до її смаглявого обличчя і розгонистих чорних брів.

— Ой, то ти красуня в мене,— не прикидаючись, здивувався і зрадів Бараболя.

— Справді? — засоромлено одвертається від нього і, пригинаючись, заглядає в шматочок дзеркала, вмонтованого в стіну. Шкода, що нестатки звели рум'янці, та якось воно буде.— От я й зібралась. Підемо зараз, Денисе, в село.

— В село? — дивується і насторожується він.— Чого ми там не бачили?

— Я хочу, Денисе, щоб нас втрюх люди бачили, хочу щоб усі знали, що в моєї дитини єсть отець і щоб згинули всі обмови на мене,— наливається радістю вся постать Мар'яни.

Вона всім трепетом довірливої душі поспішає до того, чого найбільше боявся він,— до людей. І раптом Бараболя збагнув усю прірву між собою і Мар'яною. Як не тяжко склалося її життя, але вона горнулася до людей і досі сподівалася від них кращого, ніж те, що вони дали їй. А Апостол Смерті міг вночі вибирати людські душі, але на люди він з'явитись не міг. Йому вже треба було інших людей, і не тієї десятини, про яку думала Мар'яна, і не тієї землі, на якій жила і страждала вона.

— То й пішли, Денисе,— крутнулась по хаті, і з-під розвихреної спідниці проглянули її точені литки і ямочки під коліннями, а від усієї постаті повіяло свіжістю весняної землі.

— Краще ми, люба, сьогодні дома відсвяткуємо. От пришануй мене чаркою,— вийняв пляшку з торбини.— Хіба нам тут гірше буде?

— Ні, тільки в селі. Так я хочу! — радісно і гонорівито тупнула ногою.— Можеш ти хоч за усі ці роки один раз уволити мою волю?

— Зробимо це, Мар'янко, завтра.

— Лише сьогодні!

— Я втомився з дороги,— нижче вух у Бараболі двома п'ятаками вибиваються рухливі м'язи.

— Я твою втому рукавом одведу,— провела рукою по його чолю.

Він не пізнавав Мар'яни: життя і чари дівочі вертались в її повеселіле тіло. Вона жартома потягнула його за руку до порога, але коли він уперся, неждано з ляком глянула на його сомувате обличчя.

— Ти з чим, Денисе, криєшся? — Тепер її очі інакше дивилися на нього і страхались цієї невідомої постаті.

— Ні з чим я не криюся.

— Ти обманюєш мене! Скажи, чого ти прийшов сюди? — раптом зойкнула вона, і руки її безсило впали до низу.

— У мене, Мар'яно, не всі документи при собі...

— Де ти їх дів?

— У дорозі вкрали.

— А совісті твоєї не вкрали? Чи ти приїхав без документів і без совісті?

— Ну що ти?..

Він помовчав, підбираючи слова.

І раптом її погляд упав на пачку заялжених грошей, що лежали біля хліба.

— А чого ж у тебе гроші не вкрали? — і, заплющуючи очі, повела рукою.— Геть, лиходію, з моєї хати. Ти вкусив, як гадюка, мене раз, то ще прийшов і вдруге вкусити... Геть!

Прірву, що розверзлась за якусь хвилину, вже не можна було нічим засипати, і він, зіщулившись, перекочується через поріг, навіки покидає ту оселю, в якій живуть злидні і на якій лелеки віщують прихід щастя.

— Гроші, гроші забери! — гукнула Мар'яна услід, коли він уже став біля сінешніх дверей.

— Не треба, хай тобі,— зіщулено напівобернувся до неї.

Тоді вона підбігла до столу, схопила папірці і кинула йому услід. Вони весело закружляли навколо його голови.

Прискорюючи ходу, Бараболя оминув криницю зі свіжим журавлем, не в силі збагнути, чому не зміг одурити оцю простоту. Хоча не така вона вже й проста, як здавалось йому. З нею можна було б комусь і на люди вийти. Він вислизає на вулицю і чує позад себе приглушений надривний плач.

Наридатись Мар'яні не дав Павлик. Ковтаючи сльози, вона і нагодувала, і вклала його на печі. А коли він заснув, вийшла із хати, упала біля вишняків і заголосила,

землею глушачи своє голосіння. І не знати, скільки б вона оплакувала свою покалічену молодість, коли б не почула дитячий плач. Вона, мов п'яна, підвелася з землі, одвернулася од місяця, припала до вікна і знову почула схлипування. І тільки тепер зрозуміла, що це на хаті спросоння схлипував лелека, який мав принести їй щастя.

Дорогою прогрімилі вози, обізвались голоси, напевне, нічліжани їхали в поле. Ось підводи зупинились біля її криниці, хтось зіскочив з драбиняка, заскиглив журавель, полилася вода на землю, і обізвався молодий радісний голос:

— Спасибі Мар'яні, що таку славну криницю викопала.

— І сама вона живе, мов криниця між дорогами,— пожалкував хтось і її.

Підводи рушили, подаленіли людські голоси, на вітрі заскиглив журавель.

VI

В нахолотій церкві тьмяно поблискують саморобні свічі, зсукані з темного воску дуплянок. Боги суворо дивляться, а великоброва божа мати з дитям на руках от-от мало не заговорить до Кузьми Василенка. Він їжитья перед поглядами образів, перед тьмяним малюванням стін, ставить біля спасителя свою свічечку, де біля гнотика горить не тільки віск, а й крильце бджоли, і з острахом підходить до батюшки.

Стара епітрахиль, закапана воском і заяложена волоссям прихожан, падає на розріджену чуприну Василенка, накриває його мороком, і отець Миколай уже став не звичайним батюшкою, який хвацько цмулить питіє хмільне, а неприступним посланником божим, що в єдине зв'язує землю і небо. І душа Кузьми, зсукана з нахабства і підступності, все глибше і глибше окунається в купіль страху божого. Чоловік ревно кається, стає меншим у своїм каятті і водночас чує, як навколо його душі на бісівських ніжках ворухиться коло гріхів. Він сам у своїй середині відчуває рухливу дрібноту бісівського роду і ладен зараз цілувати чоботи отцю Миколаю, щоб він відірвав його від лапищ самого Вельзевула.

— Грішний, батюшко, грішний,— з гіркотою і страхом шепчуть його висушені горілкою уста.

Поки отець Миколай питає Кузьму про гріхи і чого він отак вкинувся в горілку, його душа то трепеще в чаші холоду, то летить в далекі чорні світи, де масно булькає і попискує розімліла смола. Всередині чоловіка все тоншає і тоншає та ниточка, що з'єднує душу з грішним тілом, і Кузьма вже чує на спині смертельний лід, а на очах вологу.

«Господи, прости мене, грішного бевзя, прости і помилуй»,— рукою береться за серце, щоб стримати ту ниточку, яку вже в павутинку витягає душа, віддаляючись від тіла і землі.

Але ось батюшка нахиляється до Василенка і тихо, щоб ніхто не почув, обзиває його паскудним словом:

— Ти пащо, дурноколінний паршук, до мене вночі проти спаса в яблука лазив? Думав, паскуднику, не дізнаюся?

— Грішний, батюшко, більше повік не буду,— полегшено зітхає Василенко, бо його вже картає не посланник божий, а звичайний отець Миколай, який теж не цурається ні чарки, ні молодиць. Раз мало не стукнулись лобами на одному інтересі.

— Пора за розум, чоловіче, взятися.

— Вже беруся, батюшко,— відповідає благоговійно і радісно, бо душа його виниряє з купелі страху, обтрушує остапні краплини його і знаходить своє місце в повеселілому тілі.

— То гляди мені... Виганяй дух лукавий з душі темної і не входь у запої.

Отець Миколай підіймає єпітрахиль, суворо дивиться на Василенка, а той віддано собачими очима дякує за сповідь. Тепер боги не так уже грізно поглядають на нього, а скорбна смиренна великоброва богоматір у простенькій селянській хустині, здається, теж прощає гріхи. Жаднюга церковний староста, що має на голові млинець лисини, одразу задмухує його тоненьку свічечку і рве її до себе. Недарма й прозвали його Свічколаном. Василенко мало не вилаяв у думках титаря, але вчасно згадав щойно пережитий острах та сповідь і лукаво підморгнув титарю, а той покосився на нього і подумав, що Кузьма й сповідатися прийшов напідпитку. Як все-таки люди, коли вони багатші, не розуміють бідніших, особливо ті чортові дядьки, які так вчепилися за землю, що аж корінням обростають. А Кузьму хліборобство ніколи не приваблювало.

Він уже дожив до молодої лисини, але й досі не знав ні любові, ні жадоби до землі і на своїх десятинках по працював, а канарив. Якось завжди спізнювався з оранкою і сівбою, сінокіс його перестоював, а пашня осипалась або починала зеленіти в снопах, бо, як говорили люди, Кузьма за лежнею не знав сидні. Зате ні одне весілля, ні один парастас не обходились без нього. Невірна чарка потроху повела його з весіль і парастасів на криві дороги: навчився прибирати, що погано лежало, товктися біля порогів дукачів, насобачився давати невірні свідчення по судах. Отак і загасив чоловік совість мізерією вигод.

Свирид Яковлевич прилюдно ще в двадцятому році на комсезамських зборах назвав його куркульською затичкою і настояв вигнати з комбїду. Кузьма тоді не дуже цим і журився, але незабаром з подивом побачив, як на нього зменшилась ціна і попит у дукачів. І весною двадцять першого року рятували його від голоду не Варчуки і Созоненки, а комітет незаможних селян, до якого він прийшов з каяттям, заявою і мішком. Іван Бондар прилюдно прочитав його заяву: «Я, як бідний селянин і безкінний пролетарій, прошу знову прийняти мене в комбезами і з фонду «насінедопомога» дати щось на посів і пропітаніє». Ох і давали ж куркульському підбічнику дядьки на цих зборах чортів, але насіння таки одержав... Ну, хвалити бога, тяжкі часи, здається, проминули; навіть Кузьма тепер дотягне з хлібом до молоденької картоплі, а там він знову кум королю. От тільки з одягом та взуттям халепа: всі обносилися — земля може прогодувати його сім'ю, але не в силі прикрити сякою-такою лахманиною грішне тіло. Та Кузьма нарешті теж, здається, спіймає бога за бороду: матиме певний заробіток. Якщо Варчук зараз орендує млин, Січкар має патент на парню, а Созоненко переробив і перейменував свою крамницю в трест, то от-от, може, ще сьогодні, матиме свіжу копійку і Василенко. І лише від однієї гадки про це — мляво-сумирні очі спалахують розбійницькими вогниками, а всередині чується така теплінь, начеб туди покотились цілющі струмочки горілки.

Кузьма неквапною ходою дістається до своєї кособокої, слупами і слупчиками підпертої хати. З порога посміхається жінці, а та рвучко одвертає від нього голову й починає так орудувати рогачем у печі, що звідти летять на припічок голівешки і вугляки. Але чоловікові не пер-

вина ці бабські фанаберії. Він сідає з Климом за стіл, очікує сніданку, і незабаром зі смаком перчить пізчимпу картопляну юшку, і мимохить намагається роздобрити свою сердиту пару:

— Чуєш, стара, може, сьогодні вже й закінчу свій трест.

— Трясцю, а не трест,— відрізає круглолиця, круглогруда і кругложивота Федоська, якій давно в самій середині печінок сидить її чоловік.— Вже так за тобою оголили, що й на люди нема в чому вийти.

— От побачиш, коли куплю тобі нові черевики, як городській пані.

— А була в собаки хата? — не добріє жінка:

— В собаки хати не було, а в тебе черевики, як з пушки, будуть,— не сердиться Кузьма на уїдання.

— Ти хоч собі якесь шкарбоття справ, бо це, зачовгав, вже перегибло від часу,— темніють злобою на білому виду жінки міднуваті очі.

Кузьма скося поглянув на свої перетлілі, обліплені латками чоботи і одразу ж заспокоїв жінку:

— Не гарчи. Справлю і собі, і тобі. Дорога до лісу озолотить нас.

— Дорога в ліс забрала нашу корову! — в'їла Федоська.

Ці безжалісні слова на якусь хвилину бентежать Кузьму і веселять Кліма.

Вже років десять тому трапилася з чоловіком тяжка і кумедна пригода. Саме в жнива продав він на ярмарку свою первісточку, якій відьма зманьчила вим'я. Після доброго могоричу Кузьма відразу пішов під ліс грабкувати жито і не встиг кілька разів махнути грабками, як щось під ними заворушилося, кинулося під ноги. На смерть переляканий чоловік метнувся на стерню, а біля нього шугнув молодий заєць, підкидаючи задні ноги. Він безсоромно кивав чоловікові каштановим цурпалком хвоста. В Кузьми йокнуло серце, і він кинувся за звіриною. Недосвідчений заєць метнувся в бараболипня, почав шарпатись з одного краю в другий і незабаром захрипів. Побіля межі захеканий Кузьма усім тілом розплатався на свою здобич. Заєць заборсався, запищав під чоловіком, а той безжалісно і урочисто підняв його за вуха. Ого, Кузьма добре знає, що з ним робити: занесе попові, щоб бавились ним діти, а за це піп не менше як на пів-ока

дасть. І при згадці про горілку одразу відчув її смак в глибині шлунка.

І що б було зразу попести попові звірину? Так підбив же нечистий докосити жито. Зайця ж не було де подіти, і Кузьма догадався зв'язати йому задні ноги ремінчиком калитки, де лежали вторговані гроші за корову. Він старанно звузлував зайця і положив біля скаліченої дикої грушки, поверх його задніх ніг, мов печатка, лежала підв'язана до самого зашморга калитка. Вухань, одводячи око від чоловіка, стрепенувся раз і вдруге, але навіть не зрушив з місця. Кузьма посміхнувся і пішов косити, придумуючи, як найкраще розповісти попові про своє полювання. А що Кузьма умів розповідати різні небилиці — всяк знає на селі. Іще й вечерею не пахло, як впорався чоловік з косовицею — старався нині за трьох дурних, гляди, вдома й жінка не повірить. Піднявши на плече грабки, він підходить до грушки, але від зайця тільки тепле місце лишилося. В чоловіка одразу затерпла душа. Як метелик навколо світла, закружляв Кузьма довкола скаліченого деревця і таки помітив рваний слід задніх лап звірини. Він його довів до самісінького лісу і тут мов крізь землю провалився. Отак і вкрав чортів заєць у Кузьми корову. Це було б смішно, аби таке дивовище трапилось не з ним, а з кимось...

Кузьма перед полинялими образами похапцем кидає на груди хрест і киває головою Климові:

— Ходім, сину, та карандаш захопи з собою.

— Нащо він вам, тату? — неохоче підводиться з-за столу леданцуватий парубок.

— Напишеш вивіску нашій комерції, — коситься на Федоську і спішить в повітку за сокирою, цвяхами, свердлом і мішком, в якому ще з учорашнього дня лежать кілька мішечків. За батьком, позіхаючи, тягнеться Клим.

На самому крайньому півдні новобугівських полів, побіля гаю, де колись стояв скиток, протікає невеличка, одначе лукава річечка. Влітку її легко проїхати вбрід, але веспою і восени вона бере своє, і, щоб добратися до лісу, треба робити добрий крюк. От на цій річечці і вирішив Кузьма самотужки побудувати місток. Коли він почав вбивати в ґрунт стовпи, хто не їхав — дивувався, що майструє чоловік. А він відповідав одно:

— Свиням наритники, а гусям ярмо, — і перший сміявся, задоволений своїм дотепом.

Вони з сином доходять до майже готового містка: ще пририхтувати кілька кругляків — і їдь-посвистуй по місткові та Кузьму хвали.

Біля річечки Василенко виймає з мішка свіжу дощечку, подає Климові:

— Отут по-писарськи напиши мені: «За проїзд підводи — два фунти жита або чотири крашанки, за прохід — один фунт жита або дві крашанки».

Син лягає животом на місток і пильно починає виводити літери, а Кузьма, розуміючи всю урочистість цієї хвилини, роздумує, чи видавати людям за проїзд якісь квиточки? Хай лусне тоді Созоненко з заздрощів. Дощечку з написом Кузьма прибиває до зарання вкопаного стовпа. Через якихось дві-три години вони приганяють і скріплюють останні кругляки. Кузьма кидає сокиру на берег, урочисто хреститься на схід.

— То дай боже доброго почину.— І тільки він промовив ці слова, як на дорозі з'явилася підвода. Але вона не порадувала чоловіка. Він злісно сплюнув і прошипів до сина: — Климе, зривай скоріше оці кругляки!

— Для чого, тату? — остовпів син.

— Зривай, кажу. Нечиста попа несе. Як він зробить почин, то дідька лисого заробимо тут! — Кузьма, до краю начинений забобонами і різним чортovinням, що їй по ночах мучить його, проворно хапається за сокиру.

Вони швидко зривають кілька деревин, і Кузьма робить вигляд, наче він мудрує, як їх треба приладнати. Отець Миколай під'їжджає до берега, вголос читає цінник, сміється:

— О людіє, людіє. І ти вже, Кузьмо, в комерцію вкипувся?

— Такий час, батюшко, настав. І Кузьмі треба мати якусь поживу. А ви ж далеко?

— В Майдані ікона обновилася.

— Знову обновилася? — дивується чоловік.

— Такий час, Кузьмо, пастав,— відповідає його ж словами і підносить вгору три пальці з пожовтілими від тютюну пазурами.

До містка під'їжджає майданець. В його дерев'яний віз по-чеськи, без ярма, запряжений один віл. Посторонки від спеціального хомута прикріплені не до штельваги, а до півштельважки, і бовкун справно везе свою поклажу. Подивившись на такий віз і відразу бачиш, що чоловік на хазяйство збирається і в полоні бував. Кузьма пробача-

ється перед панотцем і для проби пропускас на міст майданця. Він гримить на кругляках, а Кузьмі це гуркотіння здається весільною музикою. От уже і він став не гірший, аніж нові орендатори, трясця їхній матері!

— Найпокірніше прошю,— весело нагинається перед батюшкою і дає йому дорогу.

VII

Як після тяжкої хвороби, ішла Мар'яна па поле. На плечах її мішок з картоплею, а в другій руці лопата. Попереду котився Павлик — її нещастя і відрада. Він щось питається в матері, але та за своїми думами не чує дитячого щебетання. Вона іще в думках стрічається і жбурляє обкипілі страждання на того, хто зробив її покриткою. Вже якое до цього ї прижилось горе, не таким здавалось, як першого року, а це знову скаламутило всю душу, отрутою поповзло в кожний закуток, де є жива кров. Невже за один гріх має мучитись людина ввесь вік? Та аби ще вона, а то й дитина. Що воно скаже матері через кілька років? Тяжкий злочин — убивство, але він не переходить на дітей, а її — гірший убивства. І знову карала себе, і видимими і невидимими сльозами оплакувала свій гріх, навіть не догадуючись, що вона чистіша і душею, і почуттями за багатьох тих, що сікли її своїми язиками.

А чужі язики та гірші, як мечі,
Порубають, посічуть, а кров не потече.

Не раз вона згадувала чарівну мелодію пісні, але заспівати навіть для себе не наважувалась, бо це була пісня про її обкрадену долю.

А навколо зеленіли і чорніли поля. Над ними ледь-ледь бриніло високе, вогко-імлистих тонів небо, над самим краєм його розплутувались, розтікались і зникали блідо-димчасті хмарки, але чим більше по своїх східцях вони підіймались вгору, тим ставали виразнішими і світлішими; в зеніті, біля невидимого сонця, вони розцвітали, мов білі квіти, а від них обривався на землю спів жайворонка. Придорожня береза вже гоїдала на плакучих гілках зеленій димок брості, на вогкій гілці солодко співала якась жовтокрила пташка, а вітрець увесь час ззаду підбивав її пір'я, намагався скинути співачку, але вона доводила свою пісню і до неба, і до землі.

На своїй четвертинці Мар'яна ще залишила шматок землі під картоплю. Треба було б угноїти цю латку, але де брати і ту худобу, і той гній? Одна надія на поліття. Кажуть, на чужому полі не знатимеш волі, але й на своєму без коня чи вола не порозкошуєш. Може, й погано вона зробила, що кинула гроші вслід... тому пройди-світові. Правда, Павлусь знайшов один папірець. Вона з огидою взяла його, і він, мов гадюка, зашипів у її руці.

Мар'яна скидає свою ношу, опирається на лопату.

— Мамо, я побіжу в ліс! — гукає їй з дороги Павлусь.

— Чого там не бачив?

— Квітів нарву.

— Тільки з самого краю, дитинко, збирай. Чуєш? — задуманими болючими очима дивиться на сина і зараз навіть йому боїться посміхнутися.

— Добре, мамо! — Він перескакує через вибиту колію, плутається в торішньому нежирі¹ і зразу ж опиняється в лісі.

Мар'яна спочатку накопує рядок ямок, а потім кидає в них картоплю. Дорогою проїхала підвода, потім забовваніла постать лісника на коні. Ось він побачив Мар'яну, повернув до неї.

— Не рано, молодице, картоплю садити? — Гойдаються біля боку берданка і рiг.

— Нам ранньої, дядьку, треба.

— Хліба не вистачить? — Як влитий, сидить на коні, спокійними лісовими очима дивиться на жінку, а та боїться, що він в душі судить її.

— І сама не знаю, — втуплює очі в землю.

— А дрова є?

— Де там вони візьмуться? Хіба на плечах наносишся їх...

— Приїжджай до мене. Тобі комнезам одип квиток видав. Як нема худоби, візьмеш мого коника, — з любов'ю гладить худобину по шиї.

— Спасибі, дядьку, що ізласкавилися на мою долю.

— Богу й комнезаму дякуй, — непоручно повертає на дорогу, мов бог лісів.

От уже й останню ямку з картоплею присипала землею. А де ж Павлик? Вона прикладає руку до очей, дивиться на узлісся, але там нема її грибка. Мар'яна прямує

---

¹ Нескошена трава.

до лісу. Він за якихось два дні погустів і колише перед нею зелений і рожевий дощ бруньок.

— Павлику, гов-гов!..— гукає вона в глибінь лісу.

«Гов-гов»,— вперше за цю весну обзивається луна. Але дитяти не чути. Вона кричить ще голосніше, і луна охоче повторює її голоси. І раптом жах охоплює молодицю. Мар'яна заметалась між деревами, закричала не своїм голосом, закричав і відгомін, збільшуючи її страх. Тепер кожен пень обдурював матір — здавався її грибочком. Вона падала, чіпляючись за кущі, і знову падала, благаючи й ліс, і бога, щоб знайшовся її син. І раптом біля самої землі вона почула його тихенький голос, його єдине слово:

— Ма-а-мо!

Як божевільна, кинулась до кринички з хрестом, де колись стояв скиток, і побачила голову свого сина. Він упав у воду, якимсь чудом встиг ухопитись за ґрунт, але вибратися не міг. Мар'яна, надломлюючись в бігу, впала біля хреста, вхопилась за одягу дитини, витягла її і притулила до себе. Тепер і мати, і син — обоє разом заплакали. Вона обсипала його поцілунками, гріла своїми грудьми, не чуючи, як холодна вода просочується в її тіло.

— Павлику, я ж тобі казала...

А він уткнувся головою в груди матері й плакав од переляку. Потім мати почала швиденько знімати з нього взуття і одягу. Здійняла, підвелась над криничкою і хрестом, ogrіваючи тілом і сльозами своє дитя.

* * *

Усякі люди трапляються на містку: і щедрі і скупі, і веселі і сумні, і мовчазні і говіркі, але кожен щось лишає Кузьмі. Тут чоловік дає волю своєму красномовству і вчиться торгувати. Біля нього стоять мішечки з пашнею і плетена кошолка з крашанками, а в руці він тримає мідний кантар, який бреше на фунт то на користь господаря, то, навпаки, як йому заманеться. Але Кузьму це не дуже турбує. Коли люди кажуть, що вага бреше, він трусить нею, і всі впевняються, що кантар таки бреше, й починають сміятися:

— Ану, ще труси!

І він трусить на здоров'я проїжджих, а потім з гідністю відбирає зерно і сортує по мішках. Що не кажіть, а сто-

яща річ бути орендатором хоч маленького мосту. І коли якась молодиця починає комизитпсь, він гримає на неї:

— А ти про капітальний ремонт тресту думаєш своєю розумною довбешкою?

— А що воно таке і з чим його їдять? — дивують молодичку такі слова.

— От заплати, а потім розтолкую тобі на пару, — багатозначно обіцяє Василенко.

І все обходиться гаразд: крашанки кладеш у кошик, а розтолковувати не треба, бо не дуже хто й спішить поцікавитися такою парою.

Діла сьогодні у Кузьми йшли по-божому, але знову ж нечистий помішав усі карти: треба ж було з'явитись на мосту самогонниці Федорі Куцій, і він їй за око синюватої куркулівки¹ віддав усю пашню, лише крашанки на закуску залишив. А безсовісні люди, як побачили, що він, звисивши ноги над водою, ласує горілкою, а шкаралупи від крашанок викидає під міст, почали без усякої плати переїжджати на той берег. Кузьма, хмеліючи, підвівся, розчепірівшись на мосту, докірливо подивився на нахаб, допив горілку, забрав кошик з крашанками і, погрозивши кулаком на свій цінник, покривуляв додому. Дорогою він чогось згадував отця Миколая, сповідь і перший шелест пашні на мосту. В лісі йому заманулося спати, але він знав, що земля сира, і, відриваючись від одного дерева, заточувався на друге. З кошика потроху вилітали й розбивались яєчка, і до нього веселими очима сміялися жовтки. То й кат із ними. Кузьма вже не заздрив на таку закуску. Перше він і з землі б її підібрав. І раптом Василенко завмер. Він побачив, як у загородці біля хреста, де колись молився пустельник, з води підвелася великоброва жінка з скорбними очима, до грудей її тупилось непорочне дитя, а над нею вінцем сяяло переламане лісом надвечірнє сонце.

Кошик випав з руки чоловіка. Він для чогось нагнувся за ним, поставив зручніше, а коли оглянувся, біля криниці вже нікого не було. Чудо ніколи не показується надовго! Забувши про кошик, Кузьма очманіло кинувся лісом, але божої матері вже не було. На стежці він побачив широкоперсу Вереміїху і розказав їй про своє видіння. Та скрикнула, тричі перехрестилася, кинулась до кринички і впала перед нею на коліна, а потім, назвав-

---

¹ Первак.

ши Кузьму богоугодним чоловіком, побігла в село до батюшки і мирносиць. А богоугодний чоловік, тверезіючи, подумав, чи не варто тепер збільшити плату за проїзд?

VIII

Над запеченим згустком хмари гаснув золотий сніп проміння, і полями, скрадаючись, то там, то тут загойдалися присмерки. Голубі, сизі й сині клапті їх спочатку забирались у долини й видолки, вихлюпувалися з них і брели назустріч іншим клаптям, що пливли над ланами або чіплялись за межі і самотні дерева. Здавалось, ці шматки присмерку присипляли землю, і той, хто вмів прислухатись до неї, міг почути її вечірнє зітхання, схоже на зітхання людини перед сном. На дорогах зникали останні постаті людей, і зрідка десь під лісом, на коренистій дорозі, мов у бубон, били вковані колеса возів.

Свирид Яковлевич Мірошниченко здавна любив отаку вечорову пору на полях, його й досі хвилювали сині подолки присмерків, що наосліп брели полями, і весільні бубни возів, і далекі постаті хліборобів, які поспішають до тихої домівки, до простої селянської вечері. І він би оце з радістю посидів з якоюсь родиною, бережно вмочаючи картоплю у сіру, грубо стерту сіль. Але треба було йти до млина. Не молоти, а перевіряти, чи не пустує млин, взятий в оренду Варчуком. Уже двічі хитрий дукач подає заяви в райвиконком, щоб йому зменшили орендну плату, бо, мовляв, мало хто тепер іде з мливом, і він має одні збитки. Свої заяви Сафрон не подавав восени чи взимку, коли найбільший був завіз, а тепер надіється викрутити собі знижку.

В долині відразу зашуміло млинове колесо; велике, чорне і неповоротке, воно обкипало шумовинням, в яке вкраплявся рожевий одсвіт зорі. Глибоко внизу під колесом біснувалась вода і викидала на чистовод кипучі сердиті вінки.

Свирид Яковлевич постояв біля колеса, перейшов місток через лотоки і почув з млина розгонистий регіт. Чоловік заходить у пропахлу мукою будівлю і зупиняється біля веселого кола дядьків, які обступили Павла Трояна, Січкаревого наймита. Сидить білоголовий парубок на мішку і смішить та лякає дядьків небилицями. Біля коша стоїть увесь вибілений мукою Прокіп Шосто-пал, наймит Варчука, і так поводить осміхненою головою

і плечима, наче всім видом хоче сказати: «Ох і бреше ж чоловік, хай йому грець».

— Ну, ну, розкажуй, Павле! — нетерпляче підганяє Мирон Підпригора, коли парубок, побачивши Мірошниченка, ніяково замовк.

— Бреши, Павле, — махнув рукою Свирид Яковлевич, поздоровкався з людьми.

— Так це ж про нечисту силу...

— А-а-а... про чортів... Та розкажуй і про них, — зручніше вмощується недалеко від дверей.

Павло пригнувся, приклав руку до вуха, і все його обличчя змережили напружена увага і страх:

— Скочила Січкарева баба з ліжка до вікна і прислухається, що робиться на вулиці. Аж бачить: відчиняються ворота, і чорні коні під самі вікна підкочують чорну коляску. На колясці сидять два купці, такі гладкі та здорові, та наряджені в усьому новому, що тільки блищить та брязкотить на них. Злізли вони з коляски та й кличуть бабу з хати. Вона вийшла. Купці їй кажуть до неї: «Не бійся, ми приїхали за тобою, щоб ти разом з нами поїхала та добре діло зробила — побабувала у нас. Сідай в коляску, тільки, гляди, не хрестися й не молися, а ми тобі добре заплатимо». Подумала Січкариха, подумала та й позарилась на панську плату — сіла на передок і нічирик. І одразу коні з копита так і пішли в галоп, що баба їй дороги не встигає примічати. Минули вони річку, ліс і прямо летять на болото в густі-прегусті очерети. Над болотом заблмали, замигтіли вогники, зашаруділи якісь тіні. Отут біля якоїсь хати зупинились коні.

Купці підводять Січкариху до дверей, вона мац рукою до клямки, а кругом ворухиться одна вовна, ворухиться, сопе і регоче. Перелякалася баба, та нічого робити. А гемонська вовна засвітила очима, заскрипіла, подалася назад, і купці з бабою увійшли в оселю. А тут уже на ліжкові стогне породілля, а біля неї вовтузиться чорне, як ніч, дитинча. Ну, Січкариха зразу взялася за бабування: напилла в ночовки теплої води й починає купати немовля. Купас собі та й купає, коли бачить: у новонародженого вигинається ззаду хвостик. До смерті перелякалася баба, хотіла перехреститися, зирк на стіни, там жодного образа нема. Скумекала баба та й мовчить. А тут уже й гості почали злітатися: хто у вікно на помелі скаче, хто в двері на лопаті суне, а хто й з комина гуркоче. Позліталися почвари й почали гуляти: одні грають, другі танцюють,

треті в долоні плещуть, а четверті перекидаються, так і мигтять хвостами. Стоїть наша Січкариха ні жива ні мертва, а далі зібралася з духом та й каже до одного купця з меншими ріжками:

«Усе я вам поробила, більше нічого мені товктися, одвезіть тепер додому».

Звелів отой купець коні запрягти, а сам підвів бабу до кадуба:

«На ж тобі за труди, підставляй пелену!»

Підняла Січкариха пелену, а він схопив лопату і накидав з кадуба з півмірки вугілля. Дивиться стара на вугілля та мовчить, так з ним і на коляску вмостилася. Хтось свиснув, гукнув бісівським голосом, коні вмить зірвалися з місця, та вже не біжать, а летять і землі під собою не чують. Незчулася баба, як і додому доїхала, як до хати добралася. Отут вона опустила пелену, а з неї й посипались самі червінці. От звідки й взялося багатство Січкарів.

— Павле, а ти знаєш, чого так швидко багатіє Варчук? — сміючись, запитує Карпець, що саме вигрїбав муку.

— Чого так швидко багатіє Варчук? — перепитує парубок і хитає головою. — Ні, не знаю. Усякі є побрехеньки, але чого люди не паговорять.

— А що ж про Варчука говорять? — знову запитав Карпець.

У цей час Прокіп Шостопад помітив, як біля дверей промайнула костиста постать Сафрона. Парубок підморгнув Павлові, але той подумав, що його прохають не ламатися, й тихіше заговорив:

— Чув я від одного майданця билицю чи небилицю... Якось пізнього вечора привіз він молоти дерть, але не знаю, чи й вірити йому... Вийшов, каже чоловік, уночі з млина, а вода в лотоках ледь-ледь жебонить — дощів тоді довго не було. То й колесо крутиться й не крутиться. Коли тут де не візьметься Сафрон Варчук, подивився навкруги, заглянув у воду та як гукне: «А це що таке? Та хїба так мелють, коли у млині завіз?! А чи не хочете потягти назад? Ану, спробуйте, як воно буде тягти легше — за водою чи проти води!» Дивиться майданець — заворушилося колесо проти води, тільки скрип, скрип, скрип! Та все швидше, швидше закрутилося, зелені водорості, як бісівські бороди, піднялися вгору. Еге-ге, через якусь хвилину такий гул пішов, що й в млині сидіти страшно,

гляди, рознесе, а мука так побігла, що наймит мірки не-встигав узяти...

Дядьки, мов папхані реготом, викидали його в млин. А тим часом за дверима млина скаженів од злості Варчук. Він хотів увірватися, провчити гемонського наймита, але побоявся, що стане ще більшим посміховищем в очах людей. Чого тільки не придумає клята голота про багатішого, погібелі нема на неї. Він мимоволі дивиться на колесо, на мить уявляє, що під ним насправді живуть чорти, плюється й повертає додому, обдумуючи дорогою, як найкраще віддячити Трояну. Бісова душа! Вже в комсомол записався, а про чортів торочить! Ну, хай би, куди не йшло, розповідав казочки, а це господарів рівняє до нечистої сили.

Над дорогою, мов грішна душа, чорнів понівечена блискавицею верба. Одна мертва рука її простягається над пагорбом, а друга над долиною. Варчук підіймається на горбок і, дивуючись, бачить, що вдалині над землею тремтять живі вогники. Що за мара! І колесо, і верба, і оці вогники — все йому нагадує казку отого паршивця, який найкраще витанцьовує на всіх весіллях. В душі Варчука прокидається забобонний страх, але він рішуче поспішає вперед. Незабаром чоловік з подивом побачив, що то з свічечками йшли жінки з його села. Попереду вони несли обвинену рушниками важку мирносно ікону. Серед знайомих постатей він відшукав і свою повнотілу Горпину, яка побожно нахилила освітлену голову над крихітним вогником свічки. Він поманив жінку рукою, і вона тихо, мов перед причастям, стала насупроти нього.

— Що це воно робиться, Горпино?

— А хіба ти не чув? — здивувалось її просвітлене обличчя.

— Коли б знав, не допитувався.

— Оце ж і нас не оминув господь чудом: з кринички, де стояв скиток, показалася людям божа матір з дітьми.

— І хто ж її бачив?

— Кузьма Василенко і Вереміїха.

— Он що йому вдрілося, — похитав головою і скинув картуза. — І куди ж вона пішла?

— Говорять жінки: попрямувала з лісу полями, благословляючи землю, зірку возсіяющу й людей. Піду я, Сафроне, до скитка. Вечерю тобі Марта подасть, — знову нахилила голову над свічечкою.

— А ти що-небудь на приношення взяла?

— Взяла, Сафроне,— сказала твердо, хоч і побоювалась чоловіка.

Але він не розсердився, а схвально хитнув головою:

— Так і треба, Горпино. Це діло святе. Ну, здоганяй своїх.

І вона понесла в темінь своє важке тіло і трепет маленької свічечки, що роняла на пальці і землю воскові сльози.

Барчук ще подивився на хід мирносиць, і в думках його почало снуватися святе із грішним. Треба ж якось підіймати чудом на ноги грішне село.

Коли Сафрон тільки причинив хвіртку, біля возів побачив коні Созоненка і Денисенка. На подвір'ї з галасом і сміхом гралися в довгої лози його Карпо, Денисенків Прокіп, Фесюків Гнат і Созоненків Ліфер — парубки вже готувалися до великодня.

Сафрон поздоровкався з хлопцями, на якусь мить своєю постаттю втихомирив парубків і швидко попрямував до світлиці. Там уже про щось сперечалися Ларіон Денисенко і залобний своїм трестом Митрофан Созоненко. Побачивши господаря, він швидко підійшов до нього, простягнув проржавлену, оселедцями і крамом пропахлу руку.

— Здоров... Чув, які діла?

— Та ніби чув.

— І що подумав?

— На твою, Митрофане, голову понадіявся.

— Справді? — допитливо поглянув на Варчука, а Денисенко розреготався, трясучи всіма своїми патлами, з яких, мов з гнізда, виглядало плескате обличчя.

— Справді, Митрофане,— витримав погляд крамаря.

— Тоді послухай мене. Про чудо має вся губернія знати, а може, й уся Україна.

— Та для чого так багато? — здивувався Сафрон.

— Чудак чоловік! — здвигнув плечима Созоненко.— Про бога увесь світ і Америка знає, а про його чудо хай хоч Україна довідається. Значить, треба зараз же наших хлопців на конях послати в околишні села до вірних знайомих, а ті хай своїх людей посилають все далі й далі. Треба, щоб народ валом повалив до нашої кринички з образами, з корогвами, з хрестами, з молитвою в душі й копійчиною в руці. Я вже говорив з батюшкою і про те, щоб він з святощами прийшов до кринички, і про криничан-

ський комітет. погодилися, що до нього увійдуть: наш батюшка, я, ти, Ларіон і Зяйтчук. Як, пристасш на це?

— А що буде робити наш комітет?

— Роботи знайдеться,— загадково посміхнувся Созоненко.— Все діло в тому, яка слава піде про чудо.

— Що ж, я згоден!

Вони втрюх вийшли на ганок, і Созоненко гукнув на хлопців:

— Ану, молодці, кидайте грище, сідайте на коні — і в дорогу во славу бога.

Довга лоза випросталась, метнулась до коней, і незабаром чотири вершники полетіли у темінь, а з дзвіниці урочисто обізвалася мідь дзвонів, повідомляючи мирян про нове чудо. Ларіон Денисенко побожно перехрестився на далекий дзвін і, прислухаючись до своїх думок, що тривожили його, непевно промовив:

— Конешно, ми чудом сяк-так розворушимо людський мурашник, тепер люди падкі стали на всякі обновлення ікон і на все божественне, а от що нам власть заспіває? Га?

Созоненко засміявся, внизав плечима, а Варчук, якого теж перед цим бентежила участь у криничанському комітеті, якось одразу одірвався від звичного берега і твердо промовив:

— Не журись: власть по собі, ми по собі, а між нами бог! Ходімо краще до батюшки ще на раду.

Сафрон гукнув Марту, і коли росла, високогруда дівчина вибігла з дійницею в руках, він суворо наказав їй:

— Як виднош корови, намішай коням оброку, змаж коломазю бричку, а ремінну упряж змасти найкращим дьогтем. Та хвіртку замкни за нами!

Дівчина мовчки нахилила голову, і її з неприхованою цікавістю оглядав Созоненко. Він знав, що його Ліфер кружляє навколо красивої здорової годованки Варчука, а дівчина відбивається від нього сміхом і насмішкою. Її не дуже приваблює їхнє багатство, і тому Созоненко з більшою повагою дивився на Марту, аніж на інших дівчат, і мимоволі кривиться при згадці про свою пісню жінку.

Марта замикає за дукачами хвіртку, показує вслід Сафронові язика, а коли на вулиці притихають кроки, починає радісно кружляти подвір'ям. В дійниці попискує вкрите шумовинням молоко, але дівчина так танцює із ним, що жодна краплина не вилюпується на землю.

Отак вона з витягнутою дійницею в руках докочляла до самісінької обори. Од важких цебрів корови підіймають розкішні голови, здивовано дивляться на дівчину, а та зі сміхом пояснює їм:

— Чого дивуєтесь? Це ж я сама залишилась на господарстві, то можна хоч трохи порозкошувати в свою волю?

Корови милостиво похитують головами й знову утоплюють їх у вогкі цебра з запарепою половою і висівками. Марта, накриваючи землю спідницею, присідає біля вим'ястої Калини, і тугі струмочки то дзвінко б'ються в клепки дійниці, то глухо спінують надоєне молоко.

На вулиці затупали кінські копита, хтось зупинився біля воріт, обережно поторгав клямку, але дівчина не квапилась іти до хвіртки. І раптом вона побачила, як над високими ворітьми зметнулася чиясь постать, з розгону перелетіла на подвір'я. Біля будки забіснував ув'язаний пес. Невідомий оглянувся навколо, впевнено пішов до обори, і дівчина пізнала Фесюкового Гната, засміялася, показала очима на ворота:

— Гляди, ще отак собаці в пащу вскочиш!

— То й перекину її через пліт! — міцно випростується Гнат.

— Не знаю, хто з вас буде через тин стрибати! — Марта знову присідає біля Калини, а парубок деякий час мовчки дивиться, як вона проворно, кулаками, видноєє корову.

— У вашої Калини вим'я до самої землі тягнеться, — глибокодумно говорить господаровитий парубок.

— Ти для того повернувся, щоб оце сказати мені? — насміхається дівчина.

— А тобі ще мало?

— Ні, навіть забагато.

— Молоко ж добре від Калини? — допитується Гнат.

— Покуштуй! — Марта різко направляє дійку на парубка, і тугий струмок молока б'є йому поміж очі.

— Я ж тобі дам! — витираючи рукавом лице, кидається до дівчини, а та з вереском відскакує від корови.

Вони якийсь час кружляють подвір'ям, і раптом дівчина зупиняється, притуляє пальця до уст:

— Здається, хтось іде.

І хоча Гнат знає, що його обманюють, але мимоволі смирніє і глибокими очима коситься на хвіртку.

— Марто...

— Ще не забувся, як мене звати? — дивується дівчина.

— Ну й бісова ти личина, — похитує головою. — З тобою можна хоч коли-небудь до ладу поговорити?

— Дуже ти мені потрібний! Іди вже, Гнате, скоріше, бо як надійде хтось... — вона хапає дійницю, бігцем вискакує на гапок і зникає в будинку.

— Таки бісова дівчина, — твердо вирішує Гнат, довго дивиться вслід Марті і сам дивується собі: чому його так тягне до годованки Варчука. Правда, вона гарна, — пічого не скажеш, але хто зна, яке придане дасть за нею Сафрон? А Гнатові без доброго приданого ніяк не можна одружуватись, бо він таки хазяйська дитина.

В оборі замукала Калина. Він у думках позавидував на її вим'я, згадав смак її молока і твердо вирішив, що купить у Сафрона теличку від неї. А може, попросити її в придане за Мартою? І парубка зовсім не турбує, що він іще ні разу не розмовляв з дівчиною про одруження.

Гнат прямує до воріт, знову перескакує через них і похапцем сідає на коня: треба ж скоріше надолужити згаяний час, розказати в Березівці про чудо, хоча воно йому ні до чого.

ІХ

Над ліском, що зсередини курився ранковим туманом, м'яко тремтить і розтає мідний відгомін околишніх дзвіниць. Молодшим він нагадує трепет голубиних крил, що шугають під великодніми банями, а старішим — далекі світи, куди відлітають людські душі.

Вже кілька днів співуча мідь бентежить подільські села, вже кілька днів попи у великодніх золотистих ризах правлять молебні над криничкою, і сюди з усіх усюд стікаються прочани, стікаються хворі на невигойні й погані хвороби, поспішають дрібні торговці і дрібні злодії, строгі, в усьому чорному, ченці й черниці, і навіть з'являються в білому облаченні святі. Правда, один із них швидко виявився п'яницею, з п'яних очей він уже якогось дня замість святого почав говорити грішне і навіть пропив свій піджак, на якому крупною слов'янською в'яззю було написано: «Спінджак божий». Після цього святий десь зник, але це не схитнуло віри прочан у нові чуда. І справді, біля кринички знову з'явився у супроводі двох дівць новий гостроокий святий, який зовсім не

вживав спиртного і чудесно умів розповідати про дива небесні й земні.

Він першого ж дня нагнав страху на прочап, розповівши, що чекає їх у майбутньому. Жінки заголосили навколо святого, а в скарбоньки дівиць рясніше посипались гроші. Підходили нові й нові слухачі, й святому знову доводилось розповідати своє незвичне видіння.

— Не так давно, на цей празник грімниці, або стрічань, я ішов безлюдними полями, щоб побачити, як зима стрічається з літом і кому з них доведеться йти вперед, а кому повертатись назад. Опівночі я дійшов до цвинтарної церковці, коли чую: щось у церкві співає. А далі, бачу, блимнула свічечка, блимнула друга і третя — і затеплились вони рівним вогнем перед образом Миколая-угодника. І тоді стихли у церкві співи, відчинились царські врата, а з віттаря вилетіло троє червоних півнів, сіли вони посеред церкви, заспівали тричі та й знову сховались у віттарі. А потім вилетіли чорні півні, проспівали, сховались за вратами, а натомість з'явилися білі. І тоді загасла свічечка, загасла друга й третя — і все затихло в святій церковці.

— Все затихло в церковці, — плачучи, зітхають бабусі й молодиці, а святий оглядає їх гострими очима й продовжує:

— І тоді я впав на коліна і звернувся з молитвою до Миколая-угодника, щоб він мені розказав, як розуміти моє видіння. І на високих небесах, і на білих хмарах з'явилися вогненні титла, і почувся угодницький глас: «Ти бачив у святій церковці не три по три півні, а три тройці. А вони означають три недолі, що судились землі на дев'ять років. Червоні півні — то скоройдучі війни: три роки не буде земля протряхати од людської крові. Чорні півні — то три чорні роки ненависті й злоби. І стануть люди поміж себе, як вороги, і не повірить брат братові, а батько дітям, і не буде правди на землі, а поради на небі. А білі три півні — то три роки голоду й моровиці. Тоді забіліють кості людські, затихнуть пісні і замовкнуть дзвони божі на три роки».

Лемент і плач покриває останні слова святого, на колінах повзуть до нього грішні люди, а в скарбоньки падають і падають гроші, а віруючі хліборобські душі затьмарюються новими печалями і тягнуться до кринички, де біля образу богоматері тремтять і плачуть воскові свічі. Обабіч чудотворної ікони стоять знову-таки з бляшаними

коновками Сафрон Варчук і Митрофан Созоненко. Коновчаний збір відтягує їм руки, але веселить серця. І чорний Варчук, і проржавлений ластовинням Созоненко зараз сіяють побожністю і внутрішньою радістю. Пальцями й вухами вони чують гроші, а спинами все те, що робиться біля святого.

Ось до натовпу на одній підводі приїхали три колишніх міністри села Вовковинці. Вони зіскочили на землю, послухали про півнів, переглянулись між собою, стиха промовили «темнота», зітхнули і... пішли під благословення святого. Созоненко всім тілом розуміє, що робиться біля нього, значущо дивиться на Варчука і знову щось вигадує нове. В його неспокійній голові, як черва, ворухаються, сплітаються і розлазяться різні несподівані мислі, вони тягнуть в свої сіті нові тисячі прихожан і грошики-гроші. Нарешті він дочекався своїх золотих днів і найкращих вечорів, коли в запнутих світлицях чи то Варчука, чи отця Миколая криничанський комітет витрушує з скарбоньок коновчаний збір і ділить його на церкву й собі. За ці вечори в нього від лічби опухли очі, але загадкові зіниці були наповнені стриманим задоволенням переможця.

Тепер дорога до криниці з двох боків уквітчана молодим клечанням, поміж ним ідуть і йдуть люди подивитися на чудо. Церковний титар після коновчаного збору підпускає до свіжого зрубу прочанина, ловко підіймає над криничкою напівпрозоре церковне покривало, так щоб на воді замерехтіли сонячні зайчики — сяйво богородиці. Недостойні можуть і не помітити його, а достойні бачать не тільки сяйво, а й саму богородицю чи й інше чудо й шепотом розповідають про це людям.

Все нові чутки розходяться й розходяться по всьому хліборобському краю. Вже достеменно стало відомо, що в Житомирських лісах народився анцихрист, увесь він у шерсті і з одним рогом. І відколи він народився, сидить біля вогнища й курить люльку. І ніхто не знає, де в нього та люлька взялася і де він тютюн бере, але все курить і курить, і котрі села не понесуть до кринички хрести, то він після Нового року піде туди і людям буде давати затягнутися з тієї люльки. Отак і буде мітити свої душі...

І вже до кринички, як спокуту грішного тіла, несуть простоволосі селяни свіжі хрести, розтирають ними до м'яса маслакуваті плечі, натруджують до краю і обривають довірливі серця, і недалеко від ліній хрестів уже

виростають і перші могилки. Біля кожного свіжого пагорба служить велелюдна панахида і завжди зі словом до людей звертається святий, позад якого з розплетеними косами стоять дві дізичі. Рoste слава про чудо, росте й про святого, і вже, окрім грошей, біля його ніг лягають сувої полотна, грубі селяпські рябцуні¹, мішки з пашнею. А за це він тяжким руном слів все більше наближав живі душі до покійників, кидав на голови мирян погрози неба і роз'єднував їх з тими людьми, що назвали себе більшовиками.

Вже другий раз приходять до кринички Дмитро Горидвіт і Юрко Підпригора. Юрко зовсім не вірить у чудо і святого, впевнено обзиває їх «опіумами». Так думає і Дмитро, але казання святого вражає його сильніше, аніж Юрка. Морок і страхи потойбічного життя тінями заповзають йому в душу, де ще на останніх нитях тримаються клапті селянських вірувань і забобонів. І коли Дмитро знову непорушно слухає голос божого чоловіка, як будуть іти люди з хрестами спочатку по коліна в грязі, потім по коліна в снігу, а далі по коліна в крові, Юрко тихо шепче йому:

— Ходімо, бо ти, бачу, вже чманієш...

— Справді, можна очманіти, — прокидається Дмитро. — Чуєш, і по коліна в крові! Кого це довбешкою не вдарить по мізках?

Вони вибираються з пітної юрби, яка вже падає на коліна, почувши, що сьогодні з Кам'янця-Подільського прибуває архієрей. І в цей час святий підіймає вгору голову і руки:

— Люди, ви бачите господа на небі!

Усі схоплюються на ноги, дивляться вгору, і справді, дехто на білих хмарах помічає господа чи господню одяжу, а хто, окрім хмар, нічого не бачить, ще більше страхається своєї гріховності.

І знову над лісом повисають перекресні дзвони околиць сіл, і знову здорові і хворі благоговійно цілують образ богоматері, і знову сиплеться в коновки селянське добро.

Поміж хрестами парубки виходять на край лісу, і Дмитро бачить, що й поле Мар'яни вже до половини заставлено хрестами. Парубок переходить дорогу, стає на втолочену землю, де зрідка маленькими зеленими кораб-

---

¹ Килими.

ликами тремтять стеблинки невитоптаного гороху. Жаль стає покаліченого поля і надій Мар'яни. Як вона сподівалась на цю четвертинку, але живе зело покалічили й убили чужі хрести. Поміж ними Дмитро відшукав очима великоброву молодицю. Вона, як тінь, підійшла до нього, сумно поздоровкалась, скорбно посміхнулась:

— Отаке моє щастя.

Справді, невелике щастя було в тієї людини, яка, сама не знаючи цього, створила чудо для мирян.

Х

Біля пояса Мірошниченка метляється барвиста широко-ніска, янтарне око її ще проміниться життям, дарма що вже давно охолело і пір'я, і тіло у птиці. Іде чоловік з полювання, а теж думає про чудо. І так і сяк перекидає думки: все міркує, як позбутися отакої напасті.

— Убив качечку? Доброго ранку, Свириде Яковлевичу! — тягнеться вільною рукою до синюватої птиці Кузьма Василенко. В другій руці його метляються нові, купоросом вичорнені жіночі чоботи, і він ладний показувати їх усьому селу, щоб люди бачили, як турбується чоловік за свою сварливу пару.

— А ти, подивлюсь, вовка вбив? — насмішкувато показує Мірошниченко на чоботи: знає, як їх заробив ледачий Кузьма.

— Ги-ги,— ніяково сміється Василенко. Йому і радісно, що люди бачать, як він піклується про сім'ю, але й страшно, що Свирид Яковлевич може зіпсувати всю комерцію на містку. А саме тепер, коли народ стікається на чудо, Кузьма справді стає кумом королю: має що випити, має чим закусити, має гроші і навіть уже перші чоботи справив, а на другі купив юхти. От як може чоловік жити, коли удатний до всього! Щоб піддобритися до Мірошниченка, він зразу ж питає його: — Свириде Яковлевичу, чи так само носиш на вооруженні нагана?

— Нагана? А тобі що? — дивується чоловік, поправляючи дубельтівку на плечі.

Кузьма засовує руку в бездонну кишеню засмальцьованих штапів, крутить нею десь біля самого коліна, щось витягає і великодушно простягає Мірошниченкові.

— Бери, Свириде Яковлевичу, може, згодиться.

Мірошниченко підіймає брови, пильно розглядає мідні тільця патронів од нагана.

— Ти де їх узяв?

— Де не взяв, там нема,— гиккає Кузьма.

Мірошниченко хмурніє:

— Не люблю, коли зі мною говорять загадками.

— Та я їх, Свириде Яковлевичу, пробач, ненароком украв,— смирніє Кузьма.

— І нащо вони тобі здалися? — дивується голова комітету незаможних селян.

— Та вони мені, коли подумати, зовсім без надобності,— і сам дивується Кузьма, нащо було цупити оці штучки.— Яюсь потягнувся до них, сипнув у кишеню, а висипати назад незручно, щоб чого поганого не подумали.

— І в кого ж ти їх поцупив? — з веселим докором дивиться на чоловіка.

— Свириде Яковлевичу, а ти ж нікому?..— благає віддано собачими очима.

— Нікому.

— В Ларіона Денисенка я їх... того. В тій кімнаті, де святий живе.

— І святого ж не побоявся? — зареготав Свирид Яковлевич.

— А його тоді дома не було,— і собі неголосно сміється Кузьма, радий, що так легко збувся халепи.

— То, коли дома не було — інше діло.

Свирид Яковлевич насмішкувато киває Кузьмі і звичайною ходою йде додому, але в голові його швидше й веселіше закружляли думки та здогадки. За церковною огорожею димлять вогнища, сновигають мирносиці, готуючи у великих казанах обід свіжим прочанам та бідакам, які стікаються на чудо. Поміж довгими незастеленими столами вертиться й Настя Денисенко — розставляє найдешевші, з чорної глини, миски. Свирид Яковлевич зупиняється біля молодиці, здоровкається, а в її навіки злющих очах спалахує занепокоєння, і вона водить ними по всьому цвинтарі.

— Маю, Насте, поговорити з тобою,— перехоплює її неспокійний погляд.

— Зі мною чи з Ларіопом?

— Ні, з тобою. Але не хотілося б, щоб хтось почув,— знижує голос Мірошниченко.

— Що ж воно таке, Свириде Яковлевичу?

— Погане діло.

— Господи, хоч не лякайте мою душу,— приклякла молодиця,— бо й так не знаєш, на якому світі живеш.

— Ох, Насте, і не думав, що ви самі собі копали яму.

— Ой лишенько моє! — тихо зойкнула молодиця, і злі її очі виразніше виділяються на білому виду.— Зпову мій старий щось натворив? Чи Прокіп десь пропнетився?

— А може, й обоє...— нарочито страхає жінку.— Ти, Насте, йди додому, але нікому нічого не кажи, а я прийду трохи згодом. Нікого в тебе зараз нема?

— Сама наймичка. Але я її кудись поплю,— трохи відходить молодиця, почувуючи переляканим тілом, що Свирид Яковлевич не має супроти неї злоби, і навіть в очах її на мить майнула грайливість.

Коли Свирид Яковлевич підіймається на ганок Денисенкової оселі, з сіпешніх дверей просувається вузькогруда постать Насті. Молодиця вже переодяглась в святешний одяг, руки її віють пахучим милом, а на обличчі міняються посмішки. В сінях вона, мовби ненароком, налягає на Мірошпиченка грудьми, зітхає і веде чоловіка в простору світлицю, де під богами ще живуть у пишному сяйві галунів і нагород колишні імператорські правителі. Але між ними вже нема царя: на всякий випадок поклав його Денисенко на самісіньке дно горіхової скрині,— може, колись ще пригодиться помазаник божий. На покуті стоїть химерний снопик; в ньому зібрано тільки по три колоски чи по три волотки кожного збіжжя, яке має охоронити сім'ю від анцихриста: коли він прийде брати грішні душі в пекло, побачить снопик і втече, бо сила зерна і печистого переможе.

Ліворуч, коло напільного вікна, стоїть пишне ліжко, застелене дорогими ненаськими ковдрами, наміняними в голод двадцять першого року, і Свирид Яковлевич одразу здогадується, що тут спить святий. Коло ліжка височить цілий стос подільських і молдавських р'ябцунів.

Мірошпиченко підходить до них, вголос дивується:

— Ти, Насте, не думаєш ними греблю гатити?

— Та хіба ж це мої? — пружинить молодиця своїм сорокалітнім, але ще гнучким тілом і тихіше додає: — Усе це заробіток святого, дай боже йому здоров'я,— повертає погляд на образи.

— А він що, буде квасити їх?

— Хіба ж так можна про божого чоловіка? — Настя з докором похитує головою і неждало випалює: — Продає він їх!

— Святий рябцуни продає? — розводить руками Свирид Яковлевич. — Ніколи б не подумав!

— А що ж йому з ними робити на землі? — й собі чується Настя, бо їй і на думку не спадає, щоб навіть святий міг подарувати своє добро. — Свириде Яковлевичу, може, ви поснідаєте у нас? Це ж ніч над річкою промарудились...

— Боюсь, Насте, — косує очима на двері.

— І чого вам боятися? — радісний здогад тенькає в грудях молодиці.

— А як наскочить Ларіон? Що він подумає?

— Еге, він тільки увечері прийде від кринички, — Настя по-дівочому вибігає в другу кімнату, там посміхається сама до себе й виносить снідання.

— А в тебе, Насте, папір знайдеться?

— Нащо він вам? Ще не остогидло читати книги та папір переводити? — значуще посміхається достогибелі моторна жінка.

— Протокола треба написати.

— Ой лишенько! — завмирає вона біля столу, і на її обличчі одразу вибиваються плаксиві риси. — А не можна без того протоколу обійтися?

— Служба, служба, Насте. Ти думаєш, хотів би вас зобиджати?

— Свириде Яковлевичу, за що така напасть?

— А для чого, Насте, ви й досі ховаєте зброю? — суворішає голос Мірошниченка. — З ким збираєтесь воювати? Кого вбивати хочете?

— Свят-свят! Яку зброю? І сном і духом про неї не відаємо! — з ляку присідає молодиця на ослів. — Як здав мій в двадцять першому куцака й бомби, то більш навіть пугача не було.

— А це що? — не дає їй опам'ятатись Свирид Яковлевич і витягує з кишені мідні тільця набоїв.

— Свириде Яковлевичу, присяй-бо, не знаю ні я, ні старий, звідки вони взялися, — на переляканому обличчі Насті ворухиться сама правдивість.

— А де ж їх узяли?

— Під ліжком святого, — показала рукою. — Вимітала сьогодні, як усі порозходились, і там зашаруділи вони. Чи підкинув хтось, чи яка трясця.

— А перед цим давно вимітала під ліжком?

— Днів зо три тому.

— І нічого не було?

— Нічогісінько, богом запрягаюся. Ой, може, чортів Василенко вкинув їх туди, коли я сьогодні по хаті поралась! — раптом в здогадці ширшають очі молодиці, й вона озлоблюється на того непробудного п'яничку. — Хіба він, салогуб шолудивий, землі б йому на груди наорало, не зробить людям всякої капості? А я йому, ненаситцю безкишкому, ще й чарку поставила, щоб він захлинувся нею ще на дорозі.

— І це все правда, Насте? — веселіє всередині Мірошниченко.

— Кажу, Свириде Яковлевичу, як на духу, — побожно схрестила руки на грудях.

— Тоді тільки це й запишу в протокол. Більше нічого не вставлю.

— А не будуть нас за це по судах тягати?

— Коли правду сказала, не будуть, — посміхається їй і одразу ж поринає в думки про чудо.

Свирид Яковлевич сяк-так пише для себе протокола, потім зовсім добре, нашвидку снідає з повеселілою Настею й виходить з хати. Молодиця проводить його до самих сінних дверей, і в її досить легковажному тілі двома крильми ворухиться острах і інші почуття до колишнього матроса, який навіть ніде не шарнув її рукою. Однак що поробиш: начальство він, а начальству треба опасатися тіла.

XI

За напівпричиненими ворітьми стоїть мальована облвконкомівська бричка, біля неї хрумають обрік розпряжені коні й довгими рідкими віями згапюють з очей ще дрібних весняних мух. За ворітьми походжає запанцирований ремінням Кульницький, придивляється до бадилля свіжопосаджених жоржин. На обличчі його, під красивим хижуватим носом, переमेжовуються три вирази: бридливості, здивування й нетерплячки. Найбільше чоловіка дивує, як в таку пору, та ще й комуністові, можна займатися дурницями: садити різні квіточки.

Кульницький непривітною їдкою посмішкою зустрічає Мірошниченка і знову дивується, ні, більше, обурюється: він не бачить на обличчі голови комнезаму тих переживань, які повинна б накласти на нього історія з чудом. Навпаки, воно задоволене, по ньому мандрують якісь безхмарні думки.

— Квіточки, товаришу Мірошниченко, садиш? — Кульницький, не здоровкаючись, ворушить носком чобота сухе бадилля жоржини й міряє чоловіка вбивчим поглядом.

— Весна, нічого не поробиш!

Навіть не бентежить оцей сільський оригінал, якого тільки орден виручає від великих неприємностей. Ох, як цієї штучки бракує самому Кульницькому. І він, певне, мав би його за розгром банди, аби в двадцятому році не видужав Нечуйвітер. Кульницький, морщачись, викидає протилежні думки й спогади, сам себе картає за егоїзм, але що він може зробити, коли згадки про орден завжди тягнуть його до двадцятого року й озлоблюють проти Нечуйвітра, після одужання якого мав багато клопоту й мало не вилетів з партії. І знов у Кульницького прокидається несамовита самовпевненість і образа: керувати б йому щонайменше округою, але Нечуйвітри щоразу підрізають крила. Ні, таки доведеться ризикнути і перебратися в інше місце, де оцінять його розум і організаційні здібності.

— І ти, чоловіче, в таку пору не сумніваєшся садити жоржини? — намагається стримати свій характер і водночас приголомшити Мірошниченка.

— Вони — пам'ять про моїх дітей, — тьмариться широке обличчя Мірошниченка.

І цим одразу вибиває козирі з рук Кульницького. Намить того проймає неясний здогад, що він, не розбираючись у механіці керівництва й планування, переносить оцю механіку, як на кальку, і на людську душу і тому нерідко терпить поразки. Але ж не можна керівникові заглядати в кожну душу! Де стільки часу візьмеш? Треба мати ідеї і принципи, а вони вже повертатимуть людські душі, інертні маси, як ричаги підіймають велику вагу.

Вони деякий час, одводячи один від одного погляди, мовчать, потім сідають на призьбу, між ними погойдується легка тінь молодії вишеньки.

— Скажи, Свириде Яковлевичу, як ти дочекався такої ганьби? Як ти дожився до чуда? — Кульницький, не мигаючи, пильно дивиться на Мірошниченка.

— Воно прийшло, мов пошесть.

— А хто заніс цю пошесть? Які мікроби її?

— Гадаю, дурман селянської відсталості і, напевне, контрреволюція.

— А ти об'єктивно не помагаш їй?

— Стільки саме, як і ви,— глухішає голос Мірошниченка, і задавнена неприязнь до Кульницького вибухає в його тілі злобою, але він стримує себе, боячись не наробити катзна-яких дурниць.

— Ні, трохи більше! — Кульницький рубає повітря долонею.— Ти дозволив членам комнезаму дивитись на чудо?

— Дозволив!

— А як це кваліфікувати? Антирелігійною пропагандою?

— Ні, простим глуздом,— одводить задумані очі від цього самовпевненого керівника.

— Прошу пояснення!

— Коли б я почав переслідувати членів комнезаму за те, що вони йдуть до скитка, це викликало б обурення села і розпалило б ще більшу куркульську агітацію. А так я принаймні добився одного: частина людей побачила, що чудо — це безсоромний грабіж, грабують там прочан і наші дукачі, і зайди-святі. Отже, прийде час, дозрівє чудо і лопне, як пухир.

— Сиди й сподівайся з моря погоди! Ти не міг раніше щось придумати?

— Наприклад?

— Наприклад, заарештувати криничанський комітет, святого і ще кількох кликуш?

— Це легко зробити. А от хто заарештує забобони і віру? Чи не підлило б це масла у вогонь, чи не кинули б наші вороги клич: «Бий Радянську владу!» Про це також треба думати!

— Багато ти береш на себе думок. Боюсь, що їх не витримає твій партквиток! В губкомі я розповім про твої дії,— зіскакує з призьби Кульницький.

— Доповідайте. Але що ви тямите в цьому чуді?

— Так уже тяжко розібратися в ньому?

— Таки тяжко. Пуповиною треба село чути, а ви приїжджаєте тупати ногами на нас.

— Плювати на цю сільську філософію! — скипає Кульницький і, мов закований у ремінь, поволі дрибуляє до брички.

Свирид Яковлевич проводить його презирливим і ненависним поглядом.

«Щезни, як сіль на воді». Та не щезає ненависник, а придавлює сідалом і ремінням бричку і підозріло обмацує очима свіжовибілені хатки.

«Дурне сало без хліба», — Свирид Яковлевич рішуче повертає до хати, кидає на холодний припічок широко-ніску, вішає на гвіздок дубельтівку й старанно переодягається в найкраще своє вбрання.

І от він виходить надвір, урівноважений і викупаний сонцем, зупиняється біля жоржин, згадує своїх дітей, а потім у роздумах прямує до того ліска, де лунають небесні співи і шумують земні пристрасті. Коли б не оцей франт з Молдаванки, Свирид Яковлевич уже давно був би побіля кринички. І чоловік у думках заглядає в той ліс, де може вирішитись життя однієї людини. А поки вона спокійно йде селом, ще і ще перетрушує в пам'яті всі оповідання, принесені людьми з скитка, думає про зустріч з святим і для чогось дивиться на свої великі, роботою роздавлені руки. На невеличкому вигоні, де гуси вищипують тоненьку, як мох, травицю, він зустрічає Дмитра Горицвіта.

— Ходімо, парубче, як не боїшся, зі мною, — посміхаються сірі очі Мірошниченка.

— Далеко ж ви зібралися? — шанобливо підходить до нього рослий парубок.

— І сам не знаю: може, по свою смерть іду. Не бачиш її за плечима?

— Ні, не бачу, — серйозно окидає поглядом Мірошниченка. В його жарті Дмитро схоплює тривожне для себе почуття. — То куди ж допровадити вас?

— До кринички.

— На чудо? — дивується парубок.

— Атож. Обсіявся уже?

— Ранні закінчив.

— Ти, чув, одній молодиці задурно розорав четвертинку?

— Та було... — мимоволі червоніє парубок, начеб його запідозрили в чомусь поганому, а перед собою бачить зажурений образ Мар'яни і зелені, ватиснуті хрестами корабрики гороху на її понівеченому полі...

Коло ліска більшає людей, поміж деревами стоять вкопані хрести, і вони розведеними руками благають милосердя у бога. Несподівано біля них дзвенить скло і народжується легковажна пісня:

Сірий кінь та чорна бричка,
Моя жінка химеричка,
Ой як стане химерить,
Хоч не хочеш, — треба бить.

— Не богохульствуйте, грішники, не віддавайте в лапища сатаноїла ключі від свого серця! — втихомирює хтось безжурних співаків.

А поруч згинається й розгинається постать старця:

Подайте від серця желанного,
Подайте від поту свого кривавого,
Ой якби ж я та світ божий видав,
То я доріжок і стежок не засідав.
Дайте, за упокой родителів померлих поминаючи,
Дайте, людоньки, в тілі душу спасаючи...

Мірошниченко, нагинаючись, кидає в мисочку сліпця гроші, скидає картуз, ховає його під кущем, прикриваючи торішньою травою, і йде в глибінь ліска.

— Свириде Яковлевичу, не треба вам туди йти! — зупиняє його Дмитро.

— Чому? — з цікавістю дивиться на парубка.

— Осатаніють прочани — розірвуть. Там же зразу рознесеться: комуніст прийшов!

— А може, якимось обійдеться, Дмитре? — тьмариться погляд у чоловіка.

— Ой боюсь я, Свириде Яковлевичу, — блідне парубок.

— Ти трохи відстань од мене, а потім побачиш, що треба робити. Може, й доведеться рятувати від богомольців. Не побоїшся?

— Вас — не побоюся, — якимось одразу міцніє парубоча постать, а на обличчя лягає похмура рішучість.

— Спасибі, Дмитре, — Свирид Яковлевич поволі йде до кринички, а поперед нього вже з уст в уста передається, що сюди прийшов комуніст.

Біля клечання, яке веде до кринички, сидять два лірпикки, джмелями дзижчать і поскрипують роками вичорнені ліри, і за душу хапають жалісливі голоси:

Щаслива та путь,
Де поклонники йдуть,
Не самі вони йдуть —
Їх янголи все ведуть.
В Русалим вони йдуть,
Христу жертву несуть,
Хто в Русалим піде,
Той спасений буде!
А хто в Русалим не піде, —
Навік грішний буде!

Все більше людей зупиняється, щоб подивитись на Свирида Яковлевича, все більше цікавих, скорбних і злости-

вих очей оглядають його могутню постать. Ось біля образа богоматері він бачить з скарбоньками в руках чорного Варчука та рудого Созоненка і мало не пирхає зо сміху. Ті, як апостоли в церкві, непорушно стоять і лише очима пожирають його. Свирид Яковлевич підходить до них і шепче тільки одне слово:

— Капає?

І це слово зриває з місць таких, здавалося, непорушних поборників неба.

— Іди, іди, поки не пізно, звідсіля.

— А ви чешіть дідька тільки зрідка,— і Мірошниченко прямує до юрби, яка оточила святого, затиснутого сувоями полотна, мішками з зерном і рябцунами. До його ніг упав літній селянин, божий чоловік простягає над ним руку й суворим голосом говорить:

— Ти дуже великий грішник. Молися — і бог помилує тебе. Чим є роса для квітки, тим для тебе має бути молитва.

Біля ніг святого звивається натруджене тіло і чується схлип.

Очі Свирида Яковлевича зустрічаються з упертими очима святого, і їхні погляди вже не розщеплюються.

— Богохульник іде,— лунає чийсь знайомий голос.

«Ага, то Зяйтчук обізвався».

— Комуніст! — зітхає хтось збоку.

— Роздерти б його на шматки! — підіймається вгору перший кулак.

— А може, людоньки, він покається прийшов?

— Цей і на тому світі не покається! — кинув богомільний Пилипенко.

— На суху гілляку його! — хтось з богомольців згрізна вдивляється в Мірошниченка.

— Присяй-бо, поклониться святому, і до одного чуда прибавиться друге! — сплескує здивований голос.

Люди широко дають йому дорогу, а коли до святого залишилося кілька кроків, він почув загрозливий гомін:

— Поклонися святому!

— Падай ниць!

Свирид Яковлевич, дивлячись на святого, чув увесь настрій юрби і чув, як в страшній колотнечі тенькало в грудях його серце. Виходить, не такий він уже молодий, як думалось. Уперті очі святого здивовано дивляться на Мірошниченка, потім у них проскакує непевність, святий показує рукою вниз: падай, мовляв.

І Свирид Яковлевич, торкаючись обома руками святого, трохи нахилиється до землі. Полегшене зітхання виривається навколо нього з грудей прочан, але раптом це зітхання змінюється здивуванням і криками: із святого враз спадає біла одежа, і він опиняється перед людьми в розкішному синьому галіфе і зеленому з чотирма висячими кишенями френчі. Мірошниченко повернув святого, і той задзвонив, мов повна скарбонька. Але не гроші вихопив з його кишені Свирид Яковлевич. Щось чорне майнуло в його руці, піднялося вгору, і люди побачили, що в святого була зброя,— звичайний наган.

І тоді інші голоси сколихнулися над юрбою, а від образу богоматері зійшли зі своїх місць Варчук і Созоненко. Вони б, може, й зашпарували своїм словом щілину, що дало чудо, але її несподівано ще більше поглибив божий чоловік: він шарпнувся від Мірошниченка і щодуху, вистрибом помчав із лісу в поле. Кожний його стрибок супроводжував мелодійний дзенькіт грошей. І чогось цей земний дзвін здався Мірошниченкові останнім відгомонам дзвонів далеких дзвіниць. І тоді не витримав чоловік, затупотів ногами і гукнув:

— Грішні, тримайте святого! Хай хоч свої рябцуни забере!

І несподіваний регіт покрив останні слова чоловіка: село зі сміхом прощалося з частиною своїх забобонів.

XII

Непомітно, наче рибина в глибині, пропливають літа; не вловити їх неводом, ні вороними кіньми догнати, і не прийдуть вони до тебе, як ті далекі родичі, в гості.

Ще ярими дощами весна не сипне, а жайворонок вимаює господаря з плугом, далі возуля зорує в садах, а там, дивися, зазеленіє поле і картопля у землю проситься. Тільки з городиною впорався — засріблиться коса на лузі, далі жнива поспівають, і закурличуть шляхи від ранку до півночі. Чи ж помітиш, як на стернях вітри спасову бороду заколишуть і осінній дощ натягне сизу сітку над кущуватою озиминою?

Потім прийдуть майстри-морози, повіють сніги, і припишкне напівголодне село до весни, коли знову возуля довгі роки буде кувати, а комусь і одного пожаліє.

За щоденними клопатами і роботою Докія не помітила, як Дмитро з напівпарубка парубком став. Інші хлопці в

його літах уже під вікнами товклися, де збиралися дівчата на годенки, а він з ранку до вечора порався по господарству, — хазяйновитий вдався, вже всі сусіди завидували, — їздив у хурманку на цукроварню по жом чи маляс, столярував, у вільну ж годину за книжку брався. Небагато науки пройшов — церковноприходську закінчив, та до книжки був падкий. І коли в село до них приїхав новий учитель Григорій Марченко, Дмитро внадився до нього.

— Дмитре, чи не попом, значить, думаєш бути? — часто підсміювався над ним сусіда — Варивон Очерет.

— Де там! Не нам у спідниці ходити. Хочу такої науки дійти, щоб готові паляниці на полі родили.

— Тоді мене візьми, значить, паляниці їсти. — Варивон хитрувато закручував куцими пальцями цигарку, а оком косив на своє подвір'я — щоб хтось із домашніх не побачив. — А то вже й забув, які ці паляниці, значить, на смак бувають. Рік прослужив у попа, і хоч би тобі раз попадя на свято перемену житньому глевтякові видумала. От настав великдень. З гробків хурами почали возити попові паски та крашанки. Замкнула їх попадя на замок в коморі, а нас ще різдвяними книшками душить. Позасихали вони, як залізо, позацвітали — не вгризеш. Та, слава богу, казав наш піп, в стіні комори невеличка відтулина була. Приладнав я з дроту ключку і почав тягати паски для своїх хлопців. І так, скажи, наловчився, що тільки цюкну дротиною, а вже паска, як рибина з фабричного гачка, ніяк не зірветься. Посвяткували ми тоді добре, і попадя не пахвалиться своїми наймитами: менше хліба стали їсти. Дорожила вона тими пасками, доки вони зеленню не взялися — аж позросталися од цвілі. А потім пізнього вечора, щоб ніхто не бачив, Сергієнко повивозив їх і в Буг повкидав. Отака-то комерція, значить, буває...

— А чого це піп репетував позавчора?

— Умови не хотів складати. Приїхав товариш із рибіземлісу — за наші права заступився. Так попа мало родимець не захопив. Потім цілу ніч з куркулями пиячив і радився, як би найменшу ціну в трудогоди вписати. Але сільрада так його при людях провчила, що він і камілавку загубив, і частини парафіян позбувся. Знаєш, як Свирид Яковлевич уміє відчитати... Отакий наш піп.

— Недарма кажуть про нього: святий та божий, на дідька схожий.

— Думаєш, оновлення ікони в Березівці не його рук справа?

Дмитро розсміявся.

— В «Рабоче-крестьянской газете» прочитав інтересний документ. Петра Великого повідомили, що в одного старовіра ікона пускає сльози. А Петро Великий і написав резолюцію: «Хай ікона перестане плакати, а то в старовіра заплаче те місце, через яке втлумачувались вірно-підданчі почуття». Після цього ікона перестала плакати.

— Путяща резолюція,— розвеселився Варивон.— В тебе є щось прочитати?

Любив Дмитро у зимовий вечір, заклавши на ніч худобі, сісти на лаві, підперти руками голову і читати, ледь помітно ворущачи губами.

— Прочитай, сину, що-небудь вголос,— відірветься мати од пряжі.

Підведе голову від книги, ще розмірковуючи над чимсь, зашарудить твердими, негнучкими пальцями по сторінках і запитає:

— Вам про господарство, може?

— Нащо мені про господарство, і так щогодини в очах стоїть тобі. «Кобзаря» почни.

В'ється, фуркоче джмелем над долівкою веретено, невеликим вогничком кліпає каганець, і глухуватий, чіткий голос Дмитра віддаляється, перед очима простеляються далекі світи, і слово добирається до самого серця та й сльозою інколи прокотиться по вдовиній щоці.

— Ще в тебе, Дмитре, є які книжки?

— Про Леніна, Володимира Ілліча.

— Прочитай, сину: напрацювався, натрудився, намучився чоловік... Як здоров'я його?..

І знову глухуватий голос відкочується в далекі світи, і вже, здається, кожною деревиною хати перехитують, передзвонюють сибірські вітри і сніги. А з тої метелиці впливають примружені розумні очі невсипущого трудівника, що зогрів кожне село, кожну оселю своїм добрим серцем і усміхом.

В задумі проведе рукою по чубатій голові сина і не помітить насмішкуватого погляду: наче маленького гладить. Еге ж, все їй здавалось, що Дмитро ще невеликий. І тільки сьогодні здивувалась і зачудувалась: коли виріс такий?

Зранку вона знадвору білила до великодня хату. І не почула, як на подвір'я увійшов Дмитро з чобітьми за

плечима — першими парубоцькими чобітьми, заробленими власним мозолем.

— Як пошив швець? Не тісні?

— Наче добре показує. В ході треба спробувати, — ніби байдуже відповів.

— От і взуйся зараз. Подивлюсь, який ти гарний.

— Як старий деркач на бані, — всміхнувся, відчиняючи сіни. Так і не вийшов похвалитися обною.

Підвівши призьбу, Докія ввійшла у хату і сплеснула руками з несподіванки. Перед нею стояв ставний, широкоплечий парубок. Короткий піджак наче недбало сповз із правого плеча; з-під чорної, трохи збитої набакир батьківської шапки впав на вухо темно-русий, із золотистими іскорками чуб. Орлиний ніс нависав над глибокою борозенкою верхньої губи; нижня, вигнувшись пружким червоном пелюстком, окреслила вузенький пружок синюватих зубів. «Невже це її син?»

Ще сьогодні, в постолах, в полотняних, крашених бузиною штанях, неквапний, він був підлітком, а це зразу парубок — хоч весілля справляй. І радісно матері стало, і тривожно: одружиться скоро, відділиться, і хто зна, яку невістку приведе, — може, ложку борщу на старості літ пожаліє свекрусі.

— Як мені, мамо? — скрипнувши чобітьми, легко пройшовся по хаті — де та й незграбність поділась, коли й встиг парубочу гордовиту ходу перейняти...

«Який же він славний! Вилитий Тимофій, — за кожним рухом стежила мати, і те, що було звичним — інший не помітить, — їй здавалось найкращим, дарованим тільки її синові. — Вилитий Тимофій. Мовчазним лише вдався, radoців мало. Нічого, між людьми обітреться — тямовитий!» — заспокоювала сама себе.

Дмитро тим часом скинув обнору, перевзувся в розтоптані постели й почав збиратися в дорогу.

— Куди ти, сину?

— Поїду в лісок, де чудо було, — посміхнувся очима й краєчками уст, сам собі дивуючись, як навіть він міг з опаскою слухати байки «святого». Отак, бува, гарний оповідач і казкою нажене страху на своїх слухачів. Дивно було й інше: як швидко спалахнуло чудо, так і затихло, навіть чогось згадувати стало про нього незручно, як незручно було б весною заспівати колядку. На все є свій час.

— А що думаєш там робити?

Парубок зам'явся і неохоче відповів:

— Масмо біля скитка хрестів набрати, що люди поприносили.

— Ти в своєму розумі? Для чого вони тобі?

— А це не мені! Привеземо до цвинтаря і будемо на всеношну палити їх. Навіть титар нічого супроти не має.

На Поділлі ще й досі всю великодню ніч біля церкви молодь розкладала великі вогнища, спалюючи на них старі цвинтарні хрести. А в цьому році вони мали палити хрести, принесені до кринички темною вірою. Спочатку вона згоріла в людських серцях, а тепер прилюдно мала спопелитись на веселому багатті.

XIII

...Село купається в теплі, сонці, мідному передзвоні та веселому співі веснянок. Вулицями, городами на майдан, а з нього на цвинтар сипнула спочатку малеча, потім парубоцтво, дівчата, а пізніше, поважно міркуючи про се про те, — господарі й господині.

Великий на пагорбі цвинтар зацвітає широкими кольоровими спідницями, і дівчата в них, здається, не йдуть, а плывуть. В руках тримають хусточки з крашанками чи писанками: подарунок тим хлопцям, що взимку до них додому із колодкою приходили. Парубки стоять гордовиті — знають: має їх дівчина сама відшукати. Так уже в їхньому селі заведено — дівчина, знайшовши хлопця, що приходив до неї взимку в гості, прилюдно цілує його тричі, дарує хустину — і нічого дивного нема в цьому.

На пагорбі молодь рихтується танок вести, береться за руки або за кінці хустин, щоб не вилетіти з танцю, живе коло, як перстень-самоцвіт, сколихнулось, і сильний високий голос покриває низький гул:

Чого рано спустошано,
Ромен-зілля іскошано,
Іскошано, іскошано,
Ще й в копиці позношано.

Молодими голосами славять пісня невсипущу працю й любов. А з усіх вулиць валить молодь. То тут, то там дівчата, соромлячись, підступають до хлопців.

«Тільки до мого ніхто не підходить, — з задрістю дивиться Докія на інших, стоячи між молодими свого кутка. — Хіба він піде до кого?»

Ось пропливає в широкій голубій, на зборах, спідниці дорідна висока Марта, прийомна донька сільського багатія Сафрона Варчука. Колясь давно у тяжкий рік вимерла на хуторі з голоду сім'я бідняка Сафрона Горенка. Залишилася тільки дівчинка-немовля, її і взяв за дочку Варчук, надіючись, що запухле дитинча недовго поживе, а йому весь ґрунт Горенка не завадить. Одначе дівчина вижила. До неї, як до дочки, прив'язалась Варчукова Горпина, та й Сафрон, хоч і косував на Марту, одначе нагнати з двору не наважувався: не ті часи. Ніхто дівчині не пагадував про її батьків, і довго Марта не знала, що вона лише приймачка Варчуків.

Зараз обіч Марти йде бугайкуватий Карпо Варчук, сяє хромовими чобітьми і рудою пухнастою чуприною. Ось він нахиляється до Марти, аж чуб вогником займається на терновій хустці.

Парубок щось шепоче дівчині. Та відпихає його і затискає уста, щоб не розсміялась. Карпо, начебто ображено, заплітаючи вигнуту ногу за ногу, іде ліворуч, а Марта пливе до невеличкого гуртка парубків, де стоїть Дмитро.

«До кого ж це вона підійде? Десь до Ліфера — лавушника Созоненка».

І сама собі не вірить, коли Марта спиняється біля її сина.

— Ви ж казали, що нікуди не ходив Дмитро, — штовхає її ліктем під бік далека родичка Дарка. — Бач, до якої завітав.

«Потайний же який», — не спускає очей з пари. Марта клапняється Дмитрові, і пругкі дівочі груди відхиляють матроску¹.

«Чи ж годен ти, сину, дівчину поцілувати?» — радіє в душі, вбираючи очима молоду пару, а вухо ловить буйну, молодечу веснянку, що розгулялася, як вітер.

Дмитро ніяково підходить до Марти — соромиться, видно, — кладе смагляву руку на плече дівчини і в цей час помічає матір, що аж голову витягнула, стежачи за ним. Скам'янів хлопець, не одводячи руки з дівочого плеча. Зиркнула і Марта в її бік і швидко обернулася, зрозумівши все. Як би воно вийшло — не знає, та в цей час з-за церкви вилетів невпинний бистрий танок, хтось схопив Марту за рукав, і Дмитро, невірною ступивши три кроки,

---

¹ Блузка.

попадає в ритм короголю і вже впевнено веде за собою високу дівчину.

— Іч, злидень. Куди поліз! — в'їдливо хтось обізвався з тісної купки вичепурених багачок.

— А Марта далеко від злиднів відскочила?

— Е, не кажіть. Через неї Варчуки з Созоненками породичаються...

Тиждень минає, жінки немає...—

радіють дівчата, що так загулялась молода жінка старого чоловіка, а парубки грізно басять:

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

Другий наступає, жінка повертає...

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

Жінка за кошистку — чоловік під миску...

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

Жінка за лопату — чоловік за хату...

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

Жінка за сокиру — чоловік в кропиву...

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

В кропиві сховався, бороною вкрився...

— Ой навчу я, навчу молодую жінку...

Бороною вкрився, щоб не засмалився.

Все швидше крутиться навколо старої церкви весняний тавок, і райдугою мерехтять голубі, червоні, рожеві, сині спідниці і матроски.

«І чого він до Марти пішов?» — бачить перед очима високу чорну постать Сафропа. І досадно, і тяжко став на душі...

XIV

Ранки випадали росяні; вийде вона з дійницею на подвір'я, а на моріжку краплинки срібляться перлинами; потім заіскряться, почервоніють, наче кетяжини доспілих порічок.

За селом на пагорбі м'яко вляглася не висушена сояцем весняна синь, в долині диміли широченні три ставки, впираючись греблею у Великий шлях. Не встигнуть задзвеніти в денце перші струмки молока, Дмитро скрипне сінешніми дверима: хоч як тихо виходить вона з хати, щоб не збудити сина, все одно почує; починає з засіка зерно виносити, воза коломазю змазувати. Побачить її і почне дорікати:

— Чи ж так добрі господині роблять? Самі встають, а

сіяча не будять: хай поспить собі, а просо ж само не сіється. Від сну кінську голову виспати можна.

— Хіба ж такий, як ти, проспить грушку в попелі. Ходім молока вип'єш.

— І чого б це я до хати ходив, коли дїйниця переді мною.

— Люди ж сміятимуться.

— Дарма, скажу, що за їхнє здоров'я п'ю...

Весна принесла чималі одміни в її серце — найбільш за Дмитра раділа. То раніше він, за якимись думами, рідко на матір подивиться. В чорних очах було багато поваги, та мало тепла. Почне говорити з нею, розмірковує все до ладу, по-господарському, а не зогріє слова усмішкою. І боляче було жінці, що є в її дитини нерозтоплений упертий сум; він якось одразу ж після смерті Тимофїя зробив хлопця похмурим і старшим.

А тепер посвітлішав Дмитро, в очах заграли блищики, подобрішали вони. Стриманий усміх на вустах і розмови стали довшими, веселішими. То, бувало, відріже коротко на ходу: «У кадібці посіяв. На помірках земля ще не протряхла». Та й годі. А тепер не раз і сяде біля неї, порадяться, поміркують, що треба робити. Говорить про одне, а раптово усмішка так і стрепенеться на устах — щось інше думає.

— Оце ж, мамо, просо в нас з головнею. Минулого року, як молотив — три дні, наче комин, сажею плювався. В одній книжці вичитав: таке просо на вогнику легкому пропустити добре.

— На вогнику? Луска відскочить.

— Коли через солом'яний віхоть струмок пропустимо — тільки головня згорить. Про це й в сільраді гомоніли. Агроном з району приїжджав. Ох і тямущий чоловік. Аж завидки беруть. Наука!

— Насміхатимуться сусіди.

— Сьогодні посміються, а завтра самі так зроблять. Як ви думаєте?

— Та коли в книжках голови пишуть, то за щось же їм гроші платять.

— І я так думаю, — подивився насмішкувато і прикусив губу.

«Вилюднюється хлопець, вилюднюється», — раділа всією душею.

«І коли воно почалося в нього?» — перебирала в пам'яті перші прояви одміни. І зовсім несподівано знала,

що син її вмів не тільки мугикати, а й співати неабияк.

В неділю, спровадивши Дмитра на ярмарок у сусіднє селище, пішла оглядати поля.

Вогкий і теплий день затуманив сонце, і обриси дальнього лісу, хат були чіткими, наче свіжа різьба.

Сизим переливом колихалась озимина, важкі жита потемнішали, погрубішали стрілами, і в них уже дрімав сповитий зеленим шовком колос. Усі свої чотири десятини, розкидані у п'яти руках, обійшла до смеркання. Ледве вже чапала додому, стомлена і радісна. Біля повітки стояв віз, в оборі занепокоївся Карий, що ніяк не міг набрати тіла.

«Приїхав Дмитро з ярмарку». І в цей час почувла, як тихо забриніло причілкове вікно, міцним обвітраним голосом заспівала неосвітлена хата:

На добраніч та всім на ніч,
А я чи не піду та вже спати.
За ворітьми зелен явір,
Там я тебе та буду ждати.

Здригнулася і прихилилася до одвірка.

З-за Великого шляху впливав місяць; вечір розколював і устеляв синіми стежками горбовини неспокійних хмарин, і дерева в садку розтрушували тіні та роси.

«Цю ж пісню співав Тимофій таким самим грудним сильним голосом, виглядаючи мене увечері. Відходив, дружино моя, по зеленій землі... Тільки й живеш у серці моєму».

Ой чи явір, чи не явір,
Чи зелена яворина.
Поміж всіма дівоньками
Тільки ти мені одна та мила.

Бринять мелодійно шибки.

«Може, десь і виглядає тебе твоя яворина, а може, ще тільки росте. Сказано: хлопець на коні, а дівка в колісці».

Увійшла тихо в хату.

— Як ярмаркувалося, Дмитре? — засвітила каганець.

— Коли б гроші, увесь би ярмарок закупив. Жаль, що трохи не хватило.

— Тільки трохи? — весело усміхається. — Що ж ти придбав?

— Це, мамо, вам, може, і не сподобається, бо у ваших убраннях мало тямлю. Привіз ластуку на сачок,— недбало подає, а сам пильно дивиться на неї — чи догодив?

— Спасибі тобі, сину,— аж затремтіла вона.

«Нічого ж не казала — сам догадався. Син. Не так дорогий набір, як увага твоя».

І той вечір ще більше зблизив матір і сина чи то недоказаними словами, чи то дорогою, щасливою краплинкою, що замиготіла на першому дарунку. А Дмитрові сказала:

— Це я батька нашого згадала. Такий був мовчазний, хмурий на виду, як осіння година. А серце мав людське.

XV

...Розлилися три ставки, у один з'єдналися, жебонить вода біля греблі, навколо торішній очерет шумить сухими стрілами, а з-під коріння пробивається свіжа зелень; весняним квітом замаїлися береги. І серцю без причини радісно стає — чи то від того, що вода подзвонює, чи тому, що на ліщині не тихне соловей, чи тому, що зорі прихляються зовсім низько, плещуть під ногами, і людина йде по стежці у зоряному колі. Натомились руки, натомились ноги, а серцю привільно і тоскно трохи — чогось воно жде. Якоїсь іще невідчутної радості, що десь наче поблизу ходить, та не вмітиш її.

Біжить стежка понад ставом, пахне смільними молодими бруньками. Перейти рівчак, і тут дві стежки перетнуться — одна в село, друга на хутір.

Скинувши з плеча габлі, похитуючись, хлопець обережно переходить довгу, на двох підпірках посередині кладку.

«Впаду чи не впаду?»

— А я думала — шубовснеш у воду. Ішов, наче глек з сметаною ніс! — сміється дівчина на березі.

— Марта!

— Нарешті побачив. Спасибі й за це.

Перетнулись дві стежки — одна в село, друга на хутір.

«Куди ж піти?»

Воркує голубом рівчак, усміхається Марта, і незвично хороше і веспокійно стає хлопцеві. Переминається з ноги на ногу, вила то на плече покладе, то зубцями в землю зажене.

В одсвіті зорі пролетів селезень і незабаром упав на воду, де лунко кахкала качка. «Ой ти селезень, а я вутінка». Прислухається до мови крил.

«І чого я прикинів отут?» — нарешті сердиться сам на себе, похапцем прощається і йде в село, а Марта — на хутір.

— Дмитре, ти нічого не чув? — озивається невидюща темінь.

— Ні.

— Вовки в лісі з'явилися. Не чув? Думаєш, мені тепер не страшно на хутір іти? Зуб на зуб не попадає!

— А коли не попадає, то друге діло, — не знає, що відповісти, і прямує на стриманий насмішкуватий голос...

Вони мовчки доходять до сонного хутора, де над високими плотами зависають чорні обриси молодих дерев. Під віялом першого місячного проміння глибшає далина, і якось одразу із темряви виростає вигнуте півколо діброви, на верховітті її, наче виводок птиць, дрімає кілька хмарин.

— Ось ти, Марто, й дома, — зупиняється Дмитро посеред попелястої, росою закапаної дороги.

— Хіба це дім? — болюче підвела вії і стала насупроти парубка. Він бачив навколо її брів кілька скорботних ямок і не знав, як утішити дівчину.

— Тяжко в цьому паладі? — озлоблюючись, кивнув головою на підсинений місяцем будинок.

— Легко, як мені вмирати. Це, Дмитре, для чужого ока — розкіш, а хто знає її — темниця! — дроз звивисто прошила дівочі плечі. Марта так різко повернула голову до місяця, що аж коса перелегла з спини на високі груди. Вона поправила її, затримала руку в западинці між персами і притихла, мов застигла.

І ця мить спершу здивувала, а потім вразила парубка. Спочатку в очах дівчини він побачив стражданням налиту вільгість, хотів щось сказати, чимось заспокоїти, але глянув ще раз на Марту і зацікавився. Її сльозами обведені великі очі, її округле обличчя, з такими бровами, що й вигадати важко, скидаючи біль і вечірні тіні, дихнули чистою свіжістю і красою. Іще шматок тіні зник з її лица, і на хлопця вже дивилась засмучена русява красуня, думи якої були далеко від нього, на якійсь невідомій дорозі сподівань. Що це робиться з нею, як міниться, хорошіше вона? Чи це ввижається йому?

Дмитро зморщив надбрів'я, опустив голову і знову

поглянув на Марту. Тепер уже чогось здивувалась вона і ще гарнішою стала в своєму подиві, крізь який починає пробиватися осміх: потайним дівочим відчуттям вона ніби догадується, що робиться з хлопцем. Радісне й страшнувате в своїй несподіваності та глибині захоплення пронизує все його тіло, і не знати кому він дякує за чудо, що сталося на його очах, і тремтить, побоюється, що, може, він не достойний його — не такий хлопець повинен стояти перед нею.

Отак уперше відчув, побачив і зніяковів Дмитро перед таїною дівочої принади. Вона підмиває його вперту гордість, вимітає з душі задавнену селянську зверхність хлопця перед дівчиною. Він відчуває, що перед ним стоїть його судьба, але в початок віри раз од разу крижаною росою натрушується острах: а що, коли це все тільки омана, а що, коли це щастя для когось іншого зросло? Він крадькома поглядав на Марту, втішався нею і боявся того, що має бути далі.

Під його поглядом дівчина ніяково повела плечем, почервоніла, усміхнулась:

— Чого так... дивишся? Ще зочіш... — говорить, аби не мовчати і щоб словом приховати свою ніяковість.

— Не бійся, не зочу, — відразу насторожується: чи не думає взяти його на глузи?

— Хто тебе знає? — жартує вона, а він болісною відлюдною гордістю відчуває насмішку, хмурніє і впертим помахом руки відводить від себе чарування, що обплутало його, мов бабине літо.

— Коли боїшся, то я піду... — промовив, сподіваючись почути від неї тих слів, що утримали б його. Але й Марта розумілась у коханні не більше, аніж він.

— Як хочеш, Дмитре, — спалахнула і нахмурилась.

Хитро сказано. Хіба йому хотілося б одійти від дівчини, але ж не міг він сказати цього, не міг зломити свого норову. Дмитро вперто обернувся, переступив протерту колію дороги, шукаючи звуженими очима стежки, що по-під рудку вела у село, і в цей час позад себе чує неголосний сміх.

— Ти чого? — з-за плеча кидає дівчині.

— А чого ж навіть «на добраніч» не сказав. Теж мені... парубок.

— На добраніч! — ще більше обурюється, що його підіймають на сміх, але в грудях одночасно ворухиться противний щем. Дмитро хоче вирвати його, рукою стискає

серце і швидко йде по стежині, наче йому доводиться втікати не від краси, а від свого нещастя. Але чим далі відходить від дівчини, тим тяжче ступають ноги по землі, а перед очима, як марево, колишеться та принада, що виплела ніч і дівоча краса. Але навіть не вона, а сумовитий повів пісні зупиняє його, кожне слово краплиною туги падає і западає в саму душу. Де така журба і така глибінь взялася, що розколихує безмірну ніч і мале людське серце?

Ой-за гори, ой да з-за лимапу
Та віє вітер непомаду,
Та віє вітер, повіває,
А журба ж мене з ніг валяє.
Журба ж мені за журбою —
Та пішов милий за другою...

Оцей дівочий спів, що тужливо падав на сиру весняну землю, вирвав з душі непотрібний гонор, Дмитрові стало соромно за свою гарячковість, і він по стеливі пісні повертає на хутір.

Але коли перед очима забовваніли високі плоти, над якими зависали чорні обриси молодих дерев, пісня затихла. Він вибіг на попелясту протерту дорогу, оглянувся навкруг, одначе дівчини вже не було, тільки в глибині двору, десь-то на ганку, загупали чийсь кроки, жалісно заскрипіли двері, і все затихло навколо.

Дмитро зітхнув, пройшовся дорогою, поглянув на залите місяцем невидиме село, що позначалось тільки темними пагорбами дерев, і засумнівався: чи справді він щойно був приголомшений дівочою красою, чи це тільки наснилось йому? Але ось лише в одному вікні Варчукового будинку стрепенулося світло. Він обережно підійшов до плоту і побачив, як Марта в задумі однією рукою ставила каганчик на вікно, а другою поправляла косу.

Ні, це був не сон, і тим гірше було для розтривоженого парубочого серця. «Омана, та й годі...» — і знову чує на воді мову пташиних крил.

XVI

Вночі не спалося, а вдень не робилося. Безладна сітка думок ворушилася в голові, й світ він бачив сьогодні теж мов крізь якусь невидиму сітку; вона затіняла і дальні луги, і чорні розливи нив, і сині в розмивчастому мареві діброви. Ліси увесь час нагадували про вчорашню зу-

стріч. Він сердився на себе й на дівчину, відводив її од очей, а вона знову з'являлася, і довкола нього неждано дзвенів то дівочий сміх, то смуток учорашньої пісні. Він сам не знав, що робиться в ньому і що йому треба думати й робити надалі. Найкраще було б несподівано зустрітися з дівчиною: так не приминалась би його парубоча гордість, а може, найкраще зовсім не стрічатися,— хай відпливає вона собі, як ота біла хмара на небі. Але хмара зникала за обрієм, а дівчина наверталась на очі. Хлопець не догадувався, що в ньому зараз билось два народження: любові й недовіри. І недовіра була чи не сильнішою за любов, бо він ще опасався своїх почуттів і з острахом заглядав у невідому дівочу душу, боячись обманутися в ній.

Коли на полях заголубіли тіні й почорнішали дороги, Дмитро повертався в село. На його обличчі з слідами просохлого поту теж вечоровою тінню лежала задума. У вузенькій напівзабутій вуличці, що йшла від луків, на нього зеленим дощем спадала молоденька листва плакучих верб, але ні вона, ні чарівна, як намальована, вуличка не розвеселили парубка. Мовчки він приїхав додому, нашвидкуруч повечеряв, походив біля воріт і несподівано подався на вулицю. Мати через пліт запитала сина, куди він зібрався, і хлопець, подумавши, відповів, що йде подивитись на латку старого саду, який бозна-коли був посаджений ще в лісах. Тепер ліс далеченько відійшов од колишньої загороди з старими-престарими яблунями. Всихаючи, вони розчахувалися на вітрах, трухлявіли, випадали з окоренків, а ті запалими гніздами сумовито дивилися на світ і зотлівали іржавим огнем. Після осінніх робіт Дмитро повикорчовував пні й найстаріші дерева, а оце нещодавно мало не половину землі засадив щепами: хай ростуть у добру годину.

Але сьогодні не дерева пстягнули до себе хлопця, а та дорога, що від його саду ішла до Варчукового хутора. Незабаром, оминувши останні хати вигнанки, він вийшов на долину, яка то там, то тут, наче вогниками, переливалася зоряним сяйвом, бо ще весняна вода не увійшла в кислувату землю. На самій низині стрельнули кінські копита, почулось іржання, і знову така тиша стоїть над світом, що, здається, навіть чути, як з Чумацького Шляху на край світу просівається зоряний пилок.

Дмитро, мов чужий, проходить своїм садом, на мить зупиняється біля величезного саблука, і то тільки тому, що він завжди його дивує своєю силою життя. Нема

такого року, щоб він щось-таки не вродив. Коли весною приморозки з усіх дерев пооббивають цвіт, то на саблюку, хай на початку літа, а таки з'явиться він. Та йому мало було цвісти на рік лише один раз, і він часто покривався лапатими квітами і восени, але, що найдивніше, це не заважало йому вродити на рік з віз довгастих червонобоких яблук. До Нового року їх не можна було взяти до рота, так нещадно судомили губи й обличчя, а десь після різдва добрішали, і в їхньому скаженому соці з'являвся терпкий солод. Саблук вражав ще й тим, що яблука на ньому могли триматися і взимку. Не раз, бувало, і старий Горицвіт, і Дмитро неждано помічали на дереві останні плоди, коли вже на землі по коліна було снігу.

Парубок руками доторкнувся до дерева і тихо подався на хутір. Десь з середини села вже підводився місяць, вирвавши з темряви кілька хатин і самотню тополю. На Варчуковому ставку заплескалась птиця, а коли Дмитро підійшов до берега, з води тяжко зірвалося кілька крижнів, проти місяця було видко, як з їхніх крил обривалися срібні краплини. Це не потривожило свійських качок, які спокійно в'юнили своє безконечне коло.

І над берегом раптом все прояснилось в парубочій душі. Чого ж тривожитись, чого ж мучитись, чого ж у сутінках носитися з болісними думками й догадками? Найкраще побачитися з дівчиною, погомоніти з нею раз і вдруге, а там усе розвидниться. І Дмитро скоріше прямує до того місця, де вчора попрощався з Мартою. Він підходить до високої огорожі Варчукового хутора і неждано чує притишені голоси. Ще ступає кілька кроків уперед, недалеко від нього розсипається дівочий сміх, але він не веселить, а жаринами сиплеться на хлопця: гострим поглядом помічає біля Марти якусь парубочу постать. Дмитро хоче круто повернути назад, але його вже побачили. Тоді парубок наче недбалою ходою підходить до Марти і Фесюкового Гната, ледь витискус з себе «добривечір» і прямує далі, не бачачи, як за ним, наче соняшник, потягнулась голова дівчини.

Небо якось одразу осіло, зменшилось перед Дмитром, а в тіло увійшли не сьогоднішні сумніви й надії, а сирий ниючий біль. Противно було за себе, за вчорашній вечір, який паче віддалився вже на роки; здавалося, коли б можна було повернути його, повернулося б і все втрачене. Хоча що ж він втратив? Учорашній сміх і пісню? Як мало цього було вчора! І як багато було вже сьогодні! Наче в

тенетах, борсаються його думки, застрягають на тому самому і ведуть його подалі від хутора. Через деякий час він з подивом зупиняється біля того ліска, де ще недавно богомільна каша людей кружляла й плакала навколо пройдисвіта-святого. Тут Дмитро трохи приходить до тями і з дороги повертає на витовчену четвертинку Мар'яни. На ній ще стоять покривлені лінії хрестів, і їхні розплатані, видовжені тіні, як живі, колихаються в місячному сяйві. Поміж тінями зрідка пробиваються крихітні кораблики гороху, в пазушках їхніх парусів мерехтять краплини роси. І Дмитро з нежданою піжністю згадує соромливе і страдницьке обличчя молодиці. Що там робить вона з малим дитям, і чи лелеки принесли їй хоч крихту щастя?

Клапоть її наділу знову скопано, заскороджено граблями. На цьому ж місці осіло кілька западин, очевидно, тут вчора чи позавчора стояли хрести. Дмитро плечем налягає на хрест з полинялим паперовим святим, і деревина подається набік. Тоді парубок починає руками розхитувати її, а потім виймає з чорного гнізда й несе на обочину дороги.

Все якась поміч буде Мар'яні. Він довго марудиться біля другого хреста, зате третій і четвертий зовсім легко вискочили з землі. Хоч і святі вони, проте вганяють парубка в піт. Він скидає на землю свитку, розщібає комір сорочки і раптом бачить, як щось заворушилось і завмерло між хрестами. Ні, то, напевне, здалося. Хлопець дужим плечем налягає на необтесаний кругляк, і знову попереду щось ворухнулося, за спиною, почув, покотилися колючі зерна страху. Стискаючи кулаки, парубок ступає крок вперед, а назустріч йому по скривленій доріжці між хрестами вимайнула якась постать. Хто вона? Чого забрела сюди?

Переборюючи страх, Дмитро збирає всю силу в кулаки і неждано чує хрипкий здивований голос:

— Дмитре, це ти? От ніколи б не подумав! — До нього підходить Митрофан Созоненко. На його тонкій, підсиненій місяцем шкірі ворухиться розмножений за весну розсип ластовиння. — Не спиться? — похрипує насмішка в глибині грудей.

— Не спиться, — вичікуючи, твердо відповідає парубок.

— І мені теж, — зітхає Созоненко, з сумом дивиться на рештки хрестів.

Йому таки справді не спалося. Несподіваний кінець чуда приголомшив чоловіка. Те, що так мудро спліталось його головою, розлетілося, мов сивий попіл. А він так увірував, що будуть іти сюди люди з хрестами спочатку по коліна в грязі, далі по коліна в снігу, а потім по коліна в крові. Йому в снах ще дзвеніли і шелестіли гроші, що падали в скарбоньки, йому ще не вірилось, що так безслідно загинуло чудо. І от щось навіть вночі жене його в оці місця, все надіється: а може, знову потягнуться поклонники до кринички. Але замість них побачив Горицвіта, який руйнував рештки його сподівань.

— Тяжке тобі, Дмитре, видать, випадає життя, — тепер в прихованою злобою дивиться на парубка.

— А ви вже заглянули в нього? — неприязно запитав. — Чого так думаєте?

— Чого?.. Кожна людина має свій хрест і несе, як може, його; гнеться, в землю вгрузає і падає під ним. А ти взявся нести не свій, а багатьох людей хрести. То дуже тяжкою виходить твоя ноша. Гляди, не підірвися! — уже заклекотала погроза.

І це обурило парубка. Лавушник над ним, як ворон, каркав панахиду. Ненависним поглядом Дмитро зміряв підсинене веснянкувате обличчя і, задихаючись, викинув в грудей:

— Коли б менше було на світі таких святих та божих, як ви, всім би полегшала ноша, тоді люди не хрести, а зерно носили б з нивок!

— Ти тямш, паршивцю, що говориш?! — одним краєм прикусив губи Созоненко, і тому уста його різко відкопилися злобним прикривленим кружком.

— Говорю оте, що ви заслужили!

Митрофан з охотою роздер би надвоє парубка, але він знав силу горицвітівського роду, тому з слиною виплюнув погані слова й різко обернувся. Незабаром його міцна низькозада постать зачорніла по дорозі, а Дмитро похмуро глянув на купку хрестів, які вже вбирали в себе тіні.

XVII

Коли на дорозі поменшала постать Дмитра, Гнат недовірливо поглянув на Марту:

— Чого це він коло вас у таку пору б'є бомки?

— Побіжи, Гнате, і запитай його, — неохоче відмахнулась од парубка, тягнучись усім тілом до тієї постаті, що розмивалась в ще не ясному вечірньому сяйві.

Серце її спочатку перелякалось, а потім в ньому прокинувся радісний здогад, що недарма сьогодні прийшов Дмитро до хутора. Ой коли б це так було, коли б він, зрештою, помітив, як вона, мов на празник, дивиться на нього. Коли б оце не було Гната, не витерпіла б, кинулась за ним, хоча б словом зачепила, і тоді або посварилась би навіки, або він побачив, як хтось вболіває за ним.

І звідки така напасть на неї? Притарабанився якийсь приبلуда взимку з Варивоном до дівчат на колодку, сидів, мов сич, слова не промовив, а в душу її мов обома руками заліз. І після отих пам'ятних посиденьок їй стало тривожніше і краще жити на світі. Бувало, так за день навихається біля всякої роботи, що ні ручок, ні пучок не чує, а раптом щось, як теплий вогник, пройдеться по тілі.

«І чого б ото радіти»,— подумає. А він і приходять на думку, точнісінько таким, як з Варивоном приходив. І засміється сама собі, і з насмішкою звернеться до нього.

Гнат іще підозріло дивиться на дівчину, бере її за лікоть і веде до ставу, де в тиші скидається риба. Гнат вголос завидує і на став, і на рибу. Взагалі він, здається, завидує на все, окрім бідності й хвороб, і від нього можна почути тільки про хазяйство і про те, що тепер власть не дає ходу оборотистим дядькам. До таких він зараховує й себе і жде, як великодня, того дня, коли можна буде відділитися від батьків. Щоб здаватися старшим, Гнат навіть вуса почав голити раніше пори.

Він стає з дівчиною біля кладки, морщить чоло, як постіл, а потім в задумі питається:

— От як ти думаєш, Марто, що міг би Сафрон дати в придане за тобою?

— Піди й запитай,— сміх і злість водночас розбирають дівчину.

— А ти ж ніколи цим не поінтересувалась? — зупиняє довгий погляд на дівочому обличчі, яке таки подобається йому.

— Ніколи, Гнате!

— Хазяйки, хазяйки ще не бачу з тебе,— зажурено похитав головою.— Та за добрим чоловіком це прийде, бо вмієш робити. А Сафрона, хоч наздогад буряків, запитай про придане.

— І не подумаю, Гнате.

— Тоді доведеться запитати мені,— нахмутив самовпевнене обличчя.

І хоч як досадно дівчині, але не витримус й пирхає.

— Ти чого? — дивується Гнат.

— Та нічого.

— А все-таки?

— Дивно мені: ти вже разів з двадцять говорив про придане, а ні разу не запитав, чи піду я за тебе.

— Ти диви! Справді, не запитав! — дивується Гнат.— То зараз спитаю: підеш за мене?

— І не подумаю,— відрізає дівчина, а Гнат починає голосно реготати.

Хіба він не знає, що будь-яка дівка піде за нього. Що він — каліка, чи з лиця паскудний, чи добра не має? Таких женихів у селі на пальцях полічиш. А що він якось не навчився нашіптувати на вухо про всяких соловейків, ластівок і горличок — не велика біда. З такої мови чобіт не пошиєш. Глибокі повеселілі очі його з любов'ю і легкою насмішкою дивляться на дівчину. Жаль, що вона приймачка, а не донька Варчука. Тоді з нього можна було б видерти он яке придане! Гнат простягає руки до дівочого стану, а Марта б'є його по пальцях. І це не сердить парубка. Так воно й повинно бути. Він проводить дівчину до хутора й прямує додому з настирливою думкою, що не сьогодні-завтра треба поговорити з батьком про виділення. Гнат уже давно помітив, що його старий охолов до наживи: не вдається ні в лимарство, ні в комерцію, не гониться за орендою. Після того як у них відрізали землю, Супрун якось одразу загубив усю свою силу чіпкості, став менше робити і кожну вільну годину віддавав бджолам або садкові. А коли йому Гнат щось скаже, одно відповідає: «На мій вік хватить». На його вік вистачить, але ж чому він про сина не думає? А Гнатові мало батькових статків: Фесюки не дурніші за Варчуків і Созоненків.

Уже півні співали, коли Гнат прийшов додому, та на диво його старі ще не спали: батько підшивав тонким ремнем шлею, а мати поралась біля печі.

— Ти де так довго ходиш? — запитала вона сина.

— Хіба ж в нього компанії нема, різних Варчуків та Денисенків? — понуро, бавлячись кінчиком дратви, відповів Супрун.— Все його на комерцію, на дурні гроші тягнуть.

— А чого вони дурні? Гроші завжди розумні, а от люди без них — воістину дурні,— розсудливо каже парубок,

вішає картуз на гвіздок.— І ваші, тату, байки про комерцію давно вже надокучили мені.

— Може, і ми тобі давно надокучили? — ворухнув стіжком достиглого волосся.

— Ви мені не надокучили,— рівно говорить Гнат і одразу наче в холодну воду стрибає: — Але краще, тату, нам жити нарізно. Виділіть мене.

— Що ти говориш, дитино! — захвилювалася мати, злякано замотала головою, щоб Гнат не гнівив батька.

Але Супрун не розгнівався. Він кинув під лаву шлею, потер засмолені руки, підвівся.

— Хочеш, щоб я тебе виділив?

— Хочу, батьку! — твердо відповідає син і мимоволі станом подається до дверей.— Або кладіть свою голову на піч, а господарство здайте мені.

— Он як... А ти вже собі дівчину знайшов? — не лютує, не біснується батько, і Гнат губиться в догадках: що це означає?

Парубок і не розуміє, як він своєю жадобою і непоштивістю надокучив старому, який уже потягнувся душею до спокою літніх людей.

— Знайшов, тату.

— Ой, а хто ж вона? — зраділо перелякане обличчя матері.

— Марта, годованка Варчука.

— Славна дівчина,— похвалив батько.— Але чи дасть за нею придане Варчук?

Гнат не помітив захованої насмішки в батьківському голосі і впевнено відповів:

— Як не дасть, вирвати треба.

— Тоді виривай, вчися на такому ділі,— Супрун сідає за стіл.— То як же виділяти тебе?

— По-божому, тату, по-божому,— прокидається вдячність до батька, що несподівано все так легко йде. Гнат хреститься на образи, підходить ближче, але не сідає за стіл.

— По-божому, кажеш? А що це значить? Ї нас троє в родині, то й будемо все паювати на три частки?

— Е, не так, батьку...— заперечує Гнат.

— Так ти ж сам по-божому хотів...— хмурніє Супрун.

— Я інакше бажав.

— Ану, говори, послухаєм,— щоразу важчає на душі чоловіка. Не дочекався він такого, як хотілося, помічника.

— Будемо вважати, тату, що вас є двоє і нас двоє —

я і жінка. Значить, все треба поділити пополовині. Але у вас, тату й мамо, вже, пробачте, дітей не буде, а в нас мають народитися. Треба і їм щось, по спроможі, виділити.

— То ти вже зараз і на внуків проси! — згрізна кидає Супрун.

— На внуків? — подумав Гнат.— А я, може, їх і не дочекаюся.

— Дочекаєшся! — пообіцяв батько, підвівся на увесь зріст.— А тепер послухай мене. Не хочу я з тобою ні сваритися, ні битися, не хочу, щоб нас судили ні люди, ні суди. Я думав: ти з жінкою і дітьми будеш при нас жити. Але не мені таке щастя. Так от: віддаю тобі половину землі, половину худоби, половину реманенту, ставлю хату, а більшого не проси.

— А на дітей, тату?

— На дітей візьмеш придане за жінкою. А як не візьмеш, видереш. Тільки їх не привчай видирати.

Гнат подумав, наморщив лоба:

— А як з бараном бути? Він у нас один.

— Забереш його собі. Долучиш до овець. Усе вже? Бо гляди, як передумаю, інакше будемо ділитися — на душі.

Почувши це, Гнат перелякався: він знав крутий норів старого, знав, що вже нічого не викрутить у нього, хіба що матір крадькома перекине щось, і швидко погодився.

— Спасибі, тату, й за це. Коли щось не так сказав, не прогнівайтесь, бо я теж хочу господарем стати.— Він за одну хвилину побачив усе, що має отримати завтра, одразу відчув себе хазяїном і, нахилиючись, потягнувся до батьківської руки — вперше поцілував на ній грубо вибиті жили.

І це підкупило Супруна, аж повіки затремтіли в чоловіка. Він поплескав сина по спині долонею і підійшов до жінки, яка з вдячністю крізь сльози дивилась на нього. Хоч і прийшла вже до них непевна осіння година, та жінка в нього і досі мов добре літо. Не википіло з багатством, так википіло з подружжям, і подобрілим поглядом глянув на своє літечко, до кіс якого теж підходила осінь.

XVIII

Якщо вчора не спалося Дмитрові, то сьогодні не міг заснути Гнат. Після третіх півнів, скрадаючись, він бережно відчинив хатні й сінешні двері, вийшов з хати. Надворі світив місяць. Зі своїх золотих пригорщ він сів

божу росу, і вона палахкотіла на розлогих деревах, мов дорогі сережки; парубок підвів до нього обличчя, широко посміхнувся, як своєму доброму спільникові. Уже з сьогоднішньої ночі він світив на його нивки, підіймав його збіжжя, при цьому він в жнива буде збирати крихкий ячмінь або взимку лаштуватись у дорогу на торг. Чим він буде торгувати, іще твердо не вирішив, але знав, як багатіють ярмарковою конійкою Созоненки й Варчуки! Та й він буде не гірший од них. У глибині передсвітанку він вчуває ходу свого нового життя. В далечині чорних доріг бачить обриси своїх достатків: там з'являються то скрипучі вози із снопами, то співає сніг під саньми, що везуть із міста сувої товарів і в'язки пахучої риби, крізь очі якої просилено цупкий шпагат.

Господи, коли б це все так було! Надії огортають його теплими й трепетними крильми, і він, стоячи біля гапку, звертається зі своїми проханнями до бога, бо хіба йому дорого коштує допомогти своєю милістю одній людині, яка тільки синається на власні ноги.

Помолившись, він по-господарськи обходить подвір'я і через перелаз перескакує в сад. Вузька лискуча стежка тихо погойдує тіні галуззя, на які спадає роса. Парубок доходить до сушарні, присідає біля промитого дощами вугілля й думає, чи йому доведеться будувати нову сушарню, чи поки що й цією можна обійтись? Якби-то старий виділив праву частину саду: там найбільше зимових яблунь. Їхні плоди він буде тримати до самого великодня, коли найбільше підскакує ціна, а пепінку хай квасить жінка. І посміхнувся: згадав Марту. Роботяща, красива буде в нього дружина. От тільки що за неї вимантачить у Сафрона? То теж нелегка робота!

І поки він думав свої думи, великий світ починає турбуватись долею нового господарства. Спочатку в глибині саду Гнат, мов крізь сон, чує якісь неясні звуки. Але ось він прислухається до них, недовіра і радість проходять по його глибокому обличчі, й він спішить до двору. На вогкій стежці після нього залишаються темні сліди. Парубок перелітає перелаз, на мить зупиняється і виразно чує з кошари жалісне овече бекання. Хіба ж він одразу не розпізнав, що воно віщує? Хлопець швидко відчиняє кошару, і місячне сяйво освічує зеленкувате бісівське око змученої, одразу похуділої вівці, а біля її ніг вовтузиться чорна грудочка — перший прибуток нового господаря, бо Гнат не сумнівається, що ця вівця має бути за ним.

З хати виходить батько — він теж почув бляння.

— Що там, Гнате?

— Окотилася, тату, моя Красоля, — радісно торкається рукою до дрібних шовковистих кульчиків ягнятка.

— От і добре. Маєш перший приплід, — дарує батько оту рухливу грудочку — початок його щастя. В добру годину починається нове хазяїнування.

Сьогодні увесь день не ходив, а на крилах літав Гнат, і не одного сусіда здивував своєю привітністю й розсудливою повагою. До вечора він устиг розміряти місця своїх майбутніх будівель, позабивати по кутках кілочки, побути в лісництві й подивитися на свою землю. А смерком, умившись панським милом, він подався до Варчуків. Хвіртку йому відчинила Сафронова наймичка, проворна, мов звірятко, чорнява до блиску Софія Кушнір.

— Ти де, дівчисько, так свою пику засмальцювала? — пожартував Гнат.

— У самісінькому пеклі, бігала до куцих, щоб вони прийняли тебе в свою компанію, — зі сміхом відскакує від нього наймичка й лопотить спідницею до обори.

— Софіє, Софіє! — гукає він.

— Чого тобі? — на бігу глянула з-за плеча.

— Сафрон Андрійович дома?

— І Сафрон дома, і Марта теж! — сміхом надимає худе обличчя, сліпуче блискає дрібними зубами й щезає з очей.

Гнат підіймається на ганок, підшитий зверху селянками добірної кукурудзи, і тут його кроки важчають, а в голові меншає самовпевненості: це ж не по закону має говорити з Варчуком. По-справжньому треба було б послати з хлібом старостів: хай вони домовляються про все. Але старости й молодий могли б не зійтися на приданому, про це загомонило б усе село, а Гнат не хотів, щоб гатзна-що варнякали про нього. Тому й вирішив усе нишком владнати. Назустріч йому з сіней виходить Марта й лякається:

— Ти чого так рано?

— Маю з Сафроном Андрійовичем погомоніти! Як, не дуже сердитий він?

— Ні, веселий. Саме з ярмарку приїхав.

— Пофортунило, видать?

— Напевне, — задумується Марта, прикидаючи в голові, чого прийшов Гнат.

— То побажай мені щастя, — поглянув на дівчину й мовчки пішов у двері.

Марту аж приском осипало: невже-таки прийшов за її приданим?

— Гнат, коли про мене... то не треба, не хочу... — прошепотіла в сні.

Але Гнат тільки зневажливо посміхнувся.

— Не бійся, не про тебе! — Він думав пізніше здивувати й порадувати дівчину. Хіба то жарти: з наймички вразу в господині вискочити. За це треба чоловікові ноги мити і юшку пити. До нього знову повертається самовпевненість, і він відчиняє двері, як статечний господар.

В хаті в глиняному лучиннику горять смільні дранки, перетлілі їхні шматки з шипінням падають у цеберко з водою. Така господарність одразу порадувала хлопця: «От як треба жити на світі. Для людей може яснити дворянська з палацу лампа, а для себе й каганчика шкода». Хлопець голосно здоровкається, і йому від печі відповідає пишнотіла Горпина, а в покутя костистий Сафрон. Він саме зібрався вечеряти.

— Сідай, Гнате, повечеряємо! — подає парубкові малакувату руку. — Засвіти, Горпино, якогось мигунця. А то катзна-чим капариш, — говорить так, начебто не він, а дружина тремтить над гасом.

— Та ми зможемо і в темряві погомоніти, — зупиняється Гнат біля столу. — Обійдемося без світла.

Але Горпина вже несе, прикриваючи рукою, каганчик і ставить його на перевернутий догори дном полумисок. На божниці заворушилися тіні, ожили в срібному і золотому шумовинні обличчя богів та святих, а під ними чорний клинцюватий Сафрон сидів, мов нечистий дух. І ця думка зовсім розвеселила Гната.

— Як, Сафроне Андрійовичу, ярмаркувалося? — шанобливо й лукаво коситься на господаря.

— Та хіба тепер є такі ярмарки, як перше були? То, бувало, купці, як генерали, ішли, закупували всю худобу гамузом і в які тільки заграниці не послали її. Та й ми мали продавців і з Шлезії, і з Гданська, і навіть з Цариграда. А тепер пішли дрантогузи — купці з Бара: ні грошей, ні товару... Ти, своєвільнику, щось маєш сказати мені?

— Маю, Сафроне Андрійовичу. Ви знаєте, як я шаную вас. От і хотів би породичатися з вами! — одразу випалює Гнат і пильно дивиться на обличчя дукача, яке спочатку дивується, а потім похмуро замикається. — То як ви скажете? — прокидається занепокоєння.

Сафрон смикає рукою смільні вуса, поміж мішкуватими повіками недобре ворушаться потайні неблискучі очі, в яких тремтять крихітні відбитки мигунця.

— Ти з Мартою хочеш одружитися? — нарешті питає Гната.

— Еге ж. Я тепер уже господар: мене тато відділяють.

— І що він дає? — пожвавішало обличчя Сафрона.

— Половину всього.

— Щедротливий твій батько, та розбещує він тебе! Я стільки не дав би!

— Ну, ваша десята частина буде більше нашої половини, — хотів піддобритися до Сафрона, але тільки розгнівив його.

— А ти, хлопче, в моїй калитці ночував, що так завидуєш на мої статки?

— Та ні, не завидую, але думаю, що нема кращого за вас хазяїна на всі околицьні села... То як про Марту скажете? Дуже я хотів би, щоб в добру годину погодила нас доля — породичатися з вами.

Сафрон помовчав, подумав:

— Породичатись, Гнате, не шутка. Але ж як говорять: не шукай вроду, а шукай породу. Так я кажу?

— Може, й так, — непевно говорить Гнат, не знаючи, куди гле Варчук, але голос його мало добра обіцяє.

— А тепер подумай, хлопче, яка твоя порода?! — кладе на стіл чорну, волохату, як павук, руку. — Люди, пробач, кажуть, що твій батько з усякого падла шкури здирав, що його земля на падлі виросла. Може, це й неправда, але так гомонить село. То здібатись з вами я ще можу, а породичатися ніби й нема з ким, бо ж чобіт шукає чобота, а постіл постола, — безжально словом стовк жениха.

Гнат збагнув, що все його женихання безнадійно розлетілось на друзки, а сам він якось одразу подрібнішав перед Сафроном. Але гонор і своя гідність несамовито прокидаються в парубоцькій крові. Не кліпаючи, він різко дивиться на дукача й січе його своєю злобою:

— Ще колись, дядьку, будете каятись за ці слова! Може, ще і я здібатись не схочу з вами за те, що ви не падло, а людей живцем обдирали! Теж принц знайшовся!

Він вилітає з хати і так хряпає дверима, що біля Сафрона затремтіла й погасла хистка крихітка сяйва.

Навздогін Гнату летить якась погана лайка, але він уже не розбирає її.

Біля хвіртки парубок зустрічається з Мартою, щось

невизначено їй бурмоче й скоріше прямусь в село. Хоч і великий жаль йому дівчини, але ж не може він її привести на хазяйство в тому, в чім вона стоїть. То хіба ж не чорт отой Сафрон: навіть пальцем не ворухнув для щастя Марти!.. Хоч би люди не дізналися про таке женихання!

ХІХ

Але вже на другий день село знало, як Сафрон підніо Гнатові печеного гарбуза. Ця чутка долетіла й на поле до Дмитра. Приніс її Василенків Клим. Ледащуватий до роботи, але падкий до книги й горілки, він зупинився над дорогою, почекав, поки Дмитро, скородячи, підійде до нього, посміхнувся блідими, невизначеними очима:

— Новина, парубче!

— Яка? — зупинив коні і, обліплений їхньою шерстю, підійшов до Кліма.

— А могорич поставиш? — хижувато заворушилися яскраві тонкуваті уста. І вся видовжена постать Кліма, і все його обличчя має щось від лиса, поставленого на задні ноги. А от мінливі очі, хоч і водянисті вони, говорять про розум, який то когось обдає, то всередину заховається, і замість нього вже між повіками тремтить провора перегородка.

— Щось ти дуже розпаскудився могоричами.

— Теж мені піп знайшовся! — не ображаючись, розсміявся Клим. — Я про спасення своєї душі не думаю. А новина й тебе одним краєм чіпає.

— Справді?

— Марта кому на великдень хустину з крашавками подарувала? Не тобі? — лукаво дивиться Клим на Дмитра.

— Мені. І що з того? — здригнувся всередині парубок.

— От і почув новину про неї... То й бувай здоров! — скосив очі, помахав рукою і пішов.

— Кліме, розкажи ж новину! — гукнув Дмитро.

— А хіба вона тебе обходить? — обертаючись, невинно дивується вся витягнута лисяча постать.

— Хай і не дуже, а все ж...

— Могорич поставиш?

— Що вже з тобою робити?

І Клим, сміючись, розповів усе про сватання молодого Фесюка.

— А як же Марта? Побивається, журиться? — запитав наче байдуже, хоча в усьому його тілі прокидалась лихоманка.

— Де там: сміється!

— Чудні оці дівчата,— дивується, щоб почути, що думає Клим, а всередині ворухиться радість і вдячність до Марти.

— То зілля примхливе,— охоче погоджується Клим.— Але Марта — молодець! Вона не зариться ні на Фесюкові, ні на Созоненкові достатки.

— І Ліфтер до неї залицявся?

— Хіба ти не чув? — дивується Клим.

— Не доводилось. І що вона?

— На глуз увесь час бере. Каже: гарний женишок, тільки вужину голову має.

— Справді? — полегшено сміється Дмитро.

— Ця може, як ножем, відрізати — бідова! Я ввечері зайду до тебе. Бувай!

Дмитро, щоб приховати свою радість, що саме ворухиться навколо уст, швидше одвертається від Кліма й підходить до коней, ласкаво гладить їх загрубілою від рубанка й повода рукою. І хоч він зовсім не знає, що думає про нього дівчина, з його душі спадає важка невидима вага, а серце сповнюється добрими трепетними передчуттями.

Навколо кращав широкий світ, надією дихала земля, гойдаючи на собі зелений димок ярини, десь над лісом радились хмари, на чиї б ниви їм понести дощ, а вгорі крильцями пряв золоту пісню невтомоцний жайворонок, найвірніший супутник хлібороба.

Охоплений хвилями мінливої радості, Дмитро ледве дочекався тієї години, коли на заході сонце почало більшати й губити свій вінець. Раннім смерком він приїхав додому і зразу ж подався на хутір. На долині петляв різними стежками, щоб якнайменше зустрітися з людьми, бо любов, як і народження, боїться стороннього ока.

Іще місяць не сходив, коли він, нікого не стрівши, оминув хутір, підійшов до ставу. І знову кілька чирків і крижнів зірвалося з нього. Пролопотіли, проспівали пташині крила й голоси, солодко завели свою музику жаби, притягаючи до землі дощові хмари. Вони тяжко, мов чорні брили, ворухились на небі, не знаючи, в який бік їм повернути, а десь під ними мелодійно подзвонював дзвінок: очевидно, якась корова вискочила на волю й напасається

на молодій траві. Дмитро відривається від стовбура старої верби — хоче знову йти до хутора, і в цей час чує, як хтось біжить до ставу. Він тісніше притулився спиною до дерева і раптом виразно побачив дівочу постать. Вона підбігла до берега, стала на кладку, загойдалась на ній, вода занепокоєно заплюскала під дівочими ногами.

Дмитро вийшов зі своєї схованки.

— Ой! — злякано скрикнула дівчина і всміялась: — Дмитре, це ти?

— Та наче я, — зупиняється насупроти неї, хоче щось промовити й не може.

Вона зіскакує з кладки, стає на берег і рівно, мов закам'янівши, тримає голову перед ним.

— Марто... Добрий вечір, Марто, — сам знаходить її руку, потім бере дівчину за лікті.

Отак вони мовчки й стоять деякий час, прислухаючись до всього, й нічого не тямлять.

— Дмитре, ти мене шукав? — нескоро, з тугою і прихованою надією питає його.

— Шукав, Марто.

— Справді? — жалісною, безпорадною усмішкою береється її обличчя.

— Як перед богом кажу.

Тоді вона простягнула до нього руки, обвилась навколо його шиї, а він нахилився до неї, невміло шукаючи устами її уста.

І кращого він нічого не знав у світі за цей перший поцілунок, за ці перші дівочі уста, що пахли весняним квітом і вологістю весни.

Як це все несподівано і чудесно сталося. Марта, відриваючись од нього, охнула, мов у сні, боязко потягнула парубка до купи старих верб.

— Тут хтось може побачити!

І коли вони, сплітаючись в обіймах, опинились під захистом дерев, дівчина повисла па ньому:

— Ой Дмитре, де ти тільки взявся...

— А ніби що?

— Хіба ти не догадуєшся, не бачиш, не чуєш, як я вмираю за тобою?

— Насправді?

— Ой дурний ти, — притуляє до себе його голову. — Хіба ти очей не мав, коли я дивилась на тебе? Найкращий мій...

І у велику його радість, у велике його щастя все-таки

впала росинка заненокосня: не вона ж, а він їй повинен був сказати про любов. Але це вже говорила не його душа, а сила сільських звичаїв. Ця єдина росинка тривоги одразу зникла в хвилях вдячності до Марти. Милуючи рукою її обличчя, він хотів розгледіти, надивитись на нього, однак темрява, ледь-ледь просвітлена краєчком місяця, чудно міпила дівчину, навіть іноді аж заколе в серці: «А може, це не Марта!»

Раптом вона злякано стрепенулась, вирвалась з його обіймів.

— Ой! Це ж мене вже давно розшукують: ще ж скільки роботи!

— Марто, люба, пожди!

Вона нахилиється до нього, цілує й жагуче шепче:

— Хіба ж ти не бачиш: я душу для тебе вийняла б. Завтра приходь сюди!

— Ще хоч хвильку...

— Ой перепаде мені, Дмитре.

Вона крутнулась і, шелестячи спідницею, зі всіх ніг летить у темряву. А він ще постояв біля верб, здивовано приторкнувся до їх стовбурів, пішов на берег, зійшов на кладку, де стояла Марта, і тихо, щоб не розхлюпати, поніс до села повінь юнацьких почуттів.

Недалеко від хати Зяйтчука побачив, як біля перелазу прощалися дві постаті, і посміхнувся. Щоб не потривожити молодят, пішов понад самим краєм вулиці. Одначе зразу ж за спиною почув чиїсь кроки. Оглянувся й пізнав Юрка Підпригору. Він збентежено поздоровкався.

— Ти звідки, Дмитре?.. Може, також од своєї?

— Од своєї, Юрію.

— То чого так рано?

— В неї роботи до самої суботи.

— Оце ж і в мене така історія: ні в будень, ні в свято не постоїш — наймичка вона.

— Галипа?

— Галипа,— сказав і дух затаїв, що ж скаже чи подумає парубок про його вибір.

— Славну дівчину маєш, славну.

Юрко в душі зрадив, але не показав свого почуття, лише зітхнув.

— Бідолаха. Оці чортові Зяйтчуки замучать мою. Бач, яка ще вода холодна, а заставили ж її коноплі мочити. Вся шкіра на дівчині до крові потріскалась, вогнем горіла. Хотів їй хоч яке взуття до весілля купити...

— То й чого не купив?

— Ет,— махнув рукою парубок,— збирав, збирав ті копійки, а батько все до шеляга підчистив: нарешті на копя стяглися. Дмитре, а тебе дуже любить твоя?

— Наче дуже. А тебе?

— А хіба я знаю?

— То ти не говорив ще з нею?

— Ніяк не наважусь,— соромлячись, признається парубок.— Іду до неї — знаю, що буду говорити, прийду — все з пам'яті вилітає.

— А ще й вчений,— посміхнувся Дмитро.

— Тут вченість ні до чого... А скажи,— понизив голос,— як ти признався? Може, і я так зможу...

Дмитро подумав, але й тут не міг сказати неправди:

— Моя сама сказала.

— І в цьому тобі повезло,— позаздрив Юрко.— А моя цілі вечори мовчить, хоч би слово, чекає, що я скажу. Та, думалось, принесу якісь черевички й разом усе викладу, але нічого не вийшло з цього. В тебе ж, коли подивлюся, любов легше йде...

...Не легкою була їхня любов. Ховались од людей з нею. Найбільше боялись Сафрона Варчука. Стрічались біля хутора в Дмитровому садку. Як поснуть усі дома, крадеться Марта між деревами і дух затаїть. Розстелить він піджак на росі, посідають біля старої, навскіс перевислої дубівки. І мовчить Дмитро, хоч би слово тобі. Знала, всім дівочим серцем розуміла, що добре хлопцеві з нею, то й не набивалась на розмову. Вплете руку в русявий чуб парубка і дивиться, дивиться, очей не зводить з милого. А коли згадає: хвалився старий, що думає віддати за пихатого Ліфера Созоненка, який у крамниці людей обважає,— аж здригнеться.

Де такого Дмитра пошукати! Бодай запалось те багатство, коли проклятий нелюб жабою перетне життя. А може, змилюється старий? Тільки поласяться усі домашні на Созоненка: в нього грошей кури не клюють.

— Що будем робити, Дмитре?

— Я знаю?.. Коли твій хапун з глузду не з'їхав, віддасть за мене. Хіба ж то жсних — пеньок гнилий, всякому видно.

— Коли б то так. Чого ж ти мовчиш?

— Про що говорити? Гарно мені, Марто, з тобою. Коли б одружився — жили б... По-справжньому жили б,—

так усміхнеться, що і гадки сумні відляжуть од дівчини.

— Любий мій, пора бігти,— підводиться на ноги. Згинаючись, спішить по холодній траві, і темінь поволі сходиться, замикається за дівчиною, мовчазна, нерозгадана...

XX

До Польщі Бараболя ледве доволік своє тіло: вже коли брів через Збруч, його наздогнала куля прикордонника. Ще добре, що вона прошила плече, а не голову, і все одно довелося пару тижнів одлежуватися в похмурого, як піч, хуторянина, куди його привезли жовніри. Осадника не цікавили ні Данцігське воєводство, яким снів Підсудський, ні Правобережжя, турбували тільки свої свіжопарізані морги, які він обсадив плодовими деревами і вербами. А пайбільше непокоїв новоспеченого хуторянина до краю інфльований злбтий. І, напевне, тому вперше Бараболя помітив усмішку на обличчі господаря, коли кинув йому на стіл за харчі царського червінця.

— О, це щирі гроші! Цар уже у землі, та його золото ходить по землі. Спасибі, пане. А я думав, що ви на дурничку відлежуєте боки.— І з того вечора став краще годувати свого несподіваного квартиранта.

Одужавши, Бараболя зразу ж подався до Варшави на законспіровану квартиру Симона Петлюри. Но Мокотівській вулиці він сподівався почути глибоку тайну східного походу, а може, й стати міністром нового уряду. Але головний отаман не порадував свого вірного слугу. Очевидно, розладналась у нього дружба з Пілсудським.

Тепер навколо риб'ячих очей Петлюри зібралися зморшки гіркоти і злості.

— Польща не виправдала наших надій і сподівань,— утомлено сказав своєму Апостолові Смерті.— Якщо за ці дні становище не зміниться, ми будемо змушені зректися своїх старих спільників, бо ідеали є ідеалами, а політика політикою.

Минули дні. Ніхто з правителів не звернувся за послугами до Петлюри, і він потайки почав збиратись до інших хлібодателів. Але про те вже не знав Бараболя: його в цей час офензива викликала до Львова. Польщі зараз Бараболя був дорожчий за Петлюру. Повторювалась давня історія: ціна доброго шпигуна переважала ціну правителя без держави.

За вікнами готелю шумів і переливався вечірнім сяйвом старовинний Львів. Зрадою відрізаний від живого тіла України, він лопотів прапорами, і за ними Бараболя незміно бачив уперте товстоусе обличчя «великого маршала».

...Це він відірвав і купив у головного отамана східні креси, це він поставив на них подвійну сторожу, щоб навіть з надвоє розірваних сіл не міг прийти брат до брата в гості чи на весілля, а щоб міг тільки в Країну Рад вузьким пролізти з малесеньким тоненьким клаптиком червоного паперу досвідчений шпигун.

Сьогодні після кількох безсонних і безпутних ночей Бараболя знову готувався в дорогу. Вже відбулася його зустріч з начальником експозитури — в нього він одержав радянські гроші й документи, а оце нещодавно вислухував останні інструкції топкогубого майора генерального штабу. Він, як і Пілсудський, мріяв про велику Польщу, від можа й до можа та аж до Дніпра, і не соромився йому, українцеві, говорити, що все Правобережжя стане перлиною одноголового орла. Цей цинізм форми навіть Бараболю пересмикнув: яке ідіотське словосполучення — одноголовий орел і перлина! Але ці слова, як іноді в'їдливий шматок мелодії, товклися й товклися в голові Бараболі.

В цей час у коридорі загупали чиїсь кроки, і незабаром почувся міцний стукіт у двері.

— Хто там? — Бараболя штовхнув під койку розкриту валізку, поправив розкуйовджений чуб.

— Пусти, братику! Свої!

Він відчинив двері, і в кімнату швидко вскочив рослий чоловік років тридцяти з тінями пропитої вроди на брезклому обличчі. Він витягнувся перед невеличким Бараболею і п'яно відрапортував:

— Ханенко Петро, син Грицьків, отаман меджибізьких і деражнянських лісів та баговин! Не забув?

Так, у двадцятих роках цей нащадок старовинного українського роду був отаманом лісів та боліт двох повітів. Честолюбцеві треба було мати хоча б який-небудь титул. Він не розумів навіть комічності його, а з усім гонором дідича боровся за право будь-якого отаманування. Проте в душі Ханенко плекав мрію, що йому колись-таки дістанеться отаманська булава Правобережжя: повинні ж нарешті правителі вибиратися з відомих родів.

Але такого часу не дочекався і в еміграції, обрісши чужим м'ясом, чужим словом, чужими думками, став досить відомою кафешантанною зіркою, та й тоді...

— Денисе, ти чув останню новину? — гупотить лакованими чобітьми, і все в кімнаті починає дзвеніти.

— Яку?

— Що наш головний отаман утікає до Угорщини?

— Та що ти? З п'яних очей? — оторопів Бараболя.

— Присяй-бо! Тільки по секрету! Довідався від близьких Прокоповича!

Бараболя опустився на стілець: невже це правда? Так чого ж йому головний отаман нічого не сказав! І раптом його різонував страшний здогад: тепер нема вже більше ні одної у світі людини, яка б вірила хоч трішки в нього. Навіть однодумці, навіть спільники по вбивству і шпигунству не довіряють йому, і не тому, що він найгірший, а просто до нього зобов'язує шпигунське ремесло. Лише кілька років тому повірила його словам чудесна дівчина, та й то розкусила його і виплюнула, мов червивий горіх, і жаль стало їй, і жаль стало себе, бо що його життя тепер? Перекотиполе на чужих межах.

А в кімнаті тим часом, п'яно розмахуючи руками, шаленів Ханенко.

— Куди ж ми йдемо, Денисе? Партії наші розвалюються, Петлюра втікає від нас, Омелянович-Павленко в Гдапську торгує в крамниці, Тютюпник перекидається до червоних! То де ж наші отамани і гетьмани?! — він вихоплює пляшку з польською вудкою, підносить вгору і так якусь мить тримає її, мов булаву.

І через цю страшну деталь Бараболя побачив усе життя честолобця: від його мрій про гетьманство до слави кафешантанної зірки. А хіба ти кращий за нього, хоча й маєш у голові більше лою за цю пригаслу зірку?

— Куди ж нам, Денисе, найкраще податися, де голову прихилити? Може, в Мюнхен рвонути?

— А що ж знайдемо там? — хоче виловити на обличчі Ханенка його досить рідкуваті думки, дізнатися, чи цей план зараз прийшов, чи вже під ним твердіє німецький ґрунт, вірніше, німецька марка.

— Еге, німці і серйозніші, і головне, багатші. Увійдемо в українське національне козаке товариство, а там знайдемо свою дорогу! — красивим рухом втискає пляшку у стіл,

І Денис Бараболя вперше серйозно задумується над словами нащадка старовинного роду.

Щоб скоріше позбутися Ханенка, Бараболя розпив з ним горілку, а потім, мало не в спину, випровадив його й швидко зібрався в дорогу, але не до Здолбунова, а в саму Варшаву: не міг не попрощатися з головним отаманом.

Петлюру і останнього його прем'єр-міністра Прокоповича він відшукав уже на вокзалі в будапештському поїзді. Головний отаман, побачивши свого вірного слугу, спочатку перелякався, а потім розчулився і щиро пообіцяв ніколи не забути його. Він сторожко оглянувся навколо: все боявся тасмних агентів, закрив дверці купе й наказав Бараболі, щоб він не величав його, а називав тільки Степаном. Це здивувало шингуна, але Петлюра пошепки пояснив, що він їде до Угорщини під прізвиськом Степана Могили.

Вчорашній друг Пілсудського, який варшавським актом кинув під ноги панській Польщі Східну Галичину, Холмщину, Волинь і Полісся, нині, як злодій, вислизав до іншої держави, щоб десть продати решту України, бо в нього залишилося фантазії тільки на це і на те, щоб прибрати собі прізвисьце — Могила!

XXI

Низько покотився долиною туман, з лісу повіяло прохолодою, вогкими пахощами грибів.

На узліссі тихо ворухнуться подолки довгих зубчастих тіней, дрібно фуркнувши, з-під ноги вилетіла просянка, злякано цитькнула на когось: «цик-циць, цик-циць». І вечір послухався малої пташки, послав зелену постіль вітерцю, замовив слівце деревам, і вони затихли урочисто і гордо.

Давно вже погас останній вогник у Сафроновому домі, а Марта не виходила. Сердився і тривожився: чи не довідались Сафрон або Карпо? А й справді. В ту неділю на гулянці Карпо пильно-пильно подивився на цього сірими великими очима, розуміюче підморгнув, вишкірився усмішкою і пішов до музик. Танцював завзято, вибиваючи долонями по халявах і губах, червоний чуб вогником підсмалював стрибаючу пухку щоку, а потім, наливаючись потом, почав темніти. Захеканий, розпарений, вийшов Карпо з тісного кола і знову зупинив погляд на ньому.

— Здоров, Дмитре! І чого це я так погано тебе бачу? — похитнувся назад. — Щось у мене з очима робиться, — стиснув руку в кулак і довго вперто протирав очі. Він іще щось хотів сказати, навіть посміхнувся, наперед смакуючи, яке враження справлять його слова, але підійшов довготелесий набундючений Созоненко і повів Карпа з гулянки.

— Тільки як не поставиш пів-ока, душа твоя лавушницька, — печінки і селезінки на землю випущу.

«Мабуть, Карпо не дуже шанує його! — подумав тоді. — Чого ж Марта не виходить?»

З туману чути, як зітхає діброва. Вечорами щось людське, таємниче, нерозгадане має її душа.

Солодким хлібом і рум'янком пахнуть відсирілі пашнисті стерні; над сивою пряжею туману коливаються лише верхів'я дерев, наче відрізані вони від стовбурів.

Постелив піджак і ліг біля дубівки. Важко гупнуло на землю яблуко — і тиша... Навіть чути, як пливе в далечінь невтомна земля.

«Це треба, щоб завтра мати прийшли — яблука позбирали під старими деревами. А на́рік, певне, зацвіте молодий садок. Спочатку з зелених коронок рожеві пуп'янки проглянуть...» Карий устав, покрутив шиєю, вдихнув нічну прохолоду і пішов до яблуні. Бач, зразу почув, де господар лежить. Зупинився перед ним, обдав теплою парою.

— Но, Карий!

— Кому що, а курці просо.

Розплющує очі. Над ним схилилося усміхнене, щасливе обличчя Марти.

— Вставай, лежню, ранок недалеко, — сміється дівчина, тягнучи його за руку. — Горенько мені з тобою. Та хоч посунься. Увесь піджак зайняв і клаптика жалів.

— Я — увесь піджак? Та як же це увесь? Та я тобі увесь, — не знає спросоння, що сказати, — і звідки ти взялася, непосидо?

— Лихо моє, що він меле! Ах ти ж, сплюх нещасний! — обвиває руками пругку парубочу шию.

— Хоч не задуши, — хто ж тобі так гарно і багато про все буде розповідати! — нарешті зовсім прокидається.

— Ха-ха-ха... нарозповідав! Усі твої слова в маленьку торбочку помістиш. А у мене радість яка. Зроду-віку не здогадаєшся.

— Яка?

- Відгадай.
- Созоненко, може, впав з воза і в'язи скрутив?
- Мало не вгадав,— пирхає в руку.— Старий посварився з Созоненком. Це вони повезли в Одесу картоплю продавати. Добре продали, а зиск поділити не змогли — Созоненко щось ушахрував собі. Тоді Сафрон розсердився, почервонів та як стукне кулаком по столі: «Щоб я твого клятого духу на своєму подвір'ї не чув, душа твоя тринадцята!»
- Так і сказав?
- Так і сказав.
- А Созоненко що?
- Перелякався, гроші з капшук з стола і позадкував до дверей, наче рак. Тільки вже надворі зітхнув: «Напрасно ви, Сафроне Андрійовичу, зобиджаєте мене. Дружба дружбою, а комерція комерцією. Коли б не я — дулю б ви мали, а не зиск. Продали б картоплю за безцінь. А я настояв, щоб почекати деяке врем'я, поки підвозу не буде. За це і пай повинен більший получить на законній комерчеській основі», — перекривила Созоненка.
- А Сафрон що?
- Схопив бучок з дровітні, вилаявся — та бучком на Созоненка.
- Попав? — сміється Дмитро.
- Шкода, що не влучив,— щиро жалкує дівчина.— Ох же й дременує лавушник! А калитку обома руками на животі затис. От і поменшало у мене на одного женишка. Добре, що глек між собою розбили.
- Гляди, чи ворон ворону око виклює... Не віряться щось...
- Який ти Хома невірний! Мій старий норовистий. Як підскочить що — за найбільшого віддасть... Біжу, біжу, бо скоро вже світатиме. Кинуться мене шукати...
- Міцно пригортає парубка, ще міцніше цілує в уста і біжить по росі, шарудячи широкою спідницею.
- Почекай, Марто.
- Потім, у суботу дожидайся.
- Клубляться тумани в долині і непроглядною пеленою закривають дівчину від хлопця...

— І останнє, товариші! — Мірошниченко підводиться па увесь зріст і обома великими руками підіймає аркуш паперу.— Є рознарядка губерньського комітету незаможних селян.

— Невже на хліб? — здивувався Полікарп Сергієнко, який нічого доброго не сподівався від слова «рознарядка».

— Не вгадав, Полікарпе. Масмо одне місце на робфак при сільськогосподарському інституті. Будемо першого свого бідняка посилати у високу науку! — і аж всередині щось тенькнуло: таки посилають злидні своїх дітей аж в інститути.— То що ви скажете на це?

— Я скажу, Свириде! — випростався Кирило Іванишин, а збори одразу посміхнулися, наперед вгадуючи, що старий коваль неодмінно заговорить про поштивість або почне повчати. Він зроду ні в чому не міг терпіти неправди й неповаги до старших. Отак викохав і сімох своїх дітей. Вірніше, спочатку це були діти його жінки, а потім вже стали і його. Вже мало хто пам'ятав у селі чорного від природи й дьогтю смолокура Ілька Трохименка. І дарма що в чоловіка білили тільки одні зуби, щороку в колісці знаходились такі біляві дітлахи, мовби виходили з пшеничного тіста. «Щось наврочило», — похитував головою Ілько і знову з нетерпінням чекав чорнобривця. Але так і не діждався. Весною, коли в пана валили ліс, важка деревина розтовкла смолокура.

На похороні Степанида не стільки плакала за ним, як не своїм голосом виводила одно: «Діточки мої маленькі, що я тепер буду робити?» Здавалось, вона ховала не чоловіка, а свою малечу. А вночі після панахиди побігла жінка топитися до Бугу. З води її витягнув за коси Кирило Іванишин, який саме поставив біля нурту перемет. Парубок завів Степаниду до своєї матері, а восени й одружився на вдовиці, і довго чудувалося село, як славний, з ремеслом у руці, хлопець, за якого залюбки пішла б усяка дівчина, міг узяти на свою шию аж семеро дітей. А Кирило знав своє: до сьомого поту залізо кував і так ростив дітей, щоб у ремеслі вони старшими були, а перед старішими здалеку скидали картузи, бо нема людини без поштивості.

— Так от що скажу! — підіймас Кирило рубцьований вогнем і залізом кулак.— Дочекався-таки комнезам, коли наші діти в професори йдуть! — Іванишин ніколи не

сумнівався, що з інститутів лише одні професори виходять.— То пошлемо на професора Юрка Підпригору! Юрію, де ти?

— Я осьдечки, дядьку! — бліднучи й червоніючи, підвівся хлопець.

— Професором, бісів сину, хочеш бути?

— Хочу, дядьку,— ніяково закліпав віями Юрко.

— То вчися ж, вилупку, щоб з професора тебе аж па інженера послали! Та пам'ятай, хто тебе в науку направив! Може, потім і посоромишся на мужицькі руки поглянути!

— Ой дядьку, що ви говорите! — з вільгістю на віях підійшов до нього парубок і поцілував старого в руку.

— То ж вчися, вчися, синку,— розчулився Іванишин, але, щоб не показати цього, зразу ж наказав: — А тепер поклонися людям.

І Юрко, приклавши руку до серця, поклонився на всі боки.

— Свириде Яковлевичу, а як же мені з наукою бути? — витягнувся з кутка блідий од хвилювання Клим Василенко.

— Спочатку поштивості навчися,— не пожалів парубка Іванишин.

— Не всі ж телятами народилися,— огризнувся Клим і, натягнувши на голову картуза, мов опечений, вибіг з оселі.

Заздрість до Юрія, злість на Мірошниченка й Іванишина роздирали його. Він тепер зубами і ручиськами буде видирати своє щастя. Та як його видрати? Прибити б оцього Юрка! Ні, Клим сьогодні ж побіжить у місто до голови комітету незаможних селян і, коли можна буде, виблагає, сльозами випросить рознарядку на себе. Хіба довго чоловікові написати папірця і стукнути печаткою?

Клим лише на якусь хвилину заскочив додому, тихенько, щоб ніхто не почув, узяв хліба в торбину, понишпорив по кишенях батьківського піджака, зрадів, коли відчув у руці гроші, й пезабаром розмашисто попрямував до міста.

* * *

У хаті Олександра Підпригори зібралася близька й далека рідня: випроводжали у науку Юрка. З парубком поважно здоровкались статечні дядьки, оглядали його зі

всіх боків, наказували шанувати батька-матір, не дерти носа перед людьми і не стати отим непотребом, що забувся, як називають граблі. Несподівано прийшов Василенко, якого вже розшукувало все село.

— І я, братику, їду з тобою вчитися! — гордовито, ще з порога, сказав Юркові.

— Справді? — зрадів парубок.

— Одержав папірця без фальші! В один з тобою інститут ідемо.

— Хто ж тобі допоміг?

— Голова комнезаму, товариш Нечуйвітер!

— Сам товариш Нечуйвітер? — підійшов до Клима вчитель Данило Підпригора, який теж прийшов випроводжати небожа. — Як він?

— Серйозний чоловік. Довго про все розпитувався у мене. Що знаю — перевіряв, а потім учив, як треба на світі жити, щоб голова не була боса. У мене й зараз від його деяких слів між плечима холод ворушиться.

— Гляди ж, послухай чоловіка, — кивнув Олександр Підпригора, — бо ти мало кого слухаєш.

— Аякже, — запевнив Клим і пішов до столу. На радіщах він першим напився, і парубки його за руки й ноги винесли до клуні і кинули на засторонок з сіном.

А коли розійшлися всі гості, Юрко трохи провів тітку Галину й дядька Данила, на мить повернувся додому та й подався закарлюченою вуличкою до подвір'я Зяячуків. Парубок уже не сподівався побачити свою Галину: пізно було. Але коли він підійшов до воріт дукача, від плоту відділилася знайома дівоча постать. Дівчина зажурено поглянула на Юрія й не промовила ні слова.

— Чекала мене, Галю? — винувато підійшов до дівчини.

— Чекала, — зітхнула.

— Чого ти?

— Нічого.

— Завтра вже їду я, — і собі зітхнув.

— Значить, не моя судьба, — вперше вирвалось те, чого він так сподівався.

— Чого ж я не твоя судьба? — частіше забилося серце.

— Бо ти будеш професором, а я зостануся наймичкою. — Плач забринів у її словах.

— Ніколи я не буду професором, — сказав, щоб утішити дівчину. — То наш коваль вигadaв.

— Справді? — крихітка надії забила у дівочому голосі.

— І ким би не довелося мені стати, а тебе пізачо не покину. Любиш мене?

— Як душу.

— Будеш чекати?

— Скільки скажеш, буду. Чи рік, чи вік. Тільки ж ти не підмани мене, гріх тобі буде.

І тоді Юрко не пригорнув дівчину, а простягнув їй руку й невміло подав якийсь подарунок.

— Що це, Юрію? — здивувалась вона.

— Та... Пробач, Галю, що кращого нічого не можу подарувати. Збирав, збирав тобі на черевики, а батько все витрусив на коня... Оце в одній книжці пишеться, як парубок своїй дівчині аж у цариці дістав черевики. Ну, а тепер, сама знаєш, царів нема. То я тобі сам виплів рукавички. Може, тобі і взимку тепліше буде од них, і мене згадаєш...

— Ой Юро, який ти добрий і смішний,— повеселішала дівчина, притулила свій перший подарунок і, точнісінько як і всі дівчата, схилила йому голову на груди. І він, точнісінько як усі хлопці, зрадів і загордився.

XXIII

Надвечір, стримуючи запіненіх вороних, прямо з ярмарку підкотив до його воріт Карпо. Натягнувши віжки, міцно стояв на бричці, вигнуті дужкою поги вище кісточок вгрузли в сіно.

— Дмитре, чорти б тебе брали! — і зразу ж змінив голос, побачивши матір.

— Добрий день, тіточко Докіє, з празником вас,— низько вклонився, схрестивши руки на животі.— З празником!

— І тебе з празником,— строго подивилась на парубка.— Катаєшся?

— Як сир у маслі,— відбувся жартом.— Катався б ще краще, та Совітська власть «тир-ру» каже. Навіть права голосу позбавила. Доведеться, либонь, півнем кукурікати. Таке вже время багатшим настало: живемо, лиха прикупивши. Пустіть Дмитра зі мною.

— Не знаю, він, здається, мав до вчителя іти,— завагалася. «Хай побачить Марту. Чи к добру це тільки?»

— Успіє. Мені саме головне, щоб Дмитро коні оглянув,— він у них лучче доктора розбирається.

— Як має час, хай подивиться.

— Сідай, Дмитре! — крикнув, не питаючи згоди, блиснув сірими очима, і різкі півкола вій пурхнули вгору, аж торкнувшись широких, з прогалинками, наче проточених чимсь, брів.

Не встиг ухопитись парубок за залізні бильця брички, а Карпо гикнув, свиснув, стрельнув гарапником, і вороні, розкидаючи стужавіле болото, витягнулися в шаленому галоні.

Порізана на пасма, закружляла земля. Наче живі, чудно відскакували осторонь хати, клуні; дужий вітер гостро врізався в лице.

— Вйо, коні, матері ковінька! — шаленів Карпо. Коливалися повні рожеві щоки, пухнастий чуб підсмалював відстовбурчене вухо, неспокійна кров заливала тугу шию. В кожному русі Карпа чулась невироблена сила, зла, напівдика завзятість. У великій руці гадюкою звивався і відскакував назад ремінний нагай.

Бричка, перехиляючись з боку на бік і якимсь чудом ще не перекинувши їх, влетіла у вуличку, обсажену вишняками. Крізь голе галуззя вдалині різнув очі свіжою синню великий, під бляхою, дім Варчуків, неначе втиснутий у вигнуте півколо лісу.

Привільно живеться Сафроніві, хоч і відрізав комнезам у нього в 1920 році двадцять десятин біля Бугу.

Коли раніше висока постать Сафрона чорною тінню нависала над селом, з м'ясом вириваючи бідняцькі четвертинки і десятинки, то зараз він причаївся в лісах, багатів і розростався, мов корінь,— так, щоб менше було видно людському оку. Годі тепер було думати стати паном на всю губу: землі не прикупиш, маєтків не поставиш, дворянства,— про що стільки думалось,— не доб'єшся. А як би це гарно бриніло: дворянин Сафрон Андрійович Варчук! Тоді б він і стовбових дворян потіснив — прибрав би їхню земельку до рук, бо хіба вони вміють господарювати?.. От у Парижах сіяти червінці понавчились...

Тільки й залишилась єдина відрада Варчуку — збивати гроші. І він збивав їх з усією куркульською хитрістю, винахідливістю і скарєдністю. Один ліс золотими листками осипався в тонкі, але цупкі пальці Сафрона. Мало не щоночі він з Карпом на двох підводах виїжджав у чор-

нолісся, і найкращі гордовиті ясени зі стогоном, востаннє бризкаючи росою, падали на холодну землю. З їхнього ще живого тіла відрізувались чотириаршинні шпони. І пливли вони лісовими дорогами до великої парні сутулого і завжди покритого сирим, як переварені ясенові штуки, рум'янцем Івана Січкаря. Той пильно оглядав кряжі, бракував за найменший сучок, а потім середнім, туго налитим жиром пальцем, ніби граючись, ловко викидав з заяложеної калитки золоті п'ятірки чи срібні карбованці — Сафрон папірців ніколи не брав.

— Ти скоро, Сафроне, лише за ліс срібний будинок збудуєш, — усміхався Січкаря одвислою нижньою частиною обличчя.

— Золотий! — сердився Сафрон.

— Мабуть, на золотий і не вистачить матеріалу, а на срібний повинно хватити. Може, брешу? — і зіниці Січкаря задиркувато грали на сірих, наче притрушених попелом білках. — Свині ж і гуси вагонами возив в Одесу?

— А скільки за ті вагони злупили? А скільки на могоричі пішло? — гарячився Сафрон. — А як податками душать тебе?

— Душать, що спасу нема, — погоджувався Січкаря. — І нема тобі при цій власті ніякої підтримки. В революцію військово-революційний комітет за торгівлю до стінки ставив, а тепер патентами обдирають до останньої нитки. Все власті і власті, а коли ж собі що в калитку покласти? — і вогкі, блискучі, наче намазані смальцем, губи Січкаря вже не відстовбурчувались в усмішку, а злісно вигинались униз. — Хіба б так жити нам...

— Да, живеш, аби світ не без тебе... Забрали землю, щоб вас лиха година ще до вечора забрала...

Проходили літа, з поділеної землі покуштували хліба злидарі, заросла стара межа, та злість Сафронова могла тільки з ним зотліти. Як хвороба рак, вчепилась вона в його сухе тіло і поїдом їла.

«Дочекатися б того дня, коли злидням животи не хлібом, а цією землею напхають. І більше нічого мені не треба», — говорив Сафрон куркулям і жив цією сподіванкою та спогадами минулого...

— Як мої нові? — осадив Карпо біля брами вороних.

— В борозного копита нікудишні, шльонає, наче підпалками. А так, збоку, показують нічого. Стрілки треба розчистити.

— От чорт, успів уже придивитися,— скочив Карпо з брички.— Циганом би тобі бути.

— І то хліб.

Кладнула клямка, і в голубому просвіті, між напівпрочищеною хвірткою і тесаним стовпом, застигла, вся в червоному, здивована Марта. Паленіло округле лице, тріпнулись пелюстками рожеві ніздрі прямого, красиво заокругленого носа; сірі виразисті очі світилися цікавістю і щастям. Притримуючи рукою хвіртку, другою перебирала русу косу, що впала на груди. Аж цебеніла вся молодим здоров'ям, пишною дорідністю.

Глянув Дмитро на дівчину, застиг, зацікавився, тільки очі зяєсніли чи від подиву, чи від радості.

— Чого очі витріщила, як теля на нові ворота? — замахнувся гарапником Карпо.— Відчиняй браму! Делегатко! Це тобі не на зборах гораторствувати. Бач,— звернувся тихо до Дмитра,— на посиденьки в сельбуд потягнулась. То батько їй приписав такі збори, що й сісти на лаві деякий час неспідручно дівці було... Та швидше там! — гостро зиркнув на Марту.

«Розкричався, лупатий,— ковзнув очима по Карповій спині,— крізь вигнуті ноги хоч свиней проганяй».

Широке подвір'я було завалене деревиною, тесом, в'язками дубової кори. Як цяцька, красувався на цегляному підмурку будинок з ганком, оторочений навкруг дерев'яною різьбою. Біля причілкового вікна розрісся волоський горіх.

З баняком до сажу пробігла Софія Кушнір, лукаво блиснувши очима на Дмитра, і зразу ж її обличчя набрало виразу перебільшеної скромності, за якою приховалась значуща усмішка.

Коли відчинили двері, з світлиці вдарило міцним самосадом і самогоном.

Гості щільно затиснули три столи. Від божниці через дві стіни потекло потемніле золото і срібло образів, під образами у великих рамках тиснули одна одну старі фотографії, з комина витрішкувато дивились червоні голуби з підведеними білою глиною ногами.

— Наче Дмитро прийшов! — підвівся з покутя господар і схвально подивився на Карпа.

— Добрий день! — зупинився Дмитро, розглядаючи Варчука.

Біла, підперезана тонким плетеним поясом сорочка облягала худе, костисте тіло Сафрона. На чорному клин-

цюватою обличчі гостро горбився, зразу ж біля надбрів'я, великий ніс і обвислим тонким косяком вростав у смолисті хвилясті вуса, що вже підбивалися памороззю. Під чорними, без блиску очима двома круто вигнутими циганськими сережками витягнулися фіолетові підтйоки.

— Знав я твого батька покійного Тимофія. Толковий хазяїн був. Правда, революція виділила йому поміщицької земельки,— стишив голос.— Але чого ж не брать, коли дають. Правду я кажу? — звернувся до гостей, а рука чогось затремтіла і пальці неспокійно, павуком забігали по скатертині.

— Коли поміщицьку — можна, а коли нашу, то другий вопрос,— запустив обмащені топленим салом довгі пальці в буйний каштановий чуб Яків Данько.— Від поміщицької і я б не відмовився.

— Чом не так,— засміявся хтось з гостей.

— Сідай, Дмитре, гостем будеш,— запрошувала Горпина Варчук, пишнотіла, білява молодиця, розгойдуючи широкий дзвін тютюнової спідниці.

Сидіти випало насупроти Карпа і щасливої, розчервоної Марти. Почував себе ніяково, бо чомусь здавалось — всі дивились на нього. Був важким і незграбним, та, випивши дві чарки, посмілішав і знову перелякався, відчувши під столом приторк дівочої ноги.

— Марто, чи це гусак, чи гуска? — строго допитувався Карпо, роздираючи руками тлусту гусятину.

— Сам ти гусак,— пирхала Марта, поглядаючи на Дмитра.

Самогону було досить, і вулик гостей загудів сильніше і знову притих, коли господар з чаркою обійшов усі столи. Ішов поважно, заховавши під чорними вусами владну усмішку.

— Пий, Сафроне. Хазяїн як п'є — про нове дбає, харпак — останню сорочку пропиває,— дзенькнув чаркою в чарку сп'янілий Данько, і самогон плеснув на домоткану, з червоними пружками скатертину.

— Не галасуй, Якове,— поморщився Сафрон.— П'єш ти як... половина витече. Бочку випий, а краплі не пролий. Так господарі п'ють. І не базікай зайвого,— заокруглив тонкими губами всю чарку і так різко відкинув голову назад, що вуса заворушилися, поповзли на очі.

— Яків свого не проллє, то він чуже може пролити.

— Не пащекуй! — гарикнув басогласий Данько на Денисенка.— Не раз тебе з біди вивозив.— І його вилицювате обличчя налилося кров'ю.

— Ти і добро поміщицьке вивозив, аж копі з шкури вилузувались,— не вгавав підпий Денисенко.

Данько сердито подивився в куток, швидко провів пальцями по довгих бровах. Лайка мало не зірвалася з уст, але зразу ж, передумавши, розсміявся, і очі палились самозадоволеною втіхою:

— Навіть піаніну вивіз. Курям за сідало стала. І такою в мене одна курка, рябепька, була інтересанкою, що тільки їсти злазила з клавішів — грала все. Тіатр, та й годі. Та потім чортів сельбуд таки забрав піаніну в мене... А хто в ті часи не вивозив? Не зівай, кажуть, Хомко. Жаль, що скоро тоді комітетчики почали свої порядки встановлювати, щоб наш брат не дуже старався. Так я червоний прапорець приладнав на возі — і, скажи, в усі економії і панські маєтки почали пропускати без слова. Хоч цілий будинок вивозь...

— Ціть, старий. Не мели зайвого. Начальство з округи сидить!

— Начальство?.. Для кого начальство, а для нас Петро Крамовий. Своя людина!..

— Сільрада наша... Мірошніченко, значить, страшніший за це начальство,— заспокоїв Данькову жінку підпий Січкарь.

— Цей Мірошніченко домірошникується,— похмуро пообіцяв Данько.

— А мене не зобидили? Душа перетліла. Найкращу земельку як язиком корова злизала.— Руді вуса високого Данила Заятчука вскочили в чиюсь чорну бороду, здавалось, підпалили її, голосно чмокнулись уста.

— Не треба тривожитись. Гуляти ж прийшли — послав бог і на землю свято,— спинив їх Сафрон. Він пив і не вшивався. Великі очі насторожено і зверхньо оглядали гостей.

— Таку скриню своїй дочці приготувала, що парю копій з місця не зрушиш. Одних кожухів... І червоний романівський, і білий, і чорний, і критий. Тепер вся хата чинбарнею пахне.

— І я по саму ляду забила. Хай не ремствує на батьків.

— Купував мій старий коня і купив, приїхав додому — аж це кобила.

— Га-га-га!

— Цить, стара, не страми серед людей. То кінь новомодний.

— За твоє здоров'я, Дмитре,— зупинився Сафрон біля їхнього столу.— Чував, чував, що у батька весь пішов. Господарюй, корінням в землю вростай — це сила наша,— і цокнувся чаркою.

Марта мало не вискочила з-за столу і, приховуючи радість, подала голос:

— А зі мною?

— Можна й з тобою, мазухо,— звузились очі Сафрона.— Щоб щасливою була.

— У ваших руках моє щастя,— встала і вдавано зітхнула.

— У господніх,— підвів угору чорний вказівний палець.— Я не ворог тобі.— І знову голос став розважливим і строгим, немовби ставлячи перегородку. Але Марта вже не помітила цього.

«Чуєш, любий мій?» — говорив радісний погляд дівчини.

— Чого ж ти запишалась, як порося на орчику? — підштовхнув її трьома пальцями Карпо.

— Подивись, як Ларіон Денисенко «вісімки» пише.

Широкоплечий, увесь зарослий скуйовдженим колесом волосся, обважнілий чолов'яга пильно націлився очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лави.

— Ух ти, холеро,— насторожено дивувався Ларіон і знов пильно цілився на клямку.

У сінях Марта обвила руками Дмитра:

— Чув, чув, що сказано?

— Та чув же. Побачать іще,— одхилив дівчину від себе.

Над ганком висіли важкі кетяги пов'язаної в пучки калини. Неяркий надвечірній промінь сонця з відчиненої хвіртки освітив Марту, Дмитра і погас — хтось з вулиці зачинив хвіртку.

— Виберу пору, коли старий роздобриється, і скажу йому про нашу любов. Може, й зласкавиться до нас доля... Чув, що про тебе говорив...

— Хто його знає. Старого твого не розкусиш спроста. Його слова слухай і дослухайся. Почуєш одне, а в ньому ще друге є, як горіх у шкаралупі,— сперся рукою на волоський горіх.

— Що правда, то правда.

І раптом здригнулася дівчина, обернулася до воріт: з вулиці розгонисто зателенькав балагульський дзвоник.

— Невже до нас? Невже до нас? — скривилась од болю, питально глянула на Дмитра. Парубок, дослухаючись до дзеленчання, і собі спохмурнів.

Скрипливо розчинилась брама.

Закосичені кольоровими биндами, підлетіли під ганок задимлені шпаки, і Митрофан Созоненко в шапці-макітрі підвівся з воза, за ним потягнувся високий, вищий на цілу голову за батька, Ліфер. Він зразу ж неприязно закліпав на Дмитра.

— Марто, батьки дома? — витираючи піт з рудого обличчя, усіяного великими копоплинами ластовиння, старий Созоненко подав дівчині ржаву руку.

— Дома, — обернулася, здригнулось плече, і, похиливши голову, дівчина повела гостей до хати. Гусаком проплив весь у чорному Ліфер, дивлячись згори вниз, очі його округлились, набухли гнівом.

«Ворон ворону око не виклює. От і просись тепер», — засмоктало всередині у Дмитра. Зійшов з ганку і важко опустився на невелику вогкувату лавку, затінену вишняком.

Від болючих думок щось обривалось у ньому, і здавалося — вечір ставав невидючим і важким, неначе хмара. Самотня зоря метеликом двоїлась в очах. На мить розчинились хатні двері, і жмут п'яних голосів долетів до Дмитра.

З сіней вийшов Сафрон, попрямував до воріт і довго, як пляма старого портрета, чорнів у рамці розчиненої хвіртки. Навколо нього все більше густішала синь, і нарешті темінь поглинула неясні контури. Ще хтось переступив через поріг.

«Неначе окружне начальство... Як його? Чого ж Марта не виходить? Десь Ліфер причепився, як реп'ях. Гниляк трухлявий. Ще побачимо, чия візьме. Брепеш, щоб я дівчину в баришницькі руки віддав...»

— Кого виглядасте, Сафроне Андрійовичу?

— Та... одного гостя, — тихо, з паузами озвався голос Варчука.

— Видно, важливого? Бачу: кілька разів виходили. А ви спроста не будете... — заклекотав смішок, і Дмитро не дочув останніх слів.

— Гість порядний.

— Чи не Омелян Круп'як?

— Він. А ти звідки знаєш?

— Догадуюсь.

— Він на покрову іноді заскакує до мене. Це дорогий для нього день.

— Ще б не дорогим був. Врятували тоді Омеляна. В дев'ятнадцятому діло було... Навряд щоб він сьогодні прибув.

— Щось трапилось? — глухіше забрипіли тривожні нотки.

— Ні... Омелян, здається, на підвищеніє пішов,— і в отих останніх «ш» зашипіла погано прихована заздрість.

— Хлопець меткий.

— Який там меткий! Нерозсудливий! Хіба він має право приїжджати сюди на покрову? Щоб люди бачили? Дитяче хизування. Мірошниченко як пронюхає... Теж мені завзяття.

— Ну, ти цього не кажи. Сміливий! А коли до мене приїжджає, то ніяке погане око не побачить.

— Тепер не сміливість, а обережність більшу вагу має. Не ті часи, Сафроне Андрійовичу, настали. Не ті. Видать, минулося наше.

— Так що ж з Омеляном?

Прочував краєчком вуха: у Вінницю послали його гостювати. Там сидить один чоловік не без інтересу.

— Щось холоднуватого, ходімо до господи.

Вогник сірника пташиною забився в ліхтарі складених просвітлених долонь, на мить вирвав з п'ятьми половиною нахмуреного обличчя Варчука і погас. Тихо, наче од вітру, скрипнула хвіртка.

Сафрон зупинився.

— Хто там?

— Це я,— озвався старечий жіночий голос.

«Мати Варчука»,— пізнає Дмитро. І, мов крізь туман, в уяві побачив згорблену, засушену бабусю, яку, обібравши до нитки, Варчук прогнав із дому. Тільки після сварки з Горпиною найняв комірне, і то подалі від свого будинку: все менше ходитиме.

— Іди, Петре, до хати. Я через хвилину зайду.

Під шелест кроків невпевнено, немов обмацує землю, постукує палиця.

— Добрий вечір, сину. З празником тебе,— тремтить сумовите несміле слово, так, мовби воно когось просить і боїться, боїться.

— З празником, мамо,— строго натягується голос.— Спасибі, що не забули... Ви не могли кращого часу вибрати, тільки тепер, коли гості?

— Я думала, сину, в свято...— осінньою травницею шелестять пересохлі слова.

— Мало чого думали. Не посаджу ж я вас за стіл разом із людьми.

— А чого мені за стіл... Відсиділось моє. Я до челяді піду. Холодно в мене в хаті. Вогкість у кості заходить. Згадала, як ми разом жили, як я тебе доглядала... Ти не сердься. Я до челяді піду. Софія мене не зобидить.

— Ще чого бракувало! Побачить хто з гостей, то й паякатиме позаочима. І так мені з вами... Доки ви вже будете мої пороги оббивати? За комірне ж плачу. Катанку купив. Так ви забрали собі в голову, що гроші в мене як полова — лопатою гребу.

— Сину, я ж тобі усе, усе віддала.

— Віддали! — перекривив.— Заберіть собі те, що віддали. Наче не знаєте, що ваш ґрунт злидні відрізали. Хватить мені цвікати в очі своїм добром. Було, та загуло.

— Сину! — Дмитро почув таке тоскне зітхання, що мимоволі й сам зітхнув.— Я ж мати тобі, а ти до мене гірше, чим до худоби. Непотрібною стала. Я і сама б хотіла скоріше померти. Так живцем у могилу не полізеш. Я ж тебе своїм молоком годувала...

— Гаразд! — скипів Сафрон.— Хай у вас я відро молока випив. Завтра вам Софія принесе повнісіньке відро. Хватить? Ідіть! — і швидкі кроки сердито загупали по ганкові.

Мати застогнала:

— Поб'ють тебе мої сльози...

«Яке страхіття, яке страхіття цей Сафрон!» — охопив голову обома руками Дмитро. Він навіть не міг подумати, що можуть бути у світі такі безсоромні слова до матері, до жінки. «Треба буде чимсь допомогти старій... А Марта не виходить... Ніколи він по-доброму не віддасть її за мене. Це не чоловік...»

Коли увійшов у хату, сп'янілий Сафрон сидів біля Софоненка і гарячився, посмикуючи вуса.

— Не признаю такого права. Землі господаря, а не харпака потрібно. Та я її, земельку, як гречану кашу, ложкою б їв. Та я б за неї свою душу на шматки покромсав.— П'яна сльоза зволожила рідкі вії.

«Свою покромсав би чи ні, а чужу не пожалував би», — подумав тоді.

— А ти не по правді зробив. Не грошей мені жаль...

Созоненко стер рясний піт з червоного обличчя і хрипко засміявся:

— Правда в торгу не ціниться. Правда — не наше це діло, не доходне. А перепросини мої, коли хочеш, прийми. І всип ще горілки.

Не соромлячись людей, до Дмитра підійшла Марта, бліда і зів'яла. За кожним її рухом стежив холодними очима Ліфер Созоненко. Дмитро перехопив цей жорсткий погляд з втиснутими в зіниці червоними відблисками ламп і так зирнув на крамаря, що той дрібно закліпав віями і одвернувся. Старий Созоненко, слідкуючи за сином і Дмитром, злісно кашлянув, і кров йому залила обличчя, на якусь мить не видно стало веснянок.

І зразу ж Дмитро відчув на собі перехрестя допитливих, насторожених і лихих поглядів багатіїв. Відкидаючись назад могутнім, ще не затверділим станом, він з неприємною окриком окинув гострим зором усю світлицю. Здавалось: кілька пар очей, то випираючи, то вивірчуючись із очниць, от-от репнуть від натуги і злоби.

«Ану, хто перший підніме голос і руку», — без остраху пружинилось мускулисте тіло. Тоді він не пожалів би потрошити дебелі дубові стільці на куркульських головах. Але Дмитрову силу знали в селі, і зараз ніхто не наважився зчепитись із ним. Не прощаючись ні з ким, поволі і гордовито вийшов із хати. Його на ганку наздогнала Марта. Обхопила руками за плечі і, нахилившись, повисла на шиї, всім тілом притулилась до парубка.

— Дмитре! Ой Дмитре! Я думала: щастя на все життя освітило мене. А воно вже й одійшло.

— Ет, помовч. Нічого не відійшло. Не плач. Скоріше цього Созоненка, як тріску, на коліні переломлю, чим тебе упушу.

І Марта тривожно поглянула на парубка: вона ніколи не думала, що у її коханого може бути такий страшний погляд і така ненависть.

— Без тебе, Дмитре, нема життя мені... Ти сам не знаєш, який найдорожчий, пайкращий на всьому світі.

— Марто! — загрозлино озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулась убік.

В цей час заскрипіла хвіртка, і Сафрон, обганяючи Дмитра, кнувся до воріт.

— Вечір добрий, Сафроне Андрійовичу! — почувся веселий голос.

— Тихіше, тихіше, Омеляне, — застерезливо зашелестіла темінь...

XXIV

Як у холодне, покинуте птицею гніздо повертався Дмитро додому.

Твердою рукою торкнувся воріт, і крпхитний іскристий бісер приморозі почав розтавати на пальцях. Приторкнувся мокрою долонею до лоба — він аж пашів од жару.

Зітхнувши, з ясена упало підрізане осіннім холодком кетяшина листків, і зразу ж дерево зашелестіло, затужило, обсіваючи землю своєю неприв'ялою красою.

«До ранку зовсім осиплеться ясен», — подумав з жалем і відчув, що зараз навколо міниться й обновляється природа, що це остання цьогорічна осіння ніч: завтра випаде сніг і на відсонні тонкими струмками будуть пробиватися крізь пього пахощі стужавілої землі та виновий дух опалого листу.

«Про що я думаю?» — скривився від внутрішнього болю. Прислухався до сумовитого шарудіння, а все здавалось: от-от вийде з темряви Марта, кинеться до нього, як колись у садку.

В хаті за столом сидів Мірошниченко, уважно переглядав купку книжок. Дмитра зустрів насмішкуватим поглядом:

— Що, добрі коні у Варчука?

— Путящі, — відповів стримано, вловивши глузливі нотки в голосі Свирида Яковлевича.

— Іду я, Докіє, вулицею, — звернувся до вдовиці, — і сам своїм очам не вірю: на Варчуковій бричці сидить Дмитро. Розчервонівся, вид радісний. Порівнявся зі мною — навіть не поздоровкався.

— Я вас не бачив, Свириде Яковлевичу.

— Де там було побачити! Дрібний в очах став. Голова запаморочилась: адже на бричці самого Варчука удостоївся прокататися. Це ж честь яка! А потім ще й гуляти прийшлося з куркулями. Хоч дулю, хоч півдулі від них удостоївся получитьи? Чи, може, вихваляли, піддобрювались?

— Свириде Яковлевичу, попросив мене Карпо...

— Попросив, попросив! — нетерпляче перебив Мірошниченко, і в його великих очах двома дугами спалахнули жаркі краплинки: — А ти й зрадів? Гордість свою трудівничу на чарку проміняв. Ти знаєш, як твого батька упрошував Сафрон у революцію зайти до нього? Він не тільки чарку поставив би Тимофієві. І твій батько, а мій вірний друг, сказав йому: «Зайду, Сафроне, до тебе. Небезпремінно зайду, коли відрізатиму землю у тебе. А для панібратства не переступить моя нога через твій поріг».

Кров кинулась в обличчя Дмитрові. Його аж перехитнуло від пекучих ударів слів. І тільки один хисткий довід міг виставити проти них: я ж заради дівчини, заради свого щастя поїхав до Варчуків. Але скажи це Мірошниченкові, і він ще різкіше сіконе: «Що ж то за любов твоя, коли заради неї вмиваєш свою гордість, на поступки з совістю ідеш. Дрібна то любов, заяча».

І то буде правда. Було соромно і боляче. Згадка про батька живим докором в'їдалась у розрізнені течії думок.

— Що ж тебе потягнуло до них? — тепер росла по-стать Мірошниченка неначе підносила над Дмитром. — Може, хліб там кращий, ніж твоя мати випікає напрацьованими руками? Бо він, той куркульський хліб, на бідняцьких сльозах замішаний. Чи, може, на таких коней позаздрив, у самого душа потягнулась на легкі достатки? По науку до Варчуків пішов?

— Під три чорти ту науку! — і собі розсердився Дмитро. Поблід, тільки вуха горіли, як жарини. — Чого ви мені очі печете? Ви знаєте, що в мене зараз на душі робиться? Варчук мені, як собаці «добридень», потрібний.

І мати вже не пізнавала свого Дмитра — таким він став лихим і впертим. Це був не її син, а Тимофій у годину бурхливого гніву.

— А ти це чого голос підняв, начебто правда на твоєму боці? Совість заговорила? — цідив слова Мірошниченко. — Мав сміливість з куркулями гуляти, май тепер сміливість подивитись людям у вічі. Гляди, щоб потім пізно не було... Не те, що за всяку підлість, навіть за всякий хисткий крок — прийде час — мусиш дати звіт... Знаю, на яку дорогу можуть завести такі прогулянки. А за тебе я відповідаю. Перед пам'яттю Тимофія відповідаю. Тому й зайшов. Обломлять хлопця, думаю, мов гороба восени, здеруть шкуру, як лико, а потім, жалюгідного і непотрібного, викинуть на людське посміховище.

— Мене не обломлять. Руки короткі.

— Хто його зна. Такі слова я не раз чував. Не таких обламували. Віддасть за тебе Марту. Поріднишся з ним — і це зчуєшся, як стапеш куркульським підголоском.

— Ат, пащо про це говорити,— обличчя Дмитра болісно перекривилося. Сама згадка про Марту тяжким гулом озвалася в серці і в голові.

Мірошниченко пильно поглянув на Дмитра й замовк. Потім присів біля столу, де лежали двома купками книжки, уже рівним голосом сказав:

— Ці книжки, Дмитре, закинь кудись подалі, в печі спали. Не брудни об них рук,— показав на меншу купку.

— Чому? — підійшов до Свирида Яковлевича, аж плечем торкнувся його плеча.

— Ось з цих двох сіреньких,— показав на брошурки,— аж сиплеться націоналістична трухлявина, заяложеним кожухом смердить. А в цих, парубче, людину обпльовують, дрібненькою її роблять. Словом, не чоловіка показують, а раба, без надії, без дум і мрії. Ти чув слова Горького про людину?.. От прийдеш до мене — я тобі підберу, що почитати. Губком подарував хорошу бібліотеку.— І очі Свирида Яковлевича подобрішали, риси на обличчі стали лагідніші.

— І де ви, Свириде Яковлевичу, свої книжки дівати-мете? Всю хату загатили,— озвалася Докія.

— Порозумнішати, Докіє, на старість хочу. Змолоду не було як до грамоти підійти, а революція навчила. Сідай, Дмитре. От скажи: що тобі ця книжка дала?

— Дала?

— Еге ж, чим вона тебе збагатила, зробила кращим, чим твою душу порадувала? Тож-бо й є, що нічим. А тим часом приміть, як у ній описуються попівські маєтки, куркульські хутори у садках, біленькі хати, затінені вишняками. Словом, рай. А для чого це? Щоб тобі здавалось: як гарно життя текло, якими добрими були всякі батюшки та матушки, пани та куркулі, і як треба покірно за масляні вишкварки гути на них біднякові спину. Отак непомітними і хитрими стежечками введуть тебе в той світ, якого ніколи не було. Найвище щастя у цій книжечці — мати свій хутір, свою пасіку, своїх наймитів. Найвищий щабель розумової діяльності — послухати проповідь попа і потім ахкати біля затуркапої жіпки і голодних, пеписьменних дітей: який у нас розумний батюшка... Що ж, ти такою людною хочеш бути?

— Ні, Свириде Яковлевичу, волом я піколи не стану.

— Це ти сказав до пуття. Людина, що побачила революцію, волом не стане. Нелегко нам, дуже нелегко, та хочеш — знайдеш свою дорогу. Правда, коли це кататимешся на куркульських бречках. Так-то, парубче. Ну, пішов я. Прощайте.

Дмитро провів Мірошниченка аж до розстані, що тьмяно просвічувалася іскорками вогкого піску. І раптом Свирид Яковлевич, прощаючись, затримав у своїй руці Дмитрову руку і задушевно сказав:

— А Марта — дівчина хороша. Коли полюбилась — одружись. — Помовчав і вже тихіше вів далі: — Це дуже добре, коли любов приходить. Справжня, нічим не скаламучена. Така, як у матері твоєї. Після смерті Тимофія ніхто до неї, знаючи її кохання, навіть підійти не наважився. А кому б твоя мати могла не припасти до душі? — Дмитро з подивом побачив, що Свирид Яковлевич ледве стримав себе, щоб не зітхнути. Одначе голос його зразу ж потвердішав: — А до Варчуків щоб і нога твоя не ступала... Як подумаю, Дмитре, — він, тільки він, Варчук, винен, що твій батько загинув; душа мені підказує: тільки так було. Коли б не підстрелили його, не те що річку — море переплив би... Людиною був!

З кожним роком, сам не помічаючи того, Свирид Яковлевич все повніше і повніше в розмовах обрисовував образ свого товариша. Він забував усе те недосконале, що не з вини Тимофія, а з вини тяжкого, безпросвітнього життя залишилося в ньому. Зростаючи сам, він і Тимофія бачив не таким, яким той був, а яким би став тепер у житті.

Іноді навіть Докія з подивом дивилась на Свирида Яковлевича, думаючи, що не так він сказав про Тимофія.

Тоді Мірошниченко густим голосом зразу ж починав говорити:

— Чого ти так дивишся на мене? Тимофія я краще знав за тебе. Ми з ним ще з дитинства, коли ти з ляльками бавилась, на Колчака жили обривали. Разом в германську воювали, разом і в революцію плече в плече стояли. А в тяжку годину, коли смерть за тобою, як тінь, ходить, найкраще чоловік пізнається. Мало ще ти знала свого Тимофія. Кришталь він! Чистий! Таким і Дмитра хочу бачити...

Повертаючись із цукроварні, Дмитро обламався в дорозі, то вже не їхав, а повз додому, обережно поганяючи втомленого коня, на якому тремтіла паморозь. Кисло пахнув обмерзлий жовтуватий жом, сумовито шипіла під копанницями нев'їжджена блідо-синя дорога, поскрипували над щляхами дерева, обвішані білими, з довгими торочками, хустками.

Розплатавши крила, на черешневу гілку спустився ворон, і посипалось дороге вбрання з дерева, розвіюючись димчастим пилом. «Кар!» — переможно заскрипів птах і витягнув посивілу шию.

Неквапно, приворовлюючись до ходи коня, Дмитро ішов біля обвантажених саней, часом по коліна вгрузаючи в сніг.

На заході поволі гаснув світлий, загублений сонцем пояс. Вдалині замигтіло жовтими вогниками село, забрехали собаки, приємно повіяло гіркуватим димом. Рукавицею стер паморозь з коміра свити, і в цей час назустріч йому вилетіли затінені по груди кучерявими клубками снігового пилу дужі коні, швидко несучи крилаті саночки.

Вправна рука машталіра легко звернула з копної дороги і раптом на всьому ходу здибила, зупинила вороних.

— Здоров, Дмитре, — притримуючись за плече Карпа, підвівся старий Варчук, накритий до надбрів'я гостроверхою шапкою, і погляд його став таким, що мертвить усе.

— Добрий вечір, — потягнув до себе Карого.

— Так от що, Дмитре, — підвищуючи голос, дрібно затряс рукавицею. — Зарубай собі на носі: ти ніколи Марти не візьмеш, ніколи.

— Чому? — злою усмішкою зміряв ошкірене повне обличчя Карпа.

— Як то чому? — одразу ж скинів Сафрон. — Багатством, калиткою не доріс! Марту за Ліфера віддаю! Щоб твого духу коло моєї хати не було.

— Овва, які ви грізні!

— Побачу — приб'ю! Святе моє слово — приб'ю і стовчу!

— Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця.

— Ах ти ж... — вискочив з саней і рвонув гарапника з руки Карпа.

— Дядьку Сафроне, чого ви розходились, наче торопле-

ний? Вгамуйте свою лють і несить і відійдіть од гріха! — насупивсь Дмитро.

— Я тебе відійду, що до вечора відійдеш на той світ,— через сани цьвохнув гарапником. Чорні очі заокруглились, наче у птаха.— Я тебе відійду, чортів злидень!

— Вйо! — спокійно гукнув Дмитро на коня, застерезливо спершись обома руками на рожен, і Варчук, зрозумівши красномовний рух, затих на мить.

«Отак обірвалось усе». У вухах Дмитра гуділа до болю розріджена порожнеча, гул нарастав, гарячими хвилями наповнював голову, і вже не чув, як позаду, танцюючи на снігу, матюкався Сафрон...

Дома розпріг коня, завів у стайню і, не вечерявши, пішов на хутір.

Дужчав мороз, дим з коминів валив рівно, зливаючись з небом. Забувши про обережність, пішов так швидко, що незабаром з чуба покотився піт, запарувало тіло. Перескочив через пліт, вдарив сніжкою у вікно і пішов до високого, завіяного снігом стогу сіна. Калатало серце так, що не чув, як заскрипіли на снігу дівочі кроки. Закутана по самий ніс шерстяною хусткою, Марта впала йому на груди. Пригорнув дівчину, нахилився до неї.

— Ой непорадна та година, в яку я родилась! — почув, як її сльози падали йому на підборіддя.

— Чого ти?

— Дивись, як списав мене старий,— відкинула хустку.

Все обличчя було ізсинене. На розпухлих губах засохла кров, під очима світились синці.

— От сволоцюга!

Поцілував і не міг второпати, чого уста її були солоними.

— Почула, що віддає мене за Ліффера,— в ноги кинулася з просьбою. А він як визвіриться, ногами змісив усю. «Я тебе, печиста душа, схочу — посолою і з'їм, схочу — без солі з'їм! Набралася розуму від злиднів. Я тобі з печітками його виб'ю. І чим цей харпак вивабив тебе?» — та й пішов Горпишу бити, що не доглядала мене. Пропала я, Дмитре! — і знову окропила його сльозами.

— Чого голосиш? — Задумався і знову не міг зрозуміти, чому поцілунок терпкий і солоний.

Билась Марта головою на його грудях, здригались плечі, наче крила у птиці, перекочувалась дроз по спині.

Бачив матір свою. Спрацьовану, з потрісканими од негоди і роботи руками, що стільки переробила ділечка на

своєму віку. Марніла краса на лиці, розрізалась зморшками, тільки виразисті карі очі були по-дівочому молоді, красиві.

— Послухай, Марто, — іди додому, збери собі хоч переміну одежі, та й підемо до моєї матері.

— До твоєї матері? Вона ж прожене мене без приданого, — ще сильніше затремтіла, аж зуби почали клацати.

— Не знаєш ти моєї матері, — відповів гордовито. — А як поталанить нам, проживемо без багатства. Багато того щастя чоловікові треба? Заробити на хліб кривно, з'їсти певно та в злагоді вік прожити — от і все тобі щастя. Чи так я кажу?

Задумливо пригорнув дівчину.

Таким ввижалось йому це селянське щастя, до якого тягнувся й дотягнутись не міг...

— Який ти незвичайний, Дмитре. Скільки в нас люду перевернулось, а в усіх тільки одне на думці — багатство, гроші, земля, зиск. Один ти такий... найкращий.

— Теж мені найкращого знайшла. Не перехваляйся, Марто. Сам знаю: гудзькуватий я, та й шаленим буваю.

— І найкращий. Дмитре мій, життя моє...

І вже не була Марта тою бідовою дівчиною, що першою покликала його в темні весняного вечора. Перша сказала про своє кохання... Прояснена, відхиливши трохи назад голову, стала перед ним тиха і чиста, як світанок. Здавалось, її очі розпогодились і світили таким сяйвом, що Дмитро не міг одвести од них свого погляду, і з радісним подивом розумів: любов дівчини була глибшою, ніж він гадав. Перше не раз у душі ворушилась підозра: коли дівчина сама признається в коханні — навряд чи справжнє воно. І ось зараз, в цю хвилину, недовіра була назавше розтоплена новим і несказанно радісним розумінням.

— Марто! Дорога! Іди збирайся...

— Страшно мені, Дмитре, — і потемнів погляд у дівчини.

— Страшно тим, в кого совість не чиста, хто з людей кривавицю видушує... А тобі чого? Ми люди прості, не лукаві. — В думці вже бачив Марту в себе дома із своєю матір'ю.

— Щастя моє! — обвила руками. — Куди скажеш, туди піду з тобою. Переночую сьогодні ще дома, а завтра до тебе прийду. Зібратися ж треба. Матері скажи. Коли посьхоче — знати дай.

— Про мене. Тільки не бери багато з собою, щоб старий не пік очей. Не хочу я нічого з його паскудних достатків. Заробимо самі на себе...

— Заробимо, Дмитре.

Легко йшлося додому, в кожному русі ворушилась молода сила, надійна, нестримна.

«От і заживемо втрюх,— прикусив зашерхлу губу. Була вона липка і солона.— Це ж піт ропою скронив мене»,— зрозумів нарешті.

XXVI

Матері нічого не сказав. Ліг на лежанку, підперши долонями голову, у книжку вткнувся, та прочитати не міг навіть слова.

«Чудно в житті виходить. Коли б не зустрівся весіннього вечора з дівчиною,— тільки б і того було, що знав би про неї: живе собі у Варчука на хуторі, куди випадково зайшов узимку із Варивоном. Хороша дівчина, правдива і чиста, наче сама юність. Добра помічниця матері прийде. Не відсвяткують вони бучно єдиного на віку весілля, та проте...»

Бачив Марту в своїй хаті: усміхнена, з розплетеними густими косами на грудях, заснула на його руці.

На другий день ледве дочекався смерку.

Вийшов на дорогу, вдивлявся в голубі, обсіяні місячним сяйвом пагорки, в рухливій тіні, що котилися полем, затьмарювали сліпуче, щедро розсипане зерно. Безгоміння настороженим псом вляглося біля остуджених хат, що блимали жовтими вогниками. Далеко проскрипіли сани. Липа сійнула срібною памороззю і знову мовчки передумувала старечі печалі.

Не вийшла Марта ні першого, ні другого, ні третього вечора. Дмитро аж почорнів за ці дні.

Долаючи ніяковість і гордість, він упрохав піти до Варчуків свою сусідку Дарку і щось дізнатись про Марту. Вдова довго віднікувалась, та зрештою, щось невдоволено бурмочучи, знехотя одягнула шкарубку кожушину, пов'язалась навхрест двома хустками і подрибуляла на хутір. Не скоро вона повернулася звідти і одразу ошелешила парубка:

— Усе там у хуторних — і хвіртка, і брама на колодках і ланцюгах, тільки собачня зсередини невгавуще

біснується — стереже змійове сховище. Даремно стільки світу тьопала...

Над селом розгулялась завірюха. З битого шляху зривався наполоханими табунами коней пронизливий вітер, влітав у вузькі вулички і вище хат здіймав мерзлу порошу назустріч роям дрібних метеликів.

«Хороша погода, тільки відьмам на Лису гору їздити». Почав одягати кожушок.

— Куди зібрався, Дмитре? — відірвалася од печі матери.— Так хугує надворі.

— Заскочу до Варивона,— заклопотано подивився в покрите лускою вікно і вийшов з хати.

«Го-го-го!» — зрадів вітер і обдав його з двох боків дрібним пилом. «Чого іржеш, дурню!»

Вийшов на дорогу.

Іти було важко, часом провалювався у сипкий сніг, але негода породжувала ще більшу впертість. На полі вітер зовсім здичавів. Налітав сплутаним клубком, забивав дух.

«Брешеш — не здолаєш!»

Боком пригинався і вперто йшов уперед. Чув, як солоний піт щипав спину і в обличчя, особливо в підборіддя, впивалися пронизливі пекучі голки. Нарешті хутір неясно вплив з метелиці. У вікні Мартиної кімнатки погойдується тьмянний відблиск — видно, вкрутила світло. Забrehали на подвір'ї собаки, почувши ходу людини. Потім наче щось скрипнуло, біля самого вуха промчала п'яна завія. Стояв біля плоту. Непокоїлось серце, стискалось на холоді розігрите за дорогу тіло.

Перескочив через пліт, загрузаючи по пояс в снігу. Чув, як сипкий холод посипався в халяви і почав розтавати на устілці під тонкою онучею.

Востаннє блимнувши, погас вогник у Мартиній кімнаті. Дмитро притулився плечем до стіни, пальцем тихо вдарив у шибку; позаду озвався сухий тріск, наче дерево стрельнуло. Оглянувся, не спускаючи пальця з холодного скла.

Чорними клубками, згинаючись, на нього котились чотири постаті. Над вузьким комірцем кожуха волохатим колесом пливла голова Ларіона Денисенка, за ним розгнувся довгий, з дрючком у руках Ліфер Созоненко. Пригнувшись, випередив батька проворний Карпо.

«Його найбільше остерігатися треба».

— Матері твоїй чорт! — розтягнувся на снігу Сафрон,

і Дмитро повз нього підскочив до плоту. Вигинаючись, тріснула суха ворина, зручно перехопив її обома руками.

«Держись, женишок!» — відскочив од Ларіона і обрушив товщій кінець на голову Ліфера. Той погойднувся і, не випускаючи з рук дрючка, присідаючи, опустився на сніг. І ще раз, гехнувши, потягнув по плечах, аж скрутився довгов'язий і кров'ю ригнув на сніг. Налетіли Ларіон із Сафроном, і два дрючки одночасно вдарили по третьому. Скоріше тілом, ніж розумом, відчув, що ззаду крадеться Карпо. Відскочив до плоту, і в цей час м'яко, по-котячому, повз нього стрибнув молодий Варчук з шворнем, занесеним над головою.

«Зразу голову розкраяв би надвоє», — і оперіщив лопаткою по спині.

Карпо легко через голову перекрутився на снігу і зразу ж скочив на ноги, обходячи його.

— Карпе, по ногах бий стратенця. Його інакше не звалиш!

— Я тебе вдарю! — налетів на Сафрона і Деписенка. Відскочив старий Варчук до стіни, ще раз свиснула над ним ворина і розломилась надвоє. Дмитро хотів перестрибнути через випростане тіло, та раптом увесь будинок з гулом обвалився йому на голову, гарячі червоні, жовті метелики сипнули в обличчя, і хтось затанцював по його спині. Потім коливалась земля, перегойдувалась, наче колиска — сюди-туди, сюди-туди, хрипіли злі і тривожні голоси.

Довго не міг підвестися. Розривалась голова; обмерзлі пасма чуба холодно задзвеніли на лобі.

«Де ж я?» Свистить сніговиця, засипають сніги, скобує мороз. Нарешті підвівся і з стогопом упав назад — задубілі ноги не слухали його.

«Де ж я?»

Навскіс нависло над ним старе дерево, затиснуте високими стогами.

«Стривай, та це ж Варчуків хутір».

Знову хотів устати, але ноги були мов колоди.

«Брешете, гади! Коли не вбили, то не помру просто».

Боком повз по снігу, глибоко орючи собою сипке поле. Задихався. Сніг забивав піздрі, рот, засипав шию; дубіли руки — грів їх під пахвами і знову повз. Провалився у рів, звиваючись, обриваючи нігті, вибирався з нього, уже не чуючи пальців.

«Брешете — не здолаєте!»

Кіньми вилітають вітри, стугоняють, рвуть, засипають снігами.

Не вирвешся з їхнього полону — і замети занесуть, тільки весною, обгризеного звірами (не найде звірина, миші обгризуть), відшукає тебе хлібороб, по шматках одержі догадається, чиє тіло знайшло притулок на його полі...

«Брешете — життя мене жде, мати виглядає. І я приповзу до неї».

Сніжним пасипом піднявся шлях, доповзти до нього, а там і додому недалеко. Відпочити трохи, дух перевести...

Як тепло стас, бризнуло сонце на чорні поля... Який там дідько бризнув. Це мороз його заковує в мертвий сон. Головою у сніг, ліктем у сніг, обидві руки під себе і боком, боком на шлях, бо його мати вдома виглядає, Марта сподівається його, йому жити, працювати треба... Проклятуці поги! Кров тече з піднебіння.

«Не вишльовувати — обмерзне на підборідді...» Боляче стримує примороженими устами тягучу рідину і витягується на шлях. Наче хтось нависає над ним. Який там нечистий нависає — то мороз хоче затиснути його. «Переповзай, парубче, шлях — не дарма до дівчини ходив».

Десь іздалеку замукала корова. «Худоба кров чує».

— Дмитре, це ти?

«Ге-ге-ге! Бач, як підходить. Дмитром називає». Голову в сніг, плече в сніг, руки під себе — і вперед...

— Дмитре, синку!

«Невже мати? У негоду таку!»

— Це ви, мамо! — хрипить і по знайомих з дитинства пахощах материного волосся, по дотику пальців до лица, як може тільки вона доторкнутися, він пізнає свою пайбільшу любов. — Поганий я, мамо, не осудіть. І вмер би, так ви в мене є. — І починає котитись у безвість.

Тільки одна мати знає ціну свої дитини. Тільки одна мати загляне в ті тайники серця, що нікому не відомі. І вона вже знає його волю — не треба кликати людей. Напрацьованими великими руками бере попід пахви сина і тягне снігами через вулиці та завулки, не чуючи ні ваги, ні втоми.

Біль прошизує до кісток, свердлить буравами тіло; замерзаються темно-русі пасма волосся, а мати клопочеться біля чо́бит — ніяк скинути не може. Тоді, не питаючи його, мовчки бере ніж, на живому тілі свіжує халяви. Засичав і прикусив приморожену губу, коли мати зірвала примерзлі онучі... Ноги починають розбухати, пухнути, роздаватися; четверо очей з острахом схрещуються на них. Затягуються рівчаки між пальцями, запливають пухким тістом, з глибини якого маленькими вічками біліють нігті.

— Нічого, нічого! — кидається мати в хижу, приносить песолоне гусяче сало і ним до колін змащує роздуті колони ніг, після обмотує чистим льняним полотном, поїть горілкою, настояною на деревії і дев'ятисилі.

— Хіба ж то люди? То звірі, куркулі! — зривається в стогін голос матері.

— А ви ж думали... Скажете, що впав з засторонку, знепритомнів, приморозивсь. Щоб ніхто... — хрипить.

— Знаю, знаю, сину, — схиляється над ним, як пад дитиною, вкладає спати. Білу подушку бруднить сукровиця, кричить усе тіло, пече вогонь; парубок не може навіть поворухнутися, і знову пахуча горілка гарячить губи і рот...

В напівзабутті він чує плач матері:

— Безпорадна година моя... Так скалічити дитину. Так скалічити... сину мій, дитино моя...

Кілька днів плювався кров'ю і без помочі матері не міг повернутися. Вдень біль трохи зменшувався, а вночі, щоб не кричати, затискав зубами ріжок подушки, з пожадливістю пив первак.

— Може, в район до лікаря поїхати?

— Ніякого лікаря. Тоді сам себе доконаю... Не хочу, щоб усе село гомоніло про цю бійку, а потім про другу, бо повік не попусти Варчукам... Не бійтеся за мене — видужаю, на живому засохне! — хрипів простудженими грудьми.

Мати сама обстригла голову, щоб хутчій загоїлась; синяки почали блідішати. Найбільш непокоїли ноги — не міг стати.

«Невже калікою буду? Так і не віддячу Варчукам?» Од злості і безсилля скреготав зубами. Найтяжчим, найстрашнішим було навіть не каліцтво.

«Прибити старого і молодого, щоб дзвони завили над ними!»

І аж біль зменшувався, коли бачив ворогів біля своїх ніг...

Злоба густою смолою кипіла в скривавленому тілі, затуманювала тверезі проблиски розуму.

Часто в думках стрічав Марту. Приходила, припадала до нього, і дівочі губи пахли свіжим снігом і весіннім приморозком.

Гладила його велику руку, а потім несподівано, як і приходила, зникала, наче ранішній туман по долині. Або він ішов до неї на хутір, і вона виходила назустріч, як сама весна. Стара дубівка схилялась над нею, притримуючи вінок пишного рожевого цвіту. У весняній напрузі стояли щепи, і молода господиня, радіючи, білила їх вапном, потріскану кору шпарувала садівничим клеєм, і сама була як щепка,— свіжа, пружка.

«Що тепер робить вона?»

Скрипнуть двері, і тихо підійде мати до ліжка. Коли й спить вона, темніючи од горя та безсонних ночей?

А зима біснувалась, мурувала вікна холодними квітами; синицями цінькав мерзлий сніг, припадаючи до шибок, і хата глухо дзвеніла кожною деревиною. Непоправним злочинством здавалось лежання, коли стільки роботи ждало його. Чув, як ревла корова, йдучи з водопоєю. У повітці жалібно, по-старечому, скаржились вівці, і так хотілося переступити через поріг у витку метелицю, вдихнути пахощі пріснуватого, блакитного снігу і до самої зорі тесати, стругати дзвінке дерево або, залишаючи за собою глибокі сліди, побрести із жаками до Бугу. Це навперемінку з Варивопом рубали б зеленуватий лід, гріли б на багатті задубілі червоні руки. А ввечері — в сельбуд до молоді або до Марти.

У другій хаті, де стояв столярський стапок, вчився майструвати сімнадцятилітній невисокий сирота Григорій Шевчик — далекий родич. Він же порався біля Карого: треба було вивезти ліс та зароблені у лісництві клітки хворосту. Григорій часом просовував голову до нього.

— До вас можна? — звертався тільки на «ви» — по батькові парубка незручно величати, на «ти» також не виходило, бо Дмитро був старший.

— Заходь, Грицю.

— Як здоров'я ваше?.. До весілля все минеться?.. А до нас учора шефи з суперфосфатного заводу приїхали. Це

такий завод, що якусь спеціальну муку з каменю виробляє. Присмачиш нею землю — і все на полі як з води росте. Вам би цього суперфосфату дістати... Я вам книжку приніс з бібліотеки. Ловка, за душу вчепилася і не відпустила, поки від палітурки до палітурки не прочитав.— І тільки тепер скидає шапку. Хвилястий чорний чуб спадає на високий прямий лоб. З-під смільних брів усміхаються веселі очі, не придивись до них — карими здадуться, приглянься — так голубі, тільки затінені на смуглявому виду. По-дівочому м'яко закруглено обличчя, майже не виділяється на ньому підборіддя з вирізаною ямкою, і кутики вуст закінчуються також двома усміхненими ямками. Поглянеш на таку юність незатьмарену — і сам в душі усміхнешся.

— Про що ж там пишеться?

— Про революціонера Сергія Лазо. Його живцем японці у топці спалили. От гади прокляті! Словом, коптрреволюція! Як вони мучили товариша Лазо! А він і не скрикнув. Такому чоловікові жити б і жити.— Хвилювання Григорія передається Дмитрові, і він тихо каже:

— От він і живе, Григорію, між нами. Як живий.

— Правду кажете! — зрадів Шевчик.— Така смерть — це велике життя.— І задума надовго оповиває їхні посумнілі обличчя.

Очі в Григорія тьмаряться, під темними вогкими губами тісняться густі високі зуби, тремтять ніздрі невеликого, ледь приплюснутого на кінчику носа...

— Вам нічого не треба? — нарешті порушує мовчанку.

— Поки нічого.

— Завтра уже весь ліс вивезу. Треба було б пліт біля клуні перегородити. Як ви скажете?

— Нічого, сам перегороджу. Тобі худоба потрібна?

— Та треба одну-дві клітки вивезти, щоб на печі баба не замерзла. Вона любить тепло, кужіль, корову та чарку,— сміється Грицько.

— А хто її не любить? Сам бог, кажуть, вино вживав.

— От чого не знаю, то не знаю. А піп наш потихеньку і в церкві горілочку п'є.— Виходить тихо у другу хату.

Дмитро розгортає книжку, і в його почуття й думи вплітаються з другої хати стук теслиці і міцний молодечий голос:

Понад Бугом з ворогами
Третій день гуркоче бій.

Там мій милий чорнобривий
На тачапці бойовій.

І невимовно захотілося жити — не калікою, а міцним воїном, вийти на шлях, коли весняна синь сповиває далекі рідні простори, а в небі урочисто курличуть журавлі, летячи в забузькі плавні.

«Брешете, мене на коліна не поставиш!» Спершись руками на бильця ліжка, почав, кусаючи губу, спускатися на долівку.

Нарешті став на ноги, що вже потроху почали слухатись. Мати сплела йому з соломи великі капці, то й човгав та шелепав ними по хаті — обережно, по-старечому.

— Значить, виходили, мамо. І як ви мене відшукали тоді у снігах?

— Сказав ти — до Варивона йдеш, а серце моє непокоїлось, чуло, наче криєшся з чимсь. Примічала перед горем цим: не на місці душа твоя. Вечір настане — у вікно виглядаєш, на шлях виходиш, а чого даремно виходити?.. Тоді допряла кужіль, а тебе нема. От і пішла до Варивона, а потім на шлях... Вітер з ніг збиває, задубіла вся. Ходжу, ходжу, виглядаю з села, з хутора і вертаюсь до липи... Скрипить вона, як печаль моя.

І непомітно в тиху мову матері, як в музику, вплітаються згадки.

Вітер шарпає верхів'я чорполісся, п'яно духмянить до спілою сунцею. А стежкою від хутора, поміж молодими житами, пливе в червоній матросці ставна дівчина, поглядаючи на його сіножать.

«Чом же ти не прийшла до мене?»

Мовчить дівчина, тільки боязко назад зирнула. Похмурий, як сич, худющую тінню горбиться позад неї Сафрон, і злі очі свердлять то Марту, то його.

«Для чого ти в світі живеш? — зціплює зуби Дмитро. — Не життя, а нещасний карбованець тебе тримає, за нього всіх перегриз би, як лютий звір».

І, заглиблюючись у думи, він з подивом, злістю і навіть потайним острахом бачить, що життя Сафрона — наскрізь дуплаве дерево, в якому гадюкою ворухиться жадоба до грошей і землі. І від цього образу холодно й огидно стає парубкові.

«Нічого, нічого нема святого йому. Коли постаріли батьки, ждав скоріше їхньої смерті. Оженився не на дівчині, а на волах, на скрині. За все життя ніколи ласкавого

слова не сказав, не подав старцеві шматка хліба, не обігрів подорожнього в зимову хуртечу, бо ж вони не заплатять йому».

«Попадешся ти ще в мої руки — і не відпросишся, і не відмолишся».

Чому ж Марта не прийшла до нього?

Уже стогнало чорнолісся, жужмились хмари, врізаючись у верхів'я дерев, потемніло на вітрах сизе жито; дівчина злякано прискорила ходу, замигтіла червона матроска понад житами. Великими стрибками паздогнав її Сафрон, мовчазний і хмурий, і, наче у кров, втиснув чорну руку в червоне плече Марти.

...Із стріхи лунко гупнула брила снігу і обірвала задуму.

На шляху задзвенів балагульський дзвоник, промчали коні, п'яна весільна пісня покотилася попідвіконню, і зразу ж потемніло в хаті — мати, припавши до вікна, затулила його плечима і головою. Що йому нагадали цей балагульський дзвоник, весільна розгониста пісня — це й сам не зрозумів, та почвалав од ліжка до лави.

— Сиди, не ворущись! — замахала руками мати. — Не можна тобі стільки ходити, потім знову вночі будеш подушку надкушувати.

Зрозумів, щось недобре скоїлось, і, відхиляючи головою матеріну, припав до шибки.

По шляху, набиті молодницями і чоловіками, вервечкою мчало кілька саней. Ось одні звернули вбік, і вороні коні, тонучи в білому серпанку, рвонулись вперед. На передку, розкручуючи над головою гарапник, міцно вчепившись у віжки, стояв Карпо Варчук. Якимсь дивом іще трималась на потилиці збита набік сива шапка. А вітер задмухував вогник червоного волосся і загасити не міг. На мосту сани пішли в затоки, хтось у чорному кожусі м'ячем вилетів на сніг, і вороні зникли вдалині.

— Ліфер Созоненко до молодої на хутір поїхав, — до хати увійшов Григорій Шевчик з батоном у круглому червоному кулаці. — Присилували нелюди дівчину. Били до півсмерті. Коси рвали. Під вінцем сисяками світила. Замкнули у ванькирі і знущались, як кати. Кажуть, праву руку старий із Карпом їй викрутили. От гаді...

Дмитро похилив голову, затулив руками обличчя.

XXVIII

Скільки непевної радості було, коли він скинув капці і в чоботях по хаті пройшовся.

— Тепер, мамо, живемо на втіху пам, на гибель ворогам,— два блиски зішлися в очах: завзяття і злості.

— Сину, не думай нічого. Знаю думку твою, та кинь її. До біди веде вона. Помовч, помовч. Скільки у мене сипів є? Один тільки ти, а без тебе що мені життя? Найпещасливіший батько, що дитини не має, найпещасливіша мати, що свою дитину ховає. Не погапь руки об те падло. Слиззю гадючою забруднився.

— Ні, мамо. Я їм не прощу! Не дочекаються вони того. Таким прости — так сьогодні покалічили, а завтра доконають. Їм одна наука зрозуміла — добрий кулак,— різонув повітря міцним, великим кулаком.

— Чуєш, Дмитре,— підійшла впритул до нього.— Не дурій. Не маленький ти. Тебе я не переважу. Твою патуру і залізо не переважить. Коли ж ти любиш свою матір, зроби для неї добро, щоб не розривалося моє серце, як ці тижні розривалося. Пожалій мене, як себе не жалієш... Чи чуєш, Дмитре?.. Подивись мені в очі. Легко, думаєш мені? — Невелика, уперта і засмучена стояла проти сина, не зводила з нього розумного, проникливого погляду.

Довго мовчав, роздумував, очі стали похмурими, голова на груди звісилась. А мати стояла біля нього, пастирливо ждала відповіді.

— Добре, мамо, постараюсь не завинити перед вами. До худоби вийду. Скучила без мене вона.

— Ще й як! — зраділа, що на другу думку наштотпула.— Тільки прочиню двері — Карий витягне шию, а побачить, що не ти, так заірже, ніби заплаче.

— Бо з лапиц смерті вирвав його, викохав, своєю одежиною покривав.

Порався недовго. Ходив так, наче поважчав, довго від незвички мружився на світло.

Увечері Гриць прибіг, з кишені короткої свитки виглядав пружок якоїсь книги.

— Здоров, здоров, хазяїне! Чи не з вечорниць чешеш? — звужує очі Дмитро.

— Потрібні вони мені...

Піднарубок спалених і мовчки покосився на Докію.

— Ви не дивіться, мамо, що Гриць такий тихий, а на вечорниці заглядає.

— Одного разу парубки, жартуючи, затагнули, то вже й маю собі клопіт.

Докія посміхнулась.

— А в нас корова отелилась. Бичок такий ловкий, рябий, із зірочкою на лобі, баба ніяк не палюбується ним! — Грицько переводить розмову на інше. З-під вогких темно-вишневих губ сяють синюваті високі зуби, подитячому осміхається смугляве красиве обличчя. — Тільки ходить чогось як не своїми ногами — ступне крок-два і падає.

— То не біда, ратиці треба підрізати, — радить Дмитро. — Сипте, мамо, вечеряти. Що тепер в сельбуді?

— Політгурток працює. Прямо з лісів хлопці увалилися до сельбуду — сільрада на лісокрадів облаву робила.

— Спіймали кого?

— Цілий куркульський кагал. Крадуть, аж гай шумить.

— Недовго шумітиме, коли декому руки не вкоротять. — Скорботна зморшка лягла на чоло Дмитра. — Ти завтра ще привези собі зароблений хворост, поки дорога не забитна.

Ще довго течуть господарські розмови. Гриць уважно ловить кожне слово і допитливо поглядає на Дмитра — хочеться знати, чи до ладу він, Гриць, робив діло, та той не обзивається ні словом. І це, видно, непокоїть парубчак; поволі натягає на чорні кучері шапку. Тоді Дмитро підводиться з лави:

— Спасибі, Грицю, що поміг нам, що худобу доглядав, по-чесному, як біля свого, ходив.

— Аякже! — світліє хлопець.

— Як ви думаєте, мамо, варт йому дати щось із начиння, щоб мав чим біля дерева поратись?

— Авжеж, варт.

— Спасибі, — стримано дякує Гриць, і тріпоче борозенка на верхній губі.

Обидва виходять в сіни, а вона перемиває миски, ложки у теплій воді, думає, що не скаредний син, такий і Тимофій був — за копійку не видряпає очі.

Дмитро входить засніжений, з недобрим поглядом, міцно стуленими вустами.

«Знову хутір очі намуляв, нагадав усю кривду!» — зітхас і дивиться прямо на нього. Син понуро одвертає очі від її допитливого погляду.

XXIX

Докія прокидається до перших півнів.

Гуде за вікном хуртовина, налітає на хату густим валом, часом у могутню, низько співаючу основу ткацьким човником вскочить топка цівка вітру, цьвохне і метнеться десь осторонь.

«Яка довга зима! Літо збіжить тобі, як одна година, — оглянутись не встигнеш. Як же Дмитро? Змерз, — у тій хаті холодніше».

Напомацки взувається в чоботи і йде з кожухом до дверей. Звідти війнуло студеними нитками холоду. Вона підходить до стіни з розгорнутим кожухом і так застигає — нікого на ліжку нема.

«Може, на лежанці?»

М'яко вовною вниз падає на землю кожух, руки застрибали по теплій порожній лежанці. Довго не може знайти сірники, нарешті жовтий вогник оживив хату, загойдалося світло, на стінах зламалися тіні. В хаті нікого, прим'ята постіль холодна, на кілку ні шапки, ні кожушка. Обсмалюючи пальці, гасне сірник, до вікна припав захеканий вітер і попросив потрісканими вустами: «Пить, пить, пить». Та, не дочекавшись відповіді, сильно вдарив грудьми у стіну, викликаючи господиню: «Вийдь, вийдь».

І вона, прочинивши двері, тоне очима в шматку рухливої тьми. Праворуч хитнувся спалах, але хтось закриває його від неї. Важко дихаючи, Дмитро стає на поріг.

— Ой, це ти, Дмитре! Налякав мене... Куди ходив?

— Нікуди. На шлях подивитись! — хрипить важко, застуджено.

— На шлях? — рука торкнулась його обличчя. Воно мокре і липке від поту.

— Ходімо спати! — якимось чудно говорить. Коли ступив у сіни, вітер вирвав з його рук двері, і вдалині, то припадаючи до землі, то підводячись вгору, заметлялась червоною завіса.

— Дмитре, пожежа!

— То й що ж, — рипає клямкою. — Сафронів хутір горить вогнем ясним.

— Сафронів хутір горить? — кам'яніє Докія і не може

одвести очей від раптових стрибків розлюченого гривастого вогню.

Вона не знає, що її син пізнього вечора крадькома підібрався до огороженого з усіх боків подвір'я Созоненка. Дмитро надіявся побачитися з Мартою, забрати її до себе. Хвилювався і тривожився, дослухаючись, що робиться за високою обцвяхованою огорожею. Там і метелиці було тісно. Важкі дубові будівлі, спотворені безформеними прибудовами, уперто затискали розгалуження заметілі і так обкрадали її сувої, наче в кожному із них вселився дух созопенківської крамниці.

«Коли б знаття, де Марта. Коли б хоч на поріг стала...» Обдираючи до крові об цвяховану гребінку руки, Дмитро через пліт перескочив у сад. Пригинаючись, попрямував до будинку. Ось він вже більшає, широко роззявивши пащу рундука. І враз вона ворухнулась.

— Стій! Уб'ю! — залентував голос Сафрона Варчука.

Осторонь загарчали пси і, видзвонюючи ланцюгами, покотилися з хуртовини на Дмитра. Парубок метнувся до саду. Пролунав постріл, дріб зашерехкотів по гілках дерева. На подвір'ї валування собак переплелось з голосами Созоненків і Варчука. Ще навмання обізвався постріл, збільшився гоміп.

«Я тобі стрельну, іроде!» — вкрай розлючений Дмитро перескочив паркан і подався на хутір Варчука.

До ранку Дмитро вже горів і метався в жару, розкидаючи подушки й постіль. Може, й на щастя зліг, бо хто знає, що заговорили б про нього, коли б здоровим був.

Якось на грані між пам'яттю й неприємністю до його обважнілого розуму почали добиратись розрізнені голоси. Часом вони розкришувались, не дійшовши до свідомості, відкочувались і знову напливали м'яким просіяним гулом.

— Так Сафронові й треба!..

«Так Сафронові й треба... так Сафронові й треба... — коливається над ним завіса. — Хто ж це сказав?.. Наче Варивон?»

— Дурниці говориш, — підкочується голос Мірошниченка. — Варчукові, може, більше що треба... Підпал — це не боротьба з класовим ворогом; це стихійна дрібновласницька ненависть або дрібненька помста; це не дорога, це глухий закут...»

«Глухий закут, глухий закут...»

Бачить, як іде дорогою і впирається в обвислі мішки крутої камінної гори; вона нависає над ним громіздкою потрісканою хмарою... Частина слів вислизає з пам'яті. Наче про якусь книжку згадав Свирид Яковлевич.

— ...Це бунт так званої пропащої сили... Народжувався у муках тяжкої безвиході й заводив у безвихідь... Ми не пропаща, а чудесна творча сила, ми свіжа кров життя...

«Як це сказано, як це сказано... Не стану пропащою силою!» Гострий спалах різко освітлює всі закути розуму, очищає його від липучої скверни. До хвилюючого дрижання натягується тіло. Дмитро збирає всі сили, щоб за щось подякувати Мірошниченкові; в очах чує теплу вологу полегшення і пірнає в гарячі хвили...

XXX

Через кілька днів Дмитро знову підвівся з постелі. Жар, що немилосердно пік його ночами, притьмарив хлопцеві очі, стягнув і почорнив щоки, і навіть, як помітила Докія, в чубі сина поменшало золотистих іскорок. Сьогодні він цілий день мовчки просидів біля вікна, а ввечері, коли мати пішла до корови, нашвидкуруч одягнувся й хотів непомітно вислизнути з подвір'я. Але за сином пильно стежила Докія: ще не встиг він підійти до притинка, як вона з дійницею стала на поріг шопини:

— Дмитре, ти куди?

— Та... мамо...— з серцем повертається до невеличкої постаті, а невеселі очі беруться кригою: чого їй додивляться за ним, наче за немовлям.

— Може б, ти побув сьогодні дома? Ще нездужаєш,— пильно і скорбно дивиться на нього і чує, як тремтять її повіки.

— Не можу, мамо,— глухо відповів, розбиваючи носком скорину снігу, на якому вже рожевим пушком лягає дальнє сяйво зорі.

— А ти нічого поганого не задумав?

— Я ж вам пообіцяв, мамо. Невже не вірите? — починає дратуватись.

— Вірю, сину, але так боюся за тебе,— зітхнула.— Будеш мати своїх дітей — зрозумієш. А поки що ви вважаєте себе найрозумнішими... Юрій Підпригора на деньок з науки приїхав. Пальто вже городське одягнув, такий хлопець — хоч куди. Може, до нього заскочиш?

— Ні, мамо, піду я своє щастя стерегти: може, десь зустріну Марту,— признався в усьому.

«Гляди, сину, щоб і ми ясним огнем не згоріли»,— зажурено похитала головою, але не сказала, як думав Дмитро, щоб не відбивав заміжньої, і за це в душі подякував матері.

— А приймете, мамо, коли приведу Марту?

— Що ж, приводь, коли тобі дівчини не вистачає: тільки не вірю, щоб було щастя з цього — доконають Варчуки і Созоненки. Тоді, дивись, щоб і любов твоя не прочахла,— строго поглянула на сина.

Він щось невразно відповів їй, насупув шапку на очі й подався на вулицю.

Два вечори марно кружляв Дмитро навколо Созоненкового подвір'я, а на третій довідався, що Ліфер поїхав з Мартою в Одесу до своїх знайомих по комерції. Може, й зовсім оселиться там. Таки побоялися крамарі, щоб Горицвіт не викрав Марту. Після цієї звістки Дмитро став зовсім байдужим до всього: до парубочих вечірніх походеньок, на які й до цього рідко виходив, і до худоби, і до свого ремесла. Скаже Докія вкинути паші коневі — вкине, а не скаже — цілий день сновигатиме по хаті, заглядаючи то в одно, то в друге вікно, або й лежатиме на постелі, підклавши руки під голову. А раз, коли заскочив Карпець, щоб поїхати в лісництво, запитав його, чий Одеса велике місто, і знову замкнувся в своїх думках.

Добре, що з Березівки приїхав до нього на Миронових кобилах Данило Підпригора. Вчителеві треба було зробити ліжко та шафи для книжок, і Дмитро аж здивував матір: зразу ж погодився поїхати в сусіднє село. Вкинув у мішок своє начиння, переміну білизни, заглянув до Карого, попрощався з матір'ю і, скочивши в сани, одразу ж приліг на збитому коржеві підпрілого сина. Коні рушили, і різке сяйво снігів і голубі тіні від санок замехтїли в його очах. Перегризаючи гіркувато-кислу билицьку лучника, він не бачив, як довго дивилась йому вслід Докія, навіть тоді, коли сани зникли в другій вулиці. Їй хотілось кинутись за сином, повернути його до себе, але розуміла, що на людях скоріше зарубцюється його юнацька рана. Їй і досі було дивно з Дмитра: подивись на нього збоку — хмурина хмуриною, і дивиться невесело, і словом зрідка перекинеться, а всередині зітканий з одної людяності. То і як після цього зпов не згадаєш Тимофія, як не попрямуєш на цвинтар, де під зане-

сеним снігом горбочком спочиває великий орач і косар, спочиває те найкраще, що було в її житті...

В Данила Підпригори Дмитро зразу ж ревно взявся за роботу, наповняючи невелику хатину дзижчанням пилки, шарудінням фуганка і солодким співучим шелестом стружки. Його прихмарена постать цілі дні згиналась і розгиналась над свіжообтесаними брусками, якими часто бавився білявенький Петрик. Йому Дмитро змайстрував держача, і тепер дитина днями не відходила від парубка. А пізніми вечорами хлопець сідав за книги, дивуючись, як багато їх є в учителя.

— Дмитре, може, вам щось вибрати про любов? — часто, посміхаючись, запитувала Галина.

— Обійдемося без неї,— хмуро, бентежачись, відповідав парубок.— Дайте щось про життя.— І він до третіх півнів просиджував над такими книгами, перечитав усю бібліотеку «Сам собі агроном» і міцно запам'ятав, що зробить весною на своєму полі й городі. Але все це якось було наче відслоєне від нього. І хоч він дивувався своєю пам'яттю подружжя Підпригір, але й досі його біль невидимою перегородкою стояв між усім, що оточувало його. Здавалось: і роботу робив, і книги читав хтось інший, а не він.

Подружжя вчителів полюбило Дмитра, а він, спостерігаючи за ними, може, вперше задумався, як треба шанувати одне одного в сім'ї, як багато залежить від чоловіка, щоб він навіть за довгі роки не пригасив у душі дружини кохання. Він завидував щастю учителів і з кожним днем все більше прив'язувався до Петрика, бавлячись і роблячи йому немудрі сільські цяцьки. Тому навіть і з роботою затримався. А коли зібрався додому, Петрик розплакався на всю кату.

— Не хочу, щоб дядя Дмитро ішов. Хай він живе з нами.

— Але ж його мама чекає,— шочав умовляти батько.

— І маму хай бере до нас.

І ця дитяча любов розчулила Дмитра. Він ще до вечора побавився з Петриком, вирізав йому зайчика, що стрибав на шворці, а в думках чомусь не раз повертався до самотньої хатини Мар'яни і її Павлика. Що вони роблять зараз? Чи має Павлик хоч сякі-такі чобітки? Чи стягнулась жінка на ліжко, чи й досі відпочивають лише на печі? І в ці думи вплітались лагідні й добрі почуття, і під ними топилась частина його болю.

Коли Петрик заснув із своїм зайчиком, Дмитро попросився з вчителями, закинув на плече мішок з начинням і подався в дзвінку від морозу вечірню темінь. Але за лісом він не повернув до свого села, а пішов копною дорогою до тієї самотньої хатинки, де жила Мар'яна.

В долині зійшов місяць. На примералій скоринці спігу, як на воді, лягла його доріжка, а навколо неї замигтіли сині й срібні іскорки, з кожним разом вони ширше сіялись по лугах, аж поки всі не запалали нерівним кипучим сяйвом, по якому іноді нечутно пропливав якийсь таємничий димок — чи то він пробивався з глибин непромерзлої низини, чи то був місячний, передхмарний повів, який зближав красу неба і землі. То там, то тут поскрипували чорні, мов з каменю вирізані, верби, на стовбурах яких зрідка поблискували шматки крижаного мережива.

Посеред дороги нагло зупинився. Що ж він робить? І що робиться з ним? Наче сновида, знову повернув у ліси, і негадаю його зупинило якесь гучання у верховітті. Не скоро зрозумів, що це гуділа кимсь потривожена дика борть. А може, це бджола вже почула свій провесень? Він підвів голову, зачудовано посміхнувся засніженому житлу і знову мало не бігцем майнув на долину.

Ось і хата Мар'яни привітно блиснула двома невеличкими вікнами. Дмитро підійшов до криниці, торкнувся рукою намерзлої ключки журавля, що переливалась місячним сяйвом. Тепер усе подвір'я жінки було загороджено частим штахетником, і навіть недалеко від хати під низькою стріхою весело стояла стаєнька чи хлів. Він прочинив хвіртку, протоптаною стежкою пішов до хати. На снігу виразно побачив сліди маленьких чобіток, здогадався, що тепер і Павлик має взуття. Біля порога Дмитро обережно поклав свою ношу, заглянув у вікно і зразу ж побачив Мар'яну: вона в полотняній вишиванці сиділа недалеко від лежанки й пряла кужіль, з правої, відведеної до краю руки, крутячись, опускався важкий починок, а ліва — скубла й скубла м'яку пряжу, іноді жінка припадала до неї всією головою, вибираючи устами кострицю. І якась щемлива жалість охопила парубка, гаряче, мов горілчаний огонь, покотилась по руках і ногах. Він обережно, одним пальцем постукав у шибку. Мар'яна здригнулась, скочила босими ногами на долівку, підійшла до дверей, відчинила їх.

— Хто там? — тремтить її натягнутий голос.

— Мар'янко, пусти, душа замерзла,— хотілося як веселіше промовити, але слова вирвалися з зітханням.

— Дмитро... Дмитро Тимофійович?! — злякано й радісно скрикнула вона, метнулася в сіни, загриміла дерев'яним засувом.

— Простудишся, мала,— жене її з холодних сіней.

— Ой, аж не віриться,— заметушилася по хаті босоніж, проворно взулася в чоботи й, посміхаючись, стала перед ним. Проти весни вона покращала й повеселішала, якось чудно й хороше змінилось її обличчя: біля ледь помітних вилиць нерівно напівокруглювались її щоки, а там, де звичайно мала бути їхня середина, виділялись дві западинки, і чи не вони робили молодицю ще красивішою.

— Дмитре, ви, може, вечеряти хочете? У мене є пиріжки з урдою, саме повибирала їх з печі.

— Давай, Мар'янко, їх на стіл,— підходить до печі.— Спить Павлик?

— Спить без задніх ніг. Наковзається за цілий день — ледве додому чапає. А як ви потрапили до нас?

— Сон мені, Мар'янко, приснився...

— Сон? — жалісніє її обличчя.

— Еге ж. Отак, побачив себе наче в твоїй хижині. Оглядаюсь навкруги і знову бачу, що в тебе нема ліжка.

— Таки нема,— засміялася Мар'яна.— Але вже збиралась іти до столяра, дощок дістала.

— Тепер тобі й не треба до столяра: сам притарабанився до тебе. Приймеш?

— Прийму, як не дорого заправите,— посміхнулася устами й нерівними краєчками щік.

— Всі гроші, Мар'янко.

— Тоді вам не вигідно: мало їх у мене, поки справила се, те, усі мої зарібки розійшлись. На миканці та веретени багато не заробиш.

— Нічого, якось воно буде... Хоч хліб маєш?

— Маю свій, не горьований, житечко вродило,— аж засяяли очі Мар'яни.

Після вечері вона йому постелила на лежанці, а сама, соромливо притримуючи біля колін спідничку, забралася на піч до Павлика. Її голова якраз нахилилась над його, і він з словами Мар'яни чув її поривчасте дихання.

В хаті густо пахло різне зілля, і невідомо, чи настій, чи Мар'янина лагідна мова втихомирила сьогодні його болі — і парубок спокійно, на півслові заснув у цьому вбо-

гому, затишному куточку. Але не так швидко задрімала Мар'яна. Їй ніяково і страшно було за свою сміливість, що вона пустила на ніч хлопця: не доведи господи коли хтось дізнається про це...

Хоч би скоріше півні заспівали. А далі ранок постукає у шибки й забере з душі якусь частку сум'яття.

Вона зиркнула на каганець. Пора й погасити його, та не погасила, а, зітхнувши, зупинила погляд на обличчі Дмитра. Хто тільки намалював його?.. і який смуток привів тебе, хлопче, сюди? Ох не той тобі приснився сон, про який недавно розповів...

Не дочекавшись свого сну, Мар'яна обережно злізла з печі, босоніж поновигала по хатинці, далі сіла біля віконця. На синьому небі поміж зорями пастушив місяць і, здається, простягав свої срібні вервечки до самого серця. А вона вже давно забулася, що і в неї є серце. Тільки руки щоразу давали знати про себе, бо якого тільки ділечка за день не перероблять вони.

В стаєнці, де колись, може, буде стояти конячка, обізвався півень, і ніби спокійніше стало молодиці. То вже й кужіль можна прясти...

Спочатку Дмитро сам себе картав, що так несподівано прийшов до Мар'яни. Але з кожною годиною, як це буває в молодості, він все більше переконувався, що вже не матиме свого особистого щастя. З любов'ю було покінчено, то треба було думати про звичайне одруження. І він довше зупиняв погляд на Мар'яні, і довше відганяв різні думки, які нерозплутаними клубками ворушились у його голові, і не раз ловив себе на тому, що подумки повторює одне слово: «Мар'яно».

Ліжко він зробив на славу, а коли Мар'яна внесла свіжої з морозцем соломи, розстелила і запнула її саморобним в гречечку рядном, він, ховаючи усмішку, глянув на жінку:

— Ану, спробуй, чи не розломиться?

Мар'яна скинула чобітки-чорнобривці, скочила на ліжко, розпростерлась на ньому, закинувши руки за голову.

— І я до мами,— як у воду, кинувся на ліжко Павлик.

Вона пригорнула його, засміялась, а Павлик вже запрошував Дмитра:

— І ви з нами!

І Дмитро теж ліг на ліжко, притулившись вухом до вузенької Мар'яниної долоні. Жінка хотіла висмикнути руку, але Дмитро затримав її, і вони затихли, тільки Пав-

лик усім тілом ковзався й гарцював між ними. Потім він скочив на долівку, заверетенився по хаті і побіг на двір, а Дмитро повернув голову на руці Мар'яни й поцілував її зап'ясток.

— Не треба, Дмитрику,— вона теж поцілувала його в руку й повз нього сповзла на землю. А він ще довго лежав зі своїми думами, обривав їхню химерну пряжу, шукав собі якогось просвітку в майбутньому, але все було ясно наперед: нічого вже не буде з його коханням, і треба скоріше обрізати його болючі шматки. Але як це зробити? Дивився з ліжка на Мар'яну, яка, мов ластовеня, сновигала по хаті, прибирала в ній, і над долівкою погойдувався її тонкий дівочий стан. Ще невідомо, що йому сьогодні прийшло б у голову, але в цей час хтось загупотів біля порога. Дмитро скочив з ліжка, а Мар'яна помітно поблідла.

В хату увійшов товстопикий, кривоносий дядько, гостро зиркнув на Дмитра і розтягнув усмішкою здерев'янілі уста:

— Може, Мар'янка приймака запопала? — На червопуватому лобі дядька чорною мухою ворушилася бородавка.— Тоді тримайся його, бо це хлопець ого-го який, хоча й з поровом. Еге ж, правду кажу?

Дмитро зміряв його пенависним поглядом і вийшов з хати, а дядько почав просити в Мар'яни зілля від вошей, що напали на овець.

Молодиця знайшла травичку, сказала, як треба зробити навар, і порадила не давати худобі гречану соломку. Дядько все вислухав, але не квапився йти додому: він цікавився, що робить в неї Дмитро Горлицвіт. І потім, підсміюючись, довго розповідав про нього, ворущачи на лобі надокучливою бородавкою. Так і хотілося зігнати її, наче муху. Цей несподіваний прихід збентежив і Дмитра, і Мар'яну. Увечері парубок неждано зібрався додому, і вона його провела аж до тієї четвертинки, яку він орав навесні. Тут вони ніяково попрощалися і розійшлися, думаючи свої думи. На перехресті оглянувся парубок. Він побачив, як вітер тіпав і одіж, і постать Мар'яни, хотів кинутись до неї, та зчавив серце, бо ще міг зчавити, і понуро побрів снігами, що просвітлялись під місяцем і темніли під хмарами.

* * *

Він аж перед великоднем, коли ранки запахли морозцем, а дні вербою, знову прийшов до Мар'яни в достатньому одязі. Перший з галасом зустрів його Павлик. Па-

рубок спіймав хлопчика, підкинув угору, потім посадив собі на плече й так доніс до порога. Тут дитя скочило на землю, радісно глянуло на матір і югнуло в хату.

— Ой Дмитре, який ви гарний в цій обнові,— радісно зустріла його Мар'яна.— Коли б у мене такий брат був,— і сама застидалась своєї одвертості.

— Справді хотіла б мати такого? — подивився на Мар'яну, оглянувся на двері — чи не може їх підслухати Павлик.

— Справді, та де вже такого взяти, коли ніякого нема,— зітхнула жінка.

Тоді він підійшов ще ближче до неї. Однією рукою взяв її за лікоть, а другу поклав на коси.

— Ой що ви, Дмитре,— відсахнулась від нього...— ніби я маленька.

— Тож-то і є, що не маленька. Виходь, Мар'яно, за мене. Буду тобі, може, братом і мужем.

Мар'яна одразу поблідла, відступила до столу, і її тремтячі уста болісно скривилися:

— Як тобі, Дмитре, не гріх глумитися наді мною? Ти ж іще з тієї весни празником став для мене, а прийшов з насмішкою.

— Чудна ти, Мар'яно. Хіба з цим жартують? Гадаєш: один день думав про це? Хочеш — зараз піду з тобою під вінець.

— Дмитре, схаменись, що ти говориш! — злякано ще далі відступила од нього.

— Що чуєш, Мар'яно.

— Ніколи, Дмитре, цьому не бути! Ніколи. І не муч мого серця, ні слова не говори про це! — задихаючись, говорила й благала його, і вже роса бриніла на її віях.

Дмитро з несподіванки оторопів і обурився. Він перед цим подумав, що Мар'янка буде все життя вдячна за його ласку. Він чекав од неї жіночої радості. Ну, хай несподіваних слів, але тільки не цього.

— Чого цьому не бути? — розгублено запитав Мар'яну.

— Ти мені не рівня. Я не хочу, щоб тобі мною хтось колов очі, щоб ти, розсердившись, щось погане подумав про мене. Іди, Дмитре, від мене, йди, дорогий, шукай собі дівчини, а не покритки. Нащо так тяжко розтривожив мене...

— Спом'яни моє слово: як будеш ти доброю, ніколи нічим не зобиджу тебе,— він підійшов до неї, пригорнув до себе, і Мар'яна охопила його обома руками.

— Не треба, Дмитрику, йди. Я скоріше твоєю полюбовницею стану, аніж дружиною.— Вона нахилила до себе його обличчя, обцілувала й окропила його сльозами.— А тепер — іди!

І він, заточуючись, важко пішов од неї, тепер уже зовсім не розуміючи примх своєї судьби і того, що містить у собі жіпоча душа. Набагато простішим було все, що він чув з чужих уст, і те, що він думав досі...

...І знову в щоденній роботі потягнулись у вирій, не вертаючись назад, пропахлі житнім хлібом дні. Жінці складали літо в полукіпки, молотники клали осінь під ціпи, прядильниці випрядали зиму, а сіячі вистеляли веспу зеленими шовками. Кілька разів лелеки відлітали і верталися на старе гніздо Варивонової хати; Гриць з підпарубка став парубком, а Дмитро й досі не знаходив собі пари. І не шукав навіть. Лише коли-не-коли виходив на гулянки, був певеселий, неохочий до розмов, одначе вдягався гарно, не жалкуючи грошей.

— Дмитро собі ціни ніяк не складе,— говорили про нього дівчата.— Царівну або князівну підшукує.

А дехто й підсміювався:

— Та його Мар'яна зіллям задурманила. Приворіт сушить парубка...

XXXI

Віддаленим журавлиним переливом заскрипіли ворота, дзвякнуло кільце, і хура неквапно впливла в розчинену браму. Табунець горобців-дзьобанців з фуркотом вилетів із клуні; в напівтемряві колихнувся настій лісового сіна, пересохлих снопів і влєжаних яблук.

Дмитро, вплївши правицею у сніп, знайшов ногою роздвоєння в'їя і стрибнув на тік. Великою міцною рукою потягнув до себе кінець заднього мотуза, рубель, що туго втягнув снопи, підскочив угору, і снопи вусатої пшениці заворушилися, застрибали, покривши хуру жовтим покучерявленим піддашням.

— Скоро вернувся, сину,— приставила Докія до баптини драбину і полізла на засторонюк.

— Шляхбуд саме моста добудував. Не треба тепер круга давати.— І, помовчавши, додав: — Прямо не міст, а веселка — легкий, красивий, аж сміється. Техніка! — Перекинув на засторонюк сніп обережно і навкіс, щоб ні колос, ні гузир не зачепили матері.

«Бач... увесь в Тимофія вдався». Підстрибнув угору другий сніп, відкриваючи довгасте, зосереджене обличчя сина з навислими, мов темно-золотисте колосся, бровами. На червону окантовку вогкої майки перекинулось брунатне пружке підборіддя, у скуйовдженому чубі знайшли притулок остюки і округлі зерна пшениці.

Вдихаючи хмільний солод прогрітої клуні, Докія туго і обережно вклала снопи, мов сповитих дітей.

Душно вгорі, мліють розпарені соснові крокви, дихають необвітраним лісом і на тонкі воскові прожилки з потаємних схованок висипають дрібний янтар живиці... Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив. Це ж завтра неділя, то й відпочити можна,— вкладає спати дорідний сніп і краєчком ока помічає драбиняк, застелений ряднами, на яких золотими дзвониками промениться колосся.

«Сапку треба було б погострити — б'єш, б'єш пересохлу землю, аж в грудях тобі б'є. Та вже не буду сьогодні турбувати,— хай своїм ділом клопочеться»,— ставить ногу на верхній щабель, проворно, по-дівочому спускається на тік.

Ласій, витягаючи шию, розкішною рогатою головою довірливо тягнеться до вдовиці, шершавим язиком торкнувся її руки. Докія провела пальцями по обвислому підгарлі художини і мимоволі зітхнула.

Дмитро, примруживши очі, з ледь помітною усмішкою подивився на матір, прикусив потрісканий вигнутий пружок нижньої губи.

— І сьогодні мені, Дмитре, спилося...

— Знаю, знаю, мамо. Уже скоро півроку мине, як вам це саме щоночі сниться: наш Карий.

— Що ж, такий був кінь. Як до людини, привикла.

— Та нехай би він із срібла і золота був вилитий,— не побивався б отак. Ну, загинув — загинув. Шкода, звісно, та жалем не допоможеш. Якось після молотьби на другого будемо стягатися. Може, як позичить Данько грошей, то й стригунців придбаємо... Овес у нас добре зародив.

— Мусимо тягнутись,— задумалась Докія.— Без своєї худоби — хліба з нашої землі не наїсися... Вже й так тобі відробітки за одну оранку й возовицю в печінках сидять. Будеш Данькові за ці воли цілу зиму столярувати...

А Карий і досі мені в очах стоїть... Такий був розумний кінь, прямо як людина, тільки говорити не міг.

— Побув би в нас ще трохи — ви його і говорити навчили б.

— Таке ти скажеш...— і насмішкуваті слова сина сприймає з тою доброю жіночою розсудливістю, яка властива спокійній, міцній натурі.

— О Дмитре, я й забулася: знову приходили покупці, аж з Майданів. Один, як побачив твою скриню, так руками вчепився і грудьми наліг на неї. «Я вже, бий тебе грім, нізащо в світі не відступлюсь од неї,— каже.— Невже це ваш син вимаїстрував? Ну й руки ж у хлопця. Ось вам завдаток і нікого, бий тебе грім, не допускайте до неї...» Таких громів понапускав у хату і сам, як грім, перекочується: грізний, здоровий — до сволюка головою сягає. Казав, що головою машинно-тракторного господарства працює. І нічого діло йдеться — хліб почали бідняки їсти. Так чи не краще йому відпустити скриню, аніж якомусь дукачеві? Хай і його дочка порадується твоїм рукам. Взяла я завдаток.

— І даремно.

— Чому? — здивувалась і поглянула на сина, який ніяково відводив очі від неї.

— Та, мамо,— почав підбирати лагідніші слова,— скриня наша горіхова у великий двір поїхала,— і всміхнувся питально.

— Оце тобі маєш! Тримався, тримався з нею, а то зразу комусь і продав.— Почула незвичні нотки у голосі Дмитра.

— Та не продав...

— А що ж, так віддав? Таке мелеш.

— Як вам сказати? Пам'ятаєте, у ту неділю до нас приходив Свирид Яковлевич...

— Ще б не пам'ятати. З партійним зайшов.

— То представник з району був.

— Славна людина. Теж скринєю твоєю залюбувався. Так до чого ж це ти ведеш? — недовірливо поглянула.

— Тоді ми разом пішли на загальні збори села. Товариш з райпарткому про міжнародне становище говорив...

— Отой Чемберлен, чи як його, ще не втихомирився?

— Еге! Він вам втихомириться. Цілу ескадру в Балтійське море послав. І в Фінляндії, і в Польщі військові кораблі стоять. Думаєте, для того, щоб рибку ловити?

— Та чого тут думати. Надійсь, не маленька,— журли-

во похитала головою, задумалась і по-жіночому підперла рукою щоку.

«Війна клубочиться», — ця думка, мов чорна ніч, війнула перед нею, і десь аж під самим грозовим обрієм Докія побачила свого Тимофія.

— От на цих зборах і почався збір коштів на ескадрилью «Наша відповідь Чемберлену».

— На самолёти, значить?

— Еге ж, — зрадів Дмитро, що мати близько взяла до серця його слова. — Хто карбованця якого вносить, хто — пашню, а Захар Побережний, секретар сільради, возьми й скажи: «Даю підсвинка, щоб всякі свині не налазили на нас». Що тут сміху було — і не питайте. А Свирид Яковлевич уже мені слово надає. Ви ж самі знаєте, як мені на людях важко видавлювати із себе те слово. Поглянув наче крізь туман на всіх і вже сам не пам'ятаю, як промовив: «Є у мене добра скриня. Сам робив. На ескадрилью віддаю її; хотів би, щоб вона для Чемберлена домовиною стала».

— Так і сказав? — забула Докія, що треба було вчитати Дмитрові, щоб не розкидався скринями.

— Так і сказав. І знову регіт перегойднув усіма людьми. А потім хтось із куркульні з кутка обізвався: «І не пожалів, чортів вилупок».

— А ти що? Змовчав?

— «У скрині, — кажу, — і для вас місце знайдеться. Не пожалію. Цілуйтесь собі з Чемберленом». Усі аж заляскали в долоні... Отак-то, мамо, — ясно подивився і примирливо додав: — Чого з язика не зірветься, коли не вмієш до пуття говорити.

— Значить, ти скриню віддав тому, що говорити не вмієш? — потвердішав голос Докії.

— Тільки тому, — охоче погодився.

— І чого б ото брехати? Що ж це я з тобою битися буду? Віддав, значить, віддав. Ми, здається, не гірше людей. Тільки скоріше нову роби, бо зараз нам та копійчина ой як потрібна, — знов поринула у буденні турботи.

— Зроблю, мамо, — ледве помітно усміхнувся.

Правлячи війям, Дмитро здає назад воли, і віз викочується на невелике, заросле моріжком і рум'янком подвір'я.

Припалі пилом, поморщені постолі приминають кучеряву землю, і парубок розгонисто навстіж відкриває співучі ворота.

— Ти куди? А обідати?

— Привезу іще копу — тоді.

— Хіба ж так можна? Це ж увечері тільки прибудеш.

— То й що, смачніше їстиметься!

Сів на драбиняк. Воли дзвінко цокнули рогами, за колесами закрутився кудлатий пил.

— Дмитре, довго того часу попоїсти?

— Встигну ще.

— І так завжди. Готуй, готуй, а йому хоч би що, — зачиняючи ворота, проводить очима сина.

Просолена потом майка туго облягала широкий, з борозенкою вздовж спини, парубочий стан; збитий на потилицю бриль і невеликий виріз безрукавки виділяли обпалену вітрами і сонцем шию.

«Господарю мій», — усміхається і зітхає, бере з дровітні сапку, заклопотана, спішить садом на притихлий від спеки город.

В саду дрімають насторожені тіні, червонобокі яблука, мов снігурі, вгніздилися в густому листі, ремезовими гніздами перевисали жовто-зелені груші.

І здається Докії, що, розводячи понад стежкою соняшники, вийде її мовчазний Тимофій. Сяде біля перелазу, що відділяє садок від городу, покладе важкі напрацьовані руки на коліна, зустріне її темними сумовитими очима.

Ворухнулось шорстке листя соняшників, і серце, стискаючись, тугіше забилося в грудях удовиці.

І водночас вона скорше відчуває всім тілом, ніж бачить, як над простоволосими людьми пливе важка домовина і бризкають на шлях густі сльози голосіння...

Літа пригасили горе, та не могли викорчувати думок, згадок: приходили вони до вдови несподівано — в радості, в печалі. Задивиться на Дмитра — чоловіка згадає, вашиває сорочку синові, а перед очима Тимофій випливає. Отак і жив щоднини в жіночому серці, тільки з роками якесь чудне чуття почало вплітатися, — ввижалось її давніше життя наче сном: прокинешся, і воно відійде, побіжить у безвість, як дальній просвіток.

І аж здивується іноді, коли в світлицю ввійде високий ставний парубок, такий же русявий і горбоносий, як Тимофій, одним помахом плеча скине наопашки одягнену свитку й стане коло матері.

Невже це її син, її дитина? Невже літа її збігли, як весняна вода з зелених долин?

Б'є сапка приплесканий темний корж землі, дзвенить

на грудді, огортається сухим сірим димом, підтинає хопту, і щетинистий осот не годен проколоти огрубілих темно-зелених пальців. Спочатку вогником пробігає біль по зігнутій спині, та незабаром розтає, і криця проворно зрізує зелені, з рожевими квітами, мережки покрученої березки, крапчасте плетиво мокрецю, рівні стріли мишію.

«Коли б це невістку Дмитро до хати привів, веселіше було б, жалувала б її. Та де там — хоч не говори з ним про це. На півслові обірве, нахмуриться, весь у себе ввійде».

— Коли поміч в гарячу пору потрібна, — покину свою роботу і з вами буду полоти.

— Я й сама впораюсь.

— Тоді й говорити нема про що, — і, розгніваний, вийде з хати.

«...Припортили, видно, хлопця, навік припортили. Щоб тебе, Сафроне, і твого Карпа лиха година не минула, як ти збавив мені сина. Хоч би до доктора поїхав Дмитро, та як йому про це сказати... Щоб тебе, Сафроне, нагла смерть на дорозі прибила!» — Докія мовчки лає свого лютого ворога, поринає в згадки...

XXXII

Спокійно й широко тече дорога в іскристий південь. За селом, неначе в один день саджені, звелися могутньою брамою два дуби, на їхні плечі лягла кована блакить неба, темне узорчасте листя заховало в собі скарби, одначе досить вітерцю пробитися крізь живі кучері, як цілі потоки сонця спалахнуть, і бризнуть в усі сторони, й знову пригасяться клубками пальчатого зеленого шумовиння.

Навколо, скільки оком окинеш, плюскотять на вузьких нивах остисті і безості пшениці, перехитується довгими вусами ячмінь, куріпкою щулиться по борозенках несмілий наут, усміхається темно-блакитними очима зелена вика, рясніють краплинки крові на кучерях гороху.

Край дороги гаряче спалахнув сніп мерехтливого проміння — з серпом у зігнутій руці випросталась молода жниця, рукавом полотняної сорочки витерла піт з чола... Срібний молодик гребінцем оповив її коси, обвіяні степовим пилом. На хвилинку застигла біля високого снопа.

«Сафронова наймичка Софія, — пізнає Дмитро. — Іч, сама горює на чужому полі. А жне — як вогонь. Золоті руки у дівчини. От і заробляє за сочевичну юшку золото

тому... дідькові чорному», — з злістю подумав про Сафрона Варчука, і аж пересмикнулось обличчя.

Жовтогаряче поле загордилося полукіпками, співає косами, сріблиться серпами, цвіте жіночими спідницями.

З широкого шляху Дмитро звернув на гони, і зразу ж поля стали не тими полями, якими здавались на віддалі. То тут, то там пісні нивки заряботіли лисинами, сиротливий колос злякано щулився поміж шорсткими бур'янами, колючий осот густо лущився брудно-білим пухом, і руді спечені межі ворушилися крапчастою гусінню.

Заплющити б очі і не дивитися на той убогий колос, що сухотними дитячими рученятами вигрібається з пирію, скаржитися своєму господареві: «Що ж ти забувся за нас? І нас скривдив, і себе скривдив...» Дуже часто довелось б заплющувати очі.

На бурому навпіл з пашею снопі полуднує Мокрина Карпець. У чорній руці чорніє, мов камінь, шматок черствого хліба. Закушує молодиця огірком і не зводить стомлених, задуманих очей з двох поставлених піддашком снопів, під якими раз у раз подає упертий голос немовля. Не плаче воно; здається, взялося за якусь надсильну роботу і аж крекче в напрузі, та діла не кидає.

— Добрий день, тітко Мокрино. Де дядько Василь?

— Занедужав, Дмитре. Чи то на холодній землі слабості дістав, чи вода застудила. Накосився на болотах, заробляючи нещасну копійчину в куркульні. Так останнє тепер збуваю на лікарство та натірки. Горе, та й годі! — натруженою, потрісканою рукою бере в стерні серп, і він гасне в рідкій, миршавій пшениці.

«Наїсися хліба з такої ниви. Як стане до різдва, то й добре. А потім на морозі щоденщиною хворобу заробиш, — задумується Дмитро над чужою долею. — От двоє дітей у Мокрини, а бачили вони ложку молока? Аж непритомніють, смокчучи кислу ганчірку з м'якушкою. І землю май, та без худоби...»

Недалеко від дороги грабкує ячмінь молодий косар. Сорочка пропітніла наскрізь, та косар знає своє — махає грабками.

— Е-е, Грицю! Який же ти рідкий. Сорочку хоч викрути. Гов, гов, бики! — Дмитро зіскакує поволі з полудрабка й підходить до Гриця Шевчика. Той обтирає піт руками, але зразу свіжі краплини заливають чорні щоки й лоб. — Зовсім рідкий, мов панич.

— Втомився, нехай йому біс. На обід не ходив — доби-

ти хочеться. А косар, сам знаєш, не поїсть туго — ребро за ребро заходить.— Він кладе грабки, просуваючи косу під покіс.— Ви вже ячмінь кінчили?

— Який швидкий. З неділі почну — мій у долині ву-сами киває.

— Чи не Марійка Бондариха з Югиною іде в село? — Григорій переводить погляд на дорогу.

— Може, й вони,— байдуже відповідає Дмитро.

Він живе далеко від Бондарів, мало знає їх. От тільки недавно загомонило все село про Івана Бондаря: надумався чоловік з купкою бідняків організувати соз. І які тільки поголки не полетіли з хати в хату про товариство спільного обробітку землі. І про ковдру на всю хату, і про усупільнення жінок, і про печать анцихриста. Налякана Марійка тепер життя не давала чоловікові: випишись і випишись з того гурту.

Коли мати з дочкою, обминаючи віз, обертаються до парубків, Дмитро стрічає їх швидким поглядом.

— Добрий день, хлопці, відпочиваєте? — вітається, не спиняючись, Марійка Бондар, сухорлява, засмалена сонцем, з навислим кібцюватим носом.

На хвилину із-за плеча Марійки виглянула Югина і знову заховалась за матір'ю. Вона білява, середнього зросту, з цікавими і ясними очима, з напівдитячою радісною усмішкою.

«Любить попустувати, а коли сміється, на щоках, певно, підстрибують ямки»,— помічає мимохіть Дмитро і починає дивитись у далечінь.

— Славну дочку Бондарі викохали.— Грицько проводить жниць довгим поглядом.

— Здається, славну,— відповідає Дмитро, відновлюючи в пам'яті образ дівчини.— Всього доброго, Грицю.

— Всього доброго,— з чуттям стискає руку міцними пальцями. Він знає, що Дмитро поважає його більш, ніж кого з парубків, і дружбу старшого парубка приймає за честь.

Поважно поскрипують колеса і чадять клубами тепло-го золотистого пилу. Далеко на шляху замаячили постаті Марійки та Югини. Віддаль зменшила їх, зробила темнішими.

«Справді, славна дівчина. Очі аж світяться. Правдиві». Хлопець поринає у спогади і не помічає, як підручний Ласій, збиваючи борозного Рябого, потягнув ярмо до себе, замахав головою і швидко кинувся вперед.

— А щоб він тобі здох ще до вечора. Мало не заповор рогами!

Недалеко від дороги по пояс у вівсі стоїть Сафрон Варчук і розмахує грабками, відганяючи розлюченого Ласія.

Подивився Дмитро на округлені від несподіваного страху і злоби очі Сафрона, на неспокійні помахи важкої, наче вилитої, голови вола — і все зрозумів.

— Таких, як ви, ревучих, навіть тварина терпіти не може,— злісно відкусив слово за словом, устав з воза, повернув худобу на дорогу.

— Щоб тебе трясця вхопила, дідькового сина! Щоб тебе!..— стихав позаду охриплий голос Сафрона.

Дмитро погладив підгарля Ласія, і той глянув на нього ватуманеним кров'ю зором; велике око швидко, до миготіння, розводило рожеву роздвоєну плівку, з-під якої ворухився синій, димчастий білок.

«Шкода, що не випустив рогом кишки гаду солоному»,— криво усміхнувся Дмитро, сідаючи на полудрабок. Його спокійне обличчя стало злостивим, недобре засвітілися темні очі.

«Випустив би кишки — і господареві вини не пришиєш,— хай остерігається, нелюд! І худоба розбирається, де погань, а де порядна людина».

Пливе обабіч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку. Тільки спогади-думи не спиняються, входячи в минувшину, як дівора у високі жита.

XXXIII

Вулиця широка. Над плотом поспиналися вишні, сливи-кобильохи, під плотом тулиться дурман, з лапатою, в білих прожилках листу сутуляться колючі зелені головки з розсіченими навхрест губами. І дух від нього тяжкий, цвинтарний.

В святешному вбранні Докія поволі прямує додому. Як усі літні жінки, вона пов'язалась другою хусткою від підборіддя через усю голову; з перехрестя хусток видно тільки губи, ніс і очі. Неподалік, біля сельбуду, заграла музика; вулицями поспішала молодь на танці — поодинокі й невеличкими гуртками.

З розстані важкуватою ходою прямує рослий Іван Бондар. Його туго обтягнуте, перепечене сонцем обличчя похмуро зосереджене, вперте. Брови стиснулись на переніс-

сі, цурпалки тютюнових вусів прикривають лінію заокругленого рота.

— Докіє Петрівно! Доброго здоров'я! — наче прокидається з задуми.

— Добрий день, Іване Тимофійовичу. Бачу, ніби сердися на кого?

— Невже видко? — здивувався, нахмурився і усміхнувся.— Розумієш, аж чуб ропою взявся: все село обходив, усіх куркульських собак роздрочив, а худоби ніде не дістав. Є там якийсь полукіпок озимини на полі, то й той череда розіб'є, потолочить.

— Тепер спроста не достукаєшся цієї худоби,— сказала із співчуттям, зручніше спираючись рукою на тин.— І таку ціну гнуть, як за рідного батька. Останню шкуру за возовицю здирають.— А в уяві вже бачила, що Дмитро веде з ярмарку коня, такого самого, як і Карий був.

— У мене інше діло. Записався у соз — товариство спільного обробітку землі. Щоб гуртом із нужди вибиватись. От куркульня і завила. Як пацюки, опшкірились — і ніхто ні за які гроші, ні за які відробітки не дає худоби. Варчук і Денисенко так і сказали в вічі: «Випишешся з созу — задарма привеземо, усе звеземо, на своїй молотарці змолотимо; не випишешся — на плечах носитимеш снопи з поля. Худоби ніде для тебе не буде». Шатнувся до середняків — і там куркульня пригрозила. Круговою змовою і залякуванням хочуть на коліна поставити. А тут, як мене дома нема, двері не зачиняються за посланцями. Умовляють, на переляк беруть Марійку. А та — сказано баба — наслухається і такої почне, що аж любо слухати. Тільки й чуєш: «Виписуйсь, виписуйсь, без меншого лиха».— Іван вдало перекривляє дружину, і його обличчя на хвильку стає подібне до Марійчиного.

Ледве стрималась Докія, щоб не засміятись.

— Вона в тебе уперта.

— Ох і уперта, і язичок має нівроку собі. Хоч брийся пим.

— Боїшся?

— Та ні. Привик і воюю потроху. То за образи, то за дзвони, то за соз. Так і живемо: як почне Марійка сікатись, то я слухаю, слухаю та й втихомирю її насмішкою. Буває — до сліз доведу. Ну, тоді знову є робота чоловікові — миритися, утішати. Все недаремно час іде... Буває, як вгамується вона на деяку годину, подобріє, то наче

чогось не вистачає. Тоді сам чимсь делікатно і зачепиш її. А це кілька днів, як смола, кипить і не вщухає. Все за соз поїдом їсть. Аж лице поморщилось,— і обличчя Івана знову взялося сміхотливими брижами.— Не розуміє, що велике життя в країні починається. І ніяк не втолкуєш, що свій клаптик землі їй сонце закриває. Оце був у мене з заводу товариш Недремний. Як почав із нею говорити — подобрішала спочатку моя стара, з усім погоджується: і що промисловість наша росте, і що куркулів не буде. А як тільки дійшло до созу,— зразу на дибі: «Хай хоч комунія настає, а я сама собі хочу бути господинею. Скільки мені того віку залишилося — не буду ламати життя». І зразу такою немічною прикинулася, стільки хвороб познаходила, що прямо тобі на очах мало на пороخنю не розсипається. Аж сам здивувався: грає, не наче артистка. Кивнув я Югині, а тоді стурбовано: «Чого це, Марійко, твої кури увесь город обсіли?» З усіх ніг, проворніше молоді кинулась баба із хати і про хвороби забула. А потім зрозуміла, в чому справа, так мало у бійку не полізла і зразу ж вигоду собі знайшла: «От такі всі в созах насмішники сидітимуть, тільки коверзуватимуть над нами. Ви його, товаришу, до себе на завод візьміть, бо я уже і дивитись на цього созівця не можу. То у революцію увесь час потерпала, щоб бандити не вбили, а тепер потерпаю і за своє, і за його життя. Увесь вік нема мені з ним тихої та мирної години. Хоч би на Дніпробуд робити виїхав, як другі люди... І скоріше відсохне мені нога, аніж до того созу вступлю...» Добре наструнчили, налякали її куркулі.

— Вони наструпчать. Один Варчук чого варт! Живцем, хрестячись та молячись, з'їсть людину. Ніяк не може насититись. Коли б міг,— увесь би світ загарбав.

— Увесь. Та я йому з Мірошниченком і созівцями гадючий корінь підрубаю. Снопи, коли доведеться, вночі і на плечах переносу. А свого доможуся. Ще не так завують дукачі, коли землеустрій проведемо. Справжня робота, Докіє, починається навкруги, в усій країні. А соз — це початок нашого нового життя. Тільки як оце зараз Марійці на очі навернутися? — знову заграли сміхотливі іскорки в очах.— Чом у гості ніколи не зайдеш?

— За роботою все часу нема. Жнива.

— Багатіти хочеш?

— Знаєш, як кажуть: до сорока років не забагатів, то й не забагатієш. А жити хочеться не в злиднях. Тягне-

мось, в останнього тягнемось, щоб хоч якусь шкапину придбати. Тоді легше на душі стане.

— Заходь, Докіє Петрівно,— прощається і важкуватою ходою прямує посеред вулиці додому.

«Завзятий, завзятий! Цього не скрутять дукачі. Яким був, таким і залишився»,— поринає в далекі роки, коли її Тимофій товаришував з Іваном.

— Добрий день, тітко Докіє! — весело привітався Григорій Шевчик.

Невеликий, міцно збудований, наздогнав її, осміхаючись привітно, ясно. На темному обличчі грав рум'янець, до надбрів'я впали кучері, заслонивши високий лоб.

— Доброго здоров'я, Грицю. На музики, либонь, тнеш?

— Аякже! — Гриць стишує ходу, приноровлюючись до її кроків.— Виганяйте й Дмитра на вулицю.

— Хіба ж його дурничкою виженеш? Як господарюється, Грицю?

— Та як — часом з квасом, порою з водою. На хату ніяк стягнутися не можу. Поки прикупив дерево, обтесав, уже й літо відходить — воно ж на крилах летить. Коли грошей чортма, то з тією хатою... Зарібками не нагосподарюєшся, а набідуєшся.

— Женитись думаєш, що будуватись починаєш?

— Та...— зам'явся парубок.— Ще й сам не знаю.

— В добру пору, Грицю. На весілля ж покличеш? — задумалась Докія.

— Як прийдеться, весільною матір'ю попрошу вас бути.— Прощається Григорій.

Докія вже не чує останніх слів, заглиблюється в свої думи.

Чи ж давно вони з Марією, Грицьковою матір'ю, дівували разом? Навіть почула тріпотіння дівочих бинд на грудях і плечах.

Жили вони тоді на вигнанці. Разом почали гусей пасти, разом пішли в строк до економії Колчака. З раннього ранку до самої ночі вклонялися сапці і густим рядкам буряку, аж криваві задирки болючими вінчиками нависали над нігтями. Увечері наспіх вливали в себе кандьор в протухлого, пропахлого мишами пшона і зразу ж засинали, торкнувшись торішньої збитої мерви.

Тільки й радості тої — неділя одна. В суботу, як почне сутеніти, одна поперед другої поспішають додому, розсипають разки сміху, пісень. І серце на якийсь час кривди забуде, забуде економа, прикажчика, бо далечінь така

синя, така привабна, така таємнича, ніби передвесіння ніч. І хто його знає, що майбутнє дівчині готує. Може, не тільки чоботи, й катанку, та простуду тяжку,— може, саме щастя зустрінеться з нею... Чи ж багато вбогій дівчині треба? Знайти собі вірного дружину, мати своє поле, свій клапчик городу, не пухнути з голоду на переднівку. Багачка — то інша мова. У них одні коралі за корову не купиш, скриню волами не вивезеш та приданого в кожній руці по кілька десятич, а в тебе приданого — корова, що на горі гребе полову, та сапка в руці, та мозолі на руці.

А вечір ластиться до дівочої краси, стелиться шовками і кличе до рідної хати, такої згорбленої, натруженої, як її старі господарі. Батько на призьбі сидить, попихкує люльку, вінок сивого волосся спадає на посічене, шорстке, мов кора, чоло, сиві брови стовбурчаться на лобі — її побачив,— і все обличчя тоне в хмарині голубого диму. Димить порохом старий поріг, порепаною печерицею вросла їхня хатинка у землю, почорніла стріха, залатана зелепими латками моху. Та хоч і стара хата, а на її гребені підіймається колос житній; в ній росте життя молоде: хворіє, мучиться в тісноті, вогкості, злиднях, одначе росте.

...Отака тепер хатина і в Грицька. Зруйнує її — розсиплеться порохом, і зітрутуться останні згадки про чиєсь життя. У новій хаті оселиться молода господиня, і любе дитинча заколишеться в плетеній колисці, п'ючи тепле молоко і материну пісню.

«Тільки тобі, мій сину, про дружину не нагадуй. На чотири роки Грицько молодший, а вже, дивись, восени й оженився. Що ж у тебе таке?..»

Коли вийшла до кооперації, побачила, як дрібно, попташиному, підстрибувало біля сельбуду велике коло молоді, а потім закрутилось вітровієм, здіймаючи вгору хмаринку пилу.

«Лише Дмитра мого нема на танцях. Сидить десь у хаті».

Одначе двері були засунені, і вона пішла у садок. Під розлогою яблуною лежав Дмитро, поклавши голову на ліву руку, поруч лежала книжка, і вітрець перебирав її сторінки. Видно, задрімав хлопець. Темно-русий чуб, світліший на кінці, затіпяючи чоло, покрит широкую чорну долоню, розкрились освітлені рожеві уста, і засмагле обличчя було спокійнішим. У сні Дмитро був ближчий

їй, не турбували тоді приховані невловимі риси, як іноді і той погляд чорних очей. Ота впертість прогляне крізь спокій настороженим блиском синюватих білків, затремтять трохи надрізнаними посередині пелюстками горбатого носа. Сіла мати на траву, задивилась на сина.

Тихо навколо.

Дрімає садок, уклоняється господині, що садила його, доглядала, і кожне дерево дороге їй, бо ввійшло воно в її душу часткою життя. Вболівала, наче біля дитини, коли вітер розчахнув оцю рясну гілку пепінки; підперла її, замазала садівничим клеєм, перев'язала рукавом своєї сорочки, і загоїлась рука яблуні, обросла шершавою, поморщеною, як постіл, корою, заколивалася восковими грудочками яблук.

— Це ви, мамо? — Спросоння Дмитро ловить водночас розширеним поглядом шматок неба, навислого над плотом, сплетене галуззя з голубим просвітком і запнуте обличчя матері.

— Ходімо обідати, Дмитре.

Хлопець міцним рухом всього тіла підводиться з землі і, пригинаючись, іде між деревами за матір'ю.

— Біля сельбуду дівчата, парубоцтво, — наче хто рій висипав. Музика грає, танцюють. Гриць тебе питався.

— Шевчик?

— Шевчик. Казав, щоб вигнала тебе на вулицю. Прийдеться послухатись його: онишником тебе з подвір'я нагнати. — Поставила страву на стіл. — Підеш, може?

— Чого я там не бачив? — Але не без подиву помічав, що його тягне на майдан, де збиралася молодь.

«Що воно таке?» — запитав сам себе і не міг відповісти, але відчув: щось непокоїло його, підштовхувало одягнутись і вийти на вулицю. Отак стати між парубоцтвом, слухати ущипливі, жартівливі слова, веселий сміх.

— Пішов би до товариства, — впрошує мати.

— І чого вам так заманулося? Чи я музик зроду не чув? — А сам себе ловить, що слова матері до вподоби, бо справді тягне його щось із дому. «Там же і Гриць. Жодного танцю не пропустить. Еге ж, із нею». І він бачить Марійку з білявою круглолицьою дочкою.

«Засміється — і на щоках ямки окресляться».

І водночас ввижалась Марта такою, якою бачив її колись в Сафрановому дворі: застигла в просвіті між напіврозчиненою хвірткою і тесаним стовпом, вся в червоному, з русою косою на високих грудях. Тільки риси

обличчя не міг вловити — розпливались, а натомість осміхалось лице Югини. «Насланя, та й годі».

І щоб викинути спогади з голови, почав думати про завтрашню роботу. Вдосвіта треба виклепати косу, витесати нижній зуб для грабків і піти косити ячмінь. Підє рано-вранці, щоб налитий росою не одбивався крихкий колос, а там на полі вже ходить... Югина.

Встав з-за столу і підійшов до скрині.

— Яку тобі сорочку дати? — запобігливо обізвалася мати.

Вбирався довго, ретельно і, накинувши піджак, поволі, ще вагаючись (іти на танці чи у сад під лісом), попрямував широкою вулицею. На майдані, то притихаючи, то гримлячи на все село, грала музика, і граціозна полька, підстрибуючи, котилася над яблуневими садами, над хатами, що задрімали в розпарених вишняках.

— Дмитре! Агій на тебе! Здоров! — тиче короткі пальці приземкуватий червоний Варивон і регоче.— Чи не ушквариш гопака?

— Не хочу хліб тобі перебивати.

— Зрастуйте, Дмитре,— здоровкається Грицько, обтираючи хустиною піт з розіпрілого обличчя; він щойно вийшов з танцю гарячий і радісний. Ластівкою пурхнула від нього Югина і, як в гніздо, легко влетіла в дівоче коло. Старші дівчата вибачливо покосились на неї: стрибає, мовляв, козеня, а вже й дівувати почала.

— Так я й кажу, хлопці: багач, коли б міг, сам себе поїдом їв,— закручує цигарку чорний носатий парубок Омелян Синиця.— Є у мене на ставиську четвертина вівса. Добрий овес вродив. Та якраз урочище на межі з любарцями, а їм пальця в рот не клади — так і норовлять на чужому полі дурничкою худобу напакувати. Ото батько й поспати не дасть. Тільки заснеш, а він уже скрипить над вухом: «Омеляне, біжи на стависько!» Біжу — нічого не попишеш, бо мій старий — розгніви — не пожаліє пужака на спині поламати.

Дмитро ближче підходить до Синиці і зустрічається з голубим, безтурботним поглядом Югини. Усміхом вітає вона його і, стулюючи губи, кудись далі переносить усмішку, рівну, світлу. Справді, на круглому обличчі тремтять примхливо вирізаними кульчиками ямки, біля носа кількома недоспілими зернятками маку лягли рожеві веснянки; під матроскою, наче два яблука, з'єднані одним корінцем, відхилились в сторони пругкі перса.

«Так собі дівчина».

А коли побачив, що Югина, забуваючи всяку статечність, задріботіла ногами, видно, перекривляючи когось, мимоволі зацікавився, хоча й подумав: «Мамина мазуха...»

— Так от, біжу я на стависько. Дорога тепла, а стежка на лузі зразу похолола — роса кругом. Зійшов місяць з-за шляху, наче поближчали високі могили, озвався перепел: «Спать підем, спать підем». Еге ж, підеш чорта з два! І таке мене зло розбирає. Вискочив на могилу — засяяв ставок, а на ньому доріжка місячна котиться до мого поля. Дивлюсь: у вівсі чиїсь бики ходять і ніде нікого. Пригинаюсь, біжу, зиркаю навколо. Біля межового копця ворухиться щось — то зігнеться, то випростається. Подивлюсь, аж то хтось поклони б'є. І так ретельно молюсь, що незчувсь, як я злетів.

«Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний», — шелоче мій богомільник.

«Помилуй нас», — додаю я. Та як уперіщу по правому плечу, та як сікону по лівому плечу.

«Ти чого, чортів вилупку, б'єшся?» — прожогом схоплюється богомільник, зводячи над головою гарапник, і я сам собі не вірю: стоїть Сафрон Варчук на моєму полі, а з-під ніг його підіймається прим'ятий овес.

«Чого ж ви на чужому пасете?»

«А тобі шкода, що божа скотина попасеться трохи?» — та й пішов, поволі так, наче з свого, виганяти волів.

Парубки засміялись. Заграли музики, і всі заворушилися. Хлопці підхоплювали дівчат, на червоні полики лягали важкі чорні руки, і десятки ніг завзято вдарили в землю.

Радісно закружляла Югина навколо Грицька, і рожеві точені литки проглянули з-під вузького дзвона білосніжної сорочки. Молодцювато проноситься з невеличкою Софією Кушнір Омелян Синиця і починає шепотіти, як він двічі оперіщив її господаря.

— Чи не брешеш? — в захопленні витягується смугляве довгасте обличчя дівчини.

— Ти думаєш, як він коверзує над тобою, то вже й велике цабе... Ти його робіткомом налякай, щоб не дуже варив воду із тебе.

«От уже й Софія дівує. Ще недавно вуглуватим підлітком з дрібними косичками бігала по Варчуковому обій-

сті, а тепер — дівка на відданні. Старається, видно, у Сафрона, щоб хоч що-небудь заробити».

І знов пропливає у танці Грицько з Югиною. Стало до-садно на себе, чому не він кружляє з дівчиною. І всміх-нувся: оде б здивувалися усі, коли б пішов у танець. І, дивлячись на розвихрене коло, безпомилково почував, де танцює Югина.

Музики все швидше і швидше затоплювали майдан рокітливою мідною повінню. Шаленим водограєм закру-тився, завирував кольоровий круг і в одну мить розси-пався райдужними бризками.

А труби, не перепочивши, враз гримнули такої, що аж ноги задзвеніли і в радісній напрузі міцніше втиснулись у землю.

Хлопці якось зразу молодцювато виструнчилися, і дів-чата вже не пізнавали своїх милих: були це не прості, роз-давлені щоденною важкою працею і злиднями бідняцькі діти, наймити — перед ними в мальовничих привільних позах стояли горді воїни з такими блищиками в очах, що на край світу підеш за ними. Іще якась хвилька за-стигlosti — і на майдан віхтем огню викружляв, вилетів гордовито веселий Варивон Очерет.

Що з того, що він цілий тиждень не випускав із рук кісся, що з того, що він щодня давився наймитськими харчами! Зараз він був не наймит, а сама молодість. Ось він на мить зупинився, широким рухом збив шапку на саму маківку, сам собі сказав: «Танцювати не хочеться, та чоботи просяться», і пішов, і пішов вибивати такої, що густий пил, як туман, двома хвилями покотився з-під його ніг. Десятки очей в захопленні стежили за кожним гармонійним і дужим рухом. Непомітно молоді руки шу-кали рук, тепло лягали на гнучкі плечі, мимохіть голови, мов соняшники, поверталися в бік завзятого і несподівано похорошілого танцюриста. А той, вітром обкружлявши майдан, як печаттю, вдарив ногою перед Югиною і за-стиг, відкинувшись назад могутнім станом.

Неначе стрілка з ранішньої хмари, легко вилетіла Юги-па з дівочого гурту і попливла на Варивона. А той, ніби одриваючись від землі, пішов, пішов, пішов, перегинаю-чись назад. Здавалось, він вибирав ногами точку опори. От-от знайде її і злетить угору поверх заворожених хат. А дівчина наздоганяла хлопця і наздогнати не могла. І Варивон пожалів танцюристку — дрібно вдарив носками на одному місці і, прибивши обчасами, знову підвівся на-

вшпиньки. До нього підлетіла Югина. Граціозно обкрутившись навколо себе, охопила зачарованим колом Варивона. Все швидше і швидше закружляла, закрутилась віхолою. Вже не видно її обличчя, злились кольори її одежі. Це була не дівчина, а барвистий коловорот, що розкручував кілька коловоротів. Враз, наче з хвилі впливши, вона зупинилась, і її руки дужо переплелися з руками розчервонілого Варивона.

«Ох і дівчина,— в захопленні, аж перехилившись, дивився Дмитро на молоду пару.— Не дівчина — саме щастя».

— Що, зачепило? — вдарив його по плечі Омелян Сяниця, підморгнув і засміявся: — Отак і пропадає наш брат.

Заходило сонце. Музики заграли марш, і дівчата першими посипали у вузькі вулички. Слідом за ними йшли парубки, щоб десь на розстані чи біля перелазу промовити кілька слів, бо увечері саму дочку ніяк не пускав мати з дому.

Григорій попрощався з Дмитром і назирці пішов за Югиною.

«Хороша пара буде»,— і відчув, як защеміло всередині. Попереду поспішала з гуртом дівчат Софія Кущнір. Кілька разів дрібне красиве обличчя здивовано й допитливо оглянулось на нього. Не доходячи до поля, хтось тихо війнув піснею, і кілька міцних свіжих голосів зажурилось, випливаючи на стерні.

Ось простягає до нього старі руки і дубівка, під якою стільки передумалось, перемеріялось.

Напливали спогади, бачив, як у місячнім промінні бігла від хутора Марта і непомітно розтавала, а натомість поставала невисока Югина з освітленим обличчям, усіяним дрібними зернятками недостиглого маку...

Уже дівчат не видно — пішли долиною, але пісня здалеку долітає до хлопця, вже й пісня стихає, та озивається луною гай; зрештою стихають дерева, тільки неясним відгуком бринить стривожене серце.

Додому не хочеться йти; простеляє піджак біля дубівки, як не раз колись стелив, і лягає горілиць.

Урочисто бринить над ним високе небо, обсіваючись золотим зерном, а осторонь, збившись з дороги, стоїть самотній Віз із надломленим війям.

На задуманому впертому обличчі Свирида Яковлевича рожевіють краплинки дощу.

Фіалкова хмарка, відпливаючи за Буг, срібно прошуміла навскісними промінцями, і гарячі дороги закурілися відпаром. Навколо хороше запахли зволожені ниви. Так тільки пахне свіжий молодий хліб, дбайливо змочений теплими руками господині.

— Свириде Яковлевичу, тут жито проростає, — новообраний секретар комсомольського осередку Самійло Поліщук зупинився на кривому, зубчастому клапті поля.

З потемнілої шапки приплющеного полукіпка уже потекло зерно, проростаючи крихітними безпомічними стрілками. Білі, напівпрозорі ниточки-коріння, сяк-так притулившись до землі, жалісно чіплялися за життя. Зазілене пірійкою поле, самотній причавлений полукіпок, напівмертва в'язь оголених корінців — це закінчена картина злиднів. З глибоким болем зупинився Свирид Яковлевич на чужій ниві, яка водночас була і його нивою, частиною його життя. Як синові важко дивитися на вбогість батьків, так Мірошніченкові важко було дивитися на скривджене поле.

Прояснювалося. На небі заворушилася райдуга й крутою аркою звелася над землею; в її надійному сяйві помолодшали, покращали і вище піднялися поля.

Зміна настрою природи порадувала Свирида Яковлевича: в якійсь мірі це було зв'язано з його мріями, сподіваннями завтрашнього дня. Зарошений, неквапний, він переходив з одного поля на друге, читаючи вдумливими очима нелегку книгу людських сподівань і нестатків. Не вперше читає її. Познайомився з нею в дитинстві, коли його ще тонка, не видублена шкіра, як папір, лопалась від батогів ланового... Роки давно розмили тіні минулого свавілля, розметали по всіх смітниках панів і паненят, тільки не змогли викорчувати окоренілих злиднів.

Мірошніченко, чим міг, допомагав бідноті. Ставши головою сільради, він вижив із комітету сільської взаємодопомоги куркульських поплічників, і зерно для посіву, очищене й протрувене, сіялося в незаможницькі ниви. Робили своє корисне діло і прокатний пункт, і сільськогосподарське кредитне товариство. Але всього цього було замало. І тому Свирид Яковлевич так тепер радів і турбувався про організацію созу. Куркульня підняла проти

созівців всю свою злобну силу. І навіть Бондареві було важко справитися з наляканою, приголомшеною різними поголосками дружиною.

Через шлях, на полі Івана Тимофійовича, також стояв полукіпок і п'ятнадцятка. Біля них пастушки почали розкладати вогонь.

«Ще, гляди, підпалять снопи,— ворухнулася думка.— Треба подивитися, хто там вовтузиться».

Нерадісна догадка зміцніла, коли побачив біля снопів дітей куркулів. Вони неохоче перенесли багаття на інше поле. Свирид Яковлевич дбайливо поправив обсмикані худобою снопи, нахмурився: пригадав куркульську змову.

Вузькою польовою дорогою, що звивалася поміж стернями, їхав порожняком на Данькових волах Дмитро Горлицвіт. За колесами, підпливаючи водою, котилися свіжі смужки колії, в них неохоче запливали пасма неба. Побачивши Свирида Яковлевича й Самійла, Дмитро скочив з воза, підійшов до них. Мокрі плечі парубка курилися легким димком.

— Куди, хлопче?

— По снопи.

— Багато в тебе?

— Полукіпок залишився.

— Може, і ці прихопиш? — показав Свирид Яковлевич на поле Бондаря.

— Чи це не Івана Тимофійовича? — здогадався Дмитро.

— А тобі страшнувато?

— Авжеж. Зразу ж шкіра затрусилася. Справді підмога потрібна?

— Потрібна.

Дмитро діловито підійшов до волів. Віз підкотився до полукіпка.

— Накладай, Самійле.

— О, який ти проворний.

— Біля миски,— покосився Дмитро; він завжди ніяковів, коли його починали хвалити. Якесь підсвідоме почуття жило: усе те, що він зараз робить, ніщо порівняно до того, що має зробити.

Снопи обережно влягалися на віз. Пастушки, покинувши багаття, пурхпули табунцем на поле Івана Тимофійовича.

— Накладають! — вирвався здивований вигук.

— Яке він має право на чужі воли грузити?

— То ж Горицвіт!

— Більш йому дядько Яків дулю дасть, а не воли,— висунувся наперед пизькорослий, широкоплечий Явдоким, син Данила Заятчука.— Хлюст який! — притишив голос, щоб не почув Дмитро.

— Тепер, парубче, тобі повік не бачити Данькових волів,— поклав важку руку Свирид Яковлевич на плече Дмитра.

— А що він мені вчинить? Коли родимець не вхопить, полається, полається, та без моїх рук навряд чи обійдеться: хто йому столярську роботу поробить?

— То спасибі, Дмитре. Не просив би тебе, так боюсь, щоб цей виводок не спалив добра Бондарю. Це теж може отуманити созівців.

— Не так созівців, як їхніх жінок.

— Вірно. Приходь увечері до сільради: буде нарада з середняками. Хоч послухаєш, і то — якийсь толк.

Віз тихо заколивався, і стерня зашипіла під обважнілими колесами.

— Таки молодець Дмитро — не побоявся! — Самійло захоплено провів очима рослу постать хлопця, що, прихорюючись до ходи волів, поволі розсівав по мокрій землі гнізда слідів.

— Цей не побоїться. Справедливий, гордовитий, але, на жаль, в норовом, як оця земля. В таких людський скарб ще на важкий замок засунуто. Своя нива, своя турбота замкнула. Правда, смерть Тимофія страшно підтяла його. Пам'ятаю, наче камінним став. Мов біля хворого, ходив я коло нього...— Пригадав минулі роки. І очі Тимофія, і очі рідних дітей безсмертним квітом поглянули на нього... І досі вірилося і не вірилося, що їх пригасила земля.

...А в цей час по куркульських дворах задьористо дзвонили голоси виконавців:

— Громадянине Даньку, вас требують у сільраду.

— Якого там дідька треба?

— Розмовляти з вами будуть.

— Від цих розмов у нас шкура тріщить.

— Довго вона у вас тріщить. Кріпка, видать, як у вола.

— Чого зуби скалите! Знову якесь обмеження або оплатки.

— Ні, вам крам будуть роздавати. Безплатно.

— А бодай вам...

— Беріть і тітку — хай помагає таскати. Самі підірветесь.

— Щоб вас, чортів, лиха година підривала.

— І вам цього ж, на здоров'ячко...

— Сафроне Андрійовичу, негайно в сільраду.

— Що там, пожар?

— Якби пожар був, ви б давно на ньому руки гріли.

— Ану вимітайтеся з двору.

— Скоро й вас виметуть, не журіться... То у вас ліс не крадений?

— Де?

— Під соломою.

— Який там крадений!

— Чого ж під соломою? Перевіримо.

— Тільки й винюхуете все носом.

— А ви лапами гребете. Наженіть собак, бо подумаємо: навмисне на начальство попускали.

— Теж начальство... Виконавці!

— А все одно боїтесь...

Першим прийшов до сільради буйночубий, вилицюватий Яків Данько. Широка, на всі груди манишка ряботіла неймовірними чорними квітками, а тугий комір обручем в'їдався в м'яку, пропечену шию. Прикриваючи повіками очі, з підкресленою повагою підійшов до секретаря сільради Захара Побережного, завзятого комнезамівця, якого вже одного разу намагалися підстрелити куркулі.

«Це за те, що я з ними усякі балачки вмію культурно вести, починаючи з продподатку і кінчаючи самогоном. Скоро прямо на дипломатичну роботу можна буде посилати», — пояснював Побережний.

— Кликali мене чогось? — тинь робленої усмішки скривила уста.

— Кликali. Сідайте, Якове Пилиповичу, — швидким яструбиним поглядом зміряв Данька.

— Я й постою. Часу нема на посиденьки. Чого звали?

— Та сідайте. Правди, кажуть, нема в ногах.

— Її тепер, надійсь, ніде нема.

— Що ви цим хочете сказати? — примруживсь Побережний. — На кого незадоволені?

— На життя своє.

— Я теж не завидую вам, — погодився Побережний. — Паскудно живете, нутром куркульським тхне од вас.

— А від вас одеколоном пахне? — спалахнув Данько і зразу ж змінив тон.— Що там від нас требається?

— Завтра що маєте робити?

— Я не знаю, чи доживу до завтра.

— Доживете,— пообіцяв Побережний так, начебто це залежало тільки від нього.— Чи довго будете жити — не знаю, а завтрашній день — забезпечую.

— Це теж по циркуляру?

— Ні, без нього. Хліб завтра вивозите?

— Та де там той хліб! Молотити, молотити, а намолоту ніякого — сама полова кружляє.

— Ми знаємо, хто кружляє. Так от, завтра вам треба обома підводами виїхати на шлях — будете відбувати трудгужповинність.

— В таку гарячу пору! — Данько одразу насурмонився.— Протестую!

— Протестуйте? — прицілившись, м'яко запитав Захар і через мить різко відрізав: — Ми за цей протест таким штрафом огріємо декого з хитрих, що прийдеться з запічка виколупувати гроші... Торгуватися прийшли! — звернувся уже до всіх багачів, що купкою тиснулися біля дверей.— Громадяни куркулі, завтра вранці — на шлях. До одного! А то своїми волами усі дороги розбатали. І не скрипите про всякі обмеження — вимощувати шлях не обмежуємо. Запитань нема і не треба. Бо все зрозуміло. Дебати — завтра на шляху.

Вийшовши з сільради, Варчук, як півень, застрибав по дорозі, нахилиючись над бурою лопушиною Данькового вуха.

— Мірошниченкова, Мірошниченкова робота,— зашипів швидко і злісно.— Той оратор, Захар, сам так не притиснув би. Кишка тонка. Мірошниченко за своїх голодранців насівся на нас. Не завадило б його провчити із Бондарем разом. Дуже розумні поробились.

— Еге ж, дуже розумні,— хвилюється розмивчастий рум'янець на щоках,— і де він такий узявся?

— Та все одно созівцям пашні не звеземо. Хай кульчиться, пріє, гние у снопах. Ми їх таки здорово притиснули.

— Воно-то здорово, але на шлях зараз їхати. Чи не більше нас приперли? — усумнився Данько.

— Може, каєшся? — спалахнув Сафрон.

— Чого ти зі своїм каяттям прив'яз? — роздратовано відповів Данько.— Худоби злидням повік не дамо, але

й нам нема нізвідки запомоги — живеш як під громом. Хоч би застряниця обізвалася.

— Обізветься, та не знати коли.

— Зарання б воску на свічку приготував.

— Опасаюсь, щоб ця свічка на наших похоронах не горіла...

Увечері в своєму невеличкому, охайному, з квітами на столі кабінеті Свирид Яковлевич провадив розмову з середняками. Переважна більшість із них вийшла з бідноти: революція наділила їм землю, декому щось перепало із панської худоби чи реманенту. На цій основі міцні невтомні руки вибивалися із злиднів, як вибивається з ґрунту уперта прорість.

Голос Мірошниченка тихо і задушевно пробирався до обтяжених щоденними турботами селянських сердець. Щире слово одсовувало нелегку вагу клопотів, хвилююче піднімалися давні події, впліталися в повінь сьогоднішнього дня.

Свирида Яковлевича любило село і за тверезий розум, і за слово, часом грубувате, але завжди справедливе, і за тверду рішучість характеру. Він ні явно, ні приховано не приноровлювався, як деякі сільські керівники, до тих чи інших смаків, не піддобрювався до тих чи інших, часом стихійно створених, групок. Тому й розбивав їх на голову, виходячи з одного принципу: «Чи це добре державі? А коли добре державі, то добре й нам».

Кожне село, як дорогами і стежками, пересноване родинними зв'язками. І спочатку дехто з родичів затаїв на Свирида Яковлевича глибоку досаду: начальством став, самі обома руками голосували за нього, а ні в чому не уважить. Яка ж то рідня? Раз навіть у двоюрідного брата вирвалося:

— Загордився, загордився, Свириде, забувати став нас. А я не забув, як мені петлюрівці за тебе шомполами грамоту виписували. І досі перебиті жили стручками ворухаться. За це, думаю, мені щось перепастися може.

— Брате, помовч. Не на той бік дерево гнеш.

— Може, не на той, але дещо мені змогло б непомітно капнути.

Свирид Яковлевич побілів:

— Я тобі що? Самогонний апарат, щоб капати? І в тебе хватило розуму великі діла із брудними краплинами перемішати? Гляди, щоб не подавився таким тістом — з нього куркульські остюки наскрізь стирчать. А щоб ти

більше не переїдався дрібненькими справами, запам'ятай одно: ніколи, ні перед ким, нізащо я не пригну свою совість. Не на те я землю кров'ю огрівав. Помилитися зможу. Тоді й перед народом, червоніючи, скажу — помилився, простіть. А на нечесне діло ніхто мене не підіб'є...

І люди зрозуміли Свирида Яковлевича скоріше, ніж рідня.

За вікнами зрідка розцвітала синя гілка блискавиці, нагнуті вітром дерева обтрушували росу й шуми.

Свирид Яковлевич неквапно веде розмову, перемовляється з селянами, не спускаючи з них допитливого погляду. Ось надійшла хвилина, коли його мова сколихнула й об'єднала слухачів. Це помітно і по очах, і по збільшеній увазі, і по кількості реплік.

— А чого ж, я привезу снопи Дарині Опанасенко, — першим вихопився хитрючий Корній Волошин, літній чолов'яга з мідними, мудро закрученими, як похідні труби, вусами. Він швидко зміркував, що в Дарині тільки один полукіпок: неважко між ділом прихопити його.

— Та це вам, Корнію Даниловичу, не з руки, — розгадує Мірошниченко причину поквапливої згоди Волошина.

— Дарма. Для сільради постараємося. Я не з яких-небудь елементів, — великодушничає той і гордовито озирється навколо.

— Тоді, Корнію Даниловичу, пособите Фросині Коваль.

— Так для неї ж треба двічі обернутися, — з головою видає себе Волошин.

Навколо прояснюються обличчя. І тепер Мірошниченко говорить про созівців:

— І з вас дехто перелякався куркульського нахваляння. У двадцятому році, коли розподіляли землю, я, наприклад, в Олександра Петровича Підпригори не бачив страху, а от розжився Олександр Петрович на лопата і спасував перед ворогами.

— Борги, борги, Свириде Яковлевичу, заставили, — закрутився на місці чоловік, поліз рукою до потилиці і зніяковілим поглядом оглянув селян.

Ті зараз мовчали, як суворі судді.

— Може, й так, — тихо говорить Мірошниченко. — А ви

не забули, як за старі борги шипіли в усіх усюд капіталісти на нашу молоду державу? Зброєю брязкали на весь світ.

— І не википіло.

— Бо стояли твердо.

— Тільки поступись — заарканять як пить дати.

— Свириде Яковлевичу, кому там пособити? — підвівся крепенний полісовщик Мирон Петрович Підпригора, рідний брат Олександра. Посмоктуючи люльку, він більше ні слова не промовив, тільки головою кивнув, коли йому назвали прізвище Карця. Але красномовний погляд старшого брата підняв на ноги й Олександра Петровича.

— Борги боргами, а й ми щось придумаємо. Тільки не вдень, а увечері, — і, озлоблюючись, додав: — Все менше якась погань бачитиме. Повилазило б їм!

Навколо зацвіли усмішки.

Свирид Яковлевич пізно повертався додому. В важкуватому дужому тілі гуділа втома.

Над згорбленими будівлями колишеться і шепоче темрява, так колишеться і шепоче нива, що вже починає проростати новими сходами.

На тлі синюватих стін ополонками чорніли вікна. Свирид Яковлевич підійшов до порога й зупинився: щось, наче хустина, біліло на призьбі. Це був конверт. В хаті, засвітивши світло, розірвав його, і на вологому папері п'яно розбіглись гудзькуваті літери:

«Свириде, не будь таким розумним, бо поріжемо на пиматки, а м'ясо викинемо свиням. Ваш соз, як лапті, розвалиться в клапті».

«Іще одна до колекції», — гнівно кинув анонімку на скриню.

В окремому конверті лежало з десяток таких папірців. Дослідникові можна було б по них написати короткий довідник видавництва канцприладдя і задавнєпу історію куркульської підступності й ненависті.

Перші анонімки писалися вугляком, на обгортковому папері, грубим перегаром крихких олівців, чорнилом з бузинових ягід чи дубових горішків. У них загрози пережовувалися з застереженнями і підкупамі. Вигоди, і червоний півепь, і смерть кривилися в незграбних, нарочито перекошених літерах. Сьогоднішня анонімка відрізнялася від інших тільки лексикою — в ній вперше стояло слово «соз».

Свирид Яковлевич вийшов з своєї сумної оселі, сів на вогкій призьбі біля отих квітів, що стали пам'яттю про його дітей... Сиди і нічогісінько не жди... Не жди дитячого жеботіння, і сміху, і отого співу Настечки, що найбільше запам'ятався йому:

Ой найму собі цимбали,
Щоби ніженьки дримбали,
Гех!..

Тому він і досі не може чути цимбалів — одразу ж налітала минавшина і розшарпувала душу.

На вулиці заскрипіла підвода, на ній озвався сонний голос дитини і заспокійливе слово матері:

— Ось почекай, моя рибонько, зараз приїдемо додому, наваримо кулешу...

— Мамо, а вже наш лелека спить?

— Аякже, спить без задніх ніг, і діточки його сплять та ростуть під небом.

Це сподобалось дитині, і вона засміялась.

Мірошниченко аж підвівся на той сміх, провів рукою по обличчі... «І нічогісінько не жди». Ех, матросе, матросе, втопили твоє серце не в морі, а в калюжі оскаженілої злоби. І тепер нічогісінько собі не жди: ні дитячої, ні жіночої любові. Тільки й розради твоєї: ти потрібний людям, бо й вони так мало мають утіхи в житті. Ох ці хліборобські жалі, головне в них тепер, щоб люди мали хліб — чорний, насущний, але хліб. А вже біля хліба і розуму побільшає, вродиться усе суще на землі.

На обрії вмирали останні спалахи громовиці, десь ближче до землі, невдоволенням дідуганом мостився спати простуджений грім, і чиясь невидима рука гасила останні вогники у селі. Пора і свій гасити вогник та додумувати, що маєш взавтра робити для людей.

— Дядьку Свириде, ви вдома? — негадано від воріт озвався жіночий голос.

— І вдома, і на печі, — одразу ж пригашує свою журбу, бо на людях ніколи не показуй її.

У відповідь коротко заклекотів невеселий сміх:

— Ніби ви при своєму здоров'ї та клопоті буваєте коли на печі?

— Буваю, Мар'яно, і сплю на печі іноді як борсук — жир нагулюю, — підходить до хвіртки. — Заходь, красуне. Що припекло? — і навіть у темряві бачить її дивовижні брови. Чого ж ти нікого не ошчасливила ними?

В хаті, запинаючись, бліднучи, Мар'яна стиха оповіла:
— Це ж я, Свириде Яковлевичу, за стависьком у низькодолі, біля самого болота, накосила собі на неділеній землі три копички сіна, бо на осінь, може, на теличку розживусь. А за них оце сьогодні і захопився Січкарь, отой вигнилок, що давно вже з'їв совість. Поцінував буркалами копички, поцінував мене з голови до ніг, та й вкусив, наче гадина:

«Не чіпай копички, молодице, бо це сіно боже — хай на ньому поки птахи спочивають, а далі завеземо батюшці».

«А батюшка старався на них?» — одказала я.

«Ти ще панотця в косарі запиши! Може, схочеш, щоб він навіть у рясі чи ризі косарював? От які ви — баби... А коли вже так заманулося мати ці копички, тоді перебудь хоч одну часину зі мною.— І з голосу Мар'яни випали сльози.— Так не сіна мені жаль, а наруги клятої. Напоумте, що робити... Як вигубив один долю, то всяке непотрібно лізе до неї...»

Що й сказати на таке?

— Ще доля твоя росте — в дитині росте. Ти ж не дуже печалься, бо журба сорочки не дає. Твої копички будуть твоїми. А безсовісні згадочені язики ще довго кусатимуть нас, бо поки нема закону на язики. Січкаря ж я трохи прищемлю,— і аж здригнувся — знову згадав своїх дітей.— Як твій Павлик?

— Підбільшує дитя.— Мар'яна витерла крабчком хустки очі.— Буде пастух людям.

— Не пастух, а школяр, а потім, дивись, і вчителем стане.

— Ой, таке ви скажете,— трохи ожила жінка і захопилась за віник, що стояв біля припічка.— Я у вас хоч трохи приберу, чи як на цеб ви?

— Дивись, Мар'яночко, сама.

— Та подивлюсь.

І так вона прибирала та опоряджала, і так веретенилась по хаті, що Свирид Яковлевич уже не попускав погляду з її легкостанної постаті, з розчервонілого личка і розвихрених кіс, яким тісно було під хусткою.

— Не дивіться отак,— негадано обернулась до нього Мар'яна.

Свирид Яковлевич розгубився.

— Це ж як дивлюсь я на тебе?

— А ніби я знаю? — засоромилась молодиця, а погляд її заоксамитився.— Але не дивіться. То й на добраніч,—

і вивинулась із хати, наче й не було її. Тільки пахощі зілля залишила в оселі.

Справді ворожбитка... І все одно, сиди і нічогісінько не жди.

Він вийшов із хати. В завулку ще озивались — тихли кроки Мар'яни. Хто ж тобі, красунечко, так скалічив судьбу? Він глянув на прояснене тихе небо, на яке хтось, наче з кошика, підсипав зорі. І так стало жаль чогось, що мало не застогнав. А кроки Мар'яни вже стихали. Дожени їх, дожени її, та не можна, бо вже скоро тобі і старість загляне у вічі.

XXXV

Збори аж клекотіли.

Куркульня, клубками збившись по кутках сельбуду, намагалася криками і злісним гамом заглушити промовця. Тільки один Варчук стояв біля вікна спокійний, зосереджений. Але досить було йому, наче ненароком, ворухнутися, і галас зростав з новою силою:

— Скільки ж можна накладати!

— Деруть, деруть. До живої кості додерлися!

— Все власті і власті.

— Де ви той хліб бачили!

— Скоро самі землю гризтимемо!

— Хай хвабричні коло землі пороблять. Тоді, може, менше об'їдатимуть нас.

— Привикли по часах робити.

Мірошниченко непомітно підморгнув Степанові Кушніру, і той, невеликий, завзятий, легко вискочив на сцену. Варчук знову ворухнувся, і Карпо мало не приснув зо сміху.

— Диригує батенько, тільки камертона бракує, — нахилився до Ліффера Созоненка, і той зразу приєднав свій голос до розбурханого галасу:

— О, знову ахтивіст об'явився!

— Степане, зачепи дукачів за гаряче!

— А що він здав?

— Фунти нещасні.

— Те, що належало, те і здав.

— Та доки нам голову крутитимуть. Все обмежують і обмежують!

— Коли цьому край буде?

— Уже з голоду припухаємо! — несподівано виділився голос товстом'ясого Івана Січкаря.

Загалакали багачі. Але Кушнір, широко ставши міцними ногами, насмішкувато звузив очі.

«Мене не перекричите», — говорила уся його туго збита постать.

Коли гамір трохи стих, Степан Кушнір покосився на гладкого, запухлого від жиру Січкаря і тихо промовив:

— Тільки що тут, товариші, Іван Січкаря бідкався, що він з голоду припухає. А жінка його недавно хвалилася, що лікарі в нього зайвий жир вирізали. Словом, я бачу: нема в сім'ї Січкаря ніякого порядку, ніякого. Навіть з жінкою удень спілка не виходить, за ніч — не знаю.

Сельбуд вибухнув реготом.

— То у мене сердечна болізня! — гукнув Січкаря.

— І запалення хитрощів, — серйозно додав Кушнір.

— Ох і влетить сьогодні Січкареві, — з дверей протиснувся до Дмитра Варивон.

— Що-небудь узнав? — нахилився до червоного, як рижик, вуха товариша.

— Взнав. Ми спочатку не там з тобою шукали. Він хитріший, аніж думалося. — Почав обережно пробиратись на сцену, не зводячи очей з Мірошниченка. Свирид Яковлевич спіймав змовницький погляд Варивона, вийшов на хвилинку з-за столу.

— Ви тільки подумайте, товариші, до чого може куркульська нахабність дійти, — продовжує Кушнір. — Вони сміють нашим шефам, робітникам нашим, кричати: «Хай фабричні коло землі пороблять...»

В кутку знову загаласували, але Кушнір зразу ж звернувся до президії:

— Я думаю, що громадян Заятчука і Денисенка треба оштрафувати на зрив зборів.

— Приймаємо до відома, — обізвався Мірошниченко, і куток затих.

— Так от, товариші, як розперезалися дуки. Вони мало того, що ховають хліб, а ще й хочуть на нашу дружбу з робітничим класом кинути чорну тінь. Не буде по-вашому, не буде, панове дукачі! А хліб ваш ми візьмемо. З землі вирвемо, бо він країні потрібний, для зміцнення держави потрібний, для індустріалізації потрібний. І ми повириваємо жала тим, хто гноїть його.

— Бач, як загрожує, комзлідня!

— Руки короткі!

- Ні, не короткі, громадянине Даньку!
- Та хіба я що казав? То не я.
- А язик твій?
- А язик може. Він такий.
- Не прикидайся дурником. Хліб все одно знайдемо.
- Не знайдеш, бо нема.
- Добре, видно, заховав.
- Щось уночі у лісових ярах ворушилося.
- Який там чорт ворушився! — занепокоївся Данько.
- Так невже це ви, дядьку Якове, на чорта перешерстилися? А я й не знав. От безтолкова голова.
- Ха-ха-ха!
- Іди ти під три чорти!
- Одного бачу, а де ще двох шукати?
- Біля самого Данька стоять. Тут їх хоч греблю гати.
- Того він в яру і ворушився!
- Та завезу я своє завдання. Тільки дайте з яриною впоратися.
- Отак би давно.
- Ярами налякали.
- Куркуль псом підбитий, а лисом підшитий!
- Тьху на вас!
- Собі в борщ.

Кушнір спокійно переждав, поки втихомиряться збори, і продовжував:

— Робітники усе для нас будують, виробляють. Вони ні трактори, ні плуги, ні всяку продукцію у землю не заривають. Так що ж, їх радянське село без хліба залишить? Ні, товариші, не залишить. Біднота, середняки не завинили перед своєю державою. А куркулів треба так трусонутися, щоб із усіх шпарин зерно посипалось.

— Гляди, щоб твої кості не посипались!

— Скоро драбиняк розлетиться.

Кушнір переглянувся з Мірошниченком і далі говорив:

— Отут ціле жужмо куркулів прямо казанськими сиротами прикинулись. Мовляв, нічого у них нема, нічого не вродило. Я думаю, зараз варто подивитися по різних закапелках оцих нещасних сиріт.

— Давно пора.

— Вже ходили.

— Доки обдиратимете нас? — знову виділився голос Січкаря.

— От і почнемо, товариші, з найбільшого, який в на-

смішку нам пудика тиче. Як роздобрився! З Івана Січкаря почнемо.

— То й починайте,— процідив крізь зуби Січкаря, і дрібні зіниці злісно виділилися на сірих білках.— Уже весь ліс розкопали.

— Іще раз копнемо.

— Про мене. Як не їла душа часнику, то й тхнути не буде.

— А від тебе не часником, а дідьком болотяним тхне...

Прямо із зборів до лісу потягнувся великий гурт людей, і в ньому ніяк не міг заховатися натоптаний жиром Січкаря.

— Дурно-пусто нарізались,— скаржився малоспроможному середнякові Олександрові Підпригорі.— От життя настало, щоб воно пропадом у безвість пішло. От нарізались, так нарізались...

— Еге ж, еге ж,— погоджувався Олександр Петрович, думаючи найбільше про одне: як би не згадав Січкаря про задавнений борг, на нього бог зна, який процент наріс.

Просторе над ставком куркульське подвір'я ще здалека вагриміло ланцюгами, обізвалося виттям: собаки Січкаря більше скидалися на вовків. Господар довго вовтузився біля хитро припасованих заціпок, і люди потекли у двір. Над ставом густо повисли голоси.

Свирид Яковлевич впевнено підійшов до великої клуні, наказав розібрати засторонок. І не встиг виконавець сокирою відхилити верхню дубову дошку, як з проміжку подвійної стіни золотим потоком бризнула пшениця.

— Бач, догадався, чортів дукач!

— Хто б і подумав про подвійні стіни!

— От тобі й нарізались! — вирвалось у Олександра Підпригорі, і він злими очима поглянув на пополотнілого Січкаря. Навіть за свій борг забувся чоловік.

Свирид Яковлевич оглянувся навколо і голосно промовив до Бондаря:

— Доведеться тобі тепер до Денисенка піти.

— А чого ж, давно пора.

І Денисенко, що зиркав округлими очима за кожним кроком активу, проворно, не на свої літа, підбіг до Мірошниченка. Шерхлими устами прошепотів:

— Свириде Яковлевичу, сам завезу. Я б давно здав, тільки уся худоба в роботі. Осипається ж ярина. Горить!

Мірошниченко подумав:

— Гаразд... Тільки зараз і везіть.

— В одну минуту. Лише сінка гукну,— і, труснувши брудним колесом волосся, він обернувся, для чогось провів рукою по червоних клітчастих складках шиї і вибіг з подвір'я Січкаря.

— Налякався,— підморгнув Бондар.— Подумав, що і його схованку викриють.

— Треба простежити за ним.— І голосніше додав:— А тепер, Іване Тимофійовичу, рушай до Пилипенка. Забирай зерно.

Обернувшись, він побачив, як до нього з опаскою ступив засушений, богомільного вигляду чоловік. Це був Пилипенко. Над його головою, обстриженою кружальцем, немов привішені, крутились два гедзі.

— Не робіть мені сорому — сам привезу,— не то щече, не то молиться чоловік.

XXXVI

Варивон хитрувато примружився, підморгнув однією рудою кудлатою бровою, і Григорій в думці вже кається, що звернувся до нього.

— Н-да! — слинить цигарку.— Сестричка моя двоюрідна, значить, з якого боку не подивись, нічого собі дівчина. Таку і на печі старости знайдуть.

Як він довго тягне слово. І хитра усмішка виводить Гриця із себе.

— Знаю без тебе,— обриває різко.

— А ти чого найоршився? — дивується Варивон. Він бачить, як почервонів Гриць, і розреготався:— Та ти, видно, дівчат ще не пригортав! Га-га-га! Нічого... Ця болізь з літами пройде.

— Я йому про срібло, а він про черепки! — скипає Гриць. Він сердиться на себе, що соромливість заливає йому обличчя, і збирається вже йти. Варивон обриває сміх і підходить ближче до парубка.

— Та годі, коли не хочеш — не буду... Чого ж, познайомити з сім'єю Югини можу. Тільки, знаєш, суха ложка в роті дере,— багатозначно б'є щиглем по підборіддю.— Так що треба тієї штуки дістати, що з червоною голівкою і зеленкуватим фартушком.

— В кооперацію підем?

— Для чого в кооперацію? Парубки побачать — в компанію наб'ються, чарку твою вип'ють і з дівчиною, значить, поговорити не дадуть. Знаю я їх. Зайдемо до Куцої

Федори — в неї все, значить, дістанеш,— і знову хоче розсміятись. Та вчасно волохатими бровами гасить вогніки в янтарних очах.

— Як до Федори, так і до Федори,— погоджується Гриць, і обоє городом прямують до невеликої вдовиної хати.

Назустріч їм встає з призьби висока жінка, з пелени сиплеться рябе соняшникове лушпиння.

— Добрий день, соколики! — розтягуються в усмішці повпі губи.

— Чи є теє, що, здається, не лється, здається, не п'ється, здається, нема дна і, значить, у чарці нема? — скоромовкою тарабанить Варивон.

— Для когось нема, а для таких орлів пошукаю,— ще більше розтягує усмішку Федора. І зовсім по-дівочому грає очима. На жовтуватому, трохи прив'ялому обличчі виділяються невеликі яблука рум'яних щік.

«Гарна»,— і Гриць густо червоніє, ловлячи на собі лукавий усміх вдовиці. У темному ванькирі подала пляшки і гаряче своїми міцними пальцями обпалила руку.

— Приходьте іще, коли треба;— заглянула в очі.

— Зайду! — Гриць не знає, куди діти погляд, і виходить з хати.

— Пронозувата шатківниця, та на виду нічого собі,— сам чорт, значить, ложку меду вложив,— ховає пляшки в кишені Варивон.— А горілки на своєму віку перепила — у хату не вмістилася б.

• Сонце щойно звернуло з полудня.

Розпарена теплінь віє соняшником, коноплями і яблуками. Пройди вздовж села — будуть скрізь мінятись пахощі: на вигнанці повіє медункою, рум'янком. На зарічці закадить гіркою зелено-рожевою кашкою водяний перець, повіє золотистий дев'ятисил; на бабі, коло лісу, обізветься розімліла матірка і добірна ромашка, на шляху — духмяний чебрець, тільки ніде не відміниться теплий яблуневий дух. Здається, уся небесна блакитна баня настояна терпким саблуком, червонобокою каролькою, білим розкішним наливом, темно-червоною циганкою. Раніше викохувалися вони в садах поміщиків, посесорів, дукачів, на несходимих економіях, фільварках, хуторах. Прийшла революція, повикидала хрещаті кінці з панських земель, наділила поля строковим наймитам, споконвічним злидарям, що вік капарили на пісній картоплі. І от неподалік від вишняків піднялися щепи, і то там, то

тут побігли між муравою протоптані стежки, з двох боків озорені яблуками. Восени і навесні по ярмарках дотиснутись трудно було до саджанців Вінницького плодового питомника.

— Чого задумався? — Підштовхнув ліктем Варивон. — Он уже хата Бондарів.

Високий дощаний паркан відгороджував подвір'я од вулиці. Праворуч від хати, над невеликим садком, біла журавлем поклони криниця, ліворуч красувався город. Навпроти хати, затиснута двома шовковицями, стояла нова клуня. Невеликий двір у Бондарів — все, що можна було скопати, пішло під город. Під вікнами лівої хати красується невеликий барвистий квітник. Скрізь чисто, соломинки не знайдеш — зразу видно, що дівоча рука порядкує.

У прочиненому причілковому вікні майнула тернова хустка на голові Югини і зникла в глибині хати.

— Налякали дівчину, — задоволено сміється Варивон і зразу ж поважніє: на призьбі сидять тітка Марія і дядько Іван. Бондар тримає в обох руках «Радянське село», читає, поводячи головою. Цурпалки вусів ледве ворухнуться, прикриваючи лінію рота.

— На добридень тому, хто у цьому домі, — вітається Варивон.

— А-а-а, це ти, верхолазе. Добрий день! — усміхаючись, підводиться з призьби дядько Іван. Постать його міцна, спокійна. Очі з веселими іскорками, розумні, навколо них, як відбитки дрібних пташиних ніг, розходяться зморшки. Тітка Марійка вклоняється парубкам.

— А ми оце з поля вертаємось. Духота така, повпрівали. Дай, кажу, заїдемо до моєї рідні, бо так пити захотілося, що коли б сіли обідати, то й ночувати б залишилися.

«Брешіть, брешіть!» — скинула глузливі сірі очі Марійка і зразу ж поважно захитала головою — згоджується з Варивоном.

— Авжеж, авжеж, така спека надворі, що навіть кури в-під плоту не вилазять — кубляться, — і скоса зиркає за Грицьком.

Незручно парубкові, переминається з ноги на ногу, не знає, що казати, а кров з гулом гаряче прибуває до голови, дзвенить у вухах.

І тітка Марійка вже розуміє, що неспроста прийшов парубок до них, тим паче, що у Варивона відстовбурчу-

ються кишені. Але ні одним рухом не виказує свого здогаду.

— Так ходімо до хати,— запрошує вона і перша стає на східець ганку. За нею поволі прямує кремезний, широкий у плечах і поясі Іван Тимофійович.

В хаті світло, поприбирано: рушники нависли над портретом Леніна і двома чималими репродукціями «Штурм Зимового палацу» та «В комуні імені Котовського».

— Югинко, принеси свіженької водиці! — гукнула мати в сіни. В другій хаті загриміло відро, скрипнули двері, і хтось швидко побіг садком.

— Сідайте, сідайте, хлопці,— подолком змахнула дубову лаву біля столу.

— Щоб старости сідали,— не витримав Варивон, і Гриця аж пересмикнуло глухе обурення.

Соромлячись, опускаючи голову на груди, в хату майже вбігла Югина, швидко поставила відро на дерев'яний кружок і зачерпнула води.

— Доброго здоров'я пивши! — ніяковіючи, підійшла до Гриця.

— Чорняву полюбивши,— прошепотів Варивон так, щоб батьки не почули. Та хіба від Марійки тепер утаїшся? Вона по одному рухові губ наперед уже знає, хто що скаже, наперед читає думки і почуття.

«Красивий, красивий парубок і не з вітрогонів, видно. Що ж, побачимо, як далі буде,— переводить погляд з Грицька на обличчя дочки, рум'яне і щасливе.— Соромиться дівка — уперше ж парубки до хати зайшли».

— Щось не п'ється,— скривився Варивон, відводячи кухоль від рота.— Холодна дуже. Може, ця водичка тепліша буде? — виймає з кишень дві пляшки.

— Хе! В таку спеку? — дивується Іван Тимофійович, але по широкому обличчю, кольору добре випаленої цегли, та блисків в очах видно, що він і в самому пеклі не відмовився б од такого питва.

Стіл непомітно заставляється мисками, чарками.

— За здоров'я гостей! Спасибі, що завітали у нашу хату,— статечно підводиться з-за столу Іван Тимофійович. Його слово повне гідності.

— За ваше здоров'я.

— Моя бабуся, земля їй пухом, завжди казала: і пий — помреш, і не пий — помреш, так, значить, краще пити,— одним помахом перехиляє чарку Варивон.

— Та й гірка ж вона, гірка,— кривиться Марійка, випиваючи тільки до Марусиного пояска.

— А ти ж думала, ми солодку п'ємо? — удавано зітхав Іван Тимофійович, похитуючи головою.

— Е, ні! Куди воно годиться? — напосідає Варивон на Югину.— Випий мені зараз же. Навіть губи не вмочила.

— Не хочу,— впирається дівчина.

— Тітко Марійко, скажіть їй що-небудь! Мені, як хто не п'є — краще ніж у серце.

— Випий трохи, Югину... Вона у нас така несміла.

— Такою і ти колись несміливою була,— глузує Іван.— До весілля тільки губи вмочають, а після весілля — і душу полощуть.

— Цить, старий.

Югина випиває, швидко закушує і всіляко уникає погляду Грицька. Горілка робить його сміливішим, певніше слово, і очі веселіше зупиняються на дівчині. Золотисті кучері тремтять над скронями, затіняють рожеве обличчя, хвиляста коса вляглася на спинній проділці, дрібні баранчики в'ються над потилицею. Тепер дівчина подобається йому ще більше, ніж у ту неділю на музиках.

«А що, коли одружитися з нею? — І крізь хмільну стриману радість просочуються холодні краплини.— Парубкувати ще треба... Буду гуляти, а її інший засватає. Ще б пак — таку не засватають! — Ловить світлий голубий погляд Югини і мимоволі зітхає.— І кума шкода, і меду жалко. Хотілося б ще в свою волю пожити, та дівчину випустити боязко».

— За твоє здоров'я, Грицю,— простягає велику, наче з бронзи вилиту, руку Іван Тимофійович.

— Пийте на здоров'я... «Ех, якось воно та буде,— перекидає чарку.— Ще й дівчину треба взнати добре. Неспроста сунуться у воду, не знаючи броду».

— За здоров'я нашої Югини,— обважніло встав Варивон.— Щоб жила, багатіла...— і перелякано затуляє рота: замало не вилетіла весільна приказка: «І спереду горбатіла».

Марійка і Гриць удають, що нічого не чули, а дівчина спаленіла вся, аж сльози затягнули очі.

«Як пославніла! Їй-право, кращої у селі не знайдеш».

— За твоє здоров'я, дочко,— усміхається Іван Тимофійович, не добравши слів свого родича.

«Та ще попереду днів та днів. Встигну подумати!»

Грицько п'є повільніше і не зводить погляду з дівчини.

— В кого тепер грабкуєш? — звертається Іван Тимофійович до Варивона.

— В кого доведеться. Той тиждець у Данька, потім три дні в Денисенка, а це до Сафрона Варчука перейшов, та прийдеться тікати.

— Захарчував? — сміється Іван Тимофійович. — Той уміє.

— Уміє. Ще й як! — охоче погоджується Варивон. — Як винесе обід, хоч на собаку вилий — чортом смердить. Я вже і сяк і так до Сафрона підсипався: «Пообідайте з нами, значить. Такий наваристий борщ сьогодні — жиру не продуєте». А він, свиня скупа, навіть не посміхнеться, лише крізь зуби процідить: «Я за роботою в жнива тільки снідаю і вечеряю, не маю часу обідати». І таки не має — і сам переривається, і нас перериває.

— У соз записався? — притишив голос Іван Тимофійович, дивлячись услід дружині, що пішла на хвильку в другу кімнату.

— Аякже. Жаль, що останнім у списку стою. І робити, і чарку пити люблю першим. На соз теперечки вся надія. Югино, ти знову як засватана! Ану не залишай на сльози... Іване Тимофійовичу, а худобу нам на осінь дадуть? Бо за всякі зарібки і відробітки жили у мене, мов корені, порозбухали, — кравчком ока глянув на мідь широкої руки. На ній ворушилась неспокійна в'язь синіх струмків.

— Неодмінно, — відповів упевнено.

— Справді? Ще ж нам навіть статуту не затвердили, — усумнівся Варивон.

— А хто ж його буде затверджувати?

— Район, значить...

— Радянська влада! А вона нас, бідняків, давно затвердила. На все життя господарями, людьми зробила! Зрозуміло?

— Ще б незрозуміло! Цілком! — повеселішав хлопець. — Так що в надія свої четвєртинки та осьминки полюдськи зорати?

— Теж мені надію знайшов, — примружився Іван Тимофійович. — То дрібненька надія, — згадав слова Свирида Яковлевича.

— Чого ж дрібненька? — занепокоївся Варивон і відсунув од себе дзвоник чарки. — Як сам не доглянеш землю, то ніякий тобі, значить, дідько не зоре її по-справжньому.

Покопирсає, перепаскудить, як табун свиней рилом, і парік одна пирійка чи осот забруднять твоє поле.

— То вірно,— обізвався Григорій.— Робиш якомусь до сьомого поту, а він тільки назнущається з твоєї нивки. Подере її, аж серце у тебе кров'ю обіллється, мов за живою людиною. То що й казати: злидні калічать і тебе, і землю твою.

Святковий настрій потьмарився. Потріскані руки уже не тягнулися до чарки чи ложки, і Югина з дівочою догадливістю по обличчях батька і гостей зрозуміла, що всі вони подумали і побачили одно.

Убогі, зачерствілі нивки, мов скиби наймитського хліба, простягнулися до них. Людська велика любов і велика печаль, як сон і дійсність, коливалися в очах. Вуха, неначе музику, ловили одвічні шерехи поля, ті, що з коліски починаються для селянської дитини; іскристі, вибілені стебла, розтрушуючи тіні, до самого кореня обмивалися сонцем; золотисті дзвоники остистої пшениці дзвонили всіма своїми сердечками. А тверезі думки, як клин у серце, вбивали неприкрашену, не пісенну дійсність, що мокрою заробітчанською свиткою наскрізь простуджує спрацьоване тіло, голодним переднівком висушує очі...

— Іване Тимофійовичу, ви щось про дрібні надії почали; набік, значить, відкинули їх,— перший порушив мовчанку Варивон.— А про ширші я за наймитським хлібом ще не чув. Так що воно, значить, про наші латочки чувати?

— Кинемо їх куркулям у пики. Хай давляться ними. А нам держава кращу землю наділить, в одному місці...

— Іване Тимофійовичу, і це правда? — підвівся з-за столу, з надією дивлячись на літнього спокійного чоловіка.

— Правда.

— А цей представник, Крамовий, значить, такого був мені туману напустив.

— Чули ми його,— зневажливо махнув рукою Іван Тимофійович.

— Чого віп так старається?

— З усякими крутився. Того й труситься на куркульському задкові.

— Іване Тимофійовичу, значить, нам найкращу землю? І в одній руці? — не вгавав Варивон.

— Аякже. Хіба ми не найкращі? В свої владі ми не пасинки, а сини.

— Слова ваші, Іване Тимофійовичу, як хміль, міцні: кожну кліточку пробирають. А дукачам, значить, наші латки прилатаються?

— Еге. Хай показяйнують на розрізнених шматках...

— Мені і їх шкода куркулям віддати. Болото б їм, як чортам, определити.

— А болота не жаль? — лукаво запитав Іван Тимофійович.

— Болота?.. Ні, не жаль, — подумавши, розщедрився підцилий Варивон.

— А ти, Григорію, як далі думаєш жити? — нахилився Бондар до Шевчика. — В соз скоро вступатимеш?

— Ще біля хати треба помучитись...

Увійшла Марійка, і розмова про соз затихла.

— Ви собі як хочете, а я в садок відпочивати, — сказав після обіду Іван Тимофійович і важкою ногою подався в хату.

Непомітно вислизнула і тітка Марійка. «Хай собі погоняють трохи». Проте через кілька хвилин то за тим, то за іншим заглядала до хати. Варивон тільки вікна пильнував, щоб не заважати розмові.

І як не підходив Грицько до дівчини, вона відповідала коротко: еге, так, ні, авжеж — і схиляла низько голову. Цим ще більше до вподоби принала. «Несмілива. Тільки до неї треба ходити», — твердо вирішив парубок.

— Ех і тетеря ж ти! — напався за ворітьми Варивон. — Хіба ж так з дівчатами говорять? Штурпак штурпаком. Ти б їй якусь пісеньку проспівав, кумедію розказав, з віршиком, значить, підсипався, сее-теє на вухо шепнув, щоб якась кумерція була. А то плів-плів про химипі кури. Один сміх і гріх. Язик у тебе, значить, телячий.

— Ти не дуже там патякай, — примирливо відмахнувся Гриць, як від надокучливого гедзя. Самому було смішно, що не вдалося переговорити до ладу. Та попереду днів та днів.

XXXVII

От і його обійстя.

В останніх променях вечірнього сонця, мов бабуся, дрімає стара-престара хата, хтозна-коли збудована. Навіть вирубані роки на сволоку давно зчервоточив ненаситний шашіль, і поріг в темноті, коли його забуде змастити глиною баба Орина, починає світитися димчасто-золотою

трухлявиною. Кілька вишень, наче впучата, обсіли її, за-тулили маленькі віконця. І на вітрах, і без вітрів поскри-пують кісточки — на відпочинок просяться.

Багато своїми підсліпуватими віконцями бачила хата, вже й дивитись надокучило. Тим-то біля плоту і лежать обтесані деревини, ждуть свого часу і майстрів. Чимало Грицько наорався чужого поля, немало гинув у хурман-ці, коцюрбився на холоді в лісництві, щоб заробити де копійчину, де дерево на нову хату. А стару тим часом підпирає стовпами зсередини, підпірками знадвору.

Червоними натомленими очима тихо стрічає вона Гри-цька, і шкода стає її, як живої людини. Він сідає на об-тесану підвалинку і гладить рукою клеймований стовбур. Цей дуб він облюбував торік у Варчука. Добре накосився на помірках, поки Карпо привіз деревину в його двір. А цю березу з он тою вільхою заробив у лісництві на про-полці посадки. З цієї ж липи славні дві крокви вийде. Ге ж?

«Еге ж», — згоджується стара хата і заплющує червоні очі. Пахучий голубий сон огортає її, і тільки на гребені тихо колишуться кілька житніх колосків.

З низьких дверей виходить баба Орина. Темінь віє з її очей, рота, проте в роботі вона ще чіпка — цілий день буде полоти на городі й не охне.

— Так де ти бурлакував? — сідає на деревину і чорно-зеленими від зілля руками спирається на кленову дійни-цю. В дійниці лежить цілушка хліба з втиснутою пуч-кою солі.

— Усе село обходив.

— Усе село обходив? Чую, чую, що пабрався, пеначе чіп. Це ви мастаки чужих собак дражнити. Ти скажи, у якої дівчпни був?

— Ще мені рано до дівчат ходити, — сміється Грицько.

— Як рано, бісів сину! Ти що, до сивого волосу будеш парубкувати? Скажи мені по правді, коли нарешті оже-нишся?

— Ще маю час.

— Тьху на тебе, шалений! — тьмяно блищать чорні пеньки зубів, і сітка зморщок то підстрибує вгору, то зно-ву обвисає, глибока і густа. — Я вже корови кулаком не годна видоїти — половина молока застається, а колись двома пальцями з найтвердішого вим'я витягала до крап-лі. Хліб стану місити, а мене всю в діжу затягає... Жени-

ся, окаянный, скоріше.— І навіть у самому слові «окаяний» він чує любов до себе.

— Оженюся, бабо.

— Коли?

— Хату збудувати треба.

— Теж мені господар із тебе. Оженишся, то й рідня молодій допоможе, і зайва копійка в кишені залишиться. Слухайся, бо старі крутяться, а молоді учаться... Я, думавши, заставляла б тебе одружуватися,— тихішає голос.— Сили моєї немає. Виробилася, Грицю. Ще вдень розійдуся так-сяк, а вранці ледве з тої лежанки встану — кожна кісточка ниє... Куди, куди, проклята!

В ворота вбігла первістка і майнула до низького перелазу, щоб скочити в город. Баба Орина, розмахуючи дійницею, швидко біжить переймати корову.

— Прудка! Іще як побігла! — беззвучно сміється Грицько. «Хоч би чоботи бабі на зиму пошити. І на люди нема в чому вийти. А скільки ж вона роботи переробить, перемучиться... Ех, злидні наші, та й годі. Увесь вік промучилась людипа», — охоплює сердечний жаль і любов до старої.

Сутеніє.

Коло лісу струмують темно-сині тіні, а тут, на городах, вони ще ледве беруться сизим димком. Пахне розпарене за день дерево, нагадуючи, що й воно ще недавно жило, красувалося, бриніло соками і листвою; за городом на леваді заскрипів деркач, десь по шляху проїхала підвода. Тихо в селі, навіть вітрець не наслідиться загасити перші зірки на небі.

І на душі тепло, радісно, тому й мрії сміливіше простягають руку дійсності.

«Збудую хату, як у Бондарів,— на дві половини, з ганком і ванькиром, тільки трохи меншу. Скільки ж це буде коштувати? Ой не вистачить в тебе, парубче, грошей. Таки не вистачить. Аби й просту поставив», — вперто просочується твереза думка.

«Можна й просту, чим я погана була», — зітхає в темряві беззубим ротом столітня будівля.

«Ти свій вік віджила, то й помовчуй», — відмахується Грицько. Він починає прикидати, в яку копійку може влетіти хата на дві половини.

— Четверо дверей — раз, — загинає палець. — Восьмеро вікон — два. За одно скло здере скляр три шкури... Доведеться зимою у найми піти.

І чує, як холодно їжиться тіло: мало він з дитинства паходився по чужих полях та дворах?

«Буде над тобою день і ніч коверзувати якийсь дідько, і нічим йому не догодиш, як болячці якій... Продати корову... Та позичити в когось грошей. Стій, стій, а Дмитро не допоможе? Хто, хто, а Горидвіт позичить, якщо тепер коня не купуватиме. Так і буду робити: корову продам, зажену кожушок — і в свитці перезимувати зможу, наб'ю олії, обмінюю на всякий дріб'язок і таку хату збудую, що сам Варчук лопне з завидків, їй-право лопне». Веселіс, хоча в глибині душі знає, що будуватиме тільки просту халупу. І то аби стягнувся на неї.

Сон охоплює парубка лагідними, надійними руками. Ще Грицько чує, як туго заспівали по денцю дійниці струмки молока.

«Югина корову доїть...»

До нього підходить попрощатися стара хата. Червоні натомлені очі блищать старечою сльозою. Осипається останнім трухлявим світлом зруйнований поріг, а на покрівлю чомусь вилазить Варчук, і кущ жита злякано відхиляється вбік. І вся хата відхиляється; відкривається новий будинок на кам'яному підмурку з великими голубими очима, як в Югини.

XXXVIII

Дні пропливали наче в непроглядному тумані. Глухий неспокій Дмитро хотів заглушити працею, недосипав ночей, і на довгастому брунатному чолі поруч вляглися упертість і тіні, ще більше притьмарюючи блиск чорних очей.

Був мовчазний і часто недочував матеріної мови. Над переніссям двома колосками сходилися темно-русі, з іскорками золота, брови, а нижче їхнього стику залягла коротка глибока зморшка.

Робота горіла в ширококостих руках. Аж перелякалась Докія, коли він, трохи сутулячись, пустив човном розмашисті грабки у виспійий овес. Ручку зайняв широку — на півтора покосу — і цшов напролом, за кожним помахом підбираючи пахуче півколо срібного стебла.

Тріщав овес під косою, наче хто його запалив знизу, перехилявся на зубчасту колиску і, відкинутий, слався рівно розстеленим сувоєм. Зупиниться Дмитро, поведе легким крилом малячки, витягуючи з коси далеко в поле

срібний перелив, і знову нависає тінню над сполоханими дзвониками. Двічі пройшов довгі гони, не спираючись на кісся.

— Та хіба ж так можна робити, сину? — підійшла з перевеслом до нього.

— Про що ви говорите? — не розуміючи, підвів брови вгору, а коса затріпотіла в стеблі, мов блискавиця поміж хмарами.

— Підвередишся. І скотина відпочинок повинна мати.

— Он ви про що! Не перервуся — ви мене двожилиним родили, — понуро усміхнувся, і знову затріщало поле, і покотилися на землю останні сльози з пизьких цурпалків ще живого стебла.

Безмірна далечінь лежить перед косарем, оповита рожевим туманом, що наближається до нього, наляканий сонцем.

Осторонь, наче з віків, випливає зелений Великий шлях, шумить розлогими липами, що чули на своєму віку пісні Кармалюка і Котовського, Щорса і Боженка; далеко поміж садів з долини виглядає невелике село, і вклоняється тобі велика дорога. Десь за вибалком обзивається коса до коси, як серце до серця, і знову стихає на високій прозорій ноті.

З мокрого лоба відкинув довгий чуб, долонею провів понад бровами, і знову голубі очі засяяли в кипучому затінку колосся. Одним помахом підрізав дві волошки, і вони злякано затремтіли на холодному покосі.

Що його тепер гризло? Він і сам не міг добрати. Чогось певловимого було жаль, чи то пройдених років, чи тої любові, що тільки серце роз'ятрила, вгорнула попелом, з-під якого і жару не видно. А може, знову прийшло те напівзабуте дороге чуття?.. Дурниці! Не міг він зразу покохати Югину: бачив кращих за неї, красивіші дівчата заглядали йому в очі і не знаходили того щедрого блищика, що краще за всяке слово промовляє. Після першого кохання, коли одні наосліп віддаються любовним хвилям і закручуються в бурхливому круговороті, мало відрізняючи животворні струмені від каламуті, а інші тугіше замикаються в собі, неначе скойка, — він став суворим, вимогливим до себе й інших.

«Дівчина повинна бути чиста, як у весняній воді скупана, щоб ніякої тіні не лягло між мною і нею, бо тінь ту не винесеш з серця, не присиплеш піском. Не посаг, а честь красить молоду».

Немало відшуміло, утекло до моря води од тих незабутніх днів. Щоденна робота від ранку до вечора — завзята, як перший грім, або гаряча, важка, мов спрагли жнива, робота до болю в усьому тілі — втихомирювала його, давала розраду. І, наче зерно в засіку, лежали в серці Дмитра невисіяні почуття. І ось тепер несвідома тривога заповзала в сховок. Хотів заглушити її знов-таки працею.

Не для багатства так ревно робив Дмитро. Він любив поле, як син любить матір, він, здавалось, навіть відчував, як проростає зерно в землі: ходив дивитися за кілька верст на перші сходи, радіючи і вболіваючи над своєю невсипущою працею. Колос завжди веселив чи печалив руку, а зелені хвилі — серце. І нерідко тепер у суворому селянському колі робіт він знаходив щось нове, як умів, розширяв те коло — чи привезеним з Вінниці новим зерном, чи прочитаною аргономічною книгою. А зимою з любов'ю майстрував такі скрині, столи, що аж сміялося дерево, оживаючи в міцних, умілих руках.

Смачно шархає коса, і краплинка поту злітає з брови. Знов засвітилися блакитні очі і згасли в покосі.

— Добре косиш, господарю.— Біля межі стоїть Гриць, схрестивши руки на держаку габель.

Між ним і Дмитром тече смуга непрокошеного вівса.

— Доброго здоров'я, парубче,— спирається на кісся.— Куди поспішаєш?

— Та Варчукові йду працювати: молотаркою починає ярину молотити.

— Найняв тебе?

— Треба ж яку копійчину підробити. Проклятуца хата останні жили висотує. Куди не кинь — тільки одні руки.

— Оженитись думаєш?

— Не без того. Баба нездужає, а, звісно, без господині яке наше діло. Так що з жінкою краще — хай пособляє. Бажалося б якось із злиднів вибитися і не хочеться взимку в наймитське ярмо влазити. Страх як не хочеться.

«З Югиною одружиться,— ловить себе на тому, що заздрить Григорію.— І хай — погуляємо на весіллі. Важко хлопцю спинатись на ноги, кров'ю кожен гріш обкипає». І він чомусь бачить, як до нової Грицькової хати придани везуть молоду Бондарівну.

— Що ж, приходь до мене, поміркуємо з матір'ю: можливо, допоможемо якою копійчиною,— поволі витискає з себе, не дивлячись на Григорія.

Дмитрові не варто було б говорити про гроші: він весь час збирається купити коня. Але наперекір своїм намірам, наперекір підсвідомій настороженості, що породжується супроти Григорія, твердо вирішує допомогти йому.

— Спасибі на доброму слові.

— Приходь завтра увечері, бо сьогодні поночі з поля приїду.— Прямую до матері понад кучерявою річкою, що лягла між ним і Грицьком.

Докія, уміло й обережно сповивши перевеслом тугий сніп, випростала гнучкий незігнутий стап, подивилась на сина:

— Може, поснідаємо? Час уже.

— Можна. Мамо, Григорій просив, щоб йому трохи грошей позичили.

— З радою душею, коли б наш Карий не загинув... Хай Григорій багатіших пошукає.

— Я пообіцяв йому.

— Ще чого бракувало! Сам казав, що коня після жнив купуватимемо. Хватить на Данька спину гнути.

— Пізніше, мамо, купимо. Зимою. Тоді й коні дешевшими будуть.

— Дивись сам. Ще з озиминою припізнишся.

— Не припізрюсь. Данько сказав, що коли мені тільки треба буде волів,— зразу ж дасть. Не одна ж пара в нього. Оце два дні будуть воли в мене. Дуже хоче для своєї старшої дочки добру мебель мати. Коли я змалював, яку маю зробити йому, то аж підскочив, чортів хапун. Піддобрюється тепер. Навіть не лаявся, коли раз побачив, що більше копи на хуру врублів.

— То до пори, до часу. Нема краще, як свою худобину мати. Не варто було б зараз Григорієві позичати. Шкода хлопця, і коли він ті гроші віддасть...

XXXIX

Зайшло сонце, ожили хмари і червоною річкою попливли вище далекого лісу, нижче вечірньої зірки.

Плюскотіла в темряві доспіла ярина, і на високій могилі, як побратими, урочисто застигли два полукіпки. Далеко проскрипіли запізпілі підводи, і настояща тиша нечутно йшла полями, густа і пахуча.

Опустив ноги з полудрабка, задумавсь. Теплим пилом дихнула дорога, неохоче зітхнула, зашаруділа під колесами. Натомлене тіло просило відпочинку, тим-то в уяві

ближчало село, домівка; бачив у подвір'ї матір з дійницею, і чулось, що з напіврозчинених дверей от-от вийде ще жіноча постать, сподівана, рідна. Навіть угадував, що зашнута білою хусткою, заклопотана чимсь, тільки рис обличчя ніяк не міг уловити.

Шерехтить широкий шлях і в голубому прорізі віт гоїднувся серп місяця, підливаючи до мерехтливої зорі. Старі, саджені в два рядки крислаті липи з'єднуються мережапами брамами і повівають медом, наче повні теплі дуплянки. Пливуть вони як прадавнина, натомлені, величні, братаються з молодими садами і знову прямують просторами повз оселі трудівників, їхні ниви, пливуть, як саме життя певмируще.

На перехресті забовванів пам'ятник котовцям.

Срібна жмурка загойдалась у повній косарській криничці. Трохи притримав налигач, і воли зупинились понад шляхом, розводячи в сторони два осінні кущі круторогих голів.

Невелика косарська криниця, а вмістилися в ній і придорожні дерева, і високе, коване небо з серпом місяця, хмарпани, і дрімають в її глибині осипані стріли громувиць, і самому сонцю не розминутися з нею. І вода тут міцна, на корені настояна, — споконвіку хвалить трудівник.

Міцними руками вперся у вогкий дерн і припав шерхлими устами до срібного леза молодика. Врозтіч кинулись налякані зорі, заховались під берегами, а коли підвівся, знову почали випливати. З глибини виринали темні обриси будівель, а його хата, єдина з усіх, біліла. І ждав у ній хтось косаря, виглядав у вікна, тільки шибки чорні — не побачив нічого крізь них. Рвучко підвівся, ще кинув погляд на криничку, де стихали зорі.

— Добрий вечір, Дмитре... Тимофійовичу.

Аж здригнувся з несподіванки. Одначе відчув вагання у дівочому голосі: видно, не знала, як назвати його...

На дорозі, освітлена блідо-зеленавим вечоровим сяйвом, з граблями на плечі стояла Югина.

— Здрастуй, дівчино. Забарилася ж ти.

— Забарилася, Дмитре Тимофійовичу. Хотілося дов'язати ячмінь — латка ще зосталася, а вже й вечірня зоря прихопила, — усміхнулася лагідно і так, наче трохи глузувала з себе. Хвилясті кучері затемняли дівоче обличчя, робили його блідішим і старшим. — В'яжу і страх як боюся — не близький світ додому іти. Склала полукіпки вже попochі. Ані лялечки кругом! — Тінню пробіг переляк по

осміхненому виду, і хороше стало на душі парубка. Крадзькома оглядав від голови до ніг, в думці нестив рукою важку дівочу косу, заглядав у великі довгасті очі, і здавалося, що так само колись увечері в жнива він стояв з нею в широкому полі.

— Боязко стало?

— Ще й як. Дорогами бігти далеко. Дай, думаю, полями. Дременула навпростець та й ногу стернею пробила. Недарма кажуть: хто прошкує, той дома не почує, от і шкандибаю теперечки.

— Бідолаха. Дуже пробила? — щиро пожалував.

— Загоїться! — І, спинаючись лівою ногою на пальці, пішла поруч з Дмитром до волів.

— Сідай на воза, — зручніше поправив сніп.

— Не хочу.

— Я тобі «не хочу». Зараз же вилазь!

— Еге, зараз же вилазь, а як побачить хто, що тоді люди скажуть?

— Ніби що?

— Наче не знаєте. Попаду якомусь насмішникові на зуби, то й будуть люди цвікати: «Дмитро Югину на посаг повіз». Знаю я їх, — подивилась правдивими очима.

— Так я йому за це ребра полічу, — відповів строго.

— Ну добре, тільки селом їхати не буду.

— Про мене.

Югина поклала граблі на віз, руками вхопилась за полудрабок і люшню. Приємно було майже непомітним помахом рук підсадити дівчину, чуючи крізь сорочку легкий повів тепла. Дівчина, спираючись руками у восковий луб полудрабка, сіла на гузир снопа.

«Щоб колос не вимолочувався. Хазяйська дочка», — усміхнувся, йдучи біля воза.

Ступав по вузькій місячній дорозі, а віз то впливав у сяйво, то поринав у мереживо, виплетене тінями розлогих дерев. Темінь і світло перекочувались по дівочому обличчю, примхливо мінили його. Хотілося сісти поруч, отак, щоб плечем приторкнутись до плеча, почути на щоді дотик м'яких кучерів.

«Де там — сполохається...»

Отак під'їдуть до дому, відкриє навстіж ворота, і віз покотиться по росистій мураві, і затемніють позаду дві колії, осипавши роси.

«Ану злазь, господине, та вечерю готуй. Еге, та ти вже й заснула на возі...»

Оглянувся. Віз, підминаючи колесами верхів'я дерев, покотився з піскуватого горбка на моріг, і дівчина, злегка похитуючись, всміхнулась чисто, лагідно, так, як уміє всміхатися тільки пезігнута турботами юність.

— А тепер не страшно?

— Чого б це було страшно з таким, як ви?

«З яким це таким, як я?» — хотілося запитати. Однак промовчав, тільки руку поклав біля люшні, поруч з дівочою.

І добре було йти по місячній доріжці, бачити в просвітках дерев золоте добірне волоття проса і серп, загублений жницею на голубому полі... Чув, як стихав, влягався неспокій і розвіювався тяжкий сердечний щем.

— Що зараз тато роблять?

— В лісництво пішли відробляти.— І ці прості слова вистукували йому срібними дзвіночками.

— Це правда, що соз у куркулів відбере горбок?

— Правда,— допитливо глянула на хлопця.

— Дуже добре,— ворухнула усмішка устами.— Худобу скоро отримаєте?

— Надійсь, скоро... Вам не перепало від Данька?.. За те, що нам жито привезли?

— Оскаженів був... шулікою налетів.

— А ви що? — і подих затаїла.

— Так зміряв його очима вздовж і впоперек, що він губу прикусив і відступився назад.

— О, ви можете! — схвально вихопилося в дівчини: пригадала, що говорили на селі про парубка.

Але Дмитро не зрозумів відтінку і похмурнів: осуджує.

— І чим же закінчилося, Дмитре Тимофійовичу? — не вгледіла зміни.

— Данькові я просто відрізав: «Заробив худобу на якусь годину, то вже моє діло, кому я снопи привіз. Не бійтесь — вашим підголоскам не привезу».

— Невже так сказали? — приязно подивилась на строге, гордовите обличчя.

— Думаєш, хвалюсь перед тобою?

— Ой ні! — замахала руками.

— Розсердився тоді я, брязнув ворітьми — й додому. Так Данько лисом закрутився, перепрошувати почав: в нього столярської роботи багато, от і потрібні мої руки. Перепрошує, а в самого злість усередині клубками ворухиться...

Ось і село майнуло двома крилами, засипіли хати; у темних вікнах мигтіли скалки срібла. Дівчина підвелась з воза і раптом злякано гойднулась — видно, ноги за-терпли. Незчувсь Дмитро, як підхопив її обома руками, обережно поставив на землю.

За коротку хвилину, коли перед очима пропливло зблідле від переляку і несподіванки її обличчя, хутчій відчув, ніж побачив, наскільки дівчина краща, ніж йому здавалося раніш. І найбільше подобалися глибокі правдиві очі, не затінені двома виразами, як буває в нещирих людей чи які за одною думкою приховують кілька інших.

«Такі очі не підмаплять. Словом схоче затаїтися, а вони викажуть правду», — ожили теплі почуття, як у брата до сестри після довгої розлуки.

— Мало з воза пе злетіла — ноги пересиділа. Іч, як голками коле.— Ще переляк не зійшов з дівочого обличчя, а вже в голосі тремтіла насмішка з себе.— Спасибі, Дмитре Тимофійовичу, що підвезли каліку.

— Коли ще маєш пробити ногу — наперед скажи, я небезпремінно виїду в поле,— усміхнувся.

— Авжеж, було б за ким... На добраніч! Хай все добре сниться вам.

— Все добре і ти.

— Таке ви скажете.

Похилила голову і простягла назустріч парубкові руку, майнула кучерями і пішла самотньою вулицею. Тінь від валка граблів відбилась на дівочій блузці, коливалась, наче зубцями розчісувала коси.

І довго на своїй руці Дмитро чув дотик несміливих пучок і хвилююче тепло.

...Данько непривітно зустрів Дмитра.

— Чого б це я так пізно валандався? Ти скоро мені худобу на одні кісточки засушиш.

— Треба ж таке вигадати,— безневинно посміхнувся Дмитро.— Я ваших круторогих на такій паші попасав, що і ви їли б її.

— Ще мені одне слово скажи — і трясцю, а не воли получиш.

— Мене трясця не бере. Скільки коло Бугу в долинках не ночував, і хоч би раз тріповуло.— Вийшов на вулицю легкою пружною ходою. Байдуже було, що позаду лаявся розлючений Данько, а його жінка теж щось образливе кинула навздогін. Після зустрічі з Югиною все здавалосьь

незрівнянно хорошим і на душі був такий спокій, як в ті хвилини, коли з радістю закінчуєш любую роботу.

Мати ждала його, діждатись не могла.

— Та й припізнівся ж ти, Дмитре.

— Припізнівся? А я й не зогледівся,— усміхнувся, тільки так, щоб не помітила стримуваного хвилювання. Та хіба ж заховаєшся від всевидючого ока, утаїш що? Вже коли він увіходив у двір і подивився на неї,— відчула, що легше стало йому на серці, і скупа радість, пере-межована з невсипущою турботою, ворухнулась у грудях.

— Ходи, сину, вечеряти.

Дмитро пішов до хати, а вона, освітлена місячним сяйвом, ще якусь хвилину стояла посеред подвір'я, невисока, пружка, з незігнутим станом. З-під кички пробивалися два пасма волосся і тінями облягали високе чоло, заскороджене боронами років. Крізь тонке кросно зморщок ще проглядала прив'ядаюча краса, як в осінній день крізь сітку павутиння проглядає в затінку калинове гроно.

XL

Вогонь погасав, і чорні челюсті, неначе розкрита паща, світилися червоними зубами жарин. Часом синій зубцюватий гребінь полум'я, пробиваючись знизу, проскочить по сизо-гарячому вугіллі, і тоді на стінах розгойдуються три тіні. Югина проворно бігала по хаті, ставлячи на стіл миски і вечерю. На покуті сидів Іван, біля нього Марійка, натомлепа денною працею і рада, що нарешті чоловік звів у клуно ярину.

— Оце в мене вже й серце стало на місце — ні дощ не намочить полукіпки, ні худоба не помервить.

— В тебе воно, серце, таке: п'ятдесят один раз стає на місце і стільки ж зіскакус,— студить юшку в ложці Іван, і витягнуті трубкою губи ворущать короткими вусами.

Та Марійка сьогодні розм'якла, як віск, і навіть гадки не має підштрикнути словом чоловіка. Аякже, врожай лежить у засторонку, на галяві просо (сьогодні надвечір ходила дивитись) хоч і рідке, однак без головні і волотки має великі. До того ж завтра неділя, можна встати пізніше, бо, казав же ж той, є за ким відпочити: викохала дочку проворну, роботящу.

— Сідай вечеряти,— лагідно освітила зором всю по-стать своєї одиначки.

Югина примощується біля матері.

— Це б коли худоба, щоб озимину після жнив кинути в землю. Бач, на ранньому в цьому році вродило, а на пізньому — голою косою тнуть. Всяка билинка, наче чоловік, тепло любить, — обережно несе з полумиска ложку Марійка.

— Хе. Навіть баба може до діла сказати, — прислухається Іван.

— Може, неправду кажу?

— Хто ж каже? От наші з созу мають скоро дістати худобу, реманент.

— То що з того?

— Як що? І ми впору засієм.

— Таки не виписався. Обманув мене. Скільки тобі казала!.. — підвищує голос.

— І не виписуся. Ти мені ці теревені не торочи. От настренчили куркульські підголоски... Досить щоднини кланятись у ноги за свою кривавицю: зореш поле — відробляй, привезеш яку там копу — відробляй. З лісу ломаку притягнеш — відробляй, — увесь вік відробітки з'їли. З старців хочеться вибитись. Не кривись, Марійко, бо не пособиться.

— Діди наші жили — созу не знали, батьки наші жили — созу не знали, і ми без нього проживемо! — як завчене, вичитує Марійка і вже починає постукувати держакон ложки по столі.

— Ми й без панської землі в комірному жили, та не схотіли ж так вікувати.

— Земля — одне діло, а соз — інше діло. На трясцю він мені здався. Бондарюй собі потроху, та й годі. Бач, як люди визвірились на тебе. Ніхто худоби не дає.

— Хіба то люди? То куркульня.

— Куркульня не куркульня, а виписуйся.

— Нагадай козі смерть. Тобі не потрібний соз, так Югині потрібний. І її згноїти на чужій роботі хочеш? Пустиш на заробітки, як сама колись чманіла? Коли ми і середину, і жили пообривали на чужому, так хай хоч діти не обривають. Хватить вічними наймитами бути.

Знає Іван, чим вразити жінку, і Марійка осікається, з зітханням поглядаючи на дочку.

— Дивися ж, якщо не теє, то виписуйся скоріше.

— Іде що скажеш?

— Ви не бійтесь, мамо, спільний обробіток землі — тільки полегкість для нас. Це на комсомольських зборах

доповідач з області казав! — обзивається Югина і черво-
ніс, що так невміло, неперекопливо сказала. Ніяково по-
глянула на батька, а той, підбадьорюючи її, кивнув голо-
вою.— В Івчанці добре працюють гуртом люди. Дуже
добре. Не пахваляться своїм ділечком і врожаєм.

— Розумна за моїми плечима. Вийдеш заміж, тоді хоч
в комунію записуйся.— Сердито йде у другу хату.

— Хе! Значить, разом будемо, дочко, матір лякати,—
усміхається Іван Тимофійович.— Тільки не з дуже лякли-
вих вона в нас. Драгун, та й годі. А про Івчанку ти вірно
сказала. По-новому люди почали жити. Дружно. Агроном
помагає. Куди нашим врожаям до їхніх!

Потягнувся до свіжої газети. Загрубілі пальці обереж-
но, з приємністю розгорнули пахучий папір, уже покри-
тий ворсинками пилу. Газета для Івана Тимофійовича
була завжди ясним святом. Вона не тільки єднала його
в усім світом, а піднімала над буденними турботами, роз-
кривала ті дороги, до яких тягнувся всією душею. В його
очах не збіднювалися навіть прочитані газети — до них
ставився любовно і обережно ховав кудись подалі від
цупких Марійчиних рук.

— Чого Софія до тебе прибігала? — ворухнувся запіз-
нілий здогад, коли побачив молодіжну сторінку.

— В райком з нею підемо.

— В райком?

— Комсомольські квитки нам вручатимуть,— відповіла
з гордістю і хвилюванням.

— В добру путь, Югину.— Підвівся з-за столу, кремез-
ний і урочистий.— Достойною будь, дочко. Щоб не тільки
батьки гордилися тобою.— Нахилився над дівчиною, по-
цілував у голову.

— Спасибі, тату,— вдячним і сяючим зором поглянула
на нього і міцно притиснула до грудей важку напрацьо-
вану руку батька; була вона зараз темна і тепла, як прогрі-
та вечірня нива. Ніжним повіом доспілого хліба віяло од
неї. Югина навіть крізь блузку, біля самого серця, вчува-
ла тверду різьбу роботящих надійних жил.— Я так і знала:
порадуєтесь ви. Душа у вас така... чиста, лагідна...

— Ні, дочко,— промовив задумливо.— Не лагідний твій
батько. І не хоче таким бути. Не до цього нам те-
пер. Залишимо лагідність старим бабусям, що зібрались
іти в далеку путь. А нам ще до крові треба битися за
справжнє життя. Душа у мене, щоб ти знала, шершава,
мов полотно те, що болючими пальцями випрядалося і

ткалося в безсонні злидарські почі. І ясна моя душа, мов полотно, вибілене весняним сонцем.

Югина здивовано, широким поглядом дивилась на батька.

— Чого дивуєшся? Не сподівалася таке почути? Це, Югину, не я, а правда наша говорить. Ну, іди вже спочивати...

До шибок припала темно-синя ніч, ворущачи перетертими крижинами хмарин.

Рівно задихав Іван, і Марійка з острахом побачила, що його руки схрещені на грудях. Похапцем роз'єднала їх і довго не могла зупинити в грудях болючого стукоту.

Місяць нечутно сійнув у хату блілого сяйва, і на долівці заколивались чорні перехрестя рам. З тривогою дивилась на таке рідне, навіть уві сні насмішкувате обличчя чоловіка, який, і парубкуючи, не раз своїми насмішками, ушертістю доводив її до сліз, та й тепер не змінився. Навіть оте незмінне «хе» не відходило з літами, а ще більше вкоренялося, стаючи і радісним, і роздумливим, і сумовитим, і злостивим окликом.

У сінях заgrimів засув, забряжчали відра — Югина припесла води, зачиняла двері. І знала мати, що зараз дочка буде лугом змивати коси, розчесе кучері і, не заплітаючи їх, перев'яже на ніч биндою.

«Неспроста приходив Гриць у неділю, ой неспроста».

Було радісно. Чи не найкращий парубок задивився на Югину! І тривожно, бо красу на тарілку не положиш, а він же бідний, бідний, аж синій, навіть хати не має. Вийдеш заміж за такого — не намилиєшся, а нагорюєшся по зарібках. Хотілося, щоб зять багатший був, щоб дочка її не наймичкою чи поденницею стала, а зразу господинею. «Гарна молодиця з моєї Югини буде».

«Гарна, гарна», — заgrimів бас на подвір'ї.

«Славна, славна», — обізвалася скрипка...

— Що це?

Майнули чорні обриси будівель, огорнені синім полотном. Прозору хмарину надрівав срібний леміш, пересунулось навскіс перехрестя рам, на сідалі загорлав, забив крильми півень.

«Невже світанок скоро?»

І знову заgrimів бас, але вже на вулиці біля приданочок: «Гарна, гарна». А вона удавала, ніби п'яна, і мусив-таки зять брати її під руки і вести гамірливими вулицями до своєї хати.

«Горе моє, а хто ж мій зять? От тобі й маєш! Навіть і роздивитись не встигла. А він хитрун!» Тільки подивиться вона — одвертається вбік, і сміється, сміється з неї...

І Югіна довго не могла заснути цієї ночі. Теплі, мокрі коси розсипались по плечах, лащились вогким дотиком, пеначе рій несподіваних думок.

Тепер неділю вона стрічала радісним передчуттям. В уяві бачила, як, зготувавши снідання і обід, прибирається біля скрині, заглядає у маленьке люстерко і вікно — чи не йдуть подруги за нею. Навіть чула, як грала музика на майдані коло сельбуду і шелестіли дівочі спідниці. Закрутить її Гриць у швидкому танці, на заздрість старшим дівчатам.

Хіба ж вона винна, що танцює краще за них? Усміхнулась і застидалась, що лукавить сама з собою.

Не тільки тому Шевчик платить музикам, що легко танцює вона.

Ой так-так, ой так-так.
Шевчик дратву сучить.

Пригадала дитячу пісеньку і беззвучно розсміялась, бачачи, як Гриць у фартусі з десятки сидить на шевському довбаному стільці і руками, оперезаними слідами дратви, люто вкручує в нитку тверду щетину, а щетина гнила, рветься, і він мало кулаків з злості не сучить. А музика грає, і Гриць вже з колодками в руці, дратвою в зубах сам пускається в танець, сердито наспівуючи: «Ой так-так, Шевчик дратву сучить».

«І чого він в неділю приходив? Чого? Захотілося чарку випити, от і зайшли».

І знає, що обманює себе, але настирливий здогад хоче прикидати іншим, захвати глибоко-глибоко, щоб радісніше і довше було йому пробиватися наверх. Ось він підіймається, струшує з себе інші думки і подає свій голос: «А я знаю, чого він приходив».

«Нічого ти не знаєш, — сердиться дівчина, — хіба мало кращих дівчат у селі є», — і починає перебирати їх у пам'яті. «От подруга — Софія Кушнір — чим не красуня? Тільки дрібна трохи і надто вже смуглява. Або Людя Вітренко. Чорнява, синьоока, ставна. Одначе занадто гордовита, та й ходить, наче за кожний ступінь золотий бере. Або Килина Прокопчук...» І незручно стає перед собою, що почала судити, хай хоч у думках, своїх подруг.

«Наче вже я найкраща за всіх. Як це недобре», — аж

почервоніла. Все ж було приємно згадувати підслуханий шепіт молодиць: «Гарна дочка в Марійки Бондарихи».

Ніч м'яка і ласкава, як у дитинстві доторк матеріної руки. Вона пригадує вчорашню ніч на шляху і високу мужню постать Дмитра. Як він подивився на неї. І гаряча хвиля заливає дівчину, коли знову відчуває на тілі дотик його міцних шершавих рук. І зовсім він не такий гордий, як люди кажуть, чи то отак здалося їй?

Згадує розповідь, як Варчуки побили Дмитра. Тітка Докія раз на годенках у Шуляків якось обмовилась: «Думала, що навік приморозив хлонець ноги. Аж ні. Саме напровесні почав вже ходити. А раз прийшов увечері, роззувся, походив по хаті та як метнеться до печі лампу світити. По тому, як забігав, почула щось недобре. Скочила з ліжка. Стоїть мій парубок посеред хати блідий-блідий і губи кусає. «Що з тобою, Дмитре?» — «І сам не добре. Скинув чоботи, онучі, а це чую, що знову наче онучі до ніг поприставали. Чи не мара?» Присвітила я цизом, а в нього шкіра до самих щиколоток відстала. По землі волочиться, мов папір.— Останній гостинець з тіла сходить, тільки з серця навряд чи так скоро зійде,— і почав відривати шматки білого побабченого полотна, а з-під нього проглянуло молоде рожеве тіло, як у немовляти...»

І дівчині здається, що над нею нависають тіні од рослої постаті Дмитра... А очі в нього чорні-чорні — в душу заглядають так допитливо і строго, мов хочуть вивірити: хто ти така? Гриць лагідніший, все в нього простіше, а танцюєш з ним — землі під собою не чуєш...

«Ой так-так, ой так-так, шевчик дратву сучить...» — «Забарилася ж ти, дівчино...» І лячно було навіть стрінутися з ним, і як назвати, не знала — чи Дмитром, чи Дмитром Тимофійовичем. Славні вони парубки — і Дмитро, і Грицько, і Варивон. Варивон тільки на язик дуже гострий... Вже впустивши до себе сон, чула, що Грицько щось питається в неї, а вона червоніла і нічого відповісти не могла.

На леваді озвався деркач, наполохав її сон. І не знати чого дівчина виходить із хати. Прохолода одразу охоплює її плечі, а в очі насинаються зорі. Здається, їх так багато, що й додому не донесеш. Це так обсідає сон її. Ходить собі по траві, носить слання в рукаві.

— Чого, дівко, на місяць сушиш коси? — негадано озвався масний голос Івана Січкаря.— Чи млієш, вигляда-

ючи когось? От аби мені хоч приторкнутися до твоїх грудяток — півсотні карбованців сипнув би.

— Хай до вас лиха година приторкнеться, — обурено відрізала Югіна, бігцем повернула до хати, а зорі одразу випали з очей.

— Ти бач яке воно? — пробурмотів Січкара. — І що я їй такого сказав? — Звикши чорті-що хляпати язиком, він і не здогадувався, як можна гідомирним словом образити людину.

Гупнули двері за дівчиною, і Січкара зітхнув: уже ніколи до нього не повернеться дівоча ласка. Він похитав решітчастою головою та й, скрадаючись, подався у завулок, де жив Ларіон Денисенко — той сьогодні поїхав у область, то можна буде пригорнути його кістляву пару, яка ніяк не нагуляє собі тіла, від злості, напевне.

Настя вже дочікувалась невірного закоханця біля отії дровітні, де знайшла собі пристановище грайлива ласочка.

— Чого так забарився? — аж прорвалися тонкі губи Насті.

— Всип горілки, тоді скажу, — пригорнув її, а побачив Мар'яну і того лелеку, що сидів на її копичці; каверзна баба, таки поскаржилась на нього — і нема тобі ніякої кумерці збоку.

А тим часом жінка хмелиною обвилась навколо нього.

— Не задуши. Хоч у хату зайдемо, бо яка не в ніч, а і її чієсь око стереже!

— Краще у комору, бо в хаті душно.

— А в твоїй коморі щось є?

— Господи, який ти ненаїдливий, — образилась Настя.

— Не завжди треба згадувати господа при любові.

— Та знаю твою любов, — зітхнула жінка і пішла до комори, де все було приготовано для милодана, хоча який він милодан? Гладке жлукто, та й годі. Але як нема весняного шуму, то й до шипіння жлукта звикнеш.

— Ти чого зітхнула? — підозріло запитав Січкара.

— Згадала, коли ти ще молодим був.

— Молодість — то дурість, — упевнено відказав. — Чим твоя комора пахне?

— І зерном, і медом, і поживою для тебе.

— А свіжопросольна рибка є?

— Усе є. Хоч би твоя Зінька не прибігла.

— Не прибіжить. Бог їй дав сон праведника — як по-

кладе голову на подушку, то до страшного суду може проспати.

— А може, колись таки буде страшний суд? — знітилась Настя.

— Коли навіть буде, то бог за любов судити не стає. Він знайшов Адаму і Єві місце на землі, знайде і нам, бо хто йому буде садить райські сади?

— Що б я робила без тебе? — знову зітхнула Настя і відчинила комору, а Січка обом руками стиснув її вузькі груди.

— Навіжений... болить, — застогнала жінка...

Січка вдоволено гмикнув:

— Цить, верещуха. Це біль скороминуча. Скучив за тобою.

— Так я і повірю твому лукавому слову.

— А чієму ж повіриш? Думаєш, я нічого не знаю?

— О, ще почни ревнувати! — вона влхнула коханця в закомірок, припала до його плеча.

ХЛІ

— За Івана Тимофійовича! За Івана Тимофійовича голосую! — входячи до сельбуду, прямо ще з дверей гукнув невисокий ширококостий Степан Кушнір. Не просячи слова, підійшов до столу і, не звертаючи ніякої уваги на президію, заговорив голосно і впевнено:

— Хто з нас товариша Бондаря не знає? І ми знаємо, і комсомолята знають, — підвівся навшпиньки і обвів зором усю молодь, що сиділа в глибині сельбуду. — В імперіалістичну Бондар німців бив, у громадянську з контрреволюційними гадами боровся, він і життя по-новому розуміє. От візьму я просте діло — ікони. Яка Марійка не завзята баба, та в світлиці вже нема ні одної ікони. Правда, — очі в Кушніра бризнули сміхом, — тут і я допоміг Івану Тимофійовичу. Приходжу якось до нього перед святами, а в них дома, а в них дома...

— Степане, досить! — попросив Іван Тимофійович з президії.

— Дати чоловікові слово — хай говорить, — озвався чийсь жартівливий голос.

— Правильно, товариші. Бондар ніколи мені висказатись не дає. Привик, що ми тепер друзі з ним. Ініціативу вбиває.

— Якими слівцями кидає!

— Аякже. Газету я спочатку читаю, а потім курю. А ти, Полікарпе, спочатку куриш, а потім... Да. Так дома в них таке робиться, що хоч хати цурайся. «Я тобі їсти не дам, я тобі жити не дам, безбожнику!» — кричить Марійка і вибігає з світлиці.

— Та облич, Степане.

— Еге, так і обличу. Товаришу голова, призвіть до порядку недисциплінованого члена президії товариша Бондаря... Діло ж виходить таке: перед святами Марійка познімала образи, вимастила стіни, і поки зібралася знову вішати своїх бороданів, Іван Тимофійович вльот приспосібився оздобити світлицю портретами і картинами. От і почалась між хазяїном і хазяйкою дискусія. Коли б не я, воно б і до рогачів дійшло... Вибігла Марійка, а Іван Тимофійович відкрив вікно, підійшов до образів, що один на одному стосом лежали, і каже: «Все одно скоро свою бабу не втихомирю, то давай повиносимо це добро на горище. Заодно вже хай відлементує». — «Дурний», — кажу я йому...

— Степане, — аж застогнав Бондар.

— Та чого ти мордуєшся? — обурився Кушнір. — Усі ж знають, що не дурний ти, але тоді був такий випадок... «Чудак ти, — кажу я йому. — Треба раніше вийняти скло — воно в господарстві пригодиться, — а що під склом — винести на горище. Там вони і подорожчати можуть, коли якийсь учений забреде...»

— Ти б іще про чорногузів розказав, — сердито кинув Іван Тимофійович.

— Та це вже всі знають, — незадоволено промовив Кушнір і махнув рукою. Ця репліка, видно, збентежила чоловіка, і він неждано швидко, уже рівним голосом, закінчив свою промову: — Кращого нам голови созу, чим Іван Тимофійович, не знайти. За нашу бідняцьку правду всією душею стоїть чоловік. На цьому я й кінчаю.

Кушнір втиснувся у першому ряду; рухливий і чуткий, він зразу ж почув, що хтось позаду, попирхуючи, говорив про чорногузів. Обернувся і хмурим поглядом почав відшукувати винуватця.

Люблячи веселе слово і сам уміючи щось не без гумору розповісти, Степан терпіти не міг, коли хтось нагадував йому про одну історію ще з дитячих літ. Тоді Кушнір наймитував у Пилипа Данька, до неймовірності богомільного і сиритного куркуля. Весною в голодний рік Данько

помітив, що хлопець свою скибку хліба ділить надвоє і одну половину ховає в кишеню.

— Ти, байстрючення, для кого хліб засупув?

— Матері.

— Матері? А хто таке право тобі давав?

— Вони опухли в мене.

— Їж зараз же! — розлютувався Данько, вивертаючи хліб із кишені хлопчика. — Я собі голови не прикладу, чого він ноги, як здохляк, ледве волочить за кіньми, — звернувся до своєї родини. — А воно, стерво мале, іще когось моїми харчами підгодовує.

Після того Данько вже садовив хлопчика не біля порога, а за столом, пильнуючи, щоб той з'їв свій шматок.

Мати ж Степана, хвороблива жінка, з страдними і світлими, як жмурки на річці, очима, тихо догоряла в убогій вдовиній хаті. І як не старався меткий Степан, але нічого не міг їй добути. Зрештою, його осіяла одна ризикована думка...

Данько щовесни підсипав багато гусок. Старий любив літніми ранками виходити на Буг і, погладжуючи розкішну бороду, дивитись, як табуни його гусей гомінкими білими островками пливли по річці. Восени він відгодовував птицю кашею та волоськими горіхами і тільки перед різдвяними святами, коли підіймалась ціна, возив у місто на продаж.

Степан, щоб хоч як-небудь пособити матері, надумавсь гусячі крашанки підмінити крашанками чорногузів. Так і зробив. Ніхто цього в хазяйстві не помітив.

І яке ж було здивування Данька, коли раз, сидячи перед підсипаними решетами і радісно прислухаючись до потріскування та писку ожилої шкаралупи, він побачив, що, замість ніжної жовтої кульки гусеняти, над гускою високо підвелось дзьобасте чорногузеня. Викидаючи ногу, воно, мокре і худюще, дибнуло перед занепокоєною гускою і невпевнено замарширувало по хаті.

Розлючений Данько швидко зрозумів, чия це витівка. З ломакою кинувся шукати наймита, але ніде не знайшов його: Степан подався на заробітки в інше село.

Потім, у революцію, коли Степан прийшов відрізати землю в Данька, той мало не в ноги кинувся йому:

— Степане, невже в тебе підійметься рука на моє добро? Я ж твою матір од смерті крашанками врятував...

Закривав збори Свирид Яковлевич. Говорячи про нове життя, він, сам того не помічаючи, розхвилювався,

і голос його щирим відгуком забринів у селянських серцях, особливо в серцях молоді.

— В чому наше майбутнє, товариші? Тільки в колективі. Це єдино вірний шлях. Хай кожен з вас назавжди запам'ятає ці слова Володимира Ілліча: «Якщо ми будемо сидіти по-старому в дрібних господарствах, хоч і вільними громадянами на вільній землі, нам все одно загрожує неминуча загибель...» А ми ж не хочемо загибати. Ми ростемо так, що аж кісточки похрускують. Ростемо на злість ворогам. От візьму я комсомолку Софію Кушнір. Запитайте її, чи захоче вона увесь свій вік, усе своє здоров'я Варчукові продати, як продала дитинство і перші літа молодості?.. Мені один бій з петлюрівцями згадується... Ранньої зими нам треба було форсувати Буг, щоб несподівано напасти на ворогів. Річка тільки-тільки кригою взялася — ще молода вона, гнеться, неначе папір. Не те що пройти — проповзти не можна. От ми і змовились: хто завалиться — хай мовчки вибирається або тоне, бо все одно не зможемо врятувати. Вночі поповзли до того берега. І от з болем у грудях чуєш — то там, то тут лід трісне, забулькотить вода... І хоч би тобі слово вирвалось. Мовчки йшли на дно наші брати. Ну, після того ми від петлюрівців і мокрого місця не залишили... Так невже найкращі сини Батьківщини загибали для того, щоб тепер їхні діти у викрутнів своє життя занастали? Не для цього, товариші. А для того, щоб над Бугом, щоб усюди наше щастя ходило. Щоб усюди нові будівлі в молодих садах закрасувалися, щоб вечори наші електрикою перебивалися, щоб діти наші в університетах училися, ставали вченими і командирами, щоб ось такий парубійко, як Варивон Очерет, не для куркулів, а для себе вирощував золотий хліб, державою керував. А до нашого щастя тільки колективна праця приведе.

Після зборів молодь сипнула на майдан; десь, наче з землі, вродилися музики, і скрипка першою, розгонисто і весело, покликкала юність у танець. Подививсь Мірошниченко на молодість кучеряву і зітхнув: згадав своїх дітей, убитих бандитами.

«Вже і моя Настечка була б такою, як Югина».

Підійшов до Бондаря:

— Іване, чи не пройтись би нам в Івчанку? Варто подивитись, як їхній соз працює. Це пригодиться в роботі.

— А чого ж, підемо.

Мірошниченко ще раз оглянув задуманим поглядом

майдан, по-батьківському примруживсь до Софії Кушнір, що легко пропливала в танці, і пішов поруч з Бондарем.

Просмолений човен стрілою перетнув луку Бугу і прямо врізавсь у вогку дорогу. З шелюги саме виїхала підвода, навантажена червонолозом.

— Чоловіче добрий,— привітався Бондар з візником.— Де живе голова вашого созу?

Візник, літній чоловік, видно, схильний до уважного аналізу і роздумів, спочатку пильно оглянув зустрічних, потім поправив в'язку червонолозу, по-хазяйськи замотав віжки на люшню і собі запитав:

— Голова? А якого вам голову треба?

— Товариства спільного обробітку землі.

— Товариства-то товариства, але якого? Тепер їх у нас аж троє.

— Аж троє? — здивувався Бондар.

— А що ж, арифметика проста: три сози і троє голів. На кожен соз голова призначається. Оце я кілька днів тому з району привіз статут свого созу. Затвердили. Уже й коней отримали. Добрячі коні. Так до якого ви голови хочете заїхати?

— А хто ж у вас тепер?

— Петро Савченко, Василь Іщук і Данило Самойлюк.

— Данило Самойлюк? — зрадів Мірошниченко.— Партизан?

— Аякже, партизан,— зразу ж перемінився голос у візника.

— От ми до нього й підемо.

— Д-да,— непевно протягнув візник і демонстративно повернувся спиною до Бондаря та Мірошниченка. Ті переглянулись, мовчки пішли за возом.

— Не ходіть ви до того Самойлюка,— нарешті обізвався чоловік.— Він такого патворив, такого наробив нам... Навіть у сімейство моє заліз..

— Що ж він міг зробити? — занепокоївся Мірошниченко. Він знав Самойлюка як одчайдушного партизана, більшовика.

— Що міг зробити? З-під самого нашого носа трактора собі поцупив.

— Собі?

— Звісно, не нам, а своєму созові. Мені ж з того діла одна досада. Син мій, Микола, на тракториста вивчився. От я тепер в одному созі, а син, виходить, у другому.

Я йому кажу: «Сину, переходь у наш соз, бо що то за робота — одному сімейству в двох організаціях бути». А син каже мені: «Як же я, тату, перейду, коли у вас навіть трактора нема. Переходьте ви до нас». А як мені переходить, коли наш соз на одному краю села, а Самойлюка — на другому. Це за одними походеньками нічого не заробиш. Тільки чоботи стопчеш. Так для чого ж було Самойлюку небезпрямінно собі трактора потягнути і розлад у сімейство вносити? Що вона, машина, завадила б нам, та ще й коли тракторист у нас...

— А де ж він живе? — засміявся Мірошниченко.

— Микола мій? — Чоловік добре знав, що питають про Самойлюка, але хотів як-небудь збити людей з пуття.— Це недалечко. Тільки дома його не застанете. Все він з машинами та з машинами: то оре, то молотить, то кіно пускає, то іще щось вигадує...

— Ні, де живе Самойлюк?

— Самойлюк? — знизав плечима.— Спочатку це треба піти вишневою вулицею, потім пройти біля голови нашого созу, далі звернути до рівчака, перейти місток...— так почав пояснювати, що Бондар і Мірошниченко зрозуміли: прийдеться їм тільки в селі розпитати дорогу до голови, який порушив родинну рівновагу візника.

XLII

Югина прочинила двері ванькирчика, щоб повісити ще теплу хустку, і застигла біля високого кадуба: за стіною глухо бубонів батько, розмовляючи з матір'ю.

— Ге-ге-ге! Щось часто... воду...— почула насмішкуватий голос.

Догадка підказала, що мова йде про Грицька, і, чуючи, як червоніє, вона тихо пробігла до великого прорізу між двома деревиною. Посеред вулиці прямо до її хати йшов Григорій.

— Хороший... бідний... Коли б...— докотилося материне зітхання.

«То хіба що, як бідний? Чи то в нас багатство те залежалося?» — відказала в думці, не спускаючи очей з парубка. Невисокий, міцний, красивою, неквапливою ходою ішов між двома коліями, злегка погойдуючи округлими плечима. З-під шапки чорним крилом упав на смугляве чоло хвилястий чуб, біла сорочка була вбрана в синє галіфе.

— Падку мій, а одежа так і лежить неприбрана на скрипі! — Кинулась до хати наводити порядок. І хоч всюди було прибрано, чисто — заглянула в кожен закуток, іще раз тирса віника захвилювалася і сірою журавкою витягнулась біля припічка. На подвір'ї загупали кроки, висока шапка пропливла попідвіконню, і лячно забилося серце у дівчини, наче взимку спіймана пташина, затиснута в задубілих руках. Що робити їй? Незручно ж вставитись у двері, а почни книжку читати, догадається, що бачила його, і подумає: хизується... А чиїсь задубілі руки дрібно і швидко трясуться, і пташеня тривожиться і тремтить, ніяк не можучи вирватись з полону. Ось уже він у сінях. Югина застигає серед хати, з острахом дивлячись на двері, що от-от розчиняться. Та Грицько пішов у другу половину, до батьків: і дівчина полегшено зітхає. Ще глухіше бубонять стіни, нескінченно довго пливе час.

Густішали далекі простори за вікном. Витягувались пологливі тіні. І незчулась, як у хату ввійшли батьки з Григорієм. Мати зразу метнулась у ванькир за стравою, батько приніс вишняк. Гриць непомітно поставив біля полумиска пляшку і під столом потёр руку, чуючи на ній липкий дотик пальців Федори. У сінях, відчиняючи двері, вдовиця тремтливими персами торкнулась його руки, наче окропом ошпарила: «Приходь же, Грицю».

«Сама на шию кидається. Одначе славна».

Спідтишка оглядає Югину. Дівчина не дивиться на нього, але чує на собі погляд і рукою відводить хвилясті пасма за вухо, паленіє.

«Чого ж ти червонієш? Нічого лихого не хочу зробити тобі, сама бачиш, що подобаєшся мені», — вимовляє погляд парубка, і навіть в цю хвилину він не знає, чи любить дівчину. Одначе радісно бачити її голубий погляд, розрум'янений вид, ніяково похилену голову. І здається, що від неї віє яблуневим настоєм. Напевне, щойно з саду прийшла.

Ось дівчина несміливо поглянула на парубка, а очі наче самі промовляють: «Я й сама не знаю, що зі мною робиться. Не дивися ж так, бо мати за кожним порухом стежать, від них ні з чим не заховаєшся».

«Добре, добре», — розумів її і, усміхаючись, починає розмовляти з Іваном Тимофійовичем, не забуваючи й господиню, що таку смачну страву приготувала.

— На цей раз і не вгадав — Югина готувала, — підбирає губи Марійка.

— То вона, мабуть, і борщ уміє зварити? — сміється Гриць і поглядає на дівчину.

— Ще й який, аби сяка-така приправа,— підхвалює Марійка.

— Мамо! — благас дочка. Враз дві іскорки здмухнули в погляді несміливий вираз, і вона, вже лукаво примружуючись, додає: — Не слухайте, у нас піч така, що сама пече і варить, тільки скоріш горнятка приставляй.

— От аби мені така піч, цілий день не відходив би від неї!

— Цілий день у печі варив би, цілу ніч на печі спав би і був би господарем на всю губу,— ворушить Іван цурпалками рудих вусів, і розгонистий сміх розсипається по хаті.

— Хоч би ти, старий, посоромився таке верзти,— розважливо стулюючи губи, похитує головою Марійка. А глибоко засіла думка довбає своє: «Гарний, гарний, нічого долю гнівити, тільки бідний, аж синій. Коли б за багатшого зятя видати втіху невсипущу»,— і зупиняє зволожені очі на посмілілому обличчі Югини, пригадує своє дівування, свої сльози в економії Колчака. «Та коли вже судилося, щоб поєдналися їхні серця,— нехай буде так... небагато ж поля того, худоби біс має...»

Вони обоє залишаються в сутінках, Гриць довго не може знайти шапки, потім жмакає її в руках, знову кладе на лаві і рішуче наближається до Югини, кладе руку на дівоче плече. Хвилюючись, пригорнув до себе, охоплюючи другою рукою пружний стан. Не пручалась, тільки не дивилась на нього — стояла наче в глибокій задумі, мовчазна й покірна. Не знав, що сказати, і зопалу промовив перше, що спало на думку:

— Югино, поцілую тебе на прощання.

— Для чого?..— затуманено глянула на нього і знову похилила голову.

І ці слова, зовсім несподівані, збентежили парубка. Коли б вона сказала «не треба», «не хочу», відхилила його руки,— все було б так, як і годиться робити в таких випадках. А то — на́ тобі — «для чого?». Мовчанка, наче непроханий подорожній пройшов по хаті, лягла біля них, до болю напружував пам'ять, щоб якимось порушити несподівану тишу. І раптом чує, що якийсь перестук стугонить у його руці, просочується в долоні і котиться до передпліччя. «Так це ж серце Югини»,— раптово догадується Григорій, і таке незнайоме, добре почуття напливає на

нього (це ж вперше в житті тремтить дівоче серце під його рукою), що і сам не пам'ятаючи, як воно сталося, легко ввів руку в довгу косу, нахилився над здивованим обличчям і пересохлими устами, якимось навскіс, незграбно торкнувся нижньої губи і вигину на підборідді молодій Бондарівни. Дівчина висковзнула з його обіймів, і він з розведеними руками на мить застиг посеред хати. Заскрипіли в снігах двері, Григорій одягнув шапку і несміливо підійшов до Югини.

— На добраніч!

— Всього доброго вам,— промовила тихо і тоскно.

— Югину, можна буде в ту неділю прийти? — захвилювався і знову скинув шапку.

— Приходьте,— ледве ворухнула губами і подала руку.

XLIII

Полуднували на ходу. Старий Варчук поспішав скосяти перестиглий овес і підганяв Карпа, Варивона та Грицька, з побоюванням поглядаючи на сонце — чи впораються до вечора?

— Натисніть, натисніть, хлопці,— загаялись. А тепер не косовиця — одна мука,— хмуриться на косарів і злісно, аж бриньчить коса, в другий раз збиває вузеньку нескошену смужку. Карпо, махаючи грабками, перекривляє батька: люто витріщає очі і відкопильє губи, але зразу ж прибирає покірний вираз, коли батько зупиняється посеред покосу.

Молодий Варчук лише вчора повернувся з примусової роботи — попався на здиранні лика — і тепер не дуже спішив махати грабками; хай наймити стараються, з них він очей не спустить.

«Сварився» перестояний овес — вдариш косою і тільки піднімеш грабки, а з землі, обрушуючись, підскочить підкошений з двох боків загривок і насмішкувато «свариться» на косаря — достеменно, як людина пальцем. Такий овес косити загайно: не втиснеш грабки в глибину, бо тільки зерно обіб'єш і гриву зробиш. От і стружи його по вершечку та лови на косу по кілька стеблин, що раз по раз припадають до стерні, як горобці в поросі, і, підводячись, насмішкувато похитують сивими кучерявими дзвониками. Надвечір, бачачи, що не скосяти всього,

Сафрон люто плюнув на покiс, перекинув грабки на плече і буркнув наймитам:

— Ви ж iще з росою покосiть, не лiнуйтесь тiльки! — Та й пiшов, сугулячись, по межi, високий, цибатий; за ним покiрним псом брела тiнь, i здавалось, що кiнець коси ось-ось уп'ється в її потворно вузькi плечi.

— Або ти, сину, коси, а я пiду додому, або я пiду додому, а ти, сину, коси,— проводжає Карпо батька хитрими сiрими очима. Варивон пирхає, i старий Варчук, видно, догадуючись, що говорять про нього, погрозово повертається до косарiв. Та вже три коси водночас шаржакають, i водночас три човники скидають на покоси бiлi паруси, а на обличчi Карпа така хазяйська ретельнiсть i так старанно рухається циркуль його вигнутих нiг, що Сафрон завагався: чи не почувся йому парубочий смiх. Коли постать батька спутилася в долину, Карпо кинув грабки, трусовув пухнатим вогником чуба i пробасив:

— Закуримо, щоб тещина рiдня почманiла,— i вже звичним голосом, наче остерiгаючись, додав: — Ох, не так сказав, iй-право, забув, що й серед нас є такi, що тещу придбали.

— Це хто такий, значить? — дивується Варивон.

— Як хто? — аж присiдає Карпо i з перебiльшеним здивуванням б'є себе долонями по колiнах.

Грицько лежить на покосi i недовiрливо мружить на Карпа.

— Чого ж ти, невинна душа, лежиш i мовчиш, мов i не до тебе чарка п'ється? Надибав собi вже тещу? — впивається Карпо холодними очима в Грицька. Той, натомлений, не хоче задиратися з уiдливим багатирем i примирливо вiдповiдає:

— Надибав.

— А з Югинкою вже зорював?.. Вона, здається... — багатозначно пiдморгує, i рожевi пухкi щоки починають масно ворушитися.

Обурення пересмикує Григорiя, набухає всерединi, але вiн уперто мовчить, тiльки швидше на зубах перетирає солодку стеблинку вiвса. Насуплюється i Варивон. Позлословити i вiн умiє i любить. Але ж на таку дiвчину, як Югинá, грiх кидати тiнь, хоча б вона й не доводилась рiднею. Одначе Карпо не помічає настороженої тиші, продовжує скалити зуби:

— Медову дiвчину вибрав.

— Помовч! — застерезливо кидає Гриць, і очі його недобре туманіють.

— Станочок...

— Заціпило б тобі, вайло! — підводиться з землі Григорій.

— Литки у неї... — смакує Карпо і радіє, що вивів із терпцю такого спокійного парубка.

— Замовчи, слинтяю, коли хочеш, щоб не задзвонили вввтра по тобі! — розлючено ступав вперед Грицько. — Коли купив руки, то вже думаєш, що в душу можна плювати! — і насувається із стиснутими кулаками на Карпа. Той відскакує в овес, налякано і здивовано переводить погляд то на Грицька, то на Варивона.

— Чого ти? Наче жартів не знаєш.

— Пішов ти, недоук, значить, під три чорти зі своїми жартами. Скажеш, як совісті хватить, батькові, щоб скинули по десять копійок з нас, бо до самої ночі не косили. А то ще збіднієте. Ходімо, Грицю, — бере грабки Варивон і обережно переступає через покоси, щоб не обмолотити ногами колосся. Його широке обличчя аж пашить од обурення.

— Та що ви, хлопці? Верніться! — розгублено і здивовано гукає Карпо.

Григорій тільки губу закушує, а Варивон відповідає за обох:

— Привик з кожного, як і батенько, варити воду, лазити в чужу душу, ти в свою полізь. То-бо й в, що забрьохаєшся в ній, як свиня в калюжі.

— Злидні прокляті! — тихо сичить Карпо і люто запускає грабки в овес. Та чуткий Варивон спіймав слова і гукає вже з другого поля:

— Мовчи, гидомире, бо тільки світу того, що чуже поїдом їсти. Увірветься бас! Увірветься!

Карпо замовкає. Перехиляючись всім тілом, люто шархає грабками. Він знає, що тепер у нього стане терпцю косити до пізнього вечора — в хвилини злості завжди прибувала вперта сила і втома відлітала, як легкий димок.

«Бач, які виніжені стали. Голяки з голяків, а комизяться, мов щось путяще».

І хоча всіляко заспокоює себе, але неприємне почуття ворухиться всередині, а з нього виколисується тривога. «Іч, які тонкошкурі поставали, велике цабе їхня Югинка. Всі вони одним миром мазані. Хіба кілька років тому

з ним так би посміли поденщики говорити? Не гне їх копійка тепер у дугу, не гне, бо легше дістати її: чи у місті, чи в радгоспі, чи в Шляхбуді — всюди знайдуть собі притулок. Пропасті на вас нема. А батькові скажу, щоб вищитали. Про совість, сучий син, заговорив. Роби по совісті — очі вилізуть; тільки той говорить про неї, хто за душею ні алтина не має, а в самого в калитці забряжчало б — іншої заспівав би... Добре було б відбити Югину, а потім піти до іншої дівчини, — криво починає посміхатися, бачачи в думках, як він уже насолив Грицькові. — Ти ще потягаєшся зі мною...»

...Тепле, м'яке надвечір'я, далека дівоча пісня і думки, що сьогодні увечері він, Григорій, піде до дівчини, тамували образу, заколисували обурення. Варивон пішов у село фільварком, а він перескочив темний од чорнобилю насип і вузенькою вогкою стежкою вийшов на леваду.

Стиснута жовтою рогозою, ситнягом і осокою, несміливо засвітилась річечка, зелена понад берегами, з червоними прошвами посередині. Низькі, обсіпані дрібним сухостоем береги єднала своїм покаліченим тілом розбита громовицею стара верба. Зубцюватий присмалений корінь був тільки одним вузлом зв'язаний з глухим дупластим стовбуром, одначе на тому березі з втиснутого в землю вигнутого погруддя здіймалась розкішна зелена корона; дарма що нижні гілки мусили лежати на землі, на цьому ж березі, біля окоренка, спліталась вінком рівна памолодь.

Коли Грицько підійшов до річечки, з того боку проворно скочила на вербу невисока дівоча постать і, погойдуючи гнучким станом та руками, розставленими коромислом, пішла над водою.

— От і впаде! — засміявся.

— Ой! — скрикнула дівчина з несподіванки і швидко-швидко замахала руками, щоб зберегти рівновагу. І тільки тепер він пізнав, що йому назустріч ішла Софія Кушнір.

— Іч, які добрі. Ледь у воду не влетіла. Було б вам, — засвітила весело карими очима на Грицька. Дрібне обличчя було подовжене, як у вивірки, цікавість і настороженість проглядали в кожному русі, починаючи з темно-смуглявого обличчя і кінчаючи точеними, пританцьовуючими ногами.

— То й що б мені було? — став біля кореня, щоб не пустити дівчину на берег.

— Побачили б тоді, — задиркувато покосилась і блис-

нула піввінчиком дрібних густих зубів. А в душі зітхнула: боліло її серце за цим спокійним яснооким хлопцем, ваздрила Югині, дарма що та була найкращою подругою.

— Отак наловила б риби в припол і понесла б Сафроніві на вечерю.

— Хай він дідька з'їсть, а не рибу. Пустіть!

— Не пущу!

Софія стоїть біля самого берега, неначе невдоволено мружиться, та ніяк не може заховати трепетної усмішки. По блискучих, змовницьких вогниках, пригашених довгими віями, він уже догадується, про що думає і зараз має сказати дівчина; навіть приємно, що наперед взнав її помисли.

— От чекайте, скажу я Югині, що ви такий безсовісний.

— А що мені Югина?

— Коли обірве чуба, будете знати що.

— І привик же ваш брат до чуба.

— А ваш — до спідниць, — зіскакує з верби і з тихим скриком попадає в обійми Грицька.

— Чекай! Коли так — зараз у воду кину! — Схоплює дівчину, але та гнучка, мов лозина. Перегнулась і миттю вихоплюється з парубочих рук і вже, поправляючи хустину, оддалік стоїть на стежці.

— Коли не покличете на весілля, в неділю розкажу Югині, який ви дівчур.

— Не сумнівайся — безпремінно покличу, тільки щоб уста мені на колодку.

— Глядіть же, — сміється дівчина, легко перекручується і, підстрибуючи, мов козеня, біжить по хвилястій стежці, накриваючи отаву двома крилами спідниці.

«Чортів Сафрон — знає, кого собі підібрати. Така наймичка всяку роботу жартуючи переробить. Хороша дівчина!» — дивиться вслід Софії, що все глибше вбігає в сутінки, підіймається на високий насип, майнувши руками, стрибає на дорогу й зникає у вибалку. Однак через хвилину мовчазний вибалок починає співати, і дерева слухають пісню про дівчину, що запрошує хлопця прийти до неї босоніж темної ночі, щоб не забряжчали підкови, не загарчали собаки, не заскрипіла долівка, не почули парубочої ходи ні батько ні мати.

«Тільки батька-матері нема в тебе, бідолахо». Проходить обережно по вербі. І як вона може стільки років лежати ще й зіллям зеленіти?

Югина прибиралась до сельбуду на виставу і ніяк прибраться не могла. То хусткою запнеться, то вінок на коси накладе, то червону спідницю надіне, а вже здається, що в голубій буде краще — і знов переодягається, біжить від скрині до стіни подивитися хтозна-який раз у дзеркало. Поглянуть на неї веселі очі, обведені двома вузькими дугами брів, кругле рожеве лице, обрамлене кучерявим волоссям, невеличкий прямий ніс.

«Кирпата ж, кирпич. І що тільки Гриць у мені знайшов?» — і сама до себе засміється, добре знаючи, що не кирпич вона.

Грицю, Грицю, до телят —
В Гриця ніженьки болять.
Грицю, Грицю, до волів —
В Гриця нема постолів.

Постоли-то є, тільки волів нема. Дарма! І радісним стуком віддається в серці слово «Гриць». Коли приходять парубок до неї в хату, ще соромиться дівчина, а на самоті розмовляє досхочу, сміється й тривожиться.

Які тепер дні настали! Буває, не виходиш з чужої роботи — чи то в полі жнеш, в'яжеш, чи на городі пореєшся, — втомишся, перепечешся на сонці та поденщині, а побачиш його, милого свого, уся прояснишся, в думках розмовляєш із ним. Ідеш, співаєш з дівчатами і чуєш, як легко твій спів котиться над ланами, подає голос косарям, і в далекому полі зараз чує Гриць її. А дівчата такі добрі стали — кращих у світі не знайти. І хвилюючий острах охоплює Югину, коли згадає, що в цьому році прощається із своїми подругами, і вже без неї будуть співатися веснянки, і хтось замість неї буде виглядати своє дівоче щастя. Отак воно і йдеться...

Навіки покладе вона свій вінок у скриню, заховає коси під кичкою. Широко запнеться хусткою, як молодиці запинаються.

«Яка ж з мене молодиця буде?» — задиркувато блиснули очі, і знову біжить до дзеркала з хусткою в кожній руці. Одну обережно скручує і зав'язує замість кички навколо голови, другу похапцем накидає поверх. Голова більшає, і незвично, і смішно, і радісно бачити себе такою. Та хіба з неї не славна буде молодиця?..

— Ти ще довго будеш куйовдитись? — стає на порозі Марійка, і одразу невдоволено сплескує руками.— А все зле на тебе, дівко! Чи це вітер у твоїй голові ходить, чи безтолоч веретениться? Рано, рано пов'язуватись починаєш,— з докором похитує головою.

— Мамо,— червопіючи, зриває хустку, кидається до матері, міцно охоплює руками її шию і кріпко-кріпко припадає до грудей.

— Годі, годі! Мало з ніг не збила. Нема доброго патика під рукою.

— І ви б мене били? — тісніш притуляється, заглядаючи знизу в вічі матері.

— А то б ні! — раптом зітхав.

— Чого ви, мамо?

— Нічого.

— Скажіть, скажіть! — не випускає матері з рук.

— Кажу ж тобі — нічого. Збирайся в сельбуд.

— А скажіть! — цілує в уста і допитливо дивиться на сухе, в зморшках обличчя.

— Дивлюсь я на тебе, ніколи молодість не думає наперед,— поправляє на дочці спідницю.— І хлопець він розумний і красивий, тільки бідний. Нелегко житиметься тобі, як вийдеш за нього.

— Ви знову, мамо, своє.

— Не про себе — про твоє щастя думаю. Вийти заміж — не дощову годину пересидіти, і любовці погіркнуть, коли в сирій холодній хаті перегибнеш, коли пучки на чужій пряжі потреш до м'яса, коли на поденщині паморочки заб'ються. Нічого ти не знаєш, за батьковою спиною сидючи, а я наробилася на своєму віку. Поки на цю хату стяглися... Нікому того добра не зичу... Хоча б він хату мав. Розвалиться стара — узнаєш, як солодко в комірному жити; не проживеш, тільки вік прокапариш. Коли б трохи багатший засватався — зразу віддала б.

— А я не пішла б.

— Пішла б. Присилувала б! Думаєш, мало переболіла за тебе? Ходімо ж поїмо трохи та й підемо.

— Добре, мамо, я зараз.

Марійка виходить у другу хату. Югина наспіх складає в скриню вбрання і підходить до стіни, поправляючи волосся. Щось темне майнуло в дзеркалі — це вона хутчій відчуває, ніж бачить. Її вуха повні невколисаних материних слів, задума облягає дівоче серце, і вона не чує, як уста шепочуть: «Грицю».

З темно-синього неба покотилася зірка, приснула трьома промінцями і біля самої землі погасла золотисто-зеленим розсипом.

«І все одно, як воно не є, а гарно у світі».

XLV

Визоріло.

Навіть листком не поколихне глибокий передосінній вечір, і теплі яблуневі пахощі хвилями з двох боків ллються на притихлу дорогу.

Село засвітилось розкиданими вогниками. Зрідка перемовляються скрипучі журавлі, дзвякне об цямрину порожнє відро, і пролита на траву вода заспокоїть землю.

Дмитро, оповитий темрявою, поволі, роздумливо прямував до сельбуду. Праворуч сильно грюкнули двері у Федори, і два парубки сп'яна загорлали на подвір'ї протяглу пісню.

— Тихіше, соколики, — попросив з порога жіночий голос, — бо ще сільрада почує.

Дмитро посторонився, даючи дорогу хлопцям, які вже не бачили, куди йдуть. Гидливо поморщився від міцного горілчаного духу, що неприємно ввірвався в пахучий спокій вечора.

«Хоч би дома жлуктили, чорти окаянні!»

З-за рогу вулиці блиснув освітленими вікнами сельбуд, біля дверей не стихав парубочий гамір, блищали цятки цигарок, проскакували клаптики жартівливих пісень і тонули в гомоні. Світло різко вдарило в очі — аж примружився спочатку.

Неясно переливалися фарбами портрети й картини, попереду червоніла широка завіса, ясніше освітлена посередині, в глибині сцени постукували молотки — вибивали радість для людей. В перших рядах помітив Григорія, той вклонився і усміхнувся йому довірливою посмішкою.

Пробираючись ближче до кону, побачив: біля Григорія сиділа Югина з Марійкою, і глухе невдоволення уперто заворушилося й не хотіло влягтися на своє місце, хоча й намагався поглузувати сам із себе: «Завидки беруть. Добрий товариш із тебе, що найкращому другові позавидував... Над серцем своїм я господар. Захочу, так стисну, що не здригнеться. Чуєш, мовчи, й годі!»

Пішов уперед, не зводячи погляду з хустки, накинutoї на плечі Югини.

— Добрий вечір, тітко Маріє, Югино,— вклонився жінкам. Йому випало сидіти поруч з Марійкою.

— Вечір добрий, Дмитре,— всміхнулась одними устами Марійка.— Заставила дочка на старість по сельбудах на вистави ходити,— пробачливо глянула на Югину.

— Чого ж? Діло добре. Після праці праведної й відпочити треба,— сів коло жінки.

— Це воно вам, молодшим, а нам...— та й не показала, тільки головою хитнула. Була рада, що сидить біля хавяйновитого парубка, тому одразу ж почала розмову про господарство. Він відповідав поважно, не дивлячись у бік Югини, однак відчував кожен її рух і усміх.

— Озимину посіяв уже?

— Та посіяв, бо раннє хоч і не вродить, та з хліба не зводитьь.

— А ми коли б через півмісяця вспіли. Правда, на тому тижні Іван має в район за кіньми і реманентом для созу їхати. Не знаю, чи й дадуть? — і водночас хотіла вивідати, чи не осудить парубок, бодай хоч зміною голосу, ватії чоловіка. Ні, так само рівно і спокійно заговорив:

— Дадуть. Держава тепер кріпко безкінним помагає. Хочє, щоб кожен спинався на ноги.

— Еге ж, еге ж,— з задоволенням подивилась на парубка. І все подобалось у ньому: спокійна мова, брунатне довгасте обличчя, темно-русий чуб над невеликим пругким вухом і великі темні руки на колінах, що стільки пересіяли зерна, стільки потримали чепіги, стільки меблів зробили. Поглянула молодиця на Грицька, Югину і зітхнула.

Дмитро допитливо подивився на блідо-жовтий, посічений зморшками, присушений вид жінки і задумавсь. Бувають такі хвилини, коли людина майже точно довідується, про що думає інша, і в Дмитра сильніше забилося серце, коли відчув, що не Григорій, а він подобався Марійці.

— Великий начальник іде — Петро Крамовий, заступник голови райвиконкому,— перекинувся до Дмитра Григорій.

— Отой, що за гріхи каявся в газеті?

— Він самий,— прошепотів Григорій.— З області на район перевели. Проштрафився. Напетляв, накрутив усякого чортовиння.

— Він може,— з неприємністю згадав давнину, коли вперше побачив Крамового у Варчука.

Огрядний білявий чоловік з портфелем під рукою, поблискуючи скельцями окулярів, недбало просунувся тісним рядом і сів перед ними. М'яке тіло, обтягнуте чорним піджаком, глибоко втиснулося в крісло і охопило складкою вигнуте бильце. Шия, червона і пітна, також нависала над білим комірцем.

На сцену вийшов кремезний, широкоплечий голова сільради Свирид Яковлевич Мірошніченко. Він поволі підніс угору велику руку, провів очима по рядах, на мить зупинив погляд на Дмитрові, видно, щось міркуючи. Гомін стихав.

— Товариші! Щоб полегшити селянам вивіз хлібоздачі, райвиконком дозволив хліб відправляти не на станцію, а в район. Також хто має сортовий овес «золотий дощ», може обміняти в райземвідділі: за один пуд одержить два пуди простого. А тепер драмгурток почне виставу.

«Це добре». Дмитро вже прикидав у думці, скільки зможе вивезти вівса на обмін. До нього, посміхаючись, нахилився Григорій:

— Везе тобі, Дмитре, з усіх боків щастя пливе, тільки прихилься.

— Звідки ти взяв?.. «Свого щастя наче й не бачить», — спіймав правдивий погляд Югини.

— Хоча б і овес — мало не десятина у тебе, та який овес! Справді — золотий дощ! А тепер виходить, що свій урожай подвоїш.

— Еге ж, це мені велика підтримка.

— Тепер і про худобу легше подумати.

— Легше, — поморщився: не хотілось при дівчині говорити про господарські справи.

В залі погасло світло, заколивалася завіса, і на сцені, наче в тумані, для чогось заворушилися постаті, вони розкривали роти, трясли бородами, але про що говорили — ніяк не міг второпати, бо стало не по собі, коли відчув, що до дівчини, неначе ненароком, притулилось плече Григорія. Досадно було на себе, дивився в куток сцени, щоб не бачити Шевчика і Бондарівни, але коли відчув, що Григорій почав заслоняти дівчину, обернувся. Ні, то тільки здалося. І Григорій, і Югина зацікавлено дивилися на сцену, сиділи, не торкаючись одне одного. Три мерехтливі жмурки світла нерівною дугою заіскрилися в правому оці дівчини, а ліве було затінене.

Після вистави до нього підійшов Свирид Яковлевич, поздоровкався:

— Як живеться, Дмитре?

— Як? Наше діло, казав циган, просте, ори, мели, їж.

— Ходімо, Свириде,— Крамовий вдарив пухкою рукою Мірошниченка по плечі і позіхнув, широко кривлячи рот.

— Зараз підемо. Знайомтесь з сином Тимофія Горіцвіта.

— Приємно, приємно,— байдуже, ледве стулюючи щелепи, промовив Крамовий і сунув пухку рожеву руку Дмитрові. Той обережно потримав і випустив її, з неприємністю чуючи, як липкий піт зволожив його долоню.

Вийшли на вулицю.

Над сонним селом розляглася парубоча пісня, шляхом, світлячи фарами, проскочила машина, з левади доносилося тремтливє іржання лошака, спросоння десь у клуні забився півень, охрипло заспівав і знов, уже тихше, вдарив крилами. Все було таким простим, звичайним і близьким.

— Славна ніч,— підвів голову Свирид Яковлевич.— У таку б пору тільки в млині сидіти. Тремтять, поскрипують снасті, шумить вода біля загати, зітхає колесо, рожеве борошно труситься з лоточка, гаряче, розпарене, а люди — звідусіль поз'їжджались — говорять до самого ранку про всякі новини.

Крамовий роблено засміявся.

— Чортзна-які селянські натури ідилічні — партизан колишній, партієць, голова сільради, член райвиконкому і той не звикне до широких масштабів. Ні, село, скільки його не переробляй, селом і залишиться. Це розсадник божків, межі, реакційних ідей.

Слово у Крамового впевнене, зважене.

«Уміє говорити»,— з неприязню подумав Дмитро і з надією подивився на Свирида Яковлевича.

— Пішла писати губернія,— не підводячи голови, щось роздумуючи, поволі говорить Мірошниченко.

— От тобі й пішла писати губернія,— зверхньо посміхається Крамовий.— Ти скинь свої рожеві окуляри і подивися на село. Що це? Стихія! Дрібнобуржуазна стихія, і її нічим не підважиш.

— Це не визначення сучасного села, а плювок на нього,— почав злитись Мірошниченко.

— Юпітер, ти сердишся? Значить, ти не правий.

— Тож-бо й є, що і ти з своїм Юпітером заодно.

— Може, неправду кажу?

— Таку саму правду і меншовики перед тисяча дев'ятсот п'ятим роком говорили,— коротко ризонув Мірошниченко і ущипливо додав: — Може, неправду кажу?

Дмитро усміхнувся і здивувався: уміє чоловік одною думкою розбити чиїсь плетива.

— Ну, знаєш,— ображено загарячився Крамовий, і слова його стали вкрадливими, обережнішими: — Я на твоєму місці не пускався б в аналогії. Аналогії — сумнівна річ.

— Так, так,— погодився Мірошниченко.— Особливо коли вони не вигідні декому.

Крамовий ображено замовк.

У цей час недалеко від кооперації загалакали голоси, зафоркали коні і темною плямою забовванів скрипучий віз.

— Ох і вредні ж ви, дядьку. В таких вредних печінка скоро спухає,— з притиском, давлячись словами, наче кісткою, говорить Карпо Варчук.

— Гляди, щоб у тебе не спухла. В багача вона завжди, як у сома, розбухає. Не насититесь ніяк.

Дмитро пізнає мову старого пасічника Марка Григоровича Синиці, що самотньо живе в лісах біля несходимого Городища.

Підійшли до воза, навантаженого рівними ясеновими шпонами.

— Спіймався нарешті? — зупинив коней Свирид Яковлевич.

— Спіймався нарешті! — Карпо зразу змінив тон і засміявся.— Без надії попавсь. На думав, що в старого чоловіка така спритність може бути. Ак-ти-віст. Лісники не могли зловити, а це...

— Знаємо, чого ви могли. Підкупив їх твій старий.— В темряві просвічується борода Марка Григоровича.

— А ви бачили, що батько підкупав? Я чесно крав,— і роблений сміх сухо і відривчасто розсипається біля воза.— Складайте акта і штрафуйте. Тепер воля ваша, а спина наша.— І він пригнувся, наче мав покласти на плечі мішок із зерном.

Нахабний і впевнений тон молодого Варчука мало не виводить із себе Мірошниченка.

«Якого сина викохав старий вовк».

А Карпо продовжував далі:

— Скажіть, товаришу председатель, куди скинути шпо-

ни? Хай уже сільрада багатіє ними. Час пізній — треба додому їхати.

— Додому не поїдеш! — говорить тихо, але так, що Карпо зразу ж насторожується, не зводячи лихого погляду з голови сільради.

— А чого вам держати мене до ранку? Діло зрозуміле. Заплачу, що треба. Спіймавсь — плати. Нічого не попишеш.

— Переночуєш у сільраді, а завтра вранці, — хай люди побачать злодія, — відправимо в міліцію. Я доб'юся, щоб тобі ще хоч із місяць примусової праці дали. Штрафом не відкупишся.

— Так і треба. Бо скоро дуки усю ясенину переведуть. В Бересті вже ні одного гарного ясена не залишилося, такі дерева були. На все небо! Піднімались прямо горами зеленими. Аж душа болить, як згадаєш, — з жалем говорить Марко Григорович.

— На біса тобі з ним возитись, — звернувся Крамовий до Мірошниченка. — Відпусти. А штраф хай запла-тить.

— Тепер жнива, Свириде Яковлевичу, кожна година дорога, — голос у Карпа стає глухішим.

— Попрацюєш і в жнива, щоб пам'ятка залишилась. Поганяй коней, — прямує Свирид Яковлевич до сільради.

— Та відпусти його, — знову заступається Крамовий.

— Не відпущу, — уперто мотнув головою Мірошниченко. — З лісокрадами панькатись не буду. Ми ще собі не можемо уявити, скільки вони зла принесли народові, Радянській державі.

— Знову перебільшення і перебільшення, — махнув рукою Крамовий.

— Хотів би, щоб так було. Та куркульського варварства не прикриєш ніякими красивими слівцями. Скажи, скільки мільйонів десятин лісів знищено за останні роки? Ще недавно, беру приклад, село наше, як у вінку, стояло в лісах, а тепер тільки Городище не вирубане та трохи прорідженого Береста залишилося. І от видимі наслідки: річечка, що йшла з лісів, зіллям заросла, тому й висохли усі ставки на лугах. Бувало, йдеш, а вони, як намисто, один за одним нанизались на річку. І очам, і душі радісно. Та що річечка — Буг став замулюватись. На поля із степів тепер вільно прориваються суховії, а дощу влітку ждеш неначе щастя. А помнож цей приклад у широкому масштабі! Поглянь на Полісся! Тепер там, де лягли під

сокирою бори, оживають, починають текти ціщані горби, засипають ниви і навіть селища. Через куркульську жадобу і свою безгосподарність знаєш, скільки ми зерна не добираємо? Та цього і планова комісія проста не полічить. Скільки б ми за цей хліб нових підприємств збудували, скільки б тракторів на поля пустили, скільки б учбових закладів відкрили! А ти кажеш — «перебільшення». Воно набирає державного розмаху. І цього злочинця, — показав рукою на Карпа, — не відпущу. Він не менше шкоди зробив, ніж закоренілий злодюга. Жаль, що наше законодавство так м'яко судить лісокрадів.

— Здаюсь. Переконав цілком і повністю. Глуши лісокрадів, — напівжартома промовив Крамовий і звернув на Зарічку.

— Да, Свириде, це ти правильно про ліси сказав. Охорону треба б посилити, — впритул підходить Марко Григорович. — Ліс — це багатство наше, окраса наша, хліб насущний.

— Посилимо. Комсомольці допоможуть. А лісничого треба зняти.

— Давно б пора. На хабарах розпасся, як дрохва. Аж очі позапухали. Та й гості в нього, коли подумати, непевні бувають. Я в хащах живу, — мені видніше, що там робиться. Розумієш, Свириде, хочеться, щоб і люди були чисті, мов лісове повітря. Радянські, а не погань, що від сонця ховається.

— Непевні люди, кажете, блукають у лісах? — насто-рожився Мірошниченко. — Перевіримо, неодмінно переві-римо.

— Поріділи наші ліси, поріділи, — продовжував уголос свою думку Марко Григорович. — Місцями з краю в край наскрізь просвічуються. А стояли ж, як хмари грозові. Що ж через кілька років буде?

— Через кілька років? Нові діброви зашумлять, усі зруби і яри найкращим деревом обсадимо: дубом, кле-ном, ясенем, а поля і шляхи садами до самого неба за-цвітуть.

— Потішаєш старого? — недовірливо похитав головою.

— Вірне слово кажу. Ми тільки на справжнє життя повертаємо.

— Ну, чи доживу я до нього, чи ні, а вже й за добре слово спасибі. Ти чоловік партійний — тобі усе ясніше видно... А як там Англія? І досі ескадру в Балтиці три-має?..

Хоч і пізня була година, та Марко Григорович не міг втриматися, щоб не поговорити про політику.

Другого дня Крамовий поїхав у район і зразу ж пішов до начальника міліції. Не привітавшись, ще з порога діловито запитав:

— Карпо Варчук у тебе сидить?

— Саме акта складають. Огризається так в'їдливо, що усі мої позбігалися послухати. З характерцем парубок. Мірошниченко на нього дуже грізну записку написав.

— По злобі. Оштрафуй про людське око і відпускаяй додому. Хлопець путящий. А що задиркуватий — хто молодим не був. Сафрон страшенно побивається. Тобі довбанку меду передав.

— Довбанку меду? А в ньому кукурудзяної муки нема? Варчук самого б чорта обмахлював, — незлобно засміявся начальник міліції, і його присадкуваті зуби обкипіли шумовинням.

XLVI

Затихло село.

З-за хат високо піднявся Візничий, помандрували тісною купкою на захід Стожари, і Віз опустив золоте війя над самою землею.

Мугикаючи якусь пісеньку, Григорій прямував з вулички у вуличку додому. Ішов спокійно, бо тепер трохи прояснювалися його думки: хату він закладе в цьому році — позичив грошей у Дмитра, взимку, певне, одружитья з Югиною і заживе в злагоді і дружбі. Буде сіяти, орати, косити, жати, ростити дітей.

Чи любив кріпко він дівчину? — не раз питався сам себе і твердо відповісти не міг. Югина подобалась йому, була гарна; правда, не красуня на все село, але щось у її рухах, погляді, усмішці було таке, що кожному припадало до вподоби. Одначе тої любові, про яку стільки доводилось чути, не відчував і ще не розумів. То тільки розповідають та в піснях співається.

Чого не наспівають: з-за дівчини хлопець і топиться, і труїться, і голову розбиває об дуб, а дівчина всі сто смертей приймає. Подивишся ж насправді — простіше і складніше виходить у житті. Має кохання свій корінь, та і його підрубують суєта суєт.

З наближенням домівки на серці тяжче ставало від турбот. Там з усіх кутів чекали його рук і поту ненаситні

злидні. «Воно ще й ранувато одружуватись, та... ет, краще свої злидні приглушити піснею».

Біля перелазу з'явилась постать. З несподіванки здригнувся парубок, завмерла пісня на півслові.

— Пізно, пізно вертаєшся, співуне, — почув смішок Федори. — Чи добре ж яка дівчина приймала?

— Та... — зам'явся хлопець і озирнувся: чи нікого нема на вулиці?

— Хто в таку пору швендятиме? — відповіла, наче в його думках побувала, Федора. — Це тільки ти зорюєш до третіх півнів. — Гаряче, терпке дихання обдало Григорія. Зупинився, ледве переводячи дух, чув, як пашіли вогнем щоки вдовині. Стояв, наче сп'янілий. Хотів опанувати себе — не міг.

«Про що вона говорить?»

Напружує до болю мозок і нічого не може зрозуміти. Тільки сміх обдає його, липкий, як осіннє павутиння на стернях. Голова шумить і здригається від дзвону.

— Чи ти не напідпитку? — сміючись, кладе йому долоню на лоб. — Так і є, що не без того.

Відхилити б руку, піти, не оглядаючись, додому. Але приємно чути її дотик.

Щоб трохи отямитись, сідає на перелаз. А рука спокусниці вже м'яко перебирає його кучері.

— Ходім — почастую.

«Нікуди не піду», — хоче відрізати і кривиться від свого безсилля. Не може відкинути рук, що прихиляють його.

«Ех і жінка ж, сам чорт ложку меду вложив у неї», — пригадує слова Варивона.

— Що ж, можна. — Зачіпляючись ногою за дерево, переступає перелаз, ще раз оглядається невидючими очима і йде до вишняка, де причаїлась вдовина хатина.

— Доленько моя, який же ти славний, — пригортається Федора і спраглими устами шукає його уст...

Якби Григорій не сп'янів тої хвилини, може, побачив би, коли б оглянувся, що посеред вулиці проти перелазу застигла висока постать.

«Е-е, Грицю, нетверда твоя любов, не вмієш свого щастя шанувати. Чи, може, він по горілку пішов? — ще сам собі не вірить Дмитро. — Якраз по горілку після третіх півнів. Видно, не раз ходив сюди». Сильне здивування змінюється прихованою радістю, і наче тягар спадає з його плечей.

«Не вмієш свого щастя шанувати,— повторює він, стуляє уста, щоб не всміхнутися, і заразу ж хмурніє.— А що мені з того? Як любила його дівчина, так і любити буде, може, й до кінця віку не визнає, що зв'язався хлопець з безпутною вдовицею». Проте не може заховати, що попри неспокій серце його має полегкість.

— Ось ми зараз щось і подумаєм,— тихо бринить голос Федори, і скриплять двері.

XLVII

Згасаючи, червоний вогник погойдує лісові тіні, вихоплює з темряви два сплетені стрункі дубки, освітлює задумане обличчя парубка, що простягнувся на траві поблизу багаття.

Спокійно в обважнілій вогкій діброві. Біля прогалини заспівав молодий соловей, нагадуючи, що вже десь босими ногами йде туманна осінь і час літу збиратись у далеку путь.

Не спиться парубкові.

Рясно обсіли думки, як восени птиця горобину. Одна перед одною вихоплюються, непокоять розбуджене серце, і ладу не знайдеш у їхній тисняві. Підкинув хмизу, і роз'ятрене, затягнене сизою плівкою вогненне око, невдоволено потріскуючи, охопило димком тонкий сухостій, потемніло...

Учора він знову бачив Югину. І відчував, що позаду, мов тінь, стоїть Марта з дитиною, і ніяк не міг відмахнутися від неї — затьмарить іншим образом, а вона через хвилину дасть знати про себе...

Еге ж, учора вузькою дорогою поміж високими стернями він їхав до вітряка.

Назустріч з клуночками на плечах ішли з мливом чоловіки, жінки.

— Пізно, парубче, їдеш. Підвіз би мене,— обминає підводу з пошивкою на плечах тітка Дарка, сухорлява вдовиця з запалими щоками та на диво молодими темними очима.

— Коли б знаття, що ви тут, раніше б приїхав.

З-під крил вітряка птицями звивався вітер і могутніми помахами шугав угорі. Грали снасті, м'яко постукував камінь у розпаренім зерні, дрібно стугонів невсипущий кіш.

Завізно у вітряку. На мішках сидять люди, попихкують цигарками; білий з ніг до голови, бородатий мірошник перетирає пальцями гаряче борошно.

— Наче петлює,— задоволено каже сам до себе і кричить угору: — Югино, засипай!

Біля коша дівчина, тримаючи в зубах зав'язку, підносить поперед себе чималий клунок. Дмитро швидко піднявся по драбині вгору, легко вихопив з її рук мішок, і верно вдарило в покати дерев'яні стіни: ш-шивч.

— Перелякали ж мене! — розгублено подивилась, засміялась Югина і збігла до скрині вигрібати борошно.

Згори бачив її нахилену голову, пругкий стан, русу косу, що впала навскіс на плече.

— Скажете ж, коли вийде моє,— довірливими очима глянула на нього, і здригнулись кутики вуст у легкій, напівдитячій усмішці.

«І таку дівчину хватило совісті обдурити.— Глухе обурення охопило його.— Е, Грицю, коли ти тепер її так легко поміняв на іншу, що далі буде?»

Затріщало багаття, і тіні заворушились, кинулись врозтіч: наче наблизились обважнілі дуби, спокійні, величні, як сама осінь.

«Чого ж я тільки й думаю про неї? Невже люблю тебе, дівчино?» Підводиться з землі і, прислухаючись, як тривожиться серце в грудях, йде на узлісся.

Між деревами виснуть великі вистояні зорі, усе небо наближається до нього, пливуть по голубому плесу назустріч одне одному Орел і Лебідь, і гостра Стріла то спалахне між ними роздвоєним пером, то зникне.

Все ближче підпливає небо, так щедро віє узлісся туманом і осінню. Далеко-далеко у полі блиснув і згас вогник. Невже згас? Ні. Ось він знову червоною жоржиною блиснув і наче вбік подався. Згас і знову розквітнув. Хтось із нічліжан запалив той вогник; тремтить він у чистому полі поміж стернями, наче далека надія. І хлопець бачить, як од вогника відділяється дівоча постать, легко, наче не торкаючись землі, прямує до діброви, зникає в тумані і знову виринає, осміхнена, з ямками на щоках, з трьома веселими іскорками в кожному оці...

«Югино!»

І раптом Дмитро, як у півсні, чує, що непокірна і владна сила охоплює все його тіло, стрімко зносить якісь останні перепони, і він не може зупинити її, як не може дощана загата перепинити повінь.

Не чуючи під ногами кущів, він прямує узліссям до зрубу, не спускає очей з мерехтливого кущика далекого вогню.

— Еге ж, дівчино, не розминуться з тобою, — самі шепочуть уста, шорсткі і пересохлі. — Не розминуться.

Обтяжений упертістю і тою шаленою силою, що спляє подих і серце, він ще востаннє намагається опанувати себе, але вже ясно відчував, розумів, що не може перебороти рішучого і важкого почуття.

XLVIII

Після тої ночі усе навколишнє відійшло од нього. Обважнілий і стривожений, з кожною годиною міцніше почував, як його тягне піти прямо до Бондарівни.

Ні, він не стане поперек дороги своєму другові! Та й хіба не видно, що дівчина любить Григорія. А другий голос впевнено твердив: «Підеш. Тепер ти маєш право».

У свята нікуди не виходив, лежав горілиць у саду або намагався читати книгу і з незадоволенням ловив на собі допитливі, неспокійні погляди матері. Одним порухом брів, стуленими губами давав розуміти, щоб його ні про що не питала, і вона мовчала, задумана, запечалена.

В неділю прибіг Варивон, і хата враз ожила, загула, начо в неї весілля увалилось.

— Чи живі, чи здорові? Тітко Докіє, чого це Дмитро, як сич, нагогошився? На дощ, може? Ох і треба дощу! Хмурся, хмурся, Дмитре, може, що й вийде. Вже наш соз і пшениці трохи посіяв. А тут суша така.

Невдоволено відірвався від газети.

— Горе моє! — сплеснув руками Варивон. — Подивився — наче золотого подарував. Від такого погляду, боюсь, щоб пристріт не напав.

Коли Докія вийшла на подвір'я, він почав витанцьовувати якийсь чудернацький танець, намагаючись щоразу зачепити ліктем Дмитра, перекривляючи знайомих парубків і дівчат, як вони поважно тримаються при батьках, сміливішають на танцях і найкраще відчувають себе увечері, коли місяць за хмари заходить.

— Де це ти Григорія подів сьогодні? — подивився у янтарні очі Варивонови.

— З Грицем у мене надтріснувся глек, — раптом споважнів.

— Чому?

— Чому? — Сів на ріжок тапчана і закинуті руки сплів на шиї. Раптом сердито відрізав: — Зв'язався, чорт, з Федорою. Від Югини йде, а до неї заходить. Ну його к бісовій матері! Я думаю так: нема любові — ходи хоч до пенька, а любов — тримайся по честі. Так я кажу? — Вилицювате обличчя парубка стало суворішим, покращало наче, зникли насмішкуваті жмурки в очах.

— Може, то брехня? — нетерпляче ждав відповіді.

— Де там! Сам бачив. Тепер з ним і через поріг до Бондарів не ступлю. Я в рябка очей не позичав.

— А зі мною? — рішуче підійшов до Варивона і поклав руки на його широкі округлі плечі.

— З тобою? — здивувався парубок. — Ти не тее сьогодні? — ударив себе середнім пальцем по шиї.

— Ні, не тее! Поведеш? — натиснув рукою на плечі.

— Оце так! — зовсім розгубився Варивон, відводячи важкі руки Дмитра з плечей. — Ти скажи, який тебе гедзь укусив ниньки?

— Скажу, — зупинився, трудно підбираючи слова. — Придивлявся до Югини, сподобалась кріпко. Коли вона така, як здається мені, — зразу б старостів послав. Тільки тобі таке кажу, мати нічого не знає. Десь заїкнешся, прояво, — голову зірву.

— Ну, ну, полегше трохи, — охопив шию руками. — Без голови, значить, мені кашкет неспідручно буде носити.

— Чи спідручно, чи ні — мене не обходить. Так що тримай язик за зубами.

— Щоб не їсти борщ з грибами, — доказав Варивон, швидко розмірковуючи, що Дмитро неабиякий жених та й не одна чарка перепаде від нього. Проте ще вірив і не вірив. Тільки подумати: за кілька років ні одній дівці слова не сказав, а тепер ринувся, мов ведмідь на пасіку.

«Всі вони такі, чорти, потайні. Мовчить, мовчить, а потім одразу ж у пекло полізе. Славний женишок». Задивився на збудоражене обличчя Дмитра.

— Поведеш?

— Та дорога далека. Чогось, значить, ноги болять, — удавано зітхнув Варивон.

— Знаю, чого вони в тебе болять.

Усміхаючись, дістав з мисника пляшку.

— Прямо тобі, Дмитре, тільки фершалом бути. Зразу чую, як рукою біль відняло, — поморщився, нюхаючи скоринку хліба. — І що воно за знак? Наче вода — і більше

нічого, а всяку болість з тіла виганяє. Здається, на дні у пляшці блищить трохи?

— Іди к бісу! Гляди, щоб твої ноги онишником не полікував — давно він ревма реве по тобі.

— А знаєш, Дмитре, — раптом споважнів парубок. — Вибір твій, хвалити не хочу, ой, важний, хороший вибір. Югина — це, значить, дівчина, — підняв угору палець.

— Так і мені здається, — похмурнів Дмитро. — Тільки чи вийде що з цього?

— Повинно вийти! — впевнено сказав Варивон. — А втім, як то кажуть, догнав не догнав, а погнатись можна.

— Славна приказка, тільки не на мене крайна. — Рвучко відкрив скриню і почав убиратися в святковий одяг.

— Куди ви зібралися? — стала на порозі мати.

— Вашого красеня сватати веду, — посміхнувся Варивон і спіймав на собі такий грізний погляд Дмитра, що зразу знітився і пояснив матері: — Пройдемося трохи по селу.

— Давно б уже час, — погодилася. Вона бачила незвичну поквапливість у синових рухах і очима хотіла спитати про це Варивона. Але той, відчуваючи її німе запитання, тільки застерезливо покосився на Дмитра і з перебільшеним завзяттям почав говорити про різні новини.

— Оце Созоненко повернувся із міста і аж чуба на собі рве. Пропав його пай на дубильні. Думав, значить, крамар увесь вік на гниленькому шкурлатті розростатися, міркував, що непу переводу не буде. Аж і тріснула торба з гендлярськими червінцями. Держава закрила їхню крамничку.

— Так їм і треба, — обізвалася Докія. — Людей обманювали — одне, а друге — усе місце тяжким духом отруїли. Прямо біля річки пройти не можна було.

— Тепер там завод мають будувати.

— Дубильний?

— Дубильний. За останнім словом техніки. А поруч нова електростанція підводиться, біла-біла, мов яблуня в цвіту, і потужна, куди там старій бухикалці до неї. От забувся, на скільки тисяч кіловат. Усі підприємства і околиці села освітять. На очах міняється місце.

— Надивився?

— Надивився, возячи хлібозаготівлю за Варчука. Гадав, старий лис, обманути державу. Хитро задумав заховати хліб, та не вдалося відкритися від завданья.

Тепер темніший хмари ходить. Якось я засміявся до Софії — хліб саме насипали, — так вовком визвірився: «Радий, що кривавицю мою возиш, погібелі на вас нема». А я йому так, з притиском: «Не на нашу погібель йдеться, дядьку Сафроне. На життя наше йдеться». То мало гарапником не оперіщив. Од злості в один чирк зморшки потом понабрякали. Злує, як пес. Раз навіть якогось гостя зразу, значить, і не поздоровкавшись, ошпарив: «І в лівих, і в правих ухилах бовтається, а нічого путнього зробити не може». Потім покосився на мене, затих. Пішли, Дмитре, по щастя.

XLIX

М'який вересневий день неводом затягував сонце в сивуваті крила, і тільки іноді воно, сковзнувши над рваною, клубчастою проріхою, майне золотим плавником, і просвіток заграє в темних водах трьох ставків, і все село, неначе із хвиль, підіймається вгору; нові землі, затемнені досі, побіжать, тіннями затріпочуть за дорогами.

Не чув Дмитро, що торохкотів Варивон. Тугим клубком вбивались думи, надії.

— Грицько пішов кудись, — торкнув рукою за плече Варивона.

На далекій стежці, що вела до лісу, з'явилась невисока постать Григорія. Між ним і парубками широко лягли замріяні левади; зелену ріку матірки освітив просвіток і погас біля купки дідуганів-соняшників, що радили якусь раду, торкаючись один одного потемнілими головами.

Коли з-за дерева побачив хату Бондарівни, завагався: може, вернутися...

Але, спіймавши на собі насмішкуватий, допитливий погляд Варивона, нахмурився і рішуче попрямував до воріт.

Бондарі саме обідали і зовсім не сподівалися на таких гостей. Заметушилась Марійка по хаті, Югина зніяковіла і поклала ложку на стіл. Тільки Іван поважно підвівся з-за столу, поздоровкався і звернувся до жінки:

— Марійко, чи в нас знайдеться де гостей посадити? Марійка принесла з другої хати стільці.

— Сідайте, сідайте і вибачайте, що таке в хаті застали: гості несподівані, хазяїни неприбрані, — запрошувала до столу Марійка.

— А непроханий гість, що побачить, те й поїсть,— підморгнув Югині Варивон.

Та, червоніючи, усміхнулась, і Дмитро відчув такий спокій, наче не раз уже був у Бондарів. Здивувався, що зразу ж зав'язалась розмова, проста, невимушена, про всякі господарські справи.

Після обіду Марійка присіла ближче до Дмитра. І з кожною хвилиною відчував, як невидимими нитками на-сновувалась між ними приязнь, кожне слово його не слухала, а, здається, пила Бондариха. Тільки Югина мовчала, і часто по задуманому обличчю пробігали тіні. Дмитро вгадував, що зараз дівчина думає про Гриця, може, догадується про причину їхнього приходу, але вірить і не вірить, непокоїться і здивовано поглядає на Варивона. Видно, що й Іван був радий парубкам, хоча й зводив на-смішкувато очі на жінку, що танула, наче віск, від поважних Дмитрових речей.

Попрощались аж смерком.

— Не обминайте ж нашої хати,— подала суху жовту руку Марійка і приязно глянула на Дмитра.

— Авжеж, заходьте,— погодився Іван.

Дівчина ж, за звичаєм, мусила провести парубка з хати.

Варивон зразу ж вислизнув на подвір'я, а він опинився з Югиною на ганку.

Ось воно, його довгождане щастя, стоїть перед ним.

Він тільки бачить гнучкий стан, пишне зачучерявлене волосся та відчуває її ясний погляд, соромливе лице, тремтливі ямки на щоках, тепло дівочого тіла.

— Югино! — задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати. Двома руками бере її руку, чує тонкий дотик нігтів і легко сти-скає її пальці своїми шорсткими, великими і незвичайно обважнілими.— Всього доброго тобі, Югино.

— Всього доброго і вам,— ледве чує її шепіт і виходить у двір.

Темрява зразу ж оповиває його. Обертається і бачить, як широкий білий рукав зникає у сінях.

«Ех, дівчино люба! Якого ще щастя на світі шукати? З тобою б найбільше горе у легкість здалося. Ю-ги-на!» — по складах шепоче дороге ім'я і чує, як добра теплінь за-колисує його.

Біля воріт пихкає цигаркою Варивон. Хороший пару-

бок — жартівник і мастак на всякі вигадки. Одна кров тече у жилах його й Югини. І Дмитро мовчки, з подякою, стискає Варивонової руку.

— Що? Ключе? — усміхається парубок. — Чи ні туди і не сюди?

Йому б неприємно було іншим разом чути такі слова, але тепер...

— Хороші люди Бондарі, і в хаті в них так гарно...

— По вуха, значить, вскочив? — підсміюється Варивон.

І хоча його всередині муляє від цих слів, проте відповідає лагідно:

— З головою, Варивоне. Знавш, мені так хороше стало в твоєї рідні, що я й подумав собі: вийде за мене Югина чи ні, а вже й те добре, що в них побував.

— То, може, ти просто в хату влюбився? Вона в них добра, вся, значить, з дуба ставлена, — попихкує цигаркою Варивон. — Як це ти іще про солов'їв і всякі квіточки не говориш — вашому братові до лица така мова. Спочатку тільки й почувеш про дівчатко-янголятко, а оженився — зразу про відьму загалакає. Такий світ чудернацький.

— Жаль, що насправді так часто виходить, — погодився Дмитро і задумався: що вийде з його кохання? Зараз дівчина не про нього думає. Чи ж пересилить він Григорія?

«Може, справжня любов ще не підійшла до неї? — зворушилась надія. — А хоч і підійшла — мушу переважити», — нахмурих брови...

В ту ніч Марійка довго не могла заснути, переверталась з боку на бік, задумано дивилась у вікна, зітхала.

— Чого не спиш, стара? Молодість згадала? — підкусив Іван.

— Ет, помовч собі. І досі не засне, — незадоволено відмахнулася.

— Чи, може, про Дмитра думаєш? — пробубонів примирливо.

— Про Дмитра, — призналася тихо, наче Югина могла почути з другої хати.

— Думай, думай, а я посплю за тебе.

— Іване, як ти гадаєш, спроста Дмитро приходив?

— От дурна баба, чи я в його голові побував? І скаже таке.

— По ньому бачу — до Югини приходив.

— Авжеж, не до тебе.

Марійка замовкла, а потім торкнула рукою плече чоловіка:

— Іване, а коли він справді схоче старостів заслати?

— І чого ти причепилася? Коли, коли... Маєш собі Гриця, ще й Дмитра захотіла? Чи не тлусто буде?

— Відчепись зі своїм Грицем! Що ти за чоловік — слова тобі не скажи. Батько ти своїй дитині чи ні? Я всією душею чую, що недарма Дмитро прийшов — такий спроста через поріг не переступить.

— Це ти правду кажеш. Породу їхню, горицвітівську, знаю. Таким і небіжчик Тимофій був.

— Господар! Справжній господар. Ремесло в руках має. Життя мозолем своїм добився. Земля вироблена. За таким жінка добряче проживе. І собою вдався — чим не орел? Так і стоїть мені в очах.

— Гляди, не влюбися в нього замість Югини...

Довго ще Марійка не спала, і коли заснула, уві сні бачила — побивались за її донькою і Дмитро, і Григорій.

Л

Вітер прошумів спросоння в листі вишняків, неначе підбита птиця, вдарив крильми по вузенькій стежці і скотився в рів.

Вечір наливав колиски долин парним молоком, тихо гомонів у пересохлому бадиллі високої кукурудзи, ледве чутно звиваючись, переходив з поля на поле. На темно-попелястому небі бродили димчасті пошматовані хмари, і повітря пахло набряклим вишневим клеєм.

В селі, за городами, водночас спалахнули два вогники, і коли Дмитро відірвав погляд од них, стежка стала ще чорнішою, обриваючись зразу біля ніг. Заглиблений у свої думи, він не чув, як навколо нього сумовито гомоніли сплетені гілки дерев, тихо ронячи листя, не чув, як било по руках важким волоттям просо, і тільки інколи долітав з лісу передосінній гомін неспокійної птиці.

Як він любив би свою Югину! Як він любив би її...

Не пожалує нічого для неї, аби життя було, як у пісні співається.

І з далекої давнини, під тихий біг думок, низько обзивався чийсь грудний голос, що запам'ятавсь, як запам'ятовується навіки клаптик дитинства, огорнений сердечним теплом і світлом:

Як з тобою ми кохались,—
Сухі дуби розвивались,

Як любитись перестали,—
Одполітки повсихали.

Тільки про таку, нічим не затінену любов думав Дмитро, уявляючи дівчину, яку назве своєю нареченою. І завжди з прихованим презирством він дивився на чоловіків, що ходили по чужих молодицях, а таких жінок бачити не міг.

«З жиру казиться. Заставить би її робити, щоб кожному ледащу кісточку в тілі почула, тоді б перестала дуріти». І, хмурячись, мовчки проходив, мов то було порожнє місце, повз жінку, про яку йшла недобра слава.

Суворі погляди на честь увійшли змалку в його душу.

«Одружитись — не перекрутитись. Отож таку пару вибирай собі, щоб потім не було тяжко ні на душі, ні на людях».

...Як він любив би свою Югину... Чому ж свою?.. Попадеться щастя Грицькові. Ні, не попадеться. Він силоміць його розірве. «Хіба Шевчик зумів пошанувати її? Він ще не знає до пуття, що таке кохання. Зустрінеється інша хороша дівчина — за нею хвостиком потягнеться... Були ми друзями, а тепер від дівчини не відступлюсь...»

Він рішуче і зло ступає в темряву і мало не налітає грудьми на жіночу постать.

— Дмитре! — і чиїсь теплі огрубілі пальці ніжно пробігають по його правій руці.

— Марто, — пізнає по голосу і, примружившись, поволі оглядається навколо. Мовчки відійшли від стежки, стали під старою розлогою черешнею і зітхнули водночас.

— Разом про одне подумали, — невесело всміхнулась Марта.

Не знав, що відповісти, і тільки рукою перебирав її пальці, дивився в тьмяно окреслене обличчя, дорисовуючи в пам'яті такі знайомі і дорогі колись риси.

— Як живеться, Марто? — аж сіпнуло всередині від такого буденного запитання. Знав, що не так треба було починати розмову, краще б зовсім не говорити, аніж чути самому від себе неприємний і ниючий докір.

— Як живеться? — наче крізь сон перепитала, і ще гірше стало парубкові на душі. Потім пригорнулася до нього і жагуче, не поспішаючи, заговорила: — Погано, Дмитре, страх як погано. Не судила доля жити нам разом, так за ким того щастя шукати. Хіба ж то люди? То лавушники. Рідного батька; прибав копійку, продасть. Тільки й слова в них: сотня, десятка, п'яторка, продав, купив, обкузьмив, об'їхав, спустив. На великдень обнову купять

і спершу скаже: «П'ятдесят карбованців злупили!» — а потім покаже. Не мені жити між ними. Щодень, як у пеклі, товчешся. Тільки й полегкості тої, коли сама собі на городі чи в полі пораюсь. Пропадом пропади таке життя!

— А дитина ж як?

— Ніна? — і голос молодиці здригнувся, подобрішав, заглушив недобру злість. — Ніна вся в мене і лицем, і вдачею. Нема лавушницької крові у неї. — І знову жагуче зашепотіла: — Коли носила під серцем її, — сама себе проклинала, що не маю сили в ополонці втопитись. Коли б це твоя була дитина... — тоді б усе пережила.

— Не треба, Марто, — заспокоював, поклав руку на плече. — Не судилось, то й серця не ятри.

— Не судилось, — зітхнула, немов схлипуючи. Насторожена мовчанка лягла між ними. І коли заговорив, — почув не свій, а чужий, приглушений голос:

— Марто, порадитись хочу з тобою. Ти була мені коханою, коханою і залишишся до кінця віку. Тільки так у нас вже дороги пішли. Не стала дружиною — порадицею стань. — І зупинився.

Та відчула Марта, про що має мова йти.

— Говори, Дмитре... Про одруження своє десь маеш сказати?

— Про одруження. Ти не гнівайся на мене.

— Хіба ж я не розумію, Дмитре? Все розумію. Говори, — тихим, надломленим голосом промовила, і чув, як затремтіла її рука на його грудях і впала донизу.

— Сподобалась мені («покохав» було незручно сказати Марті) Югина Бондарівна. З Григорієм Шевчиком на одній дівчині зійшлись... То що ти гадаєш?

Як довго вона мовчить. З-під чорної хустки клинцювато окреслюється високий лоб, темрява закрила очі, і тільки видно, як в очних западинах неспокійно ворухатись повіки.

І для чого було говорити? І без цього несолодко їй. А тут ще більше жалю завдав. І тільки тепер розуміє, як тяжко Марті. Завжди більше про себе думаєш, а про чуже горе...

Другу руку опускає на стан молодиці. І чудно навіть у думці назвати Марту «молодицею».

— Щастя тобі, доле. Що й казати — дівчину славно вибрав. Коли не дурна буде, за тебе піде, — тремтячи від хвилювання, зітхнула і зразу ж заспішила, наче боялась, що не так зрозуміє її зітхання: — Хай усе краще до тебе

іде, Дмитре. Буде тобі добре — за мене забудеш, погано буде — згадаєш мене.— Її голос переривався, тремтіли уста, неспокійні груди, підіймаючись, торкалися його і знову опускались.

— Нащо так говорити? Сама знаєш: першу любов не забудеш,— пригорнув до себе і тричі поцілував, мовби матір свою.

Хоч одна людина, крім матері, є, що любить його...

Сама сказала, щоб до хутора не проводжав. Отак і пішла, надломившись у плечах.

Вітер здмухнув з черешні краплину роси, і холодний дотик її ковзнувся по гарячій щоці парубка. За всю дорогу не міг збагнути: чи пригнулася Марта, щоб гілка не вдарила в обличчя, чи стриманий плач нахилив її.

«Яка вона...» Жаль було молодиці, хотілось догнати, щось добре сказати, утішити її. І не міг тепер уявити, як він жив би з нею. Не холодна, ні,— спокійна доріжка лягла між ними, як осінній промінь. Поважав Марту дуже, жалувал, розумів, що вона його кохає. І було тяжко і радісно від цього на душі.

* * *

Йшла — дороги не чула під собою. Наче дитина, билась під серцем мінливими переboями млость, і голова паморочилась, як від довгої їзди на човні, коли починають ворухитись береги, погойдуючись, відпливають удалину, і вода плямами кидається в очі.

Не раз їй здавалось, що вона примирилась зі своїм життям. Спочатку жила як уві сні — аби день до вечора, а потім час зарубцював біль, знайшлася дитина — вивела її з забуття; і Дмитро, коли з'являвся в думках, був наче подорожній на дальньому пагорбі, що от-от увійде у хмари і замкнеться за ним голубінь. Та досить було десь неждано стрінутися — і весь світ хуртовиною налітав на неї, зразу кидав у безвість, і знову боліло серце, як тільки в молодості болить.

Не раз, притискаючи дитину до серця, хотіла втекти від згадок і витирала свої сльози на рожевому личку дівчинки...

Вечір тісним кільцем стискував поля. Вітер ішов густий, немов хвиля у повінь, прориваючись у вузький про-світок за поворотом.

Якоїсь неділі заграють музики на все село, закрутиться в танці весільне подвір'я, і її Дмитро, осипаний зерном,

поважно пропливе з Бондарівною. Бачила незатьмарене чуже щастя, і до сліз було жаль самої себе, своєї молодості, що хтозна-як промайнула, осквернена нелюбом, від одної згадки про якого проймала дрож.

Усе село піде на весілля, одній їй — сиди каменем у хаті, бо ж не пустять чоловік, свекруха, а хоч би й пустили — усі б оглядались на неї і за спиною кивали головами, показували б пальцями:

«Марта прийшла. Дивіться, дивіться, як вболіває вона. Живої кровинки на лицях нема».

І чи витримала б вона, на чуже щастя дивлячись?

«Чому з мого серця не виходиш?» — зверталась до Дмитра. А той мовчав, відходячи вдалину.

Біля хутора забовваніли скирти сіна, перемолоченої озимини. Варчук, де міг, загарбував землю, брав у оренду, сів біднякам навпіл, крутив діла з лісничими в лісах, захоплюючи родючі ділянки зрубу і лісові галявини з травою.

На хуторі забрехала Лиска і кинулась, повискуючи, на груди. По тінях на фіранках і брязкоту посуду Марта догадалась, що в хаті сидять гості. Тому й вирішила не йти в світлицю.

— Що там Бондар? — забринів бас Ларіона Денисенка, аж шибки задеренчали. Здригнулась молодиця: «І тут Бондарів, наче наврочив хто, згадують».

— Еге, Бондаря того б... з дороги, — донісся обережний голос старого Варчука.

Як п'яна, піднялась на ганок. З сіней назустріч вибігла Софія.

— Марто! Добрий вечір... На комсомольські збори спішу. Ти чого наче у воду опущена? Та я б на твоєму місці... Прощавай, серце! — на ходу обвила руками, поцілувала поперек губ і кинулась вистрибом до хвіртки.

Темно на другій половині хати. Впала на ліжко в своїй колишній дівочій кімнаті, затулила обличчя руками, і придушене ридання вирвалося з грудей. Навіть не почувла, як Горпина торкнулась плеча. Обережно відслонила руки від очей і, не мовлячи слова, кілька разів поцілувала мокрі щоки Марти.

— Не плач, моє безталання, — приголубила Горпина молодицю.

— Не буду з ним жити. Покину, — припала головою до грудей літньої жінки.

— Горпино! Де ти в бісової матері? — гримить у світ-

лиці хрипкий голос Варчука, вривається приглушений гамір гостей. І жінка злякано кидається до печі.

«Не буду жити із ним, не буду,— рішуче підводиться з ліжка.— Візьму Ніну, в кімнату піду». Виходить з своєї кімнати.

«Все життя отруять,— неспокійно ворухиться думка,— дитину відберуть, по судах мене почнуть таскати». Вона добре знає всю темну силу багатіїв, їхні зв'язки з усіма, хто падкий на карбованець, хто і сам поставлений куркульнею чи десь схибнув,— і вже вони його затиснуть погрозами, обкрутять круг пальця.

Хтось відчинив двері світлиці, і загримів бас Ларіона: — Мульку їм в бік, а не землеустрій. Бондар...— дзвякнула клямка, і гамір затих.

Тільки тепер Марта почала догадуватися, що в світлиці говорили про соз, якому, ходили чутки, відріжуть найкращу землю на горбку, землю Варчука, Денисенка та інших куркулів. Та це так далеко було від неї. Окремі шматки розмови надокучливо вплітались в її думки, як сплески дощових крапель у негоду.

Знову увійшла Горпина і тихо поклала руки на плечі Марті.

— Не смій і думати про таке — зженуть з світу і тебе, і мене,— зашепотіла, садовлячи Марту з собою на лаві.

— І хай. Краще мені в домовині гнити, аніж з ним увесь вік мучитись! — Знову згадала до найменшої дрібниці зустріч з Дмитром, і давні спогади прокинулись у серці.

Засяяли зорі в осипаній цвітом похилій дубівці, запахли роси в молодих травах, огорнули її дужі любі руки, притулили до широких грудей... І раптом, наче гадюка проповзла між ними, побачила круглі, недовірливо-допитливі очі Ліффера і всю його вузьку довгу поставу. До болю заплющила повіки, щоб не бачити чоловіка, та він тільки темнішав, але не зникав. Тихо ридючи, забила голову в пружок столу, і не чула болю, і не розбирала наляканого голосу Горпини. Було байдуже до всього.

— Горенько мов, старий сюди йде! — метнулася Горпина в другу кімнату.

— Чи ти мене, стара, осоромити перед людьми хочеш? — загримів з порога Сафрон.— Гості вже в порожні миски заглядають.— Потім стишив голос до шепоту: — Тільки до млинців сметани не внось — із колотухою поїдять. Ниньки невеликі пани зібралися.

— Сафроне! А, Сафроне, так ми на Бондаря, коли він

не теє, їй-бо, обруч наб'ємо,— п'яно зареготав, просуваючи голову в двері, Ларіон Денисенко.

— Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться,— ляснув Ларіона по плечу.

— Так ти мені, Ларіонові, не віриш? Мені, козакові..

— Сумніваюсь, чи ти козак, чи кізяк,— засміявся, задоволений своїм жартом, Варчук.— Конешно, Бондар нам чоловік без діла, а серед своїх він силу має.

— Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе,

— Ні, цей і повезти може. Мужик кріпкий і, на лихо, норовистий.

— Розвалимо йому голову, то й соз розвалиться.

— Не так воно все просто виходить,— наче сумнівається, але й підбивав Варчук Денисенка.— А де ж це Січка кар запропастився?

— І не згадує мені про того викрутня...— зразу ж обі-влився Ларіон.

ЛІ

Обабіч Великого шляху на чорних полях рівно тягнулись іще не заплескані дощами сліди борів, між якими тремтіли зелені стрілки озимини. На рову рясно пламенів кущ шипшини, затягнутий прозорою хусткою павутиння, липи накрапали теплим восковим листям. В дубині стало темніше, і в глибоких коліях, притрушених листом, м'яко зашаруділи колеса, часом підскакуючи на вузлатих пучках прив'яленого коріння. Сонце, пробиваючись крізь верхів'яття дерев, примхливими кружальцями лоснилось на широких спинах коней, і окремі волосинки горіли, як золото.

«Справні коні, роботящі. Чого доброго, в шестерику риссю цілий день будуть ходити»,— вже в який раз сам до себе говорив Іван Тимофійович і любовно цмокав губами — не так для того, щоб підігнати худобу, як почути свою повну владу над буланями. На його голос, іще незвичний, коні прями ушами, притискали їх насторожено до шиї і, витягуючись довгими тілами, спірно, не напирючи на дишель, бігли поміж деревами; під копитами влітало наполоханим табунцем листя.

«Еге ж, завтра і сіяти виїду».

І вже бачив себе дома; розповідав Марійці, як він знову вибрав у райземвідділі найкращу пару для свого созу і як її в нього мало не відбили з рук багрії. Та хіба ж він сплосав, дарма що супротивники його на худобі зуби

з'їли і бігали разів з десять до начальства, а потім всіляко бракували буланих: мовляв, і животаті, і пахи в них грають, і спини довгі — значить, сили тої наче кіт наплакав. А він уперся на своєму:

«У мене тільки булаца масть ведеться, і хай гірше буде, а не відступлюся від першого вибору».

Коли застріг буланих у воза на залізному ходу, Йона Чабану усміхнувся:

«Таки перехитрив созівців з Багрина. Знаєш, Іване Тимофійовичу, толк у конях. Чи, може, тільки така масть у тебе водиться?» — весело примружився.

Тямуций чоловік. Такого круг пальця не обведеш.

«Бувайте здорові», — насмішкувато вклонився багріям, які збилися біля ганку.

«Іч, бісів син, з-під носа добро вихопив! — з жалем похитав головою найстарший між ними, сухопарий дядько. — Доглядай же за ними, ромадянине».

«Постараюсь, ромадяни». — Скочив на віз, ледве приховуючи усмішку: завжди його село сміялося з багринських селян, які в розмові, і особливо перед літерою «р», випускали «г». Не раз ущипливо перекривлювали своїх сусідів: «Ми з Рицьком сиділи під рушею і лічили роші. А рім рушу рах, а рушки — ра-рах!..»

«Заживемо тепер — це не наспіл орати та сіяти. Кожну грудочку своїми пальцями перетру. А ще як землеустрій пройде і нам відріжуть землю на горбку — загосподарюємо по-справжньому».

Гіркувато-солодка прілість осінньої пори нагадала йому, як пахне неперелопачене зерно у повних засіках. І насмішкувато, в думках, стежив за Марійкою, яка присипала пшеницю в кадубах золотою половою, щоб не заздрили люди, що стільки вродило в них. І чув, як раділи руки, натягаючи віжки, солодко тремтіли міцні, вузлуваті пальці, що стільки років скучали за своїми чепігами.

Між деревами засиніли, замерехтіли просвіти, і коні незабаром вихопилися з лісу. Коли в'їздив до села, побачив, що з поля на шлях звернула парубоча постать і пішла поміж двома рядами лип. Щось знайоме здалося у неквапній, впевненій ході, високому стані, наопашки накинутому піджаку.

«Та це ж Дмитро Горицвіт!» — стріпнув віжками, і віз заторохтів по дорозі.

— Сідай, парубче, підвезу, — осадив коні біля хлопця.

— Могорич із вас, дядьку Іване, — схвально оглянув ко-

ні Дмитро, вискочив на воза і зручно спустив ноги з полудрабка.

— Скільки того діла,— могорич мій, а горілка твоя. Звідки прямуєш?

— На озимий клин навідувався.

— Як воно?

— Мов барвінок, зійшло.

— Та воно в тебе чи не завжди так? Земля — мов каша: дитину посади — виросте.

— Так вже воно дано, що мед солодкий.

Усміхнувся Іван Тимофійович: «Бач, прибіднюється, наче і не він грунт виробив. Славний парубок. Цей дурнопусто патякати язиком не стане».

— Поїдемо до мене? — запитав, повертаючи на свій куток.

— Поїдемо,— стримано відповів Дмитро.

По тому, як ледве вловимо здригнулись уста, зрозумів, що парубкові хотілось побувати в нього.

«Оце зрадіє Марійка. Не знатиме, як стати, де посадити гостя, а Югина, либонь, сторониться його — Грицько їй голову закрутив. Теж парубок не з останніх. Хто ж із них порідниться зі мною?.. Я вже, як Марійка,— наперед загадую».

На подвір'ї розпрягли коней, занесли в клуню пітну упряж і разом пішли до хати. І здавалося, що все наче туманом сповите; сухо клямцнула клямка, і сильніше забилося серце в парубка. З напівпрочинених дверей побачив у хаті Григорія з шапкою в руці. Назустріч попливла, гасячи повіками стриману радість, Марійка. І, не дивлячись, знав, що в правім кутку на лаві біля столу сидить Югина. Спіймав на собі здивовано-насторожений погляд Григорія і зразу ж похмурнішав, стискаючи зуби і вуста. Не чув, як поздоровкався, тільки сильно врізалось голосне:

— От і приїхали ми. Добрий день у хату, дайте заглянути в піч.

Надійно торкнулась його долоні Марійчина рука, і допитливо округлими очима глянули з кролевецького рушника хвостаті півні, ладні вчепитися один одному в червоні гребені.

«Як же ти попав сюди?» — здивовано і недовірливо питав його, не мовлячи слова, Григорій і руками неспокійно бгав сиві кучері високої шапки. Він відповів холодним поглядом, наче був чимсь заклопотаний, шорстко потиснув парубочу руку і пішов до столу, де злякано метнув-

ся голубий спалах дівочих очей. Глуха мовчанка повиповзала з кутків і затопила всю хату.

— Всього доброго вам,— пролунав голос Грицька.

— Посидь іще, Грицю,— обізвався Іван.

— Спасибі, загулявся вже,— і очі знову запитливо звелись на Дмитра. А той стояв, наче й не бачив його погляду. І, чуючи, що чимсь недобрим повіяло від настороженої постаті Горицвіта, Григорій вклонився і тихо вийшов з хати. За ним нечутно вислизнула постать Югини.

В сінях схопив її руки вище ліктів, неспокійно забігали пальці по теплих червоних квітках на широких рукавах.

— Чого це Дмитро прийшов? Давно вчащає?

Хоча й знала, про що буде питати Григорій, проте не такі слова хотілося б зараз почути їй. Нахилила голову до плеча, мовчала.

— Чому ж не говориш? — опустив її руки і з серцем торкнувся руками клямки.

«Яке мені діло до нього?» — хотіла відповісти і боялась промовити слово, бо відчувала в собі дрож і сльози. А Григорій уже ледве стримував злість і проти Дмитра, і проти Югини й її батьків. Лють роз'їдала його, рвалась наверх, сліпила розум.

— Так у тебе для мене і слова не знайдеться? З Дмитром краще воркувати? — рвучко розчинив двері і затулив собою просвіток.

— Грицю! — потягнулась за ним руками і невидючим зором. Але перед самим обличчям з дзвоном хряпнули двері, і шматочки відбитої глини посипались на її косу; їдкий пил заповишив очі, і вже за рогом хати глухо загули кроки.

«Григорію», — заливалася єдиним стогоном і, не відриваючи рук від очей, навпомацки ввійшла в другу хату. Впала на ліжко, і голова забилася на подушці, дрібно затремтіли плечі, перекочуючи довгу пишну косу...

«Бач, яка тиха вода, хоч би коли обмовилась, що Дмитро вчащає до неї», — лютував Грицько, поспішаючи додому. На повороті спіткнувся. Розмахуючи руками і вигинаючись плечима, ледве втримався, щоб не впасти, і ще більше розлютувався...

«Може, на Дмитрові достатки позаздрила? Всі ви одним миром мазані. Хай нога меві відсохне, коли більше ступлю до тебе на поріг».

«Невже не ступлю? — торкнувся серця інший струмінь, і парубок тяжко переконувався, що несила йому забути

дівчину. Тоді ще з більшою злістю почав перебирати в пам'яті її вади, щоб довести собі, що нема за ким вболівати. І чим в'їдливіше він нападав в думках на Бондарівну, тим кращим ставав її образ. Ясніше світилися очі, гарнішало невелике округле обличчя. Тільки тепер глибше відчув Грицько, що без Югини він стане порожнім, наче пустотіл. Проте не хотів признатися в цьому перед собою і знаходив нові причіпки, які б охолодили його почуття.

«Подумаєш, тої краси. Тільки й того добра, що коса груба, а так — ні риба ні м'ясо. Софія куди краща за неї». І знову бачив, як наближається до нього м'який голубий погляд, тремтять двома метеликами на рум'ящеві щік невеличкі ямки.

«Будь ти неладна. І коли встигла залізити в душу!»

— Здоров, Грицю! — біля перелазу з'явилась кряжиста постать Варивона з надкушеним яблуком у руці.

— Пішов до дідька!

— Спасибі! І тобі цього самого бажаю! — серйозно, наче й справді дякував, одповів Варивон і смачно надкусив яблуко, що аж пінилось холоднуватим соком.

В одсвіті вечірнього сонця закліпала натомленими червоними очима його згорблена хатина. Пучок оббитого вітрами колосся перехилився через гребінь стріхи, сухими пуп'янками темніла передвіла волошка. І Григорій тільки тепер почув, як його ногу через полотно запекла калитка з Дмитровими грошима. Вийняв її, зважив у руці: «Пропадять ви пропадом!» — зупинив погляд на обтесаних, потемнілих від негоди деревинах і знову, болісно кривлячись, перевів його на похилу хатину.

— Знову, шибенику непутящий, десь цілий день віявся. Навіть обідати не прийшов, — підходить до нього баба Орина. — Ліс оглядаєш? Вже з цієї неділі можна зруб ставити — гаразд, що впорались з роботою.

— Можна, — не розуміючи, про що йде мова, погоджується Грицько. — Оці гроші занесете Дмитрові, скажете, що непотрібні вони мені, — простягає калитку.

— Як непотрібні? А хату за якого дідька збудуєш? — аж присідає Орина. — Чи, може, сьогодні напився як чіп?

— Цього року не будемо ставити, — тиче щось у жилаву чорну руку і прямує до хати.

— Агій на тебе, навіжений! — розгублено стоїть посеред подвір'я баба Орина і підносить до очей чорну руку з напіврозкритою калиткою. «Посварилися, видно, лобуряки, а ти, бабо, знову хтозна-скільки гини в старій ха-

ті, вигрівай жаром вогкі кутки та збирай плісень зі стін. Скільки тої надії було, а він тобі одним словом поховав усе. Сказано: молоде — зелене. Тьху на вас! Вони сваряться, а ти, бабо, терпи за них... Аби ж це меншим був, я б тебе провчила, як з людьми треба жити».

І дріботить до дверей, вбираючи з вікон згасаючі промінці вишневого заходу.

«Отак несподівано поховати надії». Іще з сіней невдоволено бубонить:

— Що там накоїв? Нема дубця на твою спину!

* * *

Оцеї зеленій пожмаканий капшук із грішми, що поклала мати на стіл, до огиди нагадував йому жабу.

— Передумав Григорій будуватись. Видно, несила хлопцеві спинатися на ноги. Знову десь на зиму на наймитський кандьор піде. Злидні, та й годі,— зітхнула і питально поглянула на сина: чи догадається сам заговорити про коні? Але в Дмитра зараз було так противно на душі, наче його прилюдно осоромили, кинули болотом на його честь.

«Завзятий, затятий! Цього біда не зв'яже вузлом»,— подумав про Григорія, поклав фуганок на лавку і вже взявся за картуз.

— Ти куди, Дмитре? Постривай,— зупинила його мати і сіла на новому стільці, який ще свіжо пахнув осіннім лісом. По виразу її обличчя, по голосу він зразу ж зрозумів, про що має йти мова.

— Це, Дмитре, Заятчук свої коненята продає — другу пару. Замиршавіли вони в нього, закоростявились. Ти б їх одходив... Знаєш як. А вони, коненята, і не погані, та й править за них стільки, що й нам можна прицінитись. Овес продали,— сказала так, наче Дмитро й не знав про свої господарські справи.

— Скільки ж він править? — запитав понуро, і мати здивувалась: не побачила на обличчі сина тої радості, як перше, коли заходила розмова про худобу.

— Та не так-то й дорого,— зам'ялась.— Але...

— В позичку тра влазити,— докінчив Дмитро.

— Ну, а як же думав? Не такі господарі, як ти, а й то стягнутися зразу на коні не можуть,— потвердішала мова.

— Так то ж не коні, а коростяві шкапи.

— Вони через який місяць виходяться. В тебе легка рука, удачлива. А Данько, певне, нам позичить грошей. Я вже натякала йому.

— І що він?

— А що ж він може сказати? Дай добрий процент, то й розв'яже калитку. Хто ж тобі даремно позичить? Це ти міг би кому пособити, а тобі хто й захотів би з своїх людей, так сам копійки за душею не має. Піди до Данька. Тільки не заїдайся з ними. А кіньми ти скоріше яку копійчину заробиш. У Шляхбуд можна камінь возити, в хурманку поїдеш коли — і, гляди, потроху вилізеш з боргів.

— Скоро казка мовиться.

— І діло буде робиться, як прикладеш рук та спину попогнеш. Трапився випадок — купляй, Дмитре, копенята. Бо ці наші карбованці горьовані розтечуться... Та хіба мені тебе вчити. Сам бачиш, не маленький.

— Та бачу ж. Піду зараз до Данька, — і тільки тепер побачив перед собою коні, і то не чужі, а свої, побачив, як він вимивав їх у Бузі, і аж повіяло їдким креоліном.

«А може, щось гірше, ніж короста?» — охолодила твеза думка. Поволі вийшов із хати, а мати ще довго стояла в сінях на порозі, проводжаючи задуманим зором рослу і дужу постать сина.

В хаті Данька з міцними загратованими вікнами настоялась темінь. В кутку перед суворим, з косими довгастими очима образом жевріє лампадка, ворушить важкими незграбними тінями. І коли трохи підпилий Данько підводиться з-за столу, його власна тінь навпіл переломлюється в кутку.

— Сутуж у мене, Дмитре, зараз на гроші. Сутуж. Шеляговим я став господарем. Налогів понакладали. Душать прямо Совети, без ножа ріжуть, — довго, манівцями петляє Данько, щоб не продешевити.

Хлопець розгадує немудру гру.

— Тоді доведеться в когось іншого позичити, — рішуче підводиться з лави.

Данько невдоволено морщиться, зупиняє Дмитра:

— Та ні, тобі вже, так і бути, останнє позичу. Треба ж пособити чоловікові; процента великого не хочу, тільки поробиш моїм дочкам скрині, ковані, з квітками, такі, як ти умієш. От і розійдемося по-божому.

— Усім дочкам?

— Усім, — зітхає Данько, і на його вилицюватому обличчі розпливається вираз щирої досади: «Зародило їх у мене, як на ярмарку. А дочки, сказано, залишать без сорочки. Кожній наготуй, наготуй і з двору збудь. Дочки — препаскудний товар».

— Добре ви обмишляли,— криво посміхається Дмитро.— Це на ваші скрині доведеться цілу зиму робити.

— Яку там зиму? Ти ж майстер хоч куди. Золоті руки маєш.— Такі руки і щастя доскочуть,— починає облесно підхвалювати Дмитра.— В тебе скрині прямо самі родяться.

— Ні, Якове Пилиповичу, не буде діла.

— Е, який ти впертий. Зате ж коні матимеш. Господарем станеш. Ну, добре, мізинчик мій поки й без скрині обійдеться. Де вже моє не пропадало. Прісько! — гукає голосно.— Кидай там свою науку та ходи сюди.

З другої кімнати входить присадкувата, широка в плечах і ставі дівчина, вся в лапатовому вишитті і коралях. Випестилась на доброму харчуванні.

— Пиши, Прісько, розписку. Вона в мене всю бухгалтерію веде влітку,— хвалиться Дмитрові.— Так пише, так пише, що й волосний писар краще не утнув би, і вчиться добре в цьому, як його... технікумі.

— Тату! — перебиває його Пріська і застерезливо, строго впивається в зразу ж присмирніле обличчя Данька.

«Боїться, щоб не довідався, де вчиться»,— догадується Дмитро.

— Та мовчу вже... Так от пиши, дочко.

Почерк у Пріськи справді красивий, округлий, з мудрими завитками. Розписку вона пише швидко — лише запитала в батька одні цифри: видно, не раз доводилося працювати над такими творами.

— Розписуйсь, Дмитре,— з радістю говорить Данько, розглядаючи непросохлий папір.— Бач, як ловко начеркано. Наука!

— Так, так, наука,— охоче й насмішкувато погоджується Дмитро.— До всього потрібна наука.

— Еге ж. До всього,— ствердно хитає головою Данько, а Пріська не витримує глузливого погляду Дмитра: червоніє і, подзвонюючи коралями, сердито виходить із хати.

— Угнівилась чогось дівка,— засміявся Данько.— Норовиста, не по теперішніх порядках. От жаль, що не чувти, як читає вона. Ну, нітрохи не гірше тої артистки, що колись з «Просвіти» приїжджала. Тепер моя десь інteresну книжку видряпала. Про вас, господарів, пишеться. Та як пишеться — пальці оближеш! — сказав гордовито, розминаючи вислі плечі.

— Про яких господарів?

— Про крішких, про «культурних орендарів», як Троцький казав. У цій книзі портрети з нас малюють. Пишаються нами,— і негадано зітхнув: — Слова — полова, а власть податками душить.

* * *

Коненята не порадували Дмитра. Замиршавлені, понурі, вони лущилися, світилися брудними плямами лисин і так невпевнено ступали, наче боялися провалитися крізь землю.

— Таки доп'яв собі, значить, мороку. Вони прямо тобі од вітру валяться,— похитав головою Варивон, з опаскою обходячи худобину,— і якісь безпорадні, як сліпі кошенята. Обдурив тебе дукач.

Так думав і сам Зяйтчук. Одного разу, їдучи на лиснючих дебелих конях, насмішкувато, через плече, кинув Дмитрові:

— Парубче, ти скоро своїх облізлих за хвіст до ями поволочиш?

— Слідом за вами або й пізніше.

Обличчя в Зяйтчука перекривилось. Злим поглядом зміряв Дмитра, відвернувся.

— Вйо! — люто свиснув батогом і зник за пеленою їдкої куряви.

Тепер Дмитро багато мав заходу з кіньми і вдома, та й щоранку водив їх до Бугу. Вони спочатку несміливо входили у воду, розбиваючи грудьми ліниві передосінні хвилі. Дмитро, закасавши штани, завзято натирав кінські спини зеленим милом. Клубки піни, нагріті роботящими пальцями, розм'якшували суху шкуру, з шипінням падали в річку.

Через кілька днів коні самі бігли до плеса. Вони довірливо витягували до Дмитра свої голови, терлись об його плечі. Повеселілим німим зором худоба дякувала людині.

І сьогодні Дмитро повів їх до Бугу. Порожевілий туман, чіпляючись за верболози, розходився по долинах. Навколо посвітлішало, і кожне забузьке озерце сіяло, як сонце. Вся річка зараз морщилася барвистим сплетінням стежок, чорним маянням пташиних крил і срібною круговертю — саме грала риба.

Далеко заскрипіли колеса. Дмитро з цікавістю поглянув на пагорб: хтось сьогодні перший виїжджав у поле.

«Созівці,— здивувався і усміхнувся, коли дві підводи покотилися вниз.— Господаровиті!».

Подивився на созівських коней — зітхнув.

— Дмитре, припрягай своїх до наших! — крикнув Варивон.

— Цих мишей я й задаром не взяв би, — зневажливо махнув рукою Полікарп Сергієнко.

— Та візьміть, дядьку, — жартівливо вклонився Дмитро.

— Ні, не візьму, — гордовито випростуючись, серйозно вирішує Полікарп. — На твоїх не проста, а куркульська короста — найвредніша в світі.

До Дмитра підійшов Свирид Яковлевич, скептично оглянув низькорослу, замучену худобу.

— Спинаяєшся, парубче, на ноги?

— Спинаяюся, Свириде Яковлевичу. Аж у землю вгрузаю, а спинаюся.

— Та бачу, що в землю вгрузаєш, тільки толк який з цього?

— Толку, правда, малувато, — признався, — але ж не сидітимеш згорнувши руки.

— Ширше діло жде твоїх рук. Приставай, Дмитре, до нас.

Помовчали. Не витримуючи допитливого погляду, Дмитро понуро відповів:

— Страшно мені, Свириде Яковлевичу.

— З цими коростявими розпрощатися страшно?

— А хоча б і так. Хтось хворість помітив на них, а хтось бачить калину з росою у їхніх гривах.

— І живе собі тільки власницькою закваскою.

— Іншої поки не бачили. Нове діло — молодий вогонь, треба взнати, чи він руки опікає, чи душу гріє.

— Батогом би тебе ogrіти за ці слова! — спалахнув Свирид Яковлевич.

— Батогом ogrіти не тяжко, тільки батіг і худобі радості не приносив.

Свирид Яковлевич похитав головою:

— Зумів ти перекрутити мою думку. І, певно, тільки тому, що страх розбирає?

— А, думаєте, ні? — погодився Дмитро. — В хлібороба завжди з одного боку стоїть надія, а з другого — страх.

ЛІІ

По обличчю Марійки, по її неспокійній ходанині з хати в хату Дмитро зрозумів, що Югіна плакала. Навіть тепер під правим оком дівчини зрідка тіпалась голуба жилка.

«Яка в неї краса мінлива»,— поглянув пильно на дівчину.

За півгодини обличчя посіріло, видовжилось. Менш привабливими стали зм'якшені риси, нижче ямок окреслились борозенки, і до прорізу в міжбрів'ї наскісно потягнулись, мало не з'єднуючись, дві тонкі зморшки.

«Такою вона буде років через вісім-десять»,— визначив у думці. І неприємно стало, що саме обличчя наперед показувало, як його будуть змінювати невблаганні літа.

«Шанувати її треба, щоб не марніла пусто... Буду, коли візьму за себе»,— дививсь на зосереджено нахмурене обличчя дівчини.

— Чогось нездужає. Чи не підвій напав — учора так крутило в полі,— виправдовуючи дочку, заговорила до нього Марійка. І, бачачи, що Югина знову може розплакатись, звернулася до неї: — Може, доню, підеш у другу хату, відпочинеш? Пробачте вже нам. Плоха вона сьогодні весь день.

Ніяково усміхаючись, вивела з хати дочку, і Дмитро почув, як в сінях злісно щось зашипіло.

«Ат, не треба»,— скривився і поглянув на Івана Тимофійовича, чи не зрозумів той його думки. Поважне, з розумною хитринкою обличчя Івана тільки на мить настожилося і знову уже всміхалось йому приязно і тепло.

— Да, Дмитре, дивлюсь я на тебе і думаю: наче вилитий Тимофій передо мною сидить. Такий самий мовчазний, такий самий затятий, коли виведеш із себе, і добрий між своїми. Немало ми з ним вдвох світу сходили: де Київ золотий, де Таврія пшенична, де Крим за горами — всюди ту копійчину добували. От і радий, що ти не бідуєш, не давишся заробітчанським кандьором з мишачим послідом. А я кріпко за своїх созівців візьмусь. Помагає держава — значить, роби вкупі, щоб не боліло в пупі, та землю обробляй, а не грабуй. Чи так я кажу?

— Так, дядьку Іване. Наша дорога одна: тримайся землі, ставай на неї двома ногами, щоб не вона тобою коверзувала та родила суріпку з вівсюгом, а ти нею командував. Другий, дивись, до сивого волосся доживе, худобу має, та землі не розуміє. Її треба чути, як серце своє, знати, як мати дитину знає, вивчати, як школяр книжку, і в книжки заглядати, що мудрі голови пишуть.

— Йй-право, викананий Тимофій. Тільки він до книг не дійшов. Дай я тебе поцілую,— потягнувсь Іван Тимофійович до Дмитра.

Так їх і застала Марійка, переступаючи з світлом через поріг. І забула мовчазне нарікання і сльози Югини. Що сльози дівочі? Як ота роса на траві. Зійде сонце — і сліду не залишиться.

— Чи бач, як зріднилися,— поставила на стіл лампу.

— Мовчи, стара. Знаю, куди закидаєш,— збагнув її натяк Іван.— Просто до душі припав мені парубок.

— А я ж про що говорю? — почала виправдуватися.— Славна людина, куди не піде — всім до серця припаде.— Підсіла до парубка.— Така в мене Югина тендітна. Провіяло вчора, вже й кволиться. Ти не зважай на неї.

— Говори, говори,— насмішкувато перебив Іван.

— А ти не мішайся в бабські справи, коли не тямиш,— обірвала чоловіка і всміхнулась Дмитрові.

— Бач, який командир. Ще, чого доброго, смалюхом по плечах потягнеш.

— Жаль, що Югина нездужав. Всією душею хотів би, щоб не хворіла, щоб у щасті прожила свій вік,— хвилюючись, сказав несподівано для себе Дмитро.

— Спасибі тобі, дорога дитино,— розчулилась Марійка.
«От де твоє щастя, дочко!»

І таким рідним здався їй Дмитро, що хотілось притулитись до нього, як до сина, назвати своєю дитиною, своїм зятем. Знала, що найкраще зараз, наче мимохіть, запитати парубка, чого він до них навідується, та спиняв її глузливий погляд Івана. Тому, зітхаючи, повела мову такими далекими обхідними стежками — і про цьогорічний урожай, і про соз, і про те, яка тепер молодь пішла неслухняна,— що навіть Іван ловив-ловив нитку, куди гне жінка, та, зрештою, знизав плечима і звернувся до Дмитра:

— Вона тобі наговорить сім мішків гречаної вовни, та всі неповні.

Але Дмитро не випускав кінця заплутаної розмови. Поставив себе на місце Марійки і незабаром розбирався в усіх її ходах, як у своїх думках, а коли дійшла мова, що від малих дітей болить голова, а від великих — серце, і яке горе матерям, що мають дочок, та не знають, в які вони руки попадуться,— він уже знав приблизно, що піде за цими словами, тільки не міг визначити грані бесіди: чи знову заплутає кінці, чи обережно почне вишукувати його. Радіючи, розумів, що Марійка тягне руку за нього, і бажав, щоб вона сьогодні взнала його мислі — хай тільки сама дійде до межі.

За вікном коливались сутінки, через плетені мережки фіранок місяць цідив жовтаве яблучне вино, і різко пахла городина осінньою годиною. І не хочеться Дмитрові йти додому від Бондарів, бо тут усе дихає його коханням, і тоскно стає, що дівчина сидить не поруч з ним, а може, плаче в тій хаті, називає його осоружним і кличе в думках до себе Григорія. Нахмурився і мало не випустив слів Марійки:

— От і Шевчик почав навідуватись до нас, та чогось не лежить моє серце до нього, хоч, може, він і хороший хлопець.

— Таки не витримала. Сказано: баба бабою,— глузує Іван.— Ти ще що-небудь скажи!

— І скажу,— розсердилась на чоловіка.— От я мало Дмитра знаю, а в мене — тільки він до хати увійшов, і не знаю, що він про нас думає,— зразу ж до нього довіра вродилась.

— Спасибі на доброму слові,— підвівся високий, кремезний, мовчки пройшовся по хаті і зупинився між Іваном і Марійкою. Спіймав на собі стурбовано-радісний усміх жінки і спокійний погляд Івана. Знав, як чекає Марійка його слів, і тихо-тихо промовив: — Мудрого говорити не вмію. Сподобались ви мені, полюбив я вашу Югину. Славна дівчина. Про таку тільки й думав ці роки,— запнувся, бо не хотілось згадувати про Марту ні словами, ні в гадках.— Коли вийде Югина за мене — нічого кращого й бажати не хочу. Робити за трьох буду, аби тільки жилося щасно.

— За трьох не треба — за одного, та доброго,— обізвався Іван.

— А не вийде — будемо знайомими, та й годі,— закінчив свою мову парубок і сів на лаву, де перше Югина сиділа.

— От кого я зятем назову,— оповила його руками Марійка.— Югина твоєю буде. Тільки шануй її, Дмитре, бо вона ж одна в мене, як серце в грудях.

— Воно і добре було б,— протягнув Іван.

Дмитро відчув, як тане в його серці роками накипілий лід. Хотілось, мов до рідних, пригорнутися до цих простих трудівників, відчутти теплий дотик дівчини, відчутти, що те щастя, про яке стільки думалось, завітало до нього. Та і в хвилину забуття холодив гострий струмінь, нагадуючи, що надія його, як осіннє небо,— здається зовсім близько, а водночас так далеко-далеко.

Після того вечора дома таке робилося, що хоч хати цурайся. Мати вперлась на своєму, а дочка на своєму — і одна одну не могли переважити.

Ранок почався з настороженої мовчанки. Навіть вогонь у печі, здається, горів тихіше, а Югина поралась біля баняків і горнят, наче тінь. Входила Марійка з дійницею, здіймала цідилок з стіни, і тоненькі струмки молока співали червоним глекам: цить-цитьте, цить-цитьте. Снідали так, ніби хтось у хаті лежав при смерті. Раптом мати строго і злісно зверталась до дівчини:

— Надумалась уже?

Югина здригалась і забивалась у куток.

— Чи чуєш, що я тобі кажу?

— Чого ви від мене хочете?

— Чого я від тебе хочу? Вибий з голови дурущі. Викинь Шевчика з голови.

— Мамо, не говоріть мені про нього, — тремтів благально голос.

Вона не знала, чи Гриць її зовсім покинув, чи, може, пересердився і знову повернеться до неї. Від одної згадки про нього ще більше нило серце, вогнем пекли в'їдливі слова:

«Так у тебе для мене і слова не знайдеться? З Дмитром краще воркувати?»

Ще тісніше притискала руку до обличчя, бо здавалось, що сінешні двері, зачиняючись за парубком, можуть зачепити її, і навіть чула, як шматочки глини обсипають їй голову, пил порошить очі.

— Найшла собі щастя яке. У Шевчика на все обійстя один хвіст ледве тримається, хата не сьогодні, так завтра розвалиться — іди тоді, господине, в комірне капарити вік. Ось тоді з сльозами і витече кохання.

З кожним новим словом Марійка все більше гарячилась, сердилась і вже не слухала слів дочки, даючи волю своїм печалям, що зібралися за багато років трудного життя.

— Як прийдеться за чужою пряжею пучки протирати, картоплею давитися, за сніп жати, тоді не раз матір згадаєш. А за Дмитром будеш господинею! Господинею, а не наймичкою, не поденщицею! Якій хоч дівці слово скаже — вистрибом побіжить за ним! Найкраща побіжить.

— Мамо, чого ви до мене присікались? Не піду я ні за Грицька, ні за Дмитра.

— Туди к бісовому батькові! Може, за дурного Власа підеш? Чи до сивої коси продівуєш? Як розпаскудилась тепер! Жди від такої утіхи батько-мати на старості літ. У ванькир, як цуценя, кину, поки не передумаєш.

— Тоді я утечу од вас,— одрізала Югина.

— Як утечеш? Куди? — сторопіла жінка. Вона тільки тепер, холодіючи, зрозуміла, що в Югини є її, Марійчина, упертість. І це не порадувало Бондариху.— Куди ж утечеш? — запитала так, щоб і не дуже грізно було, але й знаки не дати, що вона надає ваги словам дочки.

— В Комсомольське! В колектив піду!

— В колектив? Це комсомольський соз? — перелякалася Марійка й безпорадно замовкла, не знаючи, що сказати дочці.

З Бондарихою таке не часто трапляється.

За ці дні обличчя Югини витягнулось, стало таким прозорим, що аж одсвічувалось синіми жилками, побільшали очі, здавалось, що голубе світло переливалося через перевісся, під очима двома темно-синіми обідками вляглися тіні, усіяні дрібними, мов макове зерно, крапками.

Іван спробував закинути дочці слово про Дмитра, то вона і на нього нагнівалася, тому й вирішив не мішатись в бабські справи.

— Хе! Хай собі робить, як сама знає,— сказав Марійці,— бо потім, коли що до чого, увесь вік нарікатиме.

— Увесь вік буде дякувати. Спом'янеш моє слово! — насілась жінка на нього, і мусив відступитися чоловік.

— Сам дідько у ваших ділах шию скрутить. Я вам і не суддя, і не порадник.

— Що ти за батько! Пригрозити не можеш їй? — напосідала Марійка.

— Коли б вона лежала поперек лави — міг би, а тепер, коли і повздовж ледве вмістиш,— не присилуєш. І дай їй спокій.

— Поки не побачу за Дмитром — поїдом їстиму.

— Гляди, щоб не подавилась. Вона тиха, тиха, а кісточка твоя сидить.— І йшов до своїх созівців. У гуртовій роботі він потроху забував за домашні чвари і не розумів, скільки можна товктися над вибором і чому Югина не хоче піти за Дмитра.

З роками, коли забудеться давно прохолола любов і

тільки інколи дасть про себе знати неясними клаптями спогадів, літні люди не розуміють молоді. І вдивовижу стає їм густий рум'янець від одного погляду і сором од звичного слова, що для закоханих здається грубим, огидним, як дотик жаби; і нетерпеливе чекання неділі з танцями і жаданими зустрічами; і хвилювання, і вибір милого, хай він навіть поступається перед іншими. І тоді старість знизує плечима, киває головою, бубонить розумні настанови, вважаючи, що тільки вона знається на житті. А запитайте, що вона кілька десятків років тому робила? І чи все тоді зважувалося досвідом і розумом?

Справді, юність як та річка у повідь — розіллється на чотири броди, кінця-краю не видно, промиває добірні зорі, місячним містком перевисає від берега до берега; і чиясь пісня над нею пливе, і чи не скиби срібла розрізає весло в молодих руках, ще й накрапає іскристим разком на співуче плесо... А там, гляди, ковзнуться по золотому мосту хмари, розріжуть його, затьмарять, в береги увійдуть води — і де ті гнізда зірок подіваються; і по чорній ріці мовчки пропливе зігнутий рибалка, а тумани, сиві, як борода його, зійдуться безшумно за човном, тільки десь далеко-далеко заскрипить весло, як давня згадка.

* * *

З полудня сипнув дрібний холодний дощик.

Руки Югини задубіли і ледве ворушились у дорослому просі. Поле затягнулось сірою безвідрадною сіткою. Сизою темінню заклубився Великий шлях, та вітер швидко розметав димчасті хмари, і обцатране, без проміння сонце злякано вискочило на брудно-синю прогалину, покотилось почувати у ліс.

Таки не дождала постаті; поскладала снопи в полукіпок і тихо пішла в село. Вечір мінив обриси ланів, шляху, і дивно змінювався захід; ось він став зеленасто-голубим, далі чиїсь руки почали засновувати синь огнистими витками, і незабаром золоті острови попливли над потемнілими лісами. Поміж липами стало темніше. Мокре листя прилипало до босих ніг і спросоння шелестіло щось таке знайоме і тоскне.

Зітхнула: нелегко було повертатись додому в колотнечу й гризню. І хай що хоче робить мати — не буде по її. А Гриць теж добрий — наговорив, роз'ятрив серце — і на очі не з'являється. Така твоя любов невірна. Що ж, вона все, усе перетерпить, в дівках посивіє, та нацерекір ма-

тері доможеться свого. Одначе гіркий жаль охопив її, відчула, як млость пойняла тіло. Не того, що Дмитро поганий, ні, тільки наперекір матері нізащо не піде за нього.

— Югино!

Радісний переляк, наче порив вітру, охоплює дівчину в шіг до голови. А вже назустріч їй наближається і затмарює світ таке дороге обличчя, чорний чуб, вологі губи; руки торкаються її плечей, обвиваються навколо гнучкого стану, і поцілунок закриває її уста.

— Чи ти з глузду з'їхав? — нерішуче відпихає від себе і злякано оглядається навколо.— Ще люди побачать.

— І хай бачать,— тягнеться Гриць до неї. Їхні очі стрічаються в одній щасливій усмішці.

— Уже думала, що забув за мене.

— І не говори,— пригортає до себе Югину, спираючись спиною на гудзькувату, розлогу липу.— Тільки тепер врозумів, як я люблю тебе,— і аж почервонів од сорому, згадавши Федору.

— Е?

— Після тої суперечки місця собі не міг знайти. То раніше все було простим і зрозумілим: є в Бондарів дочка Югина, вона мене любить, я — її, взимку одружимося... І враз наче обірвалось щось. Сяду їсти — хліб з рук падає, стану робити — в очах ти стоїш, увечері підійду до твого вікна — сам себе проклинаю і знову повертаюся додому, розбитий, наче дві копи змолотив.

— А хто ж тобі винен? — одхилилась назад, поглянула на шлях і на парубка. Красиве, заспокоєне обличчя, освітлене вечірнім сяйвом, було золотисто-смуглявим, одначе сутінки мінили небо, і такі знайомі риси почали вкриватися тінями, чорніти.

— Дмитро заходив після того? — пригорнув дівчину і допитливо глянув у очі.

— Приходив.

— Чи він так, чи насправді?

— Хто його знає,— зітхнула і зразу зів'яла, згадавши, що її жде дома.— Боюсь, Грицю, що не жартома приходив, хоч і не говорив зі мною він.— Не хотіла зразу вказувати всього, щоб не завдавати жалю і собі, і коханому.

— Коли насправді — погане наше діло. Знаю, його спроста не спихнеш з дороги,— задумався Григорій і наче забув за дівчину. Опустив голову, і буйний чуб закрив увесь вид. Вітер свиснув у порідженому гіллі, поворушив під ногами листя і покотився ровом у холодну безвість.

Низько гудів шлях, а трухляві дупла старих дерев дихали пріллю і затхлим п'янким теплом, до якого вже починала добиратися осінь.

— Що ж, Дмитре,— одірвав Григорій руку від чола, і Югина не могла у темряві розібрати рис його обличчя,— були ми найкращими друзями. Коли ж став на дорозі — гнівайся на себе.

— Страшно мені, Грицю. Ходім додому,— приголубилась дівчина до нього. І Грицько поцілунком заспокоїв її.

LIV

Хвилюючись, Дмитро сперся ліктями на ворота, голову повернув до освітленого, завішеного фіранкою вікна. Тяжко було йти до хати: знав, що тільки відчинить двері, стріне сумовито-наляканий погляд, і потім увесь вечір Югина буде ховати обличчя від нього, мовчати, байдуже відповідати на запитання Марійки. Як ніколи, страждала його непокірна гордість. Іноді ставав сам собі огидний, проте не міг і не хотів зломити себе — відійти з тої важкої дороги. Упертість глушила доводи розуму. Хмуро просиджував вечір у Бондарів і без слів прощався з дівчиною, коли та, за звичаєм і з німого веління матері, мусила виходити за ним у сіни.

Хтось, окутаний темрявою, повернув у вуличку до нього, і Дмитро, щоб ні з ким не стрічатись, тихо прочинив ворота. Напомацки в сінях знайшов клямку і, пригинаючись, увійшов у світлицю. Від скрині метнулась дівчина і наполохано глянула на нього.

— Вечір добрий, Югино,— став посеред хати напроти дівчини.

— Добрий вечір,— ледве чутно прошепотіла і забилася в куток між ліжком і скринею.

— Де ж батьки?

— Що?.. Батьки? Тато на зборах созу, а мати, напевне, зараз прийдуть,— болісно здригнулись уста. Догадався, що неприємно було згадувати за матір.

— Ага,— сів на лаві, не спускаючи важкого погляду з Бондарівни. Бачив, як мінилось її обличчя, краска почала заливати його: здригались відточені крильця ніздрів і в очах округлювалась упертість.

«Зараз почне вона вичитувати мені те, що я вже давно знаю»,— здогадався по її рішучому обличчю.

«Може, якимсь питанням збити її з пантелику, не дати

першій заговорити?.. Ні, хай говорить», — виповзає зле заповзяття. Він стуляє уста, примружується, дає очима зрозуміти, що ладен вислухати її, навіть більше того — знає, що почує від неї.

І дівчина насторожується під його шаленим сліпучим поглядом, проте рішуче встає і кулак правої руки кладе на залізну квітку укованої ляди. Видно, холод обпік руку, бо зараз відсмикує її і в забутті знову кладе на тьмяну пелюстку.

— Дмитре Тимофійовичу, — збирає всю рішучість дівчина, проте, може, мимоволі, благання тремтить в її голосі, і погляд насторожено зупиняється на дверях. — Дмитре Тимофійовичу, я нічого злого, тільки добра хочу вам.

Розгубилася, побачивши його напружену, злу посмішку.

— Йй-право, тільки добра, — переконує його. — Але ж що мені робити, коли з Грицьком раніше пізналася. Він мене полюбив, і я... Вік буду дякувати вам... Що я зроблю... Не ходіть до мене... Що воно із того? І вам, бачу, нелегко, і мені несолодко.

І, певне, зараз би сльози наповнили її очі, та він спішить запобігти цьому — рвучко кидає через стіл шапку на покуть, ступає крок вперед, високий і розгніваний, так спирається руками в ляду, що аж скриня тріщить до самих коліщат. І Югина не може одвести погляду від його чорних звужених очей з лихими, як вогонь, блищиками.

— Гарна твоя казка-байка, та не тобі її розказувати, не мені слухати. Дуже просто сказати: відступіться. Може, я сам себе ламав не день і не ніч; тебе із серця виривав, та не міг вирвати. А що мені тепер робити? — він наближається до дівчини, вона хоче відступити назад, та впирається спиною в бильце ліжка і з острахом і здивуванням дивиться на нього.

— Коли ти мені добра бажаєш, у мене є одне щастя — ти. Підеш за мене — нічого більше в світі не треба... Добре комусь щастя бажати — із свого багатства пощерблений гріш кинути... Коли б я вірив, що кохання Гриця таке, як моє, може, ще здолав би себе. Та йому я не вірю, і ти не дуже пишайся ним. Подивися краще, коли твоя любов очі загубила. І своїм казанням не відвернеш мене.

«Горе моє, який він лихий і... хороший... Невже він так любить мене? — вперше якесь тепле почуття, пережежане з острахом, ворухнулось до парубка. — Що ж він на Гриця наговорює?» Хоче запитати Дмитра, та в цей час у світлицю входять мати з Шевчиком...

У мовчанні проходить вечір. Парубки косують один на одного, і намагання Марійки як-небудь підтримати розмову даремні; не допомагають насіння і яблука, не допомагають розпити про здоров'я домашніх, а коли спитала в Грицька про будівлю нової хати, аж закрутився хлопець на місці і злісно подивився на Дмитра.

Водночас взяли за шапки і вийшли з хати.

В блідо-голубій димчастій ополонці, обведеній хмарами, то світлішав, то темнішав ущерблений місяць, і довгі тіні то пробігали через дорогу на город, то злякано кидались назад, нечутно ворущаючись під ногами. Ішли, шелестячи листям,— Дмитро по один бік глибоко вибитої колесами вузької колії, Грицько — по другий.

На перехресті біля Дарчиної хати, що задрімала в молодому сливвяку, Грицько зупинився, заходячи вперед. Вся його невисока, міцна постать напружилась, під шкірою на щоках подвоєними бугорками заворушилися округлені м'язи — видно, міцно зціпив зуби.

— Дмитре, як воно виходить?

— Хіба що? — зчудовано знизав плечима, з цікавістю розглядаючи насторожену сильну постать парубка. «Проворний, кріпкий».

Грицько, чуючи таке питання, полегшено зітхнув, мабуть, повірив, що нічого не трапилось, та знову пальці до болю втиснулись у долоні, різко вигнулись вузлуваті суглоби.

— Чи ти так до Бондарів заходиш, чи від мене хочеш дівчину відбити?

— Який ти недогадливий,— похитав головою.— Хіба ж «так» до дівчат ходять? Да, Грицю, думаю відбити від тебе Бондарівну.

Спочатку навіть недовіра ворухнула бровами Шевчика: «Чи не жаргуб?»

— Як же воно виходить? — для чогось оглянувся назад.— Дівчина мене любить...

— А я до Федори холжу,— підказав уїдливо.

Якусь хвилину Григорій стояв, мов скам'янілий. Та ось подався назад і, перехиляючись в розгону вперед, вдарив важким кулаком Дмитра в лице; другий кулак уже марно розітнув повітря — Горидвіт відскочив назад, і Григорій потягнувся за ним.

— Е, та ти й б'єшся? — ні до чого вирвалось.

Шевчик знову наскочив на Дмитра, але його кулаки вже скрізь зустрічали дуги великих рук.

— Геть, жабо зелена, поки не увів у гріх,— просичав Горицвіт.— Рідкий ти супроти мене,— і ледве встигав одводити коловорот розлючених рук.

Дмитро, захищаючись, оступився ногою в колію; хрупнула ступня, і в той же час важкий кулак мало не кинув парубка поперек дороги. З носа і розсіченої губи бризнула кров і полилась на сорочку.

«Добре влучив»,— сатаніючи, Дмитро відчуває, як звір прокидається в кожному м'язі, і стільки прибуває сили, що вона от-от рознесе його на шматки. Перемагаючи біль у нозі (обличчя не дає ще знати про себе), Дмитро кулаком, як довбнею, б'є сліпого від люті Григорія, і другий удар доганяє уже обм'якле тіло, коли воно падає поперек двох колій. Як уві сні пропливло: чорна лежача постать, огорпепа до половини хвилястою тінню плоту, смужки місячного сяйва, пошматоване полотно димчастого неба і ущерблений місяць над вигином осіннього шляху. З широко розплющеними очима поволі йде вулицею, млюсть охоплює все тіло. Не знаючи для чого, запускає пальці у скуйовджений мокрий чуб і здивовано зупиняється, розглядаючи закривавлені пальці і рукав. Неначе прийшовши до пам'яті, він круто повертається на місці. Як синькою підведена, стишеною рікою тече вулиця до крутого повороту. Серед неї нерухомо застиг чорний обаполок, і Дмитро, спльовуючи шматки солоно-кислої вурди, вертається назад. Тінь наче трохи відступила від Грицька. Вирізняється блідо-синя скроня, тонкий, притиснутий до чорних кучерів кружечок вуха, а далі обличчя затемнює буйний чуб і чорна кров. Дмитро стає навколішки і обережно бере парубка на руки, відчуваючи своїм серцем, як повільно б'ється серце Григорія.

— Ех ти,— повеселішав Дмитро. Легко підкопив Григорія на руки, поперед себе поніс до Дарчиної хати, бризкаючи на сорочку парубка важкими краплинами крові. Ногою сильно стукнув у двері, і аж пересмикнуло його. Заболіла, занула розтягнута ступня. В хаті загупали кроки і обізався голос тітки Дарки:

— Хто там?

— Це я, Дмитро. Пустить до хати, тітко Дарко.

У довгій білій сорочці, з розплетеними косами, вдовця сплеснула руками і застигла на порозі.

— Головонько моя бідна! Що з вами зробилось?

— Не вбивайтеся, тітко. Відканюйте парубка, щоб до весілля загоїлось і забулось усе.

— Тільки подумать, що робиться на світі. Хто це на вас, мовляв той, розбоєм напав? — помагає вносити Григорія до хати.

— Та це ми самі поміж собою побилися, — неохоче відповів.

— Що ти, Дмитре? Такі друзяки — і не помирилися.

— Буває, що друзі дружбу ламають, — положив парубка на лаву.

— За що вам ворогувати? Одного села люди, одна, мовляв той, кров роботяща у жилах тече, обидва молоді, красиві. Тільки б жити та долю хвалити, — ставить каганець на стіл і кидається до печі за теплою водою. Почувши тихий стогін, злякано опускає рогац.

— Спасибі вам за турботи, — ніяково прямує до дверей.

— Куди ти? Дай хоч обмию, мовляв той, живою водичкою — лиця не видно, — і зітхає. — Увійшли ви в літа, та в розум не увійшли.

— Доглядайте вже Грицька, — тихо вийшов з хати.

— І скажіть таке: хто б сном-духом повідав. Таке вірне товариство, — почув, як бідкалась, ходячи від лави до печі, тітка Дарка.

* * *

— Дмитре, що з тобою? — застигла Докія посеред хати, притискаючи сплетені руки до грудей.

— Ет, все вам треба знати... Ледача кров з носа пішла... Злийте на руки. — Вимився теплою водою і мусив таки стати коло стола, поки мати рушником не витерла міцно прилиплі чорні грудочки крові, не змастила губу пожовтілим несолоним салом.

— Розкажуй тепер, хто тебе так розмалював, — сіла на ослів супроти сина, світлячи сумовитими очима.

— Ніхто, — скривився. — Біля перелазу спіткнувся і впав.

— Говори, бо я тільки вчора на світ появилася... Як тобі не совісно брехати? Не водилося за тобою такого перше. Що ж, на добру стежку прямуєш. Тільки знай мове слово: брехнею світ обійдеш, назад не повернешся. Добре вивчився в когось. — Устала і, не дивлячись на сина, стала слати постіль.

Боліло материне серце. Мучили здогадки: чи не з Варчуком знову заївся; не могла заспокоїтися, що не схотів сказати правди. Промінці світла пучком золотих виток

снувались від лампи до очей, неправильно то здовжувалось, то округлювалось обличчя сина, уперте, мовчазне, із зведеними на перенісці навислими бровами. Ось він підвівся, дмухнув на світло, і чорна велика тінь майнула по хаті.

Вночі Дмитро прокинувся від легкого дотику. Ще не розплющивши очей, відчув, як світло червоними кружальцями пробилось крізь повіки, і, певне, відгомін вчорашнього, тривожна догадка шугнула — рвучко підвівся, захищаючи голову трохи відхиленою рукою.

— Що з тобою? Спи, спи... Непокоївся всю ніч. Чи не жар у тебе? — прикладає шершаву землисту руку до високого смуглявого чола, а потім витирає рушником з підборіддя рожеву сукровицю.

— Мамо, це я з Грицьком побився.

— З Грицем? Яким?

— Шевчиком.

— Шевчиком? — перепитусь. — Чи ти не спросоння таке верзеш?

— Ні. Сам раніше ніколи б не подумав.

— Як же ж так можна? За що не помирились?

— За дівчину. Югину Бондар.

— За дівчину? — широко розплющує очі Докія, і кілька догадок так тиснуть одна одну, що аж боляче стає в голові. — Вам обом приглянулась одна дівчина, чи як?

— Еге ж.

Вона ще не вірить синові і, вже чуючи, як хвилювання стукається, нестримно прибуває в груди, удавано зітхає і похитує головою:

— Як же так можна: за дівчину один одного мало не повбивали. А Бондарівна славна... Дуже приглянулась тобі?

Незручно парубкові й говорити про свої потайні думки, морщиться, мов після чарки, проте не може уникнути материного погляду і, відводячи очі вбік, глухо кидає:

— Еге ж, дуже... Тільки...

— Що ж, кращої невістки мені, либонь, і не відшукати... Тільки бійка, Дмитре, пом'яни мов слово, до добра не доведе, — вичитує, гасячи світло, і ледве стримує радість: син її не хворий, не скалічили Варчуки, не прибили, не притовкли. Тільки натура така трудна, камінна — що в іншого за вітром через кілька тижнів піде, в нього роками тримається. Ох, як воно все... — Усміхається в темряві і зразу ж спокійно засинає.

Землемір, чіпкий дідок з зеленкуватою вузькою борідкою і прокуреними, сивизною підбитими вусами, вткнувся короткозорими очима в кряжисту постать Івана, і його рука довгастим човником вскочила в міцні вузлуваті пальці.

— Так це ви, можна сказати, Іван Тимофійович Бондар... Землемір... Кхи-кхи. Чортів кашель. Тьху... Карпо Іванович Мокроус.

Ледве помітно всміхнувся Іван. Вийшло: «Землемір, кхи-кхи, чортів кашель. Тьху». Так і запам'ятав чудернацьке прізвище, шанобливо тиснучи руку з колючими сивими волосинками на пальцях. Обережно, поперед себе, поніс до хати теодоліт, а Карпо Іванович підхопив з землі протертій чемодан і задріботів тонкими ногами за Іваном. У хаті, витягуючи тонку шию, швидко скинув пальто. Почав потирати руки і заходив з кутка в куток. З-під чорного піджака різко випирали трикутники лопаток, то наближаючись до хребців, то різко відскакуючи вбік.

— Можна сказати, відіб'ємо завтра вам благодатної земельки на горбку. Знаю, знаю її. Це споконвічне князівство Варчуків. Як він? Ще ворухить ногами? — допитливо примружив праве око.

— Цього довбнею не доб'єш.

— А як ви думаєте, Іване Тимофійовичу, чи вони нам побоїща не закачають? — впритул підійшов до Бондаря, поблискуючи по-дитячому безпорадними короткозорими очима.

— Думаю, ні. А втім, хто його знає. Опасаєтесь?

— Це я, можна сказати? Самого чорта не боюсь, — випнув сухі груди. — Тільки свого інструмента жаль — дорога штука, того й дивися, щоб не потрошили, — погладив рукою лаковані ніжки теодоліта. І раптом, чогось сердячись, вдарив кулаком у кулак: — Чортові баби, так і норовлять допасти до нього. І видумав біс, можна сказати, таке зілля. — Почав виймати з чемодана карту села.

— Ви, може, до вечері перекусите що?

— Не відмовлюсь, не відмовлюсь. Можна сказати: їж, поки рот свіж, а як зів'яне, то й сова не загляне, — задоволено і дрібно засміявся...

— Чи вам молока, чи пряження зготувати?

— Можна, можна і пряження, і молока, а коли в борщ, та ще й з квасолькою, — ніяк відмовитись не посмію.

І згодом Іван не міг відірвати здивованого погляду від землеміра: такий собі миршавенький дідок, однак, покашлюючи і пирхаючи, їв за трьох молотників — наче за спину кидав. А в усіх урочищах розбирався так, ніби виріс у їхньому селі...

Рапок випав туманний; під копитами коней стріляло стужавіле болото і нависало розбухлою кашею над глибоко втиснутими слідами.

Карпо Іванович Мокроус не хотів їхати на возі: худобі тяжко. Доручив доглядати теодоліт Варивонові, а сам попрямував понад греблею, по-пташиному скачучи з одного протоптаного ногами округлого гнізда в друге. Широкі, закасані холоші все густіше вкривалися бризками болота, проте землемір найменше турбувався такою халепою, навіть якусь пісеньку мугикав.

«Побачимо, якої ти заспіваєш, коли на горбок Варчукове кодло збіжиться», — усміхнувся у вуса Іван Бондар, стежачи за вузькоплечою постаттю. Що на горбок збіжаться всі, кому тут належала земля, він не сумнівався, тільки не знав, чи дійде до бійки, чи закінчиться погрозою і лайками. Пригадав побіліле обличчя Марійки, її прохання, щоб, коли що, гнав коней у село, не встрявав у бійку. І відчув, як весела дрож пробігла тілом, несучи за собою завзяту і насторожену силу.

«Шкода, що Мірошниченка нема — в район викликали. З ним безпечніше».

На другому возі розгонисто сміявся Степан Кушнір, і пужак дрібно тремтів у червоній руці. Посмоктуючи цигарку, розповідав якусь побрехеньку Полікарп Сергієнко, по-вуличному Побрехенька, незavidний, сухорлявий чоловік з загостреним обличчям і довгими вусами. Невдача, либонь, чи не з самого народження переслідувала чоловіка. Родився він на полі пана Колчака в родині невилазних наймитів. Його мати старалася за тринадцятий сніп заробити трохи хліба, щоб як-небудь прогодувати шестеро дітей, які, мов жорна, мололи всякий харч і світили чорним тілом по всіх вулицях села, басуючи на хворостинах. Не дуже, видно, зрадів воловик Явдоким Сергієнко, коли до нього примчали на випас двоє старшеньких і чорнява мазуха Оленка, захекавшись, радісно сповістила:

— Татку, нашій мамі бузько плиніс хлопчика на поле.

— Дурна, вона й досі не знає, що бузько тільки жабковтає, — відштовхнув її семилітній Гнат і серйозно повідомив: — Батьку, мама на полі хлопчика родили.

Коли новонародженого хрестили, попові треба було дати три карбованці, півкопи яєць і курку. Кума (породілля ще хворіла) гроші і яйця віддала, а курки не було в наймитів, і довго не могла заспокоїтись зобиджена матушка: «Що це за господиня — навіть курки на обійсті немає. Один розврат від таких людей».

Всі діти як діти росли в Сергієнків: плакали, їли, хворіли, кричали, падали з колиски, об'їдалися всякою поганню, топились у ставку і поволеньки спинались на ноги. А Полікарпові одне горе: дуже миршавим вдався і зовсім не говорив, хоч яких уже шептук не приводили до нього, чим не поїли і яким зіллям не обкурювали. Нарешті коли німому хлопцеві минуло чотири роки, люди пораяли батькам відвести його чимскорше до Києва. Послухалась Орина людей і напровесні, тримаючись гуртка прочан, пішла із сином в далеку путь. Та недовго того шляху поміряла Орина. Другого ж дня біля Літина сипнув ядерний дощ і грім струсонув усім небом і землею. Люди навпочіпки поприсідали біля лип, та дощ незабаром вимочив їх до нитки. А Полікарп раптом заговорив: — Глім і капки.

Того ж дня вночі повернулася Орина додому і страх як потерпала: а що, як знову відбере мову Полікарпові. Та потому не було говіркішого хлопця на все село. Підрісши, в розмовах забув усяку міру, і потім його побрехеньки довго переходили з хати в хату, а до самого Полікарпа навік причепилось прізвисько Побрехенька. На гульбищах усі охоче слухали Полікарпа. Від душі пирхали і реготали, але ні дівчата, ні хлопці не вважали його за парубка. І скільки, дійшовши років, не сватався — тільки гарбузи хапав. Тому й знайшов собі дівчину лише в сусідньому селі, пустивши в очі її батькам такого туману високими мисливськими чобітьми і берданкою, що ті по простоті своїй повірили: неабиякий зять трапився їм — одним полюванням он як може прожити.

А з того полювання було стільки користі, як з цапа молока. Правда, чи не єдиний раз, уже після одруження, трапилось щастя Полікарпові: застрелив на болоті качку. І вже не городами, а вулицями попрямував додому, навіть крюк наклав, щоб не минути кооперацію, де в веділю збирались погомоніти дядьки.

— Несеш свіжину, Полікарпе? — гукнув широкоплечий сусід Василь Карпець, ледве стримуючи усмішку.

— Та хіба ж тепер дичина? От колись дичини, мов гною, було,— став біля гурту селян.— Бувало, обвішаєшся кругом, ледве додому з тим тягнешся. А тут ще й жінка починає лаятися: «Доки вже ти будеш таскати — дівати нема куди».

— А вбив же що-небудь? — допитується коваль.

— Та якусь паршивеньку качечку.

— Качку? — дивується Василь.— Апу покажи.

Полікарп, не кваплячись, широко розкриває торбу, і раптом качка з фуркотом, затуляючи його очі, підноситься вгору, низько летить над будинком споживчого товариства і зникає за садами.

— Ох ти ж чолт. Полетіла. Чи ти ба...— розгублено повідомляє Полікарп, і від сміху здригається увесь майдан.

Зараз Сергієнко,— чує Іван Тимофійович,— напався чогось на парубків:

— Хіба ж тепер парубки? От колись були парубки. Бувало, ми з Арсентієм вип'ємо по крючку, візьмемо шворіняки за халяви та як підемо до дівок — усі хлопці, як шушвалки, тікають від нас. А на весіллях завжди півока поставлять, щоб не надавали головиць. Уміли ми в свою пору погуляти. На теперішніх двох парубків ще б сили у мене вистачило,— вигинає колесом суху спину.

І Степан Кушнір, червоніючи, починає несамовито кашляти, щоб не розсміятися в очі Полікарпові.

На горбку поля зовсім протряхли, і за колесами побігли неглибокі рівні колії, підрізаючи сліди втиснутих копит. На сході рожевів і розвівався туман. Бліде сонце коліщам проскочило шматок роз'їденої просвітками хмарини, а свіжа земля запарувала і запахла трухлою стернею, кислуватим хмелем.

Першу віху Варивон поставив на межі з левадою, і Карпо Іванович Мокроус ловко вставив примружене око в скельце теодоліта, окантоване блискучою міддю.

Іван Тимофійович оглянувся навколо, і щасно запам'ятовувалось: і Великий шлях, і димок на хвилястому гребені горбка, і зелена росиста паша поміж чорними стернями, і хвилі світла, що переганяли у село тіні, і дзвін штельваги, і призивне іржавня коней.

«Еге ж, це тобі не наймитом, не поденщиком ходити, завидуючи багатіям». І хліборобська надія шугає далеко-далеко і спочиває на посивілому вистиглому полі, як спочиває перевілка поміж хлібами.

Він сам повів коні на віху, щоб вивести борозну якнайрівніше; і солодко, і тривожно защеміло серце, коли почув, як під череслом хруснула підрізаним пирієвим корінням зелена межа.

За плугом, натискуючи на чепіги, горбився Полікарп, і обличчя його світилось радісно-здивованим усміхом.

— Як воно, Полікарпе? — кивнув головою і примружився, надіючись почути якусь неждану побрехеньку.

— Добре, Іване, скажу тобі. Ще не запам'ятаю, коли так і рукам, і серцеві хороше було, — підвів на нього прояснений погляд.

— То-то й є, Полікарпе, — подав трохи гаття підручного і пішов широким кроком вперед.

Сумовитою сурмою заграло небо — над хутором нижче хмарки рівним і навскісним шнуром летіли журавлі; коли крила опускалися вниз, косяк темнішав, і меншав, і перлово просвітлювався, коли ширшав його хвилястий трепет, прощаючись з осінньою задуманою землею. Щось невимовно вразливе було в тому печальному переливі, в прощальному маянні крил і зміні світла і тіней над все дрібнішим і дрібнішим ключем.

— Обліт роблять. Скоро відлітатимуть, — підвів голову Варивон.

— Еге-ге, Іване. Уже посланці метляють спідницями до нас, — обізвався ззаду Василь Карпець.

Левадою поспішав розтягнутий гурт жінок; за ними з заростів вільшняка з'явилися перші чоловічі постаті з кийками і дрючками в руках.

— Не наступай, не наступай, враже, бо буде битва, — піддашком приклав до чола куцу широку долоню Степан Кушнір.

— Невже до бійки дійде? — насторожено витягнув шию Полікарп.

— Може, дійде, а може, й ні, — не обертаючись і не відводячи долоні, поволі відказав Кушнір. — Проте істика тримай міцно в руках, бережливого і доля береже.

Біля теодоліта неспокійно заметушився землемір, кинувсь був для чогось до воза, але на півдорозі роздумав і знову повернувся до тринога, торкнувся пальцями свинчатої дзиги.

— Оремо, хлопці, а то справді подумують, що перелякались їх. Вйо, коні! — стрельнув батоном Іван Бондар, і за його плугом потягнулись інші.

Першою на горбок вилетіла, приминаючи чобітьми свіжу ріллю, висока худа Настя Денисенко і зразу ж наскочила на Степана Кушніра.

— Трясця казила, дубила, вашу ма... Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтесь к чортовій матері, поки ребра цілі, поки голова на в'язах стирчить! Забирайтесь, злидні чортові!

— Чекай, чекай, жінко добра. Хіба ж так з людьми говорять? Де ж твій добрий день? Адже ж ми з тобою, можна сказати, рідня якась.

Настя спочатку сторопіла від несподівано спокійного голосу, лупнула очима, але зразу ж опам'яталась і верескливо закричала:

— Чого ти мені баки забиваєш? Забирайся, щоб твоя нога тут не була! Бач, яку рідню знайшов! Які ми з тобою родичі?

— От тобі й масш,— розвів руками Степан.— Вже й забула: твій же батько і мій батько на одному сонці онучі сушили. Ще тобі мало?

— Бий, кумо, його, чорта окаянного, по макітрі, бо він тобі зуби заговорює,— озвався захеканий голос із гурту.— Рідню знайшов: третє ребро від заду...

— А-а-а, це ти, моя ясочко, ангельским голоском обізвалась? — став навшпиньки Степан.— А я тебе колись сватати хотів. І добре, що не оженився,— десь тріснула б досі з великої любові моя макітра.

Хтось навіть засміявся в гурті, але знову гамір покрив поле.

— Цитьте, баби, дайте поговорити з людьми.— Наперед поважно виступив Сафрон Варчук. За ним вийшли з гурту Ларіон Денисенко з двома синами, Ліфер і Митрофан Сошоненки, Яків Данько, старий Заятчук і ще кілька чоловік. Осторонь стояв із замашним кийком рожевощокій, з пухнастим чубом Карпо Варчук, з цікавістю поглядаючи на землеміра.

— Тпру-ру! — владно зупинив коні Сафрон, рівняючись із Бондарем.— Здоров, Іване.

— Чого тобі?

— Погане діло затіяв, Іване. По-доброму говорили тобі — не зазіхай на нашу землю, не сій колотнечі між людьми. І ви, добрі люди, орить, сійте на своїх нивках. Бо в чужої руки хліба не наїсися.— Здригається обвислий товкий віс, ворущається під очима круто вигнуті сині мі-

шечки, і вся висока постать розмірено погойдується.— Так що розпрягайте коні — і подалі від лиха.

— Подалі від гріха,— трясє колесом оброслої голови Денисенко.

— Чого їх умовляти? В дрючки займайте, щоб...— високо дзвенить жіночий голос.

— Чуєш, Іване, кров'ю пахне землячка. Їдь, не муляй очей,— широко розставляє ноги Данько, перехопивши пальцями до половини обтесаний дрючок. Його вилицювате обличчя темніє і неспокійно міниться світло в зеленаво-сірих очах, ворущаються тонкі кінчики каштанових брів. І голос напружено тремтить — от-от зірветься з спокійної ноти, сипне лайкою, а руки піднесуть над головою ломаку.

— Ви ж в обмін за свою землю нашу берете,— з-за спини Степана показався Полікарп і знову непомітно зашився за широкі плечі.

— Кобилі під хвіст вткни свою. Злидні зелені,— насівся на нього Денисенко. І Полікарп зразу ж мигнув зігнутою спиною за кіньми. Бабський галас знову піднявся. Над головами закрутились кулаки і кілля, ззаду жінки напірали на чоловіків, штовхаючи їх на невеликий гурток созівців.

— Чого ви їм в зуби заглядаєте? — непокоїлась дебела Лисавета, Данькова жінка.

— Цитьте ви, сороки! — незадоволено скривилось чорне клинцювате обличчя Сафрона.— Їдь, Іване, додому. Раз ми живемо на світі. Для чого один одному віку вкорочати? Бач, який світ широкий,— простягнув руку вперед.— А ти його в домовину хочеш затиснути.

— Слухав я тебе, Сафроне,— очі Івана уперто блиснули,— і думав: немало тебе життя учило, чоловік ти не дурний, а ще й досі в чудеса віриш. Невже не зарубав собі на носі: минулося ваше, наше наступило. От і живи собі, як жук за корою, а підіймеш на мене руку — з коренем вирвуть тебе.

— Бабоньки! Та він, злидень... ще лякати нас буде! — фуркнула в повітрі ломака. Як хвиля, гойднулася юрба, і зразу ж в кількох місцях тріснуло дерево об дерево, і хтось пронизливо, по-поросячому закричав:

— Ой боженьку мій, боже!..

З храпом шарпнулись коні, вирвали з борозни плуг і помчали полем, залишаючи на землі подерті чорні рани.

По-гусячому пригинаючись, з теодолітом під боком, побіг у село землемір, за ним дав дьору хирлявий Полікарп,

але на ріллі спіткнувся, розтягнувся на весь зріст і зразу ж злякано обхопив руками голову, зовсім вростаючи в землю. І коли чийсь дрючок перетягнув плечі і удар глухою віддачею обізвався всередині, Іван так гахнув істиком Прокопа Денисенка, що кров зразу ж бризнула Іванові на піджак і об'юшила водночас плескати обличчя і катанку парубка.

Жінки з лементом підхопили під руки знепритомнілого, з широко розкритим ротом куркуленка, подалися назад, голосячи.

Закривавлений Степан Кушнір відбивався від обох Созоненків, кряжистий Варивон зіткнувся з ведмедистим старим Денисенком і Дмитром Заятчуком, що тепер всіляко норотив збити його з ніг. Данькове кодро притиснуло до ріллі напівхворого Карця і Півторацького. Воно зім'яло б їх, але біля нахрапистого гнізда куркульні завзято кружляв Захар Побережний. Невідомо звідки він дістав весло і в найтяжчі хвилини люто розривав ним здичавіле кільце і знову вчасно з'являвся в другому місці, не втискаючись у небезпечне коло.

Тільки один Сафрон Варчук, кам'яніючи на горбку, не встрявав у бійку. Помертвілі, без блиску очі не ворушилися в обважнілій сітці мішечків; холодний туман налягав на них, і в ньому ворушилась не стільки сама бійка, як її нерадісні жнива. Ну що ж, в крайньому разі, він до бійки непричетний. Навіть хотів охолодити мужиків... Треба, щоб Карпо не перестарався. І прикрутило ж серед білого дня заварювати бучу, начебто нема ночі у бога.

Непереливки приходилося созівцям. Впав уже на спину Карпець, і Данько кинувся на Варивона. Над Кушніром загойдалось кілька дрючків, і збоку до Бондаря почав підкрадатись Карпо. Та в цей час Варивон радісно крикнув:

— Держімося! Наші біжать! Тримайтесь, дядьку Іване! — І так оперіщив Данька по шиї, що той дзигою широко завертівся на полі.

З дороги, пригинаючись, з кілком біг Дмитро Горицвіт. За ним, розмахуючи істиком, ледве встигав Полікарп, а позаду бовваніли ще дві чоловічі постаті. Коли Дмитро, їдучи на своє поле, тільки побачив, як загойдались дрючки на горбку, зразу ж зрозумів, що напали на Бондаря. Ось коли він добре діло зробить: всією душею допоможе созівцям, Івана Тимофійовича з біди виручить.

«Іч, куркульня клята, усьому новому життя б вкоротила».

Знайшов дрючок посеред дороги і так побіг, що вітер почав обцалювати вуха. З розгону налетів на Полікарпа — і мало не розтягнувся на ріллі. Полікарп злякано схопився, хотів дати дьору, та, побачивши, що перед ним Дмитро, почав для чогось обтрушувати землю з катанки.

— Чого ж не помагаєте своїм? Бачите, созівці зараз в біді. Чи тільки за свою шкуру труситесь?

— Та вони прогнали мене: слабосильний, кажуть. От їм тепер і покажу, який я слабосильний,— розхрабрився Полікарп.

Коли Дмитро побачив Карпа, затремтів кожним м'язом, прикидаючи в голові, куди буде найзручніше ударити: то найспритніший ворог.

«Приб'ю, як гадюку»,— твердо вирішив, напружуючись до дрижання.

Та Карпо зразу ж, тільки глянув на перекошене обличчя Дмитра, зрозумів, куди йдеться його діло. Далеко від себе кинув дрючка і крикнув:

— Хто жити хоче — в село тікай. Чортів Горицвіт біжить! — і перший широкими і легкими стрибками кинувся на леваду. За ним побіг Данько, а далі в одну мить, мовби бійки не було, на горбку залишились тільки созівці і пополотнілий від злості Дмитро.

— Ох і тікають. Я як потягнув Денисенка своїм істиком, то він прямо тобі, як вуж, скрутився,— вихваляється Полікарп.

— Спасибі, Дмитре. Думає, доконає куркульня,— потиснув руку Іван Тимофійович.— Приходь, не забувай нас,— стишує голос.

— У суд їх, дукачів! — спираючись на дрючок, підходить Карпець, блідий, у хворобливому краплистому поті.

— Тільки у суд,— підтакує Дмитро, ще лихий і гострокий від хвилювання та напруги.

— А он землемір наш спішить,— примружився Бондар.

І справді: з вільшняка тупцем біг до них Мокроус, і скельця теодоліта поблискували на сонці яскравим світлом.

LVI

Прислухаючись з-за тонкої стіни до стривоженого гамору, Марта чує про Дмитра і шкодує, що той не почаствував дрючком її чоловіка. «Як ти мені остогид, вивернув душу, окаянний»,— шепоче сухими губами. Від на-

пруги дудонять у вухах дзвоники, в затерплі ноги хтось вбиває цвяшки, і серце частіше колотиться в грудях.

Сафрон лає всіх, що погарячилися, і схиляє для годиться перепросити созівців, бо діло судом і допром зможе запахнути.

— Таких, як Полікарп, яким пудом муки можна за-добрити, з іншими — чарку випити. Найтрудніше Бондаря зломити. Тут через жінку треба діяти — з Марійкою кашу скоріше зварити.

— Я б їм червоним півнем каші наварив, — вихоплюється у Ліфера, і вона морщиться від огиди, уявляючи високу, худу постать чоловіка, затягнутого в чорний піджак та вузькі штани і схожого на засмоктаного писаря, що раз на рік бачить сонце. Тихенько скрипнули двері в кімнату, перекочуючись через поріг, вбігла в квітчастому платтячку круглолиця Ніна — її єдина радість. Марта міцно пригортає до грудей свою одиначку і, не осміхаючись, обсипає поцілунками пухнасті щічки і ручки з ямками, де мають бути суглоби.

— Ти знову плакала? — строго дивиться на неї дочка. — Ти ж казала, що більше не будеш.

— У мене очі боліли.

— У Ніни теж боліли, а Ніна не плакала. І ти не плач.

— Не буду, не буду.

— Дай поцілую очі. Хай не болять, — м'які уста дитини ледве чутно торкаються її перенісся. — Баба мені цяцю принесла, — хвалиться блискучим корабликом і заховає його під скриню.

За вікном у закучерявленому жовтому колі сяє місяць, одна за одною набігають на нього хмарки і зникають без сліду, без згадки. Тоскно поскрипує біля самого кореня ватомлена яблуня, тихо віттям б'є по віконній рамі, мов проситься в кімнату; далеке холодне небо ллється на хати, сумне і нерозгадане, як її невеселі, незогріті радістю роки. Усміхнулось трохи те крадене щастя під зоряними ночами, пролетіло, як сон. Може, коли б не воно, то спокійніше тепер жилося: звикла б за нелюбом та й тягнула б те життя, як віл тягне плуга.

Поскрипуючи східцями на ганку, почали розходитись остогидлі багатії. Забрехав, задзвенів ланцюгом собака і заспокоївся, почувши знайомий свист.

Ліфєрова тінь тонко промайнула по шибках і підлозі, застигла біля воріт. Марта швиденько роззулась і лягла біля Ніни. Ще чула, як бряжчав за перегородкою посуд,

глухо перемовлялися свекор з свекрухою, і вже крізь сон донеслося тихе рипіння дверей. Ледве розплющила злипли очі. На ліжкові, затуливши спиною місячне сяйво, сидів Ліфер. Крекчучи, наче дід, скинув з ніг тісні чоботи.

— Ти спиш, Марто? — торкнувся рукою її плеча. Само по собі зіщулилось тіло молодиці, проте не ворухнулася — удавала, що заснула. Та коли Ліфер взяв на руки Ніну — хотів перенести на канапу, — обізвалася:

— Не чіпай дитини.

— Іч, яка витребенька, — усміхнувся примирливо. Проте в голосі бриніла непевність, а усмішка була прохальна, жалюгідна, як і завжди, коли хотів після сварки примиритися з нею; обережно, щоб не збудити, поцілував Ніну в лоб, відніс на канапу; позіхаючи, потягнувся посеред хати, затуляючи собою вікно.

«Хоч би дитини не відсудили», — уперто думала свою думу, бачила себе з Ніною в невеличкій убогій хатині за чужою роботою — шитвом чи пряжею. Тінь гойднулася їй назустріч, заскрипіло ліжко, кістляві і холодні як лід руки обвилися навколо її шиї.

— Не лізь, — одвернулася від нього.

— Та давай забудем. Винюсь перед тобою — погарячився. Але ж і ти мене з себе виводиш, — хотів обняти.

Зі злістю відкидається від нього, лягає обличчям до подушки.

— Що ти за жінка мені? Чи ти хочеш, щоб я по других ходив? — рипить зубами Ліфер.

— Іди хоч у безвість!..

— Марто, що ти робиш зі мною? Чи солодко мені? Щодень як не гризня, то мовчанка... Нічого не пожалую для тебе. Що скажеш — все куплю. Золота не пошкодую.

Який він противний, який він противний! Холодний, ненависний, як гадюка. Чи то своїми руками вона не заробить шматок хліба?..

«Забирайся під три чорти. Сам — доведеш мене, — як сучку, прожену, а щеня при собі залишу!» — пригадує слова свекра і ще тісніше припадає до постелі.

— Ти довго будеш ерепенитись, змія підколодна? Іще Дмитро тобі чи який другий на думці! — починає липкими пальцями крутити їй праву руку...

Нарешті Марта виривається з його рук і босоніж біжить на подвір'я; давлячись сльозами, входить у теплу від підопрілої отави клуню. Усе тіло пашить від побоїв, сльози палять щоки. Незабаром осінній холод кидає її в

дрож. Марта піднімає корж злежаної отави, по шию закривається ним.

«Дочко моя, коли б не ти,— одного б дня не жила отут»,— в уяві притискує до грудей тільце Ніни.

Від щілини брами до молодиці тягнуться жовті струмки місячного сяйва і не можуть дотягнутися. У вузькому просвітку затрепетала зірка і зникла; тяжко, як людина, зітхнула в обозі корова; клуня, ледве чутно шарудячи обмолоченими снопами, починає потихеньку ворухитись, наче пароплав на хвилі...

— Мамо,— кличе тривожний голос...

Чи довго вона проспала?

Обдираючи ноги штурпаками сухого кінського щавлю, летить з засторонка на тік. Надворі під ногами шарудить, і зразу ж тане паморозь, на темних вікнах горять, перебиваються вінки жовтого, як латаття, світла. Спираючись руками в стіну, обличчям припала до перехрестя рами. На канапі, розкинувши рученята, спокійно спить її дочка. З-під усміхнених уст ледь-ледь поблискують дрібні чисті зуби. І мати заспокоєно відхиляється від шибки.

І знову згадки налягають на неї, як хмари на небо, в серці глухо здригається злостивий і непокірний грім.

LVII

Ніяк не виходила з голови розмова з батьком.

Почувши про бійку на горбку, Югина кинулась на поле простоволоса, притискуючи блузку рукою, і чула, як стугоніло серце. Біля греблі побачила на шляху три підводи, на першій пізнала Степана Кушніра і догадалася, що позаду їде її батько.

— Таточку мій! — скрикнула, побачивши веселий рідний усміх, темно-червоні, міцно натягнуті щоки. Дужими руками підняв дочку під пахви і посадив поруч з собою. Тісно-тісно притулила голову до його плеча, а потім заглянула в очі правдивим голубим поглядом. Усміхався Бондар, розумів, як перехвилювалась Югина, і був радий, що дочекався такої дочки: проворної, красивої, люблячої.

— Ніде вас, тату, не зачепило?

— Ні, трохи перепало. Та до твого весілля минеться. Як мама?

— Вони ще десь не знають — дома не були.

— Ти, гляди, нічого й не говори, бо почнуться охи, зітханья, та й очі в нашої матері на мокрому місці.

— Хіба ж я не знаю? — пальцем віддерла біля вуса почорнілу присохлу краплину і тільки тепер побачила, що на щоді тонесеньким павутинням крутився обкипілий слід стертої крові. Дома зливала на руки і сміялась, коли батько, нарочито фіркаючи, бризкав над цебром теплими краплинами. А потім сів проти неї, задумався, дивлячись у вікно.

— Чого ви, тату, мо', болить? — затурбувалася. — Лягли б відпочили.

— Знаєш, дочко, — взяв її за руки, посадив ближче до себе. — Прибили б сьогодні мене. От і не сиділи б так з тобою, — усміхнувся і знову задумався.

— Що ви кажете, таточку! — стиснула широкий зап'ясток.

— А ти думаєш, пожалували б? У мене першого мітили. Я куркульні став поперек дороги не на один день. Вони це добре знають. Дякуй Дмитрові — коли б не він, як пиль дати привезли б твого батька на возі, наче в'ялену рибину. Само щастя прислало його. І таке моє слово, Югину: коли кріпко любиш нас — вийди за Дмитра.

— Тату...

— Не перебаранчай. Коли б за другого — слова б не сказав тобі. Роби, як серце велить. А Дмитра, от його ти не любиш зараз, так, вір мені, потім покохаєш, як життя своє. Такого не можна не полюбити, хоч і хмурим він здається, наче в хмару вступив. Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки пішли; що з Федорою... — Підвівся з лави і поволі пішов у другу хату.

Як уперлась руками в коліна, так і сиділа, безпорадна, зігнута, наче закуняла на часинку над шитвом.

У напівтемряві постав перед дівчиною луг. Бачила сизі води трьох ставків і знала, що пагорками обіч заростей очерету йшли в різні сторони Грицько і Дмитро, неясно окреслені, зволожені туманом. А потім від берега до берега сковзнув провіток, і жаль стало минулих років, коли вона, ще не знаючи болісно-солодкого чекання, хвилювань, зустрічей, неясного суму прощань, співала з дівчатами тужливих пісень про кохання. Тоді тривожила тільки чужим горем, вилитим хтозна-якою безталанницею, і не вірилось, що життя могло скривдити її, Югину, яка всім хотіла добра, щиро брала до серця печалі старших подруг. Хотілося б їй знову стати малою пастушкою, виспівувати у видолку або пекти на полі в сивому приску картоплю, взимку ковзатись на ковзанці і по-

хлоп'ячому викреслювати на ясенцю тонкі пружки блискучими підковами. І знову думки перекидали хитку кладку до щойно сказаного батьком...

Коли б це мати наказала,— вона б і бровою не повила. Батька ж любила сильніше, знала, що даремно не кине слів на вітер; і жаль було самої себе, наче вже насправді виходила заміж за Дмитра.

Вечері і не покуштувала. Задумуючись, не до ладу відповідала матері. Та занепокоїлась:

— Що ти, дівко, не захворіла часом?

А батько глянув на неї, нахмурився і не сказав ні слова.

Обережно винесла глечики з молоком до льоху, сіла на важкій ляді, що набрякла земляною вологістю, скульчилась, опустивши голову на руки, і такою здалася собі одинокою, забутою всіма, що незчулась, коли сльози опекли долоні, покотились у рукава. І з острахом помітила, що зараз не стільки за Грицем вболіває її серце, скільки стискає його чуже втручання в найпотемніші кутки, куди сама хотіла і боялась заглянути, щоб не наврочити свого щастя. «А що ж то батько натякнув на Федору?..» То ж не жінка, а льотра.

У неділю, бувало, Югина стільки того часу згайнує, прибираючись на музики, а сьогодні і не вдягалась; на здивований погляд Марійки тихо відповіла:

— Чогось нудить мене.

— Так ти б, може, чогось кислого з'їла,— похитала головою, дивлячись на змарнілий вид: наче в недузї лежала. І вже навіть словом не заїкнулась про своє.

Після полудня прибігла до Югини Софія Кушнір. Забігала, закрутилась по хаті, наповнюючи її дзвінким щebetанням і сміхом.

— Ти чого це, дівко, на вулицю носа не показувш? Хочеш, щоб наші парубки слабості подоставали? Ой, рятуйте мою душу, а чого ти так змарніла? Чи хліба не їси? Чого ж зітхнула, як останнє спекла? — Бистрі карі очі аж палахкотіли, непосидючі босі ноги тупали по долівці; на довгастому смаглявому обличчі блискавично мінялись вирази то запитання, то ляку, то здивування. Подивись па таку — достеменно молодий живкун на дорозі.

— Чогось нездужається.

— А-а-а,— спроквола сказала Софія і здогадливо стукнула долонею по лобі.— Знаю тепер, де собаку зарито. Довідалась, що Гриць до другої ходить? Еге ж, так? — і обличчя її стало жалісливим і співчутливим.

Холонучи вся, Югина сперлась на косяк скрині, пальці вп'ялись у випалені пелюстки квіток, скам'яніли, серце несамовито тенькало.

«Невже її Гриць таки ходить до іншої? Його брехливі уста шепчуть їй слова любові, а потім цілують іншу. Може, обоє вони згадують її, роблять з неї посміховище... Он який ти!» Ненависть підіймається в грудях дівчини, гіркі сльози образи і злоби печуть щоки, неначе шершні, і дівчина закриває голову широкими рукавами сорочки, навіть не в силі розпитати Софію, на кого проміняв її Шевчик.

— Та цур йому, оглашенному,— обвиває її Софія руками.— Я б на твоєму місці і дивитися на нього, бабія, не схотіла.— А сама бачить зустріч на леваді біля верби, і хоч як намагається осудити Григорія, проте не може, і, забувши, що вона втішає Югину, усміхається собі, пригадуючи, як попала в парубочі руки. Проте знову ж схоплюється і знову починає вчитувати: — Чортів лобуряка. Хоч би до дівчини внадився, а то до Федори. Теж радість пеську знайшов. Та ти не плач — нема за ким побиватись. Ти на Дмитра подивись — орел, а не парубок. Ще багато каші Грицькові треба з'їсти, щоб зрівнятися з ним. Я б на твоєму місці зараз же пішла на вулицю і, на збитки, з Дмитром до вечора б простояла. От і дурна, що не покажешся на люди,— ніхто б язика не точив, не перемивав твоїх кісточок, що побиваєшся за ним. Помоєму, так: яке лихо не спіткає — не потурай йому, топчи ногами, смійся, словом не дай знати про нього. Як мені в того Сафрона гірко буває — одна тільки я знаю, а проте і бровою не поведу. Насядеться він на мене і почне, і почне вчитувати, прямо тобі як псалтир читає. Слухаю його, а потім і доповім так смирененько: «Чи ви все сказали, чи ще будете? Тоді я корови подою і дослухувати прийду. Дуже інтересно говорите. Напевне, ви на якихось курсах були». Плюне той спересердя і піде. Таку б, як ти, мов іржа, за місяць заїв би, а на мені кутні обломить.

Потішала, як могла, і втихомирювала Югину. Тільки вряди-годи здригнеться дівчина, і схлипування з самої середини вирветься.

Прощаючись, наказувала Софія:

— Оце вмийся мені гарненько і шпар на музики. Такого краков'яка уджигнемо з тобою. І з танцю вручу тебе Дмитрові. Побачиш, як запишається він і з радості слова не промовить, тільки очима лупатиме.— Поставила сторчма очі і вибігла з хати.

Аж легше стало Югині, що ніхто не бачить її горя.

«Так ти до тої, до безпутної ходиш, з мене людську поговірку робиш. А я так тобі вірила. Не діждешся на-сміятись...» І раптом, трусячись всім тілом, вона бачить, як вулицею, поміж двома засипаними листям коліями, прямує Григорій.

Куди дітись? Чи в клуню побігти, чи забитись у ванькирі, щоб не бачити осоружного лица, не чути ненависного тихого голосу. Краще хай би Дмитро прийшов. І для нього у неї найдуться і слова, і усміх... «Чи знайшлися б?»

«Підеш за мене — нічого більше в світі не треба», — горять чорні очі на побілелому лиці, тремтять ніздрі орлиного носа...

Який же він лихий і хороший. Тільки, певне, страшно з таким на самоті залишатися... Куди ж заховатись їй? На самому порозі налетіла на Марійку.

— Що з тобою? Лиця на тобі, дівко, не видно.

— Мамо, до нас той... Шевчик іде. Скажіть, що мене дома нема. Не пускайте сьогодні... і зовсім не пускайте. Хай собі другу шукає.

Марійка остовпіла, не вірячи своїм вухам; потім, щоб заховати усмішку, що скривлює її уста, обертається до дверей і швидко йде до воріт. А Югина кидається на ліжко і заплющені повіки затискає пальцями.

LVIII

Сафрон довідався, що Мірошніченко послав у район повідомлення про бійку на горбку.

«Влипли по-дурному, як мухи в патоку».

Розлючено вдерся до хати і зразу ж накинувся на Карпа, який передражнявав Софію, що недавно розбила тарілку.

— Чого, сучий сину, ляси біля наймитської спідниці точиш? Запрягай зараз же коні в бричку. Тільки одним льотом збирайся мені!

— Я зараз, тату.— Вхопив шапку в руки, вилетів у сіни, м'яко перестрибнув через усі східці ганку і за хвилину уже бряжчав упряжжю в стайні.

Коли вороні, кусаючи вудила, задзвонили кованими віжками, Сафрон перехнябився над бричкою, гаряче зашепотів у вухо синові:

— Тільки ж мотайся мені, як попівна заміж. Не застанеш Крамового дома — поїдь на пасіку. Ну, гайда! Коней тільки не зажени.

— Зроблю, як звеліли.— Підвівся на весь зріст, махнув гарапником, і коні з копита вдарили галопом. Красиво вигинаючи шиї, птицями вилетіли з подвір'я, мигнули у брамі, замерехтіли в щілинах паркана.

«Кожна кісточка машталірська»,— залюбувався постаттю Карпа, але знову згадав про свої турботи і пішов до комори взяти горілку.

Вона лежала в нього в зерні, бо все починається з верна.

«Злидні чортові, зв'язати б вас одним мотузком і в морі, як цуценят, потопити!» Витягнув з жита пляшку і попрямував у село.

Він уже розіслав до созівців Созоненка, Данька, Денисенка. Сам же вирішив облямувати Бондаря, хоча гонор вивертав йому всю душу. Та кого ж іншого пошле?

«Краще б мені по потилиці дали, чим ото кривлятись, скидати шапку перед злиднем. Чи давно само ноги ледь не лизало, просячи врятувати на переднівку, а тепер носа до самого неба дере. Де ж, цяця велика, горбка захотів! Щоб тобі той горбок на спині сів!»

На перехресті він зупинився біля плоту: вибирав часину, щоб ніхто не бачив, як ітиме до Бондаря. Скрався до оселі, наче злодій.

Міцні пахоці влєжаних яблук і сухого зілля бриніли по всій хаті. Над картинами і портретами пишно розквітли широкі рушники, свіжопідмазана долівка плеснулася з червоних глиняних берегів потемнілим озеречком.

«Порядок, порядок у хаті»,— одразу ж помітив і тричі перехрестився на порожній, без ікон, куток.

— З святою неділею,— вклонився Іванові.

— Доброго дня,— статечно підвівся з-за столу Бондар, пильно і недобре поглянувши на Сафрона. Той наче й не помітив гострого блиску в очах.

— Славна світлиця в тебе, Іване,— сідає на лаву.— Зразу видно, що хазяйська дівка росте батькам на радість. Може, скоро й віддаватимеш?

— Трапляться добрі люди — можна й віддати,— стримано відповідає, бажаючи зрозуміти, куди гне Варчук. Та той не квапиться приступати до діла. Скручує цигарку, поволі прикурює, і губи його вивертаються, а вся голова окутується густим димом.

— Авжеж. Тільки де зараз тих добрих людей шукати? Псується молодь тепер. Нема порядку. Нема.

— Хе,— більш нічого не каже Бондар, і Сафрон не мо-

же розібрати, чи дивується він, чи співчуває його словам, і не помічає на собі насмішкувато-допитливого погляду.

— Як у тебе яблуками пахне. Добре вродив сад у цьому році?

— Нічого собі.

— І в мене, хвалити бога. Карпо підпірками гілля підпирав, щоб не розчахнулось. Яблуні як обліплені тобі, листу не видно... Вип'ємо по чарці, Іване. Чи там у тебе тим-сим закусити знайдеться? — діловито ставить на стіл пляшку і не дає промовити слова Бондареві.— Та не дуже турбуйся — яблуко там, хліб та цибулину — і більше нічого не треба.

— Я пити не буду.

— Як-то не будеш? — криво усміхається Варчук, хоча всередині уже починає кипіти злість.— Хоч і став ти за старшого в созі, та не дуже задавайся.

Непотрібне слово було сказано, і воно зразу ж виводить Бондаря з рівноваги:

— Задаватись мені не з руки, ми люди прості, а пити з тобою, Сафроне, мені аж ніяк не випадає. А чого — ти догадуєшся.

І Варчук зрозумів, що переконувати його годі.

— Що ж, вольному воля, а спасенному рай. Коли так вітаєш, то і я в твоїй хаті вуса не вмочу.— Заховав пляшку в кишеню. Від злості тремтіла рука і пересмикувалось, терпко холонучи, обличчя, тіпалися сині обвислі мішечки під очима.— Не годиться так, Іване, стрічати гостей. Я до тебе з мировою прийшов.— Напружено глянув поперед себе.

Бондар, нахмурено слухаючи, мовчав.

— Да, Іване, негаразд воно в нас вийшло. Та, сам знаєш, за землю чоловік і в землю піде, не те що на бійку. А ми ж з тобою з одного села, для чого лишню ворожнечу мати. Ти на мене почнеш точити ножа, я на тебе. І що воно з того вийде? На біса зв'язуватися з такими, як Полікарп? То ненадійні все люди. Вони на твою голову поносять клопоту, як зозуля в чуже гніздо яєць, а ти потім сиди і суши мозок за них. Скажімо, Полікарп десь затре коняку чи скалічить, бо то господар хіба? А ти потрусси калиткою, бо й держава — не бездонна криниця. Або розпадеться соз, а збитки з кого злуплять? З тебе ж таки. Натаганять тобі такого, що за марничку заберуть корову і теличку, ще й хата з торгів до дідька піде. Йй-богу, Іване, за гнилу галузку схопився. За гнилу.

— Оце за цим і прийшли?

— Я ж і кажу: за мировою причимчикував. Погарячились трохи дядьки, а тепер уже й потилицю чухають, бо як нема розуму в голові, то в потилиці шукають. А миритись-таки треба.

— От на суді нас уже як-небудь помирять.

— Для чого ж на суді? Коли мирно, любовно можемо дійти згоди між собою. Усе в наших руках. Знаєш, навіть поганий мир краще доброї бучі!

— Ні, не стане баба дівкою,— раптом відрізує Бондар і підводиться з-за столу.— Нічого не вийде, не буде в нас миру.

— Це ж чому? — тремтить голос у Варчука.— Гляди, чи не покаєшся потім, та запізно буде. Буде каяття, та не буде вороття.

— Чого ви лякаєте своїм каяттям? Ви нам голову будете ламати, а потім за чарку відкуплятися? Дешева ціна. Вміли лізти в бійку, тепер умійте і перед судом стати. Оце і вся моя казка-байка.

— І більше нічого ніяк не скажеш?

— Нічого і ніяк.

— Одумайсь, Іване, поки є час.

— Чого лякаєте мене, як хлопчика? — раптом скипає Бондар і весь червоніє.— Не боявся я вас і раніше, а тепер і поготів. Минулося ваше. Навіки.

— Не нахваляйся, вилупку!! — скаженіє Варчук, хапаючись рукою за клямку.— Ще пуповиною тобі наша земля вилізе.

Сафрон, метляючи полами довгого приношеного піджака, широкою розхитаною ходою поспішав на хутір.

«Нема на вас ні Шепеля, ні Гальчевського, ніякого чорта, щоб та земля боком вам вилізла»,— скрегоче зубами, і хвилясті вуса його ворухнуться, мов два списи. Напівосліпий од злості, мало не збиває на ганку з ніг Софію, яка несе їсти поденщикам.

— То це стільки їм тягнеш пожитку? — одразу жахається Сафрон.— Зраділа, що мене на господарстві нема. Скільки хліба на поле тащить! Дома вони стільки їдять? Неначе коням несе. Коли я тебе привчу до порядку? Не могла мене дочекатись? Рада чим довше хвостом біля хлопців вертіти.

— А ви мені говорили, коли прийдете? Як це людям цілий день за ложкою кандьору гибіти? — спочатку ображається Софія, але одразу ж підшукує потрібні слова.

— Цить! Не верзякай! Не твого розуму діло. Навчилась на зборах рота, як вершу, розкривати. Ах-ти-вістка. Ти привчай поденщиків, щоб поменше їли. Це на пользу їм.

— Еге ж, еге ж,— охоче погоджується Софія і з перебільшеною покорою підтакує: — Циган теж привчав свою кобилу не їсти.

— Я тобі як дам цигана, то вужем скрутишся. Щезни, паскудо, з очей! — так пасіює Сафрон, що навіть забуває заставити наймичку переполовинити хліб. І коли Софія вже зникла на вулиці, тоді тільки спохватився, що вона стільки понесла на поле.

«Погибелі нема на вас». Увійшовши в хату, довго роздумує, чи записати це на рахунок Софії. Вийняв з скрині застальований, густо обліплений цифрами зошит і поставив на рахунок Софії розбиту тарілку. Одначе хліба не долучив: «Так укусить словом, що місця не знайдеш».

LIX

Софія і поденщики пішли додому. Сафрон замкнув за ними хвіртку, попускав з ланцюгів собак і в тяжкій задумі почав обходити занехаєне подвір'я. Це коли Марта жила у них, тоді й двір і задвірок аж сміялися. І жаль стало їй, що випхнули за Созоненка, загубили дівочий вік. Та й краси жаль. Але годі про це — не повернеш. А от що йому робити зараз?..

Ніколи біль утрати не був таким важким, як тепер. Хоча в 1920 році в нього відрізали землю, а зараз лише обміняли на гірші бідняцькі латки, тривога безпросвітною хмарою облягла Сафрона. Він неясно догадувався, що соз — це початок іншого, страшнішого для нього, Сафрона, життя.

«Вони до тебе тепер з поклоном не прийдуть, вони тебе швидко у вузол скрутять, коли ніхто не переламає їм хребта,— думав про созівців, ледве віддираючи од землі обважнілі ноги.— А може, кинути к бісу цю гонитву за багатством, і зашитись у якийсь закуток, де тебе не знають, бо тепер, дивись — злидар має більше радості в житті, аніж ти». І сам злякався своєї думки.

Зразу ж за двором клубився темно-синій ліс, а над ним, як вечоровий одсвіт дерев, димились важкі об'ємисті хмари. Хтось вийшов з просіки, і Сафронові собаки, немов два чорні клубки, з хрипом покотились повз господаря і водночас лунко вдарили міцними лапами в дощаний паркан.

«Кого там іще лиха година несе?» — не зупиняючи собаку, хмуро пішов уперед. Невисока, уся в чорному постать легко і рівно наближалась до подвір'я.

— Омелян! — раптом радісно крикнув Варчук і зразу ж почав угамовувати псів.

Круп'як усміхнувся тонкою посмішкою, поздоровкався, оглянувся і тихо запитав:

— Сафроне Андрійовичу, чужих нікого у вас нема?

— Іди безпечно. Нікого. Оце не ждав, не сподівався. Такий гість... Шельма, пошла к чорту! — Вдарив носком чобота собаку. Той заскавчав, відскочив і знову загавкав.— Пошла к чорту!

— Вона й по-українськи тямить,— засміявся Круп'як.

Але Сафрон не зрозумів його жарту і зразу ж почав скаржитися:

— Лиха година насувається на нас, Омеляне...

— Сафроне Андрійовичу,— перебив його.— Ви сьогодні зовіть мене Омеляном Олельковичем.

— Якого це ти ще Олельковича вигдавав?

— Це наше споконвічне українське ім'я. Пробачте, що доведеться сьогодні величати мене, але так треба: гість у нас важний буде.

— Гість? Звідки?

— Здалеку, звідси й не видно. Більше нічого не допитуйтеся. А людина він дуже важна... Позавішуйте вікна, щоб ніхто не бачив. Розумієте?

Пізнього вечора Круп'як привів невідомого у світлицю. Був це середній на зріст білявий чоловік із червоними обідками очей і прямим хрящуватим носом. Ріденькі пасма волосся, кольору перегнилого лика, гребінчиком спадали на бугорчасте надбрів'я, а уперте підборіддя мерехтіло крихітними іскорками кущуватої щетини. Від невідомого гостро пахло смалятиною, так, як пахне восени підпріле дубове листя.

«Десь немало по лісах бродив».

— Борис Борисович,— різко, наче каркнув, промовив прибулець, простягаючи Варчукові довгі пальці. Той обережно, мов коштовну річ, потримав їх у руці і ще обережніше опустив донизу.

Горпина подала вечерю, і гості так накинулись на харч, що в Сафрона аж серце почало нити. Проте мусив припрошувати:

— Їжте, їжте. Стара ще підсипле. Хто його зна, що воно далі будемо їсти. Таке врем'я...

Борис Борисович обміряв його кількома довгими, уважними поглядами і коротко, наче командуючи, відповів:

— Скоро прийде інша пора. Надійтеся і працюйте.

Більше він не звертав ніякої уваги на господаря. Морщачи носа, він ковточками, потроху, пив горілку, накладав на хліб тонкі шматочки рожевого сала і повчально вів дуже розумну, як визначив у думці Варчук, розмову. Ступінь розумності її визначався незрозумілими словами і такою заплутаністю, що як не прислухався Варчук, не міг надійно ухопитися за потрібну нитку. Одначе підсвідомо догадувався, що мова йде про такі справи, які і його життя можуть винести на інший берег.

— Про нашу велику силу свідчить і такий приклад: нунцій папи Євгеній Пачеллі горою стоїть за нас. Значить, сам пастир пастирів — найсвятіший папа теж за нас. Інакше не дотягнувся б Пачеллі до кардинальської шапки: от-от обіруч її вхопить.

— Блискуча кар'єра, — щиро позаздрив Круп'як і задумався.

— Так. Але попереду іще краща. Я не сумніваюсь, що вчорашній єпископ завтра стане самим папою. І, напевне, Пачеллі буде належати честь підписати з нами історичний конкордат... Робота і терпіння усе перемагають. Ми ще не уявляємо собі, які блискавичні зміни готує нам майбутнє. Сьогодні ви, Омеляне Олельковичу, як заєць, боїтесь кожного шелесту, а завтра — ви один із керівників українського уряду, господар лавів широкополих, владар життя. — Удавши, що він і не помітив честолюбних вогників у очах Круп'яка, Борис Борисович переконливо закінчив: — І це не казка, а історична неминучість.

— Коли б ця історична неминучість скоріш повернулася обличчям до нас, а то щось твердо стала вона невручним місцем, — відповів Круп'як.

— Терпіння і робота, — натиснув на слово «робота». — А тепер — відпочивати. — Вилізши з-за столу, негаданий гість знову кілька разів поглянув на Варчука і, замість подяки, різким голосом сказав:

— Не журись, хазяїне. Скоро Україна по-інакшому заживе. За вас, господарів, великі держави думають.

І Варчук, впившись неблискучими округлими очима в гостя, в'їдливо відповів:

— Довго вони щось думають. Видать, мозок неповороткий. Чи сили біс має?

Ці слова, видно, не сподобались Борису Борисовичу. Він більш нічого не сказав, а Омелян несхвально похитав головою.

Борис Борисович, натерши обличчя якоюсь пахучою маззю, ліг спати у світлиці, що мала два виходи, а заклопотаний Круп'як ще кілька разів виходив на подвір'я й на дорогу, прислухаючись до кожного шереху.

Не спалось і Сафронові. В тяжкі його роздуми раптово влилися великі сподівання. Привабливі картини прийдешнього переमेжовувалися з гіркотою останніх днів, і аж дрож згинала і пружиною вихала його костистим тілом. Тихо вийшов з дому, біля ганку перепинив Круп'яка:

— Омеляне Олельковичу.

— Тепер говоріть зі мною, як з простим,— усміхнувся.

— Ти б спати пішов, Омеляне.

— Не можна,— покрутив головою.— І так ми багато спимо. Боюсь, щоб долю свою не проспали.

— Омеляне, що мені робити? Накинули петлю на шию.— І він розповів про останні події в селі. Круп'як, уперто думаючи про своє майбутнє, мовчки вислухав і жорстко відповів:

— Що робити? Спати. У вас не те що землю,— все скоро заберуть. Так вам і треба. Дочекайтесь грому над самою головою! Що, ви зараз не можете дати ради одній жменьці созівців? Чи сили біс має? — ущипливо повторив Варчукові слова.— Ждете, щоб усе село в комунію повалило? То ждіть. Чорт з вами. Не хватило сміливості повбивати верховодів, так хоч спочатку знищіть їхню худобу, тоді і соз розпадеться на клапті...

— Омеляне, ти не гарячись. Як же я ту худобу повбиваю, коли зразу ж злиднота кинеться на мене? І так пальцями тичуть на мій хутір і вдень і вночі.

— Добре, кат з вами. Ще раз допоможу. Карпа візьму в роботу, щоб поменше за спідницями ганяв, а побільше ділами займався. Не маленький,— поглянув на зорі, позіхнув: — Ну, пора будити Бориса Борисовича.

— Так ви й не ночуватимете?

— Де там ночувати. До ранку ще треба он який крюк зміряти. Я цими днями повернуся до вас.

— Повертайся. Будь гостем дорогим... Ти скажи, Омеляне, як наші діла кругом ідуть? — понизив голос.

— Які діла?

— Ну, світові. Ти щось таке говорив про це. Чи є нам

якась підтримка із Заходу? Петлюру ж убили. Знайшовсь якийсь його намісник і всяка така штуковина?

— Є. Головний отаман Левицький. У Варшаві живе зі своїм міністерством. Під крилом Пілсудського,— відповів неохоче.

— Пілсудського? — перепитав гаряче, щоб іще вирвати яке слово.

Круп'як покосився на Сафрона і заговорив скоріше, більш зосереджено:

— Голова директорії не з одною державою має зв'язки, і в першу чергу з Англією. Щодня бачиться з англійським посланником у Варшаві. У Румунії нашій Лізі націй пособляє сигуранца і, зокрема, генерал Авереску. У Франції діє «Об'єднання української громади». Левицький до Парижа вислав Даценка, а той склав список усіх отаманів, полковників і генералів. У Німеччині орудують Дорошенко і Скоропадський. Гінденбург мав особну зустріч зі Скоропадським. Словом, Сафроне Андрійовичу, події назрівають. Та ще які події. Уже військовий міністр головного отамана генерал Сальський через міністра фінансів Токаревського одержав від Англії допомогу і запропонував у Парижі готовий план походу на комунію. «Основна наша сила,— каже Сальський,— знаходиться на Україні перед нами». Кріпко запам'ятайте це. На вас, господарів,— великі надії.

Круп'як так упевнено і чітко сипав назвами петлюрівських організацій, прізвищами, подіями, що Варчук аж почав захлинатися від трепету. «Пілсудський, Болдуїн, Гінденбург, зустріч Чемберлена з Прімо де Рівера»,— ці слова великоднім дзвоном гуділи у вухах і повертали йому навіть ту землю, що була відрізана в 1920 році.

— Це гаразд, гаразд... А ти, Омеляне, цими днями нам допоможеш? Кріпке твоє слово?

— Ви вже і мені починаєте не вірити?.. Січкара падійний?

— Надійний,— гаряче заговорив, прикидаючи, що куди краще буде, якщо не Карпо, а Січкара з Круп'яком завдадуть лиха созові.

Тихо ввійшли в світлицю. Круп'як підійшов до ліжка і трусонув за плече Бориса Борисовича. Той спросоння щось забурмотів, і враз Варчук почув відривчасті гаркаві слова чужої мови. Наполоханий Круп'як швидко закрити гостеві рота, а Сафрон застиг посеред кімнати і розмашисто перехрестився. Великі надії потоком рвонулись у його груди.

Дмитро щойно повернувся з поля, коли прийшов виконавець:

— Вас Свирид Яковлевич викликав.

Умившись, неквапно пішов до сільради. Його на ганку зустрів понурим поглядом Іван Тимофійович.

— Погані наші справи, Дмитре,— зразу ж відкликав убік.

— Чого? — здивувався парубок.

— Уже, видно, їхнє кодро встигло підмазати Крамовому, щоб суха ложка рота не дерла. Чи так домовились, чи хабара дали — біс їх знає, тільки не туди Крамовий діло хилить. На мене напосівся, що Прокопові Денисенку голову розбив. «Відповідати ви перший за хуліганство будете. І хто знає, чи не ви бійку зчинили», — навіть загрозувати почав. І, як жаба, скляними очима світить, бодай вони залишились тобі, а нижні повилазили.— Кидає недокурок і розтирає його великим поруділим чоботом.

З сільради вискакує почервонілий, з переляканими очима Полікарп.

— То як? — підкликає до себе Бондар.

— Нехай його чорт бере,— відмахується рукою Полікарп.

— Що ж вони тебе питали?

— Чи бились ми.

— І що ж ти відповів?

— Бились, кажу. Ще й як. Аби не кинулась куркульня тікати, всіх би...— одразу смілішає Полікарп.

— Теж мені: не говорила, не балакала, взяла мазницю та за медом пішла. Хто тебе за язика тягнув? — кривиться Бондар.

— То так же начальство хотіло, щоб я сказав. А воно ж знає, що й до чого. От я й сказав. Хіба ж не так? — дивується Полікарп.

— А ще що питали?

— Чи не ми перші почали куркульню проучувати, щоб не ходила на горбок... Так приязно питає той, білявий, в окулярах і сам підказує, що треба було провчити їх.

— А ви що? — не витримує Дмитро.

— А мені що: куркульню жаліти? Та й сказав тоді — ми й самі догадалися їх продрючувати, щоб не були такими хитрими.

— Ти знаєш, що намово?

— Та так же начальство хотіло. Вони ж власть, конешно.

— Тьху на тебе. Здається, тепер не вони вже, а ми винні будемо.— Бондар аж плює спересердя. Повз нього, зло-радно примружившись, з сільради йде Варчук, поважно, з гідністю.

В сільраді накурено. За столом, устеленим паперами, сидять Петро Крамовий і високий міліціонер з вузьким, наче осокою прорізаними очима.

Міліціонер, звертаючись до Дмитра, довго розповідає, що треба казати тільки правду, бо за неправдиві свідчення буде притягатися до кримінальної відповідальності, може накликати біду на свою голову. Його сухо перебиває Петро Крамовий:

— Громадянине Горицвіт, чи ствердите ви свідчення більшості свідків, що бійка на урочищі «Горбок» була розпочата по гарячості членом созу «Серп і молот» громадянином вашого села Степаном Кушніром? — З-під круглих окулярів допитливо впиваються в нього сірі великі очі, затінені, як сіткою, довгими вигнутими віями. Коли вії піднімаються вгору, вони мало не торкаються брів, і тоді з кутиків очей випираються дві вологі краплини рожевого м'яса.

— Ні, такого не було,— відповідає Дмитро, стоячи перед столом з шапкою в руках. «Паляниці тобі на користь ідуть»,— розглядає огрядного, роздобрілого Крамового.

— Як не було? Попереджаю, за невірні свідчення будете притягнуті до кримінальної відповідальності.

— Чув уже, знаю,— киває головою Дмитро.— Бійку почав не Кушнір, а куркулі.

— Молодий чоловіче, щось ви починаєте петляти,— за-бігали на окулярах чотирикутники відбитих вікон, захо-вуючи очі Крамового від Дмитра.

— Я не заєць і петляти ні ногами, ні язиком не навчився,— замикається Дмитро.— Коли мої свідчення не-потрібні, відпускайте додому, бо мене робота чекає,— на-хмурено мне шапку обома руками.

— Додому захотілось? — кривиться Крамовий і раптом нападає на Дмитра: — А що, коли ми тебе за хуліган-ство і брехливі свідчення в міліцію відправимо?

— Оце так! — на якусь хвилю торопів парубок. «Що ж воно таке?»

— Так, а не інакше,— насідає Крамовий.— Тож пам'ятай: не так скажеш — і в міліцію.

— Не маєте права,— глухо обурюється Дмитро.

— Найдемо і відправимо.

— Ви? — спалахує парубок, спалахує гордість його.

— Хоча б і я! — нахабно витріщується Крамовий.

— Тоді я вам ребра переламаю,— блідне парубок і зразу ж одягає шапку на голову, щоб звільнити про всяк випадок руки.— Я вам не Полікарп Сергієнко.

— Он ти який! — стискаючись, наче перед стрибком, підводиться Крамовий.

За ним встає з-за столу міліціонер. Він косує на Крамового і явно усміхається Дмитрові.

— Сідай,— спиняє міліціонера Крамовий.— Добре. Так ми і запишемо ваші слова, громадянине Горицвіт. А за образу органів охорони заведемо на вас справу.

— Хоч дві,— злісно відкусив Дмитро.— Мене на переляк не візьмете.

— Ах ти! — тягнеться до нього Крамовий.

— Ану, не дуже. Це вам не царський прижим, а я не той дядько, що в три погібелі зігнеться. Коли треба буде знайти дорогу до правди, я і до Москви дійду.

— Не сумніваюсь,— ущипливо відповідає Крамовий.— Ви, молодий чоловіче, оригінальні дороги знаходите: з дрючком по полю бігати та чесний мир каламутити. Що то з вас далі буде, молодий чоловіче? — похитав головою з зачесаним назад жовто-золотистим волоссям.

— Що з мене буде, а перевертня не буде! — уже скаженіє Дмитро.— На зборах ви каєтеся в своїх помилках, а сюди душі виймати приїжджаєте. Так це які дороги будуть? Не на ту ногу скачете, чи, може, чин голову закрутив?

— Іди,— раптом блідне Крамовий, і його злу, презирливу посмішку як вітром здуває.— Іди!

— Я ще маю час,— знущається Дмитро з Крамового.— Може, іще щось про мене в папірці запишете. Недаром жалування получаете. Та ще й, певне, не одно. От ніяк не второпаєш декого: середняка живцем з'їв би, а куркульню захищає.

— Геть! — вискакує з-за стола Крамовий.— Я тобі твої слова і на тому світі пригадаю.

— Коли б то тільки тим світом обійшлося,— Горицвіт нарочито поволі виходить з канцелярії, ледве стримуючи люту завзятість.

— То як, Дмитре? — запитав Свирид Яковлевич.

— Та як. Золоте теля облизало руки цьому начальству. Це начальство одним мотузочком з Варчуком зв'язане.

— Ти думаєш?

— Чого там думати... Не повилазило ще.

— Як приїхали — руку за созівців тримали. Видно, свої наміри пісочком притрушували, — задумався Мірошниченко.

— А такі, як Полікарп, допомогли заплутати діло. Мабуть, так і закриють його, як незначну бійку. Козирі в їхніх руках. Зуміли правду турнути на дно... — кипів парубок. Всередині їжаком ворушилася злість проти м'ясистого Крамового, і отой блиск окулярів з цятками вигнутих вікон різко бив йому в очі.

— Ні, не буде по-їхньому. Ніякі протоколи, ніяка хитрість не притрусить правду. Ти знаєш, що це означає — відступити назад? — пильно поглянув Свирид Яковлевич на Дмитра.

— Знаю, Свириде Яковлевичу. Коли сьогодні схитнешся, — завтра тебе на шматки розірвуть, чоботиськами з гряззю змішають.

— Кріпко зав'язався вузлик. Рубати будемо його.

Обличчя Свирида Яковлевича взялося частоколом білих смуг.

— Зараз запрягаю коней — і гайда в райпартком, — клекотить голос Івана Тимофійовича. — Павло Михайлович усипле їм, хитрунам, березової каші, — і, похитуючи широкими плечима, починає прощатися.

— Тільки що про це міркував, — промовив Мірошниченко. — Разом поїдемо, Іване. Іди за кіньми. Я тим часом це начальство витурю з сільради. Йому нічого робити в державній установі. — Кремезний і нахмурений, мов грозова година, різко піднімається на ганок.

— Свириде, ти знаєш, що це означає?

— Знаю, Іване. Як битися, то битися!

Дмитро наздогнав Бондаря на розі вулиці.

— Що, подобається таке діло? — невесело усміхнувся Бондар. — Ти скажи, як хитро задумано? Виходить, за наше жито нас і побито.

— Іване Тимофійовичу! Це добре, що ви за правдою йдете. Тільки не їдьте тепер дубиною: куркульня ще перепинить вас. Я вже помічаю...

— Вони можуть перепинити. Треба так проскочити,

щоб... Словом, діла. Ти дивись, як Данько до плоту прикипів. Пожурив нас очима.

— Повилазили б йому ще до вечора.

Данько, побачивши, що за ним стежать, з перебільшеною старанністю завертівся на місці, ніби щось загубив. Та коли згодом Дмитро обернувся назад, багач аж голову витягнув, стежачи за Бондарем.

— Іване Тимофійовичу, може, сьогодні не поїдете?

— Не може такого бути. Ще як поїдемо. Тільки курява закурить! Бачиш, як страх перетрушує дукачів. А нас вони на переляк не візьмуть.

Дмитро розгонисто завернув у вузьку вуличку; на ній рясно порозкочувалися сердечка придорожника і ще проглядав дрібноцвіт шпориху.

Біля вишні, зіп'явшись на тин, стояв низькорослий підліток Явдоким, син Заятчука. Побачивши Дмитра, він злодійкувато повів очима, скочив на землю і, приминаючи моріг, чкурнув у провулок. Ось Явдоким на мить зупинився. Дмитро люто пригрозив йому кулаком. Хлопчак, висолопивши язика, перекривив парубка і зник з очей.

«Заворушилися шершні». Розмова в сільраді, злорадна хода Варчука, важкий погляд Данька, кривляння Явдокима — це все водночас налягло тягарем. Розумів — змова гадом ворухиться біля самого серця нового життя. Вона, ця чорна змова, може прикінчити з Свиридом Яковлевичем, Іваном Тимофійовичем...

Аж здригнувся, на мить уявивши, що може статися нещастя з найкращими людьми села.

В похмурій задумі і хвилюванні Дмитро увійшов до хати. Не скидаючи картуза, зірвав з стіни дробовик і вийшов у двір. Сонце, пірнувши в хмари, розпустило пружке коріння аж до самої землі, де вже світлий приплив, роз'їдаючи нерівні краї полохливої тіні, завзято котився в село.

— Дмитре, ти куди? — перепинила сина занепокоєна Докія.

— Вперед, мамо, — зразу ж, наскільки міг, надав обличчю безтурботного вигляду. — В ліси. В Городищі на вовчий виводок напали...

LXI

Досить було Дмитру тільки побачити хату Бондарів — і вже серце його починало тоскно стискатися, непокоїтися. З неприємним почуттям він переступав високий поріг,

знаючи, що знову стріне наполоханий погляд дівчини, а потім вона мовчатиме до самого його відходу. Проте впертість і іскорка віри, що він таки доб'ється свого, тепер щосвята звали парубка до Бондарів. Він мучився, мовчазно сидячи на лаві, чув, як переїдалась його середина, часом самому на себе хотілося плюнути з досади, проте висиджував до вечора і лихий повертався додому.

Сьогодні ж найтяжче було йти. Думав, що після бійки з Григорієм дівчина стріне його з ненавистю і більше ніколи не промовить навіть слова.

На подвір'ї, біля квітника, де тепер пишно цвіли гордовиті жоржини, його зустріла Марійка потиском руки і змовницьким усміхом.

— Сину мій, Дмитре, діло тепер, здається, на твоє повертає,— прошепотіла і оглянулася навкруги.

— Та невже? — чогось похололо всередині. Недовірливо подивився на жовтувате, вимережане дрібними зморшками обличчя Марійки і зупинив погляд на журавлі, що скрипуче вклонявся землі, подзвонюючи баддею.

— Правду кажу,— ідучи до хати, притулилась до його рукава.— Сама звеліла мені, щоб Гриця і на поріг не пускала. Що й казати, горобець який маленький — і то серце має. А вона пам'ятлива. Іди ж до неї, а я пізніше навідаюсь. Бо ще по господарству треба поратись.

«Невже з Грицем покінчено все? — ще не вірив словам Марійки.— А хоч і покінчено, може, своїм приходом ще гірше вражу її?»

Несміливо увійшов у хату.

Голубий засмучений погляд тихо зустрів його і зразу ж погас. Голова похилилась на груди, хвилясте волосся прикривало тінями помарніле обличчя.

«Яка ж ти запечалена»,— тільки тепер він зрозумів, як нелегко було Югині на душі, пожалів її. І захотілося знайти таке слово, щоб можна було втішити дівчину і не зачепити болючої струни.

Чи не завжди щире вболівання якимось невідомим шляхом передається молодим серцям.

— Добрий вечір, Югину,— підійшов ближче.

— Добрий вечір, Дмитре Тимофійовичу,— кивнула злегка головою і подала парубкові теплу руку, темнішу до зап'ястка. Він тепер бачив її страждання, наче в душу заглянув, і таке почуття охопило парубка, що скажи вона: «Ідіть, Дмитре Тимофійовичу, від мене, шукайте

собі іншу дівчину», — він би — ні пари з уст — вийшов би з хати, зберігаючи в собі її образ, сумовитий і тихий, як затуманена осіння далечінь. Забуваючи, що любить її, забуваючи її відмову, він великою рукою, як брат до сестри, торкається її плеча.

— Як же ти помарніла, Югино, за цей тиждень, — пошепки говорить, помічаючи набряклі червоні повіки, переткані тонесенькими голубими жилками. Густо-сині тіні під очима поширшали, підрізуючи побляклі щоки.

Дівчина здригається, закриває очі рукою і, теж забуваючи, що перед нею стоїть Дмитро, не приймає руки, не відчуваючи, що грубі пальці пестять її, як можуть. Коли вона відривається від нього, їм обом стає незручно, тільки тепер починають вищливати забуті межі, але вже якась хвиля перехлюпнулась через них, як влітку перехлюпуються хвилі з одної ниви на другу.

І Дмитро боїться хоча б одним необачним словом порушити ту химерно виткану, невідчутну основу, що тремтить, як сонячне кросно: на широчині зовсім непомітно, а в душі, як у лісі між зеленим галуззям, зазолотиться ніжним усміхом — і знову нема. Він підводиться з лави і прощається з Бондарівною, не помічаючи, як її сум бринить в його словах:

— Всього доброго тобі, дівчино, — навіть руку боїться зайву хвилю затримати в своїх пальцях, щоб не погасло те чарівне кросно, що так неждано-негадано виткалось із дівочих сліз.

— Всього доброго і вам, Дмитре Тимофійовичу, — тихо проводить його.

— Не печалься, Югино, не треба, — разом виходять у двері.

У сінях темно, і він, ще раз торкнувшись її руки, прямує в сутінки.

За яблуною пливе серп молодика, неподалік од нього, як сльоза, тремтить синювата зірка; над криницею лунко дзвенить баддя срібними сережками, з-за садів здіймається молочний туман, обпинаючи ноги деревам.

От і стоїш ти, Дмитре, на порозі і не знаєш, куди завтра схитнешся — чи по той, чи по другий бік.

Задумавсь і не почув, як з ним поздоровкалась тітка Одарка.

«Все зле на вас. Наче світ клином на одній дівці зійшовся, — похитує головою вдовиця. — Є цього щастя, мовляли люди, хоч греблю гати. Так ні тобі: будуть один од-

ному голову ламати. А які ж друзяки вірні були! Бач, цей у дівки сидить, а другий посилає Дарку: викличте хоч на хвильку Югину. На старість, мовляв той, зводницею хочуть зробити. Щоб вам пусто було».

У сутінках вдова насилу помічає дівочу постать біля ліжка.

— Сама у хаті?

— Сама.

— Так оце Грицько, бач, послав стару до тебе. Викличте, каже, Югину, щоб хоч слово промовити. Чи підеш, дівко? У мене він чекає.

— Що? — спочатку не розуміє дівчина.

— Та оце Грицько послав, бач, мене до тебе, — намарне повторює Дарка, бо, поки вона зібралася говорити, Югина вже вловила всі попередні слова. І такими далекими їй здалися і Дарка, і її хата, і Григорій, наче їх роз'єднали довгі роки і вже встигли влягтися у душі всі страждання.

— Так ходімо, чи що?

— Ні, тітко, нікуди я не піду, — хитає головою.

— От і маєш тобі. То така була любов, мовляв той, до гробової дошки... Що ж йому сказати?

— Скажіть, — тихо, але твердо бринить голос дівчини, — не насміяйтесь йому над моєю честю. Хай собі шукає дорогу до Федори чи до кого захоче. А в нас йому нічого робити, — зупинилась і, чуючи, як голова йде обертом, сперлась руками на бильця і ще твердіше промовила: — Можете передати — хай забуде і не тривожить мене. Так і скажіть йому.

— Он воно що, — здивовано повертає голову Дарка.

— Тільки попрошу вас, — підходить дівчина до вдовиці і бере кістляві пальці в свої, — не обмовтесь ніде, що вам сказала. Ні словом, ні півсловом. Хай воно травою поросте, щоб не перемивали по кутках моїх кісточок, не плескали дурно-пусто язиками.

— Та хіба ж я, мовляв той, сама не знаю. В світі для дівки немає гіршого за оті поговори. Зі мною і зітліє, — нахилиючи голову, поспішає до хати і строго вичитує Григорієві.

— Спасибі й за це, — чужим, задерев'янілим голосом відповідає Шевчик, береться за шапку і виходить на подвір'я.

Все його тіло нив, наче цілий день гунав ціпом. Він ще не вірить, що Югина розлюбила його, поривається йти

до Бондарів, та біля воріт повертає додому і згодом чвалає на вуличку, до болю знайому, сторониться в затінку людей. А думка весь час повторює одне і те ж: «Це ти, враже, наговорив на мене батькам і дівчині. Ще стануть твої поговори поперек горла тобі».

Як злодій, крадеться до завітної хати, але на нього хмурими, мовчазними очима дивляться чорні вікна. І парубок, здригаючись від кожного звуку, стоїть біля плоту на подвір'ї, надіючись: може, Югина вийде у двір. Яким бридким здається він сам собі. Без болю не може згадати ім'я Федори. Він уперше так гостро відчув неоправне горе, відчув, наскільки встиг зріднитися з Югиною, і тремтить від кожного подиху вітру. Здається, хтось ходить за його спиною?.. Ні, нікого.

За яблуневим садом вище дерев піднімається туман, і молодик самотньо дзвенить по загрубілому небесному льоду. А потім заочується за хмару.

LXII

— Чого ти ляскаєш зубами? Ще той чорт почує,— штирхає Карпо під бік Ліфера.

— Змерз,— їжачись, скоцюрблюється під Бондаревою клунею Ліфер.

— Баба,— презирливо кидає Карпо.— І привіс чорт Шевчика. Чи він тут ніч думає простояти? А втім, хай стоїть,— прикидає в голову, чи не можна буде якось обплутати Григорія.

— Пішов,— виглядає з-за рогу Ліфер.

— Саме пора.

— Почекай ще,— смикає за полу Карпа.— Може, вернеться.

— Не вернеться.

— Я не піду зразу.

— Ох ти, страхопуд. Дивись навкруги. І тільки ж упаси тебе господь городами бігти. З стежки ні кроку не схибни. Щоб знаку не було.— Легко пригинаючись, біжить Карпо на подвір'я Бондаря. На мить тівню прикипів до стіни і через одну хвилину вискочив на вулицю. Звернувшись на стежку і стрибками побіг на хутір, чуючи на обличчі і під серцем холодний вітерець.

До дому він добіг від лісу і побачив біля хвіртки високу постать батька.

«Ото б зараз налетіти і гукнути щось над самим ву-

хом. До смерті перелякав би старого». Ледве стримує сміх і тихо прокашлюється, щоб справді не налякати насторожену зігнуту постать з втягнутою в плечі головою.

— То як? — стискує зап'ясток сигової руки.

— Наче нічого, — відповідає Карпо і рукою витирає піт з чола.

— Чого так довго барився?

— Шевчик увесь час під вікнами стирчав.

Сафрон, як нічна птиця, впивається очима в холодну осінню пітьму.

Над селом здіймається червоно-сизувата хмара. Вона розбухав, і з неї незабаром виривається покручений трилисник вогню. Велетенською червоною лілеєю розпускається, тремтить хмарина і потім раптом високо шугає вгору, одразу ж загострюючись, мов верховіття ялини.

— Славно горить, — любується Варчук, позіхає і ліниво хрестить рот.

— Славно, — пирхає в руку Карпо, уявляючи перелякано-розгублений вираз батька, коли б він несподівано оглушив його криком. «А потім вилаявся б і битись поліз».

І Карпа зовсім не цікавить пожежа — така вже вдача була в нього: як мав що зробити — то всю силу, хитрість, почуття вкладе; зробив — одразу ж і забув, наче за пліт черепок викинув...

Вискочивши надвір, Дмитро відразу ж зрозумів, що горить хата Івана Тимофійовича.

«Пустили півня, виродки». В один чирк застріг свої ще не виходжені коні і погнав до Бондарів.

Рівно, як свіча, підіймалось полум'я, освітлюючи густим червоним сяйвом городи і будівлі. Потріскувало сухе дерево, і сніпки високо злітали угору, розсипаючись жарким мерехтливим зерном.

Вулицями й городами бігли люди з відрами, лопатами, а то й просто без нічого.

Бондарі, видно, довго не знали про пожежу, бо тільки тепер почали люди із хати викидати добро. Почув голосіння Марійки, хрипкий голос Івана Тимофійовича. Коли під'їжджав до воріт, назустріч йому виринула кряжиста постать Варивона з Югиною на руках. Дівочі коси звисали до самої землі, з-під напіврозстебнутої почервонілої сорочки темною смугою виділялась шия. Догадавшись, що зомліла, зіскочив на землю, допоміг укласти дівчину на віз і наказав Варивонові:

— Прямо до мене катай! Мати зустріне її, як дочку.

— Зрозуміло,— підморгнув Варивон, і на його обличчі крізь похмуру зосередженість пробила змовницька значимість. Скочив на полудрабок і рясю погнав переляканих коней. А Дмитро кинувсь у хату, що вже ізсередики дихала вогнем.

Приїхала пожежна команда. Іскристою дугою вдарив міцний струмінь води з брандспойта, і вогонь засичав, огортаючись клубчастими гарячими хмарами.

Врятувати вдалося тільки частину обвугленого зрубу.

Добро перевезли і перенесли до сусідів, а Марійку й Івана Тимофійовича Дмитро умовив поїхати до нього.

— Зятю мій дорогий, синочку вірний,— плачучи, нахилилась Марійка до Дмитра.— Погоріли ж ми, погоріли... Коли б не твої сози, жили б досі у своїй хаті,— нетвердою ногою підійшла до чоловіка.

— Цить, стара. А ти ж думала в світі жити без печалі: поле перейти і ніг не поколотити.

— Щоб ти мені зараз же виписався. Зараз же! — округлими очима впилася в Івана.

— Ат, не мороч мені голови. Нізвідки я не виписуся.

— Ні, випишешся.

— Тепер ще кріпче за діло візьмемось. Недовго радітиме куркульня. На свою голову пустили півня.

— Не на свою, а на нашу. Уже без хати залишились, а там, дивись, і життя позбудешся.

Бондариха затряслася од холоду пережитого і злості.

— Що ти за чоловік,— піднімається тремтливий голос.

— Чоловік як дуб,— враз усе обличчя Івана Тимофійовича подобришало в хорошій усмішці.— Все життя пиляеш мене, а перепиляти не можеш.

І ці слова, і ця усмішка обеззброюють жінку.

— Ой Іване, Іване,— тихо шепочуть її потріскані, почорнілі губи, а голова докірливо похитується.

Докія, краще ніж яка мати до рідної дочки, припала до Югини. І зразу ж дівчина відчула щирість і ласку невисокої чорнявої жінки. Трохи заспокоївшись, хотіла бігти на пожарище, але Докія не пустила:

— Без тебе, дочко, впораються. Побачиш — скоро всі до нас прибудуть.

І те «дочко», сказане з такою материнською любов'ю, зворушило дівчину до сліз.

«Це ж я її дочкою маю бути,— хороше було, і водночас жаль до себе пробивався крізь хвилю нерозгаданого во-

вого почуття.— Це ж тепер усе село заговорить, що до свекрухи приїхала!» — і затулила пальцями обличчя.

— Не треба печалитись, доню. Ти ще не знаєш, який він добрий,— наче угадала її думки Докія, прихилиючи дівочу голову до своїх грудей. Не почули обидві, як у хату увійшов Дмитро з Бондарями.

Аж затремтів парубок, помітивши стомлений голубий погляд, що тихо зупинився на ньому: ледь-ледь скорботно усміхнулася Югина.

«Моя»,— подумав він і швидко вийшов із хати, щоб не виказати свого хвилювання...

* * *

Чуткий сон Марти розбудили перші удари дзвона. В одній сорочці схопилася з ліжка, кинулась надвір і побачила Ліфера, що, увесь спітнілий і захеканий, саме піднявся на ганок. Висока постать полохливо метнулась назад і зупинилась на сходах.

— Звідки це? — неласкаво запитала, ще не зовсім опам'ятавшись після сну.

— Звідти,— невразно і налякано промимрив, покрутивши для чогось рукою. Марті зовсім було байдуже, звідки прийшов чоловік. Але непевна мова, страх у голосі і рухах запам'ятались гостро і надовго.

— Бондарі горять,— з вулиці почула вигуки і брязкіт відер.

І раптом усі клапті мимохить підслуханої розмови яскраво зливаються в єдине ціле; здогад освітлює її думки, і вона круто обертається до Ліфера.

— Що ж, чоловіче, уже почав червоним півнем кашу варити?

— Цить, дурна! — накидається на неї.

— Ходім подивимося на твою роботу,— вона блідне від хвилювання і злоби.

— Замовч ти, ради бога! Ходи до хати! — Як онуча, повисає на її руці, а очі його, широкі і безпорадні, благають мовчати.

— Зараз же піду розкажу людям. Хай в'яжуть, хай самосудом карають палія,— з насолодою дивиться на перекошене безсиллям, злобою і страхом обличчя.

— Марто,— огидно клацають зуби.

— Боїшся? — мстивими і радісними очима дивиться на обм'яклу ненависну постать.

— Мовчи, дурепо... Чуєш, ти що собі затіяла? — відхиляється Ліфер, немов захищаючись від удару.

— Так слухай, що я тобі скажу: ми розводимося з тобою. Я іду з Ніною жити до тітки Дарки... Цить. Коли ж ти хоч словом заїкнешся, все викажу. Згода?

— Згода,— пошепки і хрипло, немов крізь сон, відповідає палій.

— Сьогодні ж підемо до сільради,— владно наказує вона і почувася, як уся оживає, неначе виходить із землі. Пропадом пропади цей чорний світ злоби й карбованця. Вона повертається до своїх людей.

— Сьогодні,— безнадійно махнув рукою і, заточуючись, увійшов у сіни.— А скажеш після розводу слово — не жити ні тобі, ні дитині,— засичав на порозі.

LXIII

Марійка тепер переривалася від роботи. Іще де ті вишневі смуги світанку, а вона, зготувавши на попелищі сніданок, будила дочку, й обидві мало не бігли вулицями на поле.

Саме копали картоплі. По шляхах тепер поскрипували обшиті лубом вози, наповнені шершавими землянистими плодами, а на полях курилися голубі димки. Вони все крутіше і крутіше підіймалися до Забужжя і десь над самим скелястим берегом ріки зливалися з хмарами.

Та не радували зараз Марійку ні пахучі димки, ні веселий скрип обважнілих возів. Найнявшись копати за мірку, вона так орудувала лопатою, наче хотіла всю землю підважити. Потім, перегинаючи стан, швидко вибирала чорними, зазеленими пальцями картоплю і знову натискала на відполіроване руками держално. І їла не присідаючи — боялась згайнувати якусь хвильку. Непосильною роботою змучила і себе, і дочку. Вона навіть відмовилася жити в Горицвітів: думалось, що тоді Іван менше буде старатися на хату. Щовечора, повернувшись додому, незмінно запитувала чоловіка:

— То як?

Все здавалось, що Іван мало дбає про своє гніздо; нападала на дружину і бурхливо виливала свою злість та біль, аж клекотали і шипіли слова, вириваючись з її худих грудей.

— Оце полаєшся, то й виросте назавтра палац,— обережно, насмішкуватим голосом втихомирював її Іван Тимофійович.

— Якби не твій соз, не мучилася б ні я, ні моя дитина, коли тобі мучитись захотілось... Ти хоч би куликів трохи нав'язав.

— Авжеж, саме пора. Голому тільки картуза бракує. Лише в хвилини просвітлення Бондариха розуміла: не поставити їм хати цього року — загорьованою картоплею не те що дерева не заробиш, а навіть найпотрібнішого дріб'язку не купиш. Самі тільки вікна вставити чого варт. Але знову і знову, в котрий раз, прикидала в голові, як їм вилізти з нещастя. Десятки думок, одна змінюючи другу, розкочувалися то в ліси, то в поле, то на ярмарок і поверталися до її попелища свіжозрубаним деревом, мішками картоплі, синіми вікнами, на яких саме сонце промінням вимиває шибки. Все надіялась, що станеться якесь диво: і ліс, і скло, і залізо подешевшають, а картопля подорожчає. Сподіванки, оживаючи перед очима, не раз радісно стискали її серце.

В неділю побігла і на ярмарок, і в лісництво. Та тільки так розтривожилася, що мало не захворіла: її зарібками не скоро достукаєшся до теплого притулку, не скоро побачиш над хатою хустину веселого диму. Запечалена і втомлена вагою зім'ятих, нездійснених сподіванок, поверталася на своє попелище. Навіть тут, серед полів, вона чула тоскні і тривожні пахощі обвугленого, потрісканого дерева і перепаленої глини.

«Коли б не твої сози, Іване, жили б ми, як люди живуть. Ще, гляди, не того дочекаєшся...»

На перехресті по-осінньому задуманих доріг ланцюгом розтягнулися ліги, навантажені ще вогким, необвітраним деревом. М'яким сяйвом переливалися білокорі берези, розплітаючись біля кореневища потрісканими вічками, червоніли серцевинами м'ясисті берести. Немов зачарована, Бондариха не могла одвести зору від деревин.

«Є ж щасливі люди на світі. Комуś зразу мало не ціла хата везеться». Наздогнала сивого, неначе вишневим цвітом обсипаного чоловіка. Він впевнено і неквапно ступав по дорозі, тримаючись рослих коней.

— Добрий день,— з острахом і трепетом торкнулася рукою до дерева.

— Доброго здоров'я,— глянув через плече чоловік такими голубими і юними очима, що, коли б не сивина, подумав би: юнак стоїть перед тобою.

«Данило Самойлюк, голова івчанського созу,— одразу пізнала Марійка, і такий жаль, туга і злість охопили її,

що вона зразу ж круто повернула з дороги на поле, і пішла обніжками до села.— Бач, пішов у соз — і наче помолодшав. А чого ж йому? Люди все зроблять, а ти тільки командує. Сказано: де є такі граблі, щоб од себе гребли? Один мій такий дурень набитий, що навіть з себе останню сорочку комусь віддасть. А люди як обертаються. Я йому зараз усе, усе вичитаю,— напала на Івана.— Розумні голови, бач, як собі ліс таскають. А ти сиднем сидиш, лежнем лежиш. А Самойлюк, партієць, собі палац будує».

Вона нітрохи не сумнівалась, що ліс везуть голові івчанського созу, і лаяла його в думках гірш Івана, бо Іван хоч за правду допоминається, а той собі усе гуртовою худобою возить. Ось уже і її подвір'я. Вона бачить: Іван з Югиною сидять на дровітні, читають газету. І це ще більше виводить її з себе.

«Найшли час почитувати. Чом не вчені! Професори!»

— Чи там у газетах про нашу хату нічого не пишуть? — Взвись у боки, вона, сама того не помічаючи, став в театральну позу і аж свердлить чоловіка очима.— Оце ти так дбаєш за наше життя? Що ж, хай жінка хоч розірветься, а він, як сорока у кістку, в газети заглядатиме. Аякже, начальство, голова созу, велике цабе. Оце б ще тільки галіфе надіти і пошпацірувати по селі.

— Мамо, тато ж цілий тиждень з роботи не виходив.

— А я виходила? Так я хоч картоплі приробила, а що твій тато зробив? Одних ворогів понаживав. Скоро через твого тата в село і носа не виткнеш.

— І ото не заболить у тебе язик? Хоч би яку переміну видумала, а то товче і товче одне й те саме.

— І товктому. Не подобається? Он твій хвалений Данило Самойлюк прямо півлісу собі на маєток за один раз повіз. А ти досі й ломаки не притягнув.

— Ото і треба було б на твою спину добру ломаку притягнути.

— Тягни, тягни. Ох і послала мені доля чоловіка. Лучче б я була утопилася ще маленькою. Ти й так мене до смерті своїм созом доведеш.

І Іван Тимофійович зразу ж змінився. Коли говорили про нього, він міг терпіти, але як річ заходила за соз, то пробачте, щоб він промовчав.

— Марійко,— майже пошепки, бліднучи, промовив він.

— Чого ти на мене кричиш? — зразу ж заверещала жінка. З гіркого досвіду вона знала, що шепіт чоловіка

нічого доброго не віщує.— Хіба я не правду про твої сози кажу?

— Марійко,— ще тихіше промовив Іван Тимофійович і ступив крок уперед.

— Не кричи ти на мене! Не кричи! — подалась назад.

В цей час на вулиці зафоркали коні, заскрипіли ліги, і до воріт Бондаря підійшов Данило Самойлюк.

— Привіт, господарю! Приймай гостей! — весело гукнув з-за тину.

Марійка на мить остовпіла, а потім тихо і злісно процідила:

— Ах ти ж, стерво незугарне, очі безстидні, а руки загребущі. Собі ліс возить, ще й до людей об'їдати заїхало. Найшов багатіїв. А Іванові що ж? Останнє заставить на стіл покласти. Ще й за чаркою в кооперацію пошле. Ой і чоловічок, ой і чоловічок попався!

І раптом, наче крізь сон, вона чує неквапну мову Самойлюка:

— Почули ми, Іване Тимофійовичу, про твоє нещастя. Зібралися гуртом, поміркували і вирішили якось пособити тобі. Худоба ж своя є, райземвідділ виписав наряд у лісництві, а люди дружні. Оце й привезли тобі ліс. Будуйся на радість нам, на страх ворогам і тим вражим синам, що завидують нам... О, та ти вже цілуватися лізеш, наче я тобі дівчина. То давай почоломкаємося.— І сиві кучері Самойлюка переплелися з вигорілим, як перестояле сіно, чубом Бондаря.

Гурток івчанських созівців тісно обступив двох голів, і всі були раді, що, як зуміли, допомогли своєму чоловікові.

— Люди добрі, люди добрі,— в сльозами на очах кинулася Марійка до івчанців.— Заходьте ближче. Та ви ж цедесь зранку і не ївши. Спасибі вам, люди добрі! Я ж цеказала Івану: хто тебе порятує, як не свої... созівці, значить. От і справдилось моє слово,— значущо і строго подивилась на чоловіка.

— Так, так, моя баба як у воду дивилась — усе надіялась, що від колективу прийде нам виручка,— зразу ж погодився Іван Тимофійович і насмішкувато поглянув на жінку. А та схвально і зверхньо кивнула головою, начебто не вона, а Іван сумнівався в силі колективу. Тепер Марійка і справді починала вірити, що в душі увесь час стояла за соз. Ну, а що словом іноді розпікала чоловіка — так це ж тільки на користь ішло. Швидко метнулась на вулицю, замираючи, оглянула деревини, полічила

їх і, по-дівочому крутнувшись, кинулась до клуні. Звідти з перебільшеним підкресленням винесла дві пляшки з горілкою — їх старанно приховувала для майстрів, які мали будувати їй хату.

«Чортова баба. І хоч би тобі словом обмовилась», — здивовано поглянув Іван на Марійку, яка вже, граючи очима, ставила їжу на стіл і хвалила свого чоловіка, як він піклується созівськими ділами:

— Прямо і поїсти не має часу чоловік. Що ж, соз діло нове — всюди треба хазяйським оком доглянути... Ой спасибі вам, люди добрі, щоб і ви, і ваші діти з щастям не розминались. Іване, побіжи в кооперацію, бо дорогі гості, созівці наші, цілий день у дорозі проморочились. Ще одна чарка не завадить.

Очі її щасливо оглядали кремезну постать чоловіка, си-воголового Самойлюка і всіх івчанців. Її аж підмивало щось сказати і про свою роботу в созі, але, поки чоловік не пішов за ворота, не наважувалась розкрити уста.

LXIV

— Ти ж не барись, Степане. І не дуже накладай — треба, щоб відпочили коні.

— Ні, ні. Я вльот притягну оту клітку хворосту. — Степан Кушнір куцими пальцями захопився за віжки і вже хотів вискочити на полудрабок, але, побачивши в глибині подвір'я нового, наче з воску вилитого воза, спитав Бондаря:

— Вже наготували шефам подарунок?

— Аякже. Найкращі яблука вибрали.

Обидва пішли в глиб подвір'я. Ніжний повів саду, за-глушивши дух пожарища, хвилями розтікався по всій садибі. На возі, повному добірної антонівки, веселим рисунком, як зорі, уляглись червонобокні яблука.

— Напевне, Югина вклдала? Відчувається її рука, — міцно вдихнув Кушнір пахучій настій.

— Югина. У неї вже й дружба зав'язалася з заводськими дівчатами, тими, що привозили нам суперфосфат у подарунок. Листуються. А це наче змовились: заводські запросили дочку до себе на Жовтневі свята, а вона їх у село.

— Хай поїде. Більше життя побачить. Хай з Варивоном, з Варивоном поїде, — раптом прояснився Кушнір. — Вони як виступлять, як виступлять з танцями, то і в місті не надивляться на них. А то тільки в нас і в нас виступають шефи.

— Пошлемо їх на свята. Ну, рушай, Степане, бо вже сонце донизу котиться.

— Рушаю, рушаю,— Кушнір вискочив на воза і, підібраний та гордовитий, поїхав вулицями до лісу. Селом він притримував буланых — хотілося, щоб більше людей бачило, на яких конях їде він, споконвічний наймит. А коні — це була найбільша слабкість Кушніра.

Ще в дитинстві закладався з парубками або пастухами, що промчить на необ'їждженому скаженому жеребі. І дійсно: якимось дивом вискакував на здибленого, із здичавілими, налитими кров'ю очима, коня, кліщем вчплювався в гриву і мчав бездоріжжям по чистому полю. Часто закривавлений і розмальований синцями, але незмінно веселий, завзято накульгував до пастухів і захоплено розповідав:

— Ох і чорт, ох і чорт цей жереб. Так метляв, так метляв мною, наче по кісточці хотів рознести. А потім бачить, що нічого не зробить,— осів на задні ноги і почав падати. Надумавсь перекинутись на спину і придушити мене. От хитрюга чортова. Ну, мусив я галушкою летіти на якесь деревляччя. Лукавий, лукавий кінь. А летить, як сокіл. Аж дихнути не можеш. Лялечка — не кінь. Така холера, що ніхто на ньому не втримається. Золото — не кінь. І таки ніхто не вдержиться на ньому, хіба що я трохи та дід Сяниця.

І завжди однією з найприємніших розмов для Кушніра була розмова про коней. Тепер любов до них прокинулася з новою силою, і не раз він люто нападав на декого з созівців:

— Тобі б, чоловіче, на черепахах їздити. Як запаскудив коні. Стрілки не розчищені, очі не промиті, хвости, як бабина щітка, у глині. Я куркульську худобину більше жалував, чим ти нашу, гуртову. Страшно несвідомий ти елемент.

— Татку, татку. Візьми й нас! — назустріч Степанові бігла його чорнява Надія в супроводі невеличкого високочолого Леоніда Сергієнка. Позаду дітей на сірій дорозі залишались димчасті мережки дрібних ступнів.

— Нема часу з вами возитися.

— Дядьку Степане, візьміть нас. Я коні поганятиму, а потім у лісі будемо з Надійкою хворост збирати,— білоголовий Леонід пильно дивиться на Кушніра довгастими зосередженими очима.

— Сідайте вже, причепи. Трохи провезу. Давай, Льоню, руку.

— Я сам.

— І я сама.

Діти міцно вчепилися ручатами в полудрабок і зі сміхом, двома клубочками, скотились на дно воза. Стрепенулись, немов горобенята од пилу, і умостилися біля Степана.

— Дайте мені віжки. Я вже поганяв,— діловито вчепився Леонід у свіжі, іще з іскристими прожилками мотузки.

— Еге ж, тату, він поганяв. Ми із дядьком Полікарпом аж до Бугу їздили. Біля порома коні чогось налякалися, і Льоня мало з воза не вискочив.

— Щось я цього не пам'ятаю,— невдоволено поглянув на дівчинку.

— Татку, а правда,— в нас коні не відберуть?

— А хто ж може відібрати?

— Це Даньків Іван казав, що наші коні коростяві, і скоро здохнуть, і їх у нас відберуть. Так Льоня йому духопеликів надавав. «Сам ти коростявий,— каже.— І ніхто у нас худоби не відбере, бо вона созівська. А ти, куркуленко поганий, а...» Як то, Льоню?

— Агітацією займаєшся,— поважно промовив Леонід.

На краю села діти поскочувались з воза і навзаводи помчали додому. Хлопчик швидко перегнав дівчинку, почекав її. Потім діти взялися за руки і, щось співаючи, гордовито пішли по середині вулиці.

Обминувши Варчуків хутір, Кушнір в'їхав у рожеве надвечірнє чорнолісся. Дорога, переплетена тіннями і променями, неначе казка, збігала в освітлену даль, у широке вікно тихої просіки. По-новому оглядав Кушнір лісові, прихорошені багрецем картини, і усмішка теплилась у його очах і на устах. Здавалось, наче все поширшало і просвітлилось навколо нього. Він знав, що гіркі турботи не давлять йому плечі,— все далі й далі відходять від його серця.

Густіли ліси і надвечір'я. На конях все ніжніше переливались іскорками ворсинки, а темно-сині зіниці з розумною, майже людською усмішкою вже починали чорніти. Спірно вклавши на воза хворост, Кушнір пішов у глибінь лісу, ближче до сонця.

Легко дихалося чоловікові, ясно дивилось очам, і він, сам того не помічаючи, тихо пустив у чорнолісся давню і вічну юну пісню, яку почув на фронтах громадянської війни. І давні друзі, оживаючи, ставали поруч із ним.

І несподівано чорнолісся сухо ахнуло одним і другим

пострілом. Кушнір підсвідомо кинувся пазад. Кілька потоків думок з ревінням розривали йому голову.

Ось уже на галявинці видніється високий віз.

«А де ж булані? Де булані?»

Широко розплющені очі блукають поміж деревами, по галявинці і враз зупиняються на двох завмерлих купишках, що дотлівають останнім відблиском проміння.

Кушнір як вкопаний зупинився перед борозним конем, що, неприродно вивернувши голову, незручно лежав на заросеній осінній траві. Рожевий прикушений кінчик язика темнів і шершавів. З-під тонкої шкіри уже починали вищипуватись м'язи. На синюватих підкожах підручного ще тріпотіли прожилки проміння.

Стражденими очима Кушнір ще раз оглянув коней і раптом побачив, що в простреленім вусі борозного клетіла чорна кров. Ось вона невеличким вирком перехлюпнулась і струмочком покотилась до вогкого темно-синього, майже по-людськи скорботного ока. Беззвучно плачучи, Степан опустився до теплих і ще трепетних коней.

LXV

— Дмитре, бери берданку — і гайда в ліс.

— Свириде Яковлевичу, що воно? — застигла Докія біля розчинених дверей.

— Двоногі вовки завелися. Треба облаву зробити.

— Ох!

Дмитро швидко одягнувся, зірвав із стіни берданку і рішуче вийшов з хати.

— Дмитре, сину! — покликала Докія.

Він рвучко обернувся назад, підійшов до матері, пригорнув її.

— Не бійтесь, мамо... Чого ви? — не знає, як заспокоїти, і раптом, перехилившись, цілує її у голову. І Докія обома руками вхопилась за серце, заточилась назад... Так само її перед своєю смертю поцілував у голову Тимофій. Лихі передчуття охопили і трусять усім її тілом.

— Дмитре!

— Не треба, мамо, — уже обзивається невидима темінь, заховавши і Мірошниченка, і сина.

— Дмитре! — Хоче побігти навздогін і, мов підкошена, опускається на росяний моріг.

Спогади завихрили нею, немов течія утлим човном.

З чорної даліни виходить її Тимофій і стрічається із

спом аж біля діброви, куди шойно попрямував Мірошниченко.

«Коли ж таке життя настане, що не буде ворогів, не буде крові і сліз, коли тільки люди будуть жити на землі?» Підводиться з холодної трави. Отерплими ногами вона прямує до хати. Поволі натягає на себе катанку і, забувшись запнутися хусткою, невелика, засмучена, босоніж прямує до лісу.

З огидою обминає Варчуків хутір, входить у яругу, валиту пругким вітром і передзвоном роси... До неї приглушено долітає чийсь голос.

«Знову біднота стала грудьми за свою долю. Нелегке щастя наше. Ой, нелегке! Хто тільки не норовить його виврати з наших рук». Скоріше прямує до рідних голосів, до рідних людей. У темряві вона мало не наткнулась на Свирида Яковлевича. Підійти до нього не посміла: ще нагримає, та й Дмитро почне нервуватись. Хай вона непомітно буде слідкувати за всім у лісах.

Живий ланцюг активу села розкинувся недалеко від глибокої болотистої яруги, перехопивши всі дороги, що йшли від села і парні Січкаря.

Якось зразу закурілись знизу ліси і сильніше, немов перетягнуті струни, забриніли обважнілі краплини. Під їхній перестук непомітно задрімав Полікарп Сергієнко, умостившись клубком на купині пересохлого листу. І раптом наче щось шпигнуло його. Рвучко схопився. Від нього різко кинувся вбік невисокий чоловік. Переляканий Полікарп спочатку для чогось знову упав на землю, а потім кинувся до Мірошниченка.

— Побіг, побіг,— захекавшись, вказував рукою на захід.

Мірошниченко по виразу обличчя Полікарпа зрозумів усе.

— Дмитре! Бери на зазубень яруги, а я з правої руки буду триматись.

Дмитро зразу ж, пригинаючись, полетів уперед. Здавалось, легко звиваючись поміж деревами, він навіть не торкався землі... Іще ривок — і на галявині замаячила неясно окреслена постать, що вбігла в склепіння чорнолісся.

Невідомий обернувся, викинув руку вперед — і над головою Дмитра з свистом пролетів свинцевий рій. Проте парубок, забувши про небезпеку, з радістю помічає, що він наздожене невідомого.

На ходу, не цілячись, вистрелив з берданки, і в цей час

утікач круто звертає до яруги, що безмірним озером забіліла поміж деревами. Іще, як поплавок на воді, гойднулася у тумані голова невідомого і зникла в місиві сизуватих хвиль.

Дмитро зупинився понад вигином яру, ще раз навмання розрядив берданку. «Утік, проклятуший. Коли б не ця розмазня — Полікарп...» — стирає шорсткою, мов рашпіль, рукою гарячий піт з чола.

— На досвідченого ворога напали, — підійшов Мірошниченко, і в парубка од здивування брови зметнулися на чоло: коли й устиг літній чоловік добігти до цього закутка?

Свирид Яковлевич зупиняється біля Дмитра; в задумі впивається в оживаючий туман. Потoki ранку вже перевисли над ним, і він, піднімаючи скривавлені крила, з шерехом і зітханням пливе поверх неясно окреслених верховіть.

Дмитро, зарошений і спітнілий, дивиться в похолоднілі очі Мірошниченка; вони зараз червоні чи то від втоми, чи від ранкового одсвіту. Суворая рішучість чоловіка передається йому.

— Свириде Яковлевичу, може, спробуємо щастя? — нахмурений, високо піднімаючи груди, покосився на яругу. — Все одно вже день теряти.

— Не гарячкуй, хлопче. Дай розумом розкинути. — Кременя постать Мірошниченка наче вросла в горбовину, що обривається над самою яругою. Над вольовим чолом тріпоче порожевілий пилор прорідженого волосся.

Та не так легко Дмитрові опанувати себе. Все його тіло набухає м'язами. Він робить ще крок уперед і провалюється в туман. Повітря тут втратило вересневу міць, стало в'язким і затхлим. Впизу під ногами попискує замшіла земля, десь зовсім недалеко туркоче невидимий струмок, а зверху обтрушується дзвінкий голос Григорія Шевчика:

— Розсиплемся по низині. Може, й нападємо на слід.

— Або попадємо в твань. Тут болото, як решето, пастками протикане, — різко обриває Свирид Яковлевич і владно гукає: — Дмитре, назад! Не дурій!

Чіпляючись за куці, хлопець неохоче підіймається вгору. Біля Свирида Яковлевича скупчилися активісти, лихі від невдачі й безсоння. Полікарп, шукаючи співчуття, приліплюється то до одного, то до другого чоловіка, але всі сердито відвертаються від нього. За спиною Сергієнка шипить неприхована неприязнь:

- Сплюх пещасний!
- Дочекаєшся з жука меду.
- І де совість у чоловіка?
- В побрехеньки пішла.

Обличчя Полікарпа стає по-дитячому зворушливим і сумовитим. Свирид Яковлевич з похмурим жалем одриває погляд од вологих, перекошених провиною очей.

«Як мало чоловічої твердості в ньому. Аж досадно»,— порипає в свої роздуми.

Пройшовши кілька кроків, Мірошниченко нахиляється над гніздом сліду, втиснутого в чорну куповину кротовища. Обіч нього на росистій траві чітко темніє ще одна мережка.

«Це не Дмитро біг. Ступня в нього більша».

Трохи далі сліди невідомого аж посплющували рожеві головки медунки; біля них просипані крихітні кільця задимлених патронів.

«Тут він стріляв... Ні, таки Дмитро ввесь у Тимофія вдався — навіть кроку не притишив, коли цілились у нього»,— вдумливо читає карту відбитків і, перехопивши погляд Дмитра, приязно киває йому головою. Ще, варошуючи руки, нахиляється над свіжим слідом і вже впевнено прямує мерехтливим лісом, що саме заплітає у просвіти червоні і сині стрічки. Активісти, зрозумівши усе, розсипаються навколо Свирида Яковлевича.

Звиваючись поміж сизою необтрушеною травою, сліди розгонисто бігли з одного кварталу в другий, запливали в низинах, ширшали на сухому. Ось вони, обметавши ярк, запетляли до заболоченого лісового ставу. Над ним, за сліпою високою огорожею, причаїлись будівлі Січкаря.

— От і докрутився мотузочок.

— В саме вовче кубло.

— Хіба ж я не казав — тут не обійшлося без Січкаря,— сміливішає Полікарп, і у відповідь лупає сміх. Він ще більше посилюється, коли з лісової просіки назустріч Кушнірові, метляючи косичками, кинулася його Надійка.

— Тату, спіймали того... Льоню, як його? — обертається до хлопчика.

— Контрреволюціонера,— поважно відказав білоголовий Льоня і здвигнув плечима: яка, мовляв, у тебе пам'ять дівоча.

Свирид Яковлевич широко відчиняє хвіртку, вкриту жовтими цятками лишайв. На подвір'ї біля парні стоїть високий чорнобородий чернець; навколо нього скупчило-

ся кілька жінок і сім'я Січкаря. Сам Січкарь гнутими дво-зубими вилками саме витягнув із парці м'ясисту розцарену деревину, повернув її і знову турнув у паруючий отвір.

— Дорога, призначена небом, привела мене до сонячних полян, де розцвітає Христова наука...— з повагою звертається чернець до господаря і замовкає на півслові, вирізняючись поміж світлим вбранням жінок.

На подвір'ї зчиняється занепокоєний гомін. Січкарь, кинувши вилка, першим прямує назустріч активістам.

— Завітали до мене? — бадьориться й усміхається нижньою одвислою частиною обличчя. На щоках його — плямистий рум'янець.

— Хто був у тебе з чужих? — гостро дивиться на нього Свирид Яковлевич. І одночасно бачить, як з незакритого отвору парні клубками перевалюється пара, огортає ченця і його скам'янілих слухачів.

— З чужих? — дивується Січкарь.— Був проповідник божого слова,— киває головою на ченця.— З біблії усякі... новини бабам читає.

— Іще хто?

— Господи! Та нікого.

— А коли подумати?

— Побий мене хрест, нікого.

— Закон тебе поб'є. Хто був? Говори, Січкарю!

— Кажу — нікого, значить, нікого. Присікалися, прямо порятунку нема.— Щоки дукача линяють, у дрібних зіницях мерехтить колюча злість.

— Січкарю, нас довів сюди слід. Не викручуйся.

— Слід?.. То й що із того? Може, якийсь злодіяка добрався до мене. Мало що може бути! Це ліси! А ти за всякий слід серце навіки тривож,— тільки на мить майнула тінь непевності по сірих білках і зникла в темних пучках прожилок.

Свирид Яковлевич уловив цю тінь, але він розумів, що з Січкаря не витягнеш слова. Та вже й не воно цікавило його. Треба було далі розмотувати тугий клубок, що вкотився до низьколого, заграбованого дому.

«Чужий не міг так легко орудувати в лісах... Значить, Січкарь слідкував за Кушніром... Один кінь убитий з австрійської гвинтівки. А в невідомого був тільки пістолет...»

З ледве помітних ниточок тчеться основа догадок, чіткіше постають контури складної картини, і різкий, допитливий погляд Свирида Яковлевича вже кидає в дрож розбухлого Січкаря.

— Де твоя зброя?

— Яка? — здвигає плечима дукач.— Вилка? Он коло парні лежать.

— Де австрійська гвинтівка? Обріз австрійський? — швидко поправляється, знаючи бандитські звички куркулів.

Ці слова пересмикують Січкаря.

— Свириде Яковлевичу, та де в мене та чортова зброя? Що я, в банді був?

— Ти і зараз бандит.

— Не маєш права зобиджати!..— Майже одночасно гостріє й туманиться зір: на мить за давниною років побачив Мірошниченкових дітей і хлібину, що покотилась до мертвих Левка і Настечки. Оцю хвилину непевність перехопив Свирид Яковлевич, і чомусь йому стало не по собі, й він одвернувся від Січкаря.

— Товариші,— звернувся Свирид Яковлевич до активістів.— У цьому лігві захована зброя. Її треба відшукати. Наскільки відомо, у куркульні перша схованка — стріха. Розшивайте клуню й повітку.

— Самоправство! А хто мені збитки відшкодує? — підскакує Січкаря.

Але Мірошниченко не звертає на нього ніякої уваги. Він перший піднімається по драбині на клуню, і незабаром чорні роздвоєні кулики, мов дитячі штанці, летять на землю. Дмитро легко біжить угору по рідких щаблях драбини і стає поруч з Мірошниченком.

— Ну, Свириде Яковлевичу, як знайдемо зброю...

— А ти сумніваєшся, що вона тут?

— Я?.. Ні, не сумніваюсь. Тільки все так незвичайно, так просто й складно виходить.

— Бо це, Дмитре, життя, боротьба. І на все треба дивитися широко розкритими очима. Горе тому чоловікові, що, як птиця, ховає іноді від дійсності голову під своє крило.

— Це ви у мій город заглянули?

— Ні. Але і в тебе знайдеться таке. Ще обережний дядько не вилиняв у тобі.

— Прийде пора — вилиняє,— нахмурюється. Кулики тріщать у дужих руках, і незабаром оголюються жовті, сточені шашелем лати.

Заметушилася родина Січкаря, а чернець задалегідь вислизає з подвір'я, і його ряса довго, мов обвуглений пенюк, маячить поміж деревами.

Коли активісти, зайняті своїм, осіддали величезну клу-

ню і повітку, Січкаря, зиркаючи на всі боки, злодійкувато схопив вилка і почав скрадатися до Свирида Яковлевича. Розумів: сьогоднішній день обривав його звичне життя. Нападом на Мірошниченка він міг відтягнути більшу біду. Драбина увігнулась під його важким тілом. Ось він припав до крокви і люто метнув вилками на Свирида Яковлевича. Сліпуче блиснули довгі зубці. І в цей момент Січкаря побачив Дмитро. Не роздумуючи, з усією своєю гарячковістю, як на гадюку, упав на довгий держак. До м'яса обриваючи руки об лати, вчепився в нього, і гострі зубці заворушилися роздвоєним жалом, не дійшовши кількох сантиметрів до плечей Мірошниченка. Ще через мить хрупнула суха лата,— Дмитро з розмахом опустив її на Січкаря, і той обаполом покотився по драбині на землю.

— Дмитре... Спасибі, Дмитре... Як ти побачив його?

— То в мені обережний... дядько дивився...

— Запам'ятав? Ну і вдача! — розсміявся Мірошниченко.— Не сердься, а прислухайся до правди.

— Свириде Яковлевичу! Найшов! — радісно гукнув з повітки Григорій. У піднесеній руці він тримав обріз.

Ще рум'яний од хвилювання, Мірошниченко перевіряв дуло австрійського обріза. На сизій плівці свіжого перегару виділялась бугорками перепалена іржа.

— Заберіть бандита! — гукнув на Січкаря.

— Ех, жаль, Свириде, що не вдалося прохромити тебе,— тоскно кривилися губи багатія.— Легше б було за ґратами прохолоджуватися... Пусти з худобою попрощатися. Чи побоїшся?

— Що? Худоба дорожча за сім'ю?

— З сім'єю ще побачуся,— вона мені передачі носить... А коні ж заберете...

Тінь жалості затіпалася в сизих сітчастих повіках, і ворсисте обличчя почало, наче стебло болиголова, вкриватися іржавими плямами.

LXVI

В тривожно радісному і п'янкуму тумані промчали ці дні. Еге ж, Дмитро сп'янів од усього, бо стільки людей перевернулось у його хаті, стільки очей вітало й огрівало молодих, стільки було проспівано веселих і сумовитих пісень. Біля них метушилися люди, рідня, щось заставляли робити, чиїсь жіночі руки обсипали їхні голови добірним життям.

Дмитро вірив і не вірив, що то музики грають його весілля, що біля нього сидить Югина, бліда і сумовита, що то він її під притишеной сміх і густе сяйво поглядів цілував в обм'яклі, немов зів'ялі пелюстки, вуста.

Болючими переборами пробивалася радість і зразу ж губилась у невеселих думках. Чомусь зараз, сидячи на покуті, пригадав слова Марти: «Буде тобі добре — за мене забудеш, погано буде — згадаєш...»

«Розійшлася з чоловіком... Як же ти вік думаш прожити?.. Не так-то багато щастя перепадає нам... Чи ж буде мені радість з Югиною?»

Мовчки торкнувся рукою її долоні, здригнулись пальці у дівчини, одначе не відвела руки, покірної і холоднуватої.

А тим часом Варивон, підпилий і веселий, втиснувся до дівчат.

Дмитро ще з суботи помітив, як його товариш увивався біля невисокої дорідної Василини, спокійної, задумливої дівчини. А та сторонилась парубка, зникаючи в дівочому колі...

Ясної зоряної ночі, розсипаючи пісні, гамір і сміх по всьому селі, почали розходитись гості. Останнім попрощався Варивон і кинувся наздоганяти дівчат.

— Припала і мені одна до душі,— кинув уже з-за плоту і розтанув у нестихаючій темряві.

Тихо, понад самою землею, лащить вітер, сухо шепоче в прив'яленому листі. Понад шляхом на темному небі закрасувалося сузір'я — дівчина з коромислом, а нижче неї, опускаючись до дерев, ясно світили три зорі.

Вдалині затихають дівочі співи, і тільки десь аж біля зарічки задушевно і ладно, напевне, обнявшись, як і їхні голоси, виводять два хлопці широку, немов сама молодість, пісню кохання.

Незвична туга і жаль за чимсь безповоротним, загубленим переплелися з трепетним хвилюванням і подіями. Почуття неповного щастя, за яке схопився обома руками, глибоко мучило його. В душі почував провину перед Югиною, підсвідомо вишукував і слова, і погляди, і рухи, якими б можна було зміцнити хитке кросно, що простягнулось одного вечора, коли пожалував дівчину, як брат сестру. Він торопів, ніяковів перед тихою покорою, з якою дівчина зустріла його останніми днями; не знаходив слів для розмови. і все тепер здавалося темнішим і старішим.

Із сіней вийшла Докія, стала на порозі і тихо покликала:

— Дмитре, де ти?

— Що, мамо? — вийшов із темряви і зупинився навпроти матері.

— Чого ж ти такий? Покинув молоду. Хороша вона дівчина. Бережи її, як життя своє, — торкнулася вогкими губами, що пахли горілкою, синових уст.

Поволі, навпомацки знаходить клямку і входить у ліву половину хати.

Біля скрині стоїть Югина. На ній по-жіночому пов'язана хустка, і тому вся її постать стала наче більшою, а обличчя старшим. У потемнілих очах мерехтять чи то дві краплинки світла, чи то дві сльозинки.

— Натомило весілля тебе? — заслоняє спиною світло лампи і тепер уже бачить, що вії дівчини підмивають сльози.

— Натомило, — долітає ледве чутний шепіт і зливається з зітханням.

Він розуміє, що дівчина от-от може охопити руками голову і заплакати. Жаліючи її, одводить погляд убік.

— Лягай, дорога.

Йому зараз хотілося поговорити по щирості з нею, попросити пробачення і знайти хоч якусь розраду. Навіть мало не вирвалось: «Що ж, не осуди. Так нас доля поєднала, а щастя ж, думаю, не обмине. Коли б ти знала, як люблю тебе. На світі немає такого, хто міг би так тебе полюбити». Але подумав, що дівчина не зрозуміє його і признання окропить сльозами, а їх найбільше боявся. Не роздягаючись, лягає скраю, чуючи, як переривчасто дихає його дружина. Боячись її образити, однією рукою знаходить м'яку косу, від якої віє зіллям і осіннім дощем.

Дрібна холодна дрож б'є усе його міцне тіло. Прокидалась і знову гасла надія: «А що, коли серце Югини вже лине назустріч мені? Не могло ж воно бути кам'яним».

LXVII

Осіннього надвечір'я повертався Варивон з поля. На возі поруч з ним сидів Іван Тимофійович, позаду них легко дудніли і на вибоях підскакували вгору залізні борони, подзвякувало переднє колесо культиватора. Сьогодні половину горбка засіяли пшеницею і житом. І хоча по долині ходили Данько і Денисенко, а Варчук навіть до сіячів підійшов, та взяти созівців у дрючки не наважились.

На шляху, врівень із небесним надвечірнім поясом, са-

мотньо йшла до села жіноча постать. Незабаром, пустивши тюпцем коні, Варивон впізнав, що це була Василина, дочка полісовщика, який жив у лісовому закуті біля глибокого і навіть у жнива з холодною водою ставка.

Давпо колись працюючий Мирон Підпригора загатив греблею вузький виїмчастий яр, на дні якого без угаву подзвонював чистий струмок. Вода почала підніматися, затоплювати чіпке плетиво димчастої ожини та густі чагарники і згодом заблищала поміж двома розітнутими струмками, як недосилений разок намиста на срібній нитці. Потім південні і західні окрайці ставка заросли високим очеретом, на греблі розрісся верболіз, на воді закрикали свійські качки, а над водою заспівали солов'ї. За хатою, затиснутий лісом, розрісся відгороджений воринами молодий садок; поміж побіленими деревами весело зачервоніли вулики.

Виріши на лісовому привіллі, Василина увібрала в себе задуму, спокій і силу діброви. Невисока, широка у стані, спокійно, з прихованим сумом дивилась на світ темно-сірими очима, що з-під чорних вій і брів теж здавалися чорними. Смугляво-рум'яне обличчя паніло здоров'ям і мінливою неспокійною красою, яка раптово одягала дівчину то в звичайний буденний одяг, то неждано прикрашувала такими чарами, що очам ставало любо дивитись на ту чисту, нерозтрачену, нерозвіяну молодість. Зима, вибілюючи смагу на щоках і невисокому лобі, чудово рум'янила і надовго прихорошувала дівчину, весна ж, обсипаючи щоки дрібним, ледве помітним ластовинням і теміною, затіняла свіжу красу, як тінь затемнює спокійне плесо.

Уперше Варивон побачив Василину на танцях біля сельбуду, і зразу ж дівчина припала йому до вподоби. Що б то заговорити з нею, ласкаво, по-людськи. Так Варивон зразу ж так нагримав, натупотів на Василину, що та, мало знаючи парубочу вдачу, засоромилась, почервоніла до сліз і весь час уникала допитливого і вже люблячого погляду. І хоч скільки припрошував дівчину піти з ним у танець — завжди відмовляла йому.

«Гордовита», — жадібно дивився на Василину. Любов прийшла неждано-негадано. Переборюючи гордість, він у неділю пішов до ставу, сподіваючись зустріти дівчину. І зустрів біля греблі.

— Василино, чого ти тікаєш од мене? — заговорив, стримуючи хвилювання і неспокій.

— А чого ж ви такі? — здивовано зупинилась дівчина, що вже зібралась утекти до хати.

— Який?

— Насмішкуваті. Кожного осудите-огудите. Нехай вам валя гордість, а ми люди прості, не привикли, щоб нас на посміх брали,— і, обернувшись, пішла вузькою стежкою до воріт.

Але не такий був Варивон, щоб швидко відмовитись від свого. Бліднучи і задихаючись від приливу крові, наздогнав дівчину, заступив дорогу.

— Почекай, Василю, не тікай, бо я і в хату, значить, не постыдаюсь зайти.

— Ви таки не постыдаєтесь.— І суворо звела брови в одну лінію.

Варивон, захлинаючись, гнівно заговорив:

— А ти не смійся, значить, з мене. Ти питалася, чого я такий? Бо я люблю тебе. Чуєш — люблю. Ще ні одній цього слова не казав.

— Що ж це у вас за любов така їдка? — не вірячи, подивилась великими потемнілими очима, в яких проскочили дві голубі жмурки.

— Не віриш?

— Не вірю.

— То чим я тебе можу переконати? От щоб мені, значить, з цього місця не ступнути,— уже тихо промовив. Бо опадав, обсипався гнів, відкриваючи печаль та біль.— Невже ти ще й досі за той жарт гніваєшся? Невже ти ненавидиш мене?

— Ні,— спокійно подивилася на парубка, і в соковитих, опущених донизу устах ворухнулася несмілива усмішка.

— А чого ж ти така строга до мене?

— Чого? — задумалась, потім гордовито підвела голову.— Сказати вам по правді?

— Аякже! Все життя чекав такої розмови...— злякано прикусив губу.

— Не подобається мені, що ви... як вам сказати... грубий якийсь. Те, що любите посміятись,— це нічого. А от ви лаєтесь поганими словами. Про це, гнівайтесь не гнівайтесь, а й на комсомольських зборах скажу. Добра десь у вас мало.

— Більше, Василю, не почувеш од мене жодної лайки ніколи! — відповів з готовністю і покосивсь на Василю. «Не встигли до комсомолу прийняти, а вже командувати починає. Гляди, ще скоро й начальством стане. Це тобі з таких тихих... Ох і славна ж дівчина. Як горіх».

— Побачу.

— Побачиш. Тільки ти не думай, що й душа у мене така, як іноді дурне слово буває.

— Василю! — гукнув з двору лісник, і дівчина побігла до хати.

А Варивон довго просидів біля ставу, передумуючи свої думи. На Дмитровому весіллі якось без слів відчув, що дівчина хоч і сторониться, та вже не цурається його. Навіть проводив її додому, але з Василюю йшли дівчата, і поговорити до ладу не зміг...

Коли віз порівнявся з дівчиною, Іван Тимофійович випередив Варивона:

— Здрастуй, Василю. Сідай, підвеземо.

— Спасибі.

— Спасибі пізніше кажуть, — відповів Варивон.

За містком Іван Тимофійович повернув коні ліворуч, а Варивон з Василюю пішли прозорими, по-осінньому дзвінкими сутінками до лісу. Коли минули останні хати, взяв дівчину за міцну руку і не випускав її до самої греблі. Потім дужим поривом підняв Василю на руки і поніс до саду.

— Пустить, — заборсалась на парубочих грудях.

— Не пущу, бо люблю. Чуєш? — люблю, — припав устами до теплої щоки.

— Варивоне, пусти, бо кричати буду, — заговорила сердито, переходячи на «ти». — Батько вийдуть.

— І хай виходять. Скажи: любиш чи ні? Тоді пущу.

— Ні, не люблю, — усміхнулась і поглянула, примружившись, на парубка. І Варивон у шаленому пориві підняв дівчину вище своєї голови, потім міцно притис до грудей.

— Зразу ж, у неділю, старостів засилаю. Добре?

— Який ти швидкий.

— А чого ж довго відкладати? Відкладений тільки сир добрий, а дівчина скиснути може...

— Ти знову своє.

— Ой, не буду. Таким уже язиком біс наградив... Щасливий, Василю, я. От наче все небо прихилив до себе, — і бережно пригорнув дівчину, заціловуючи її уста, щоки, лоб і очі.

LXVIII

Осінь, як добра господиня, ходила од села до села, віючи здоров'ям і величним задуманим спокоєм.

У високому небі пропливали журавлі. Прощаючись з

рідним краєм, вони вже загубили срібні переливчасті сурми — в сумовитих голосах низько дзвеніла журлива мідь. Ночами тривожились прибузькі луки, даючи притулок перелітним птахам, а дні дивовижно пахли доспілими яблуками і лісовою прив'ялою прохолодою.

Та ніщо не радувало Григорія. Усе остогидло, обридло. Здавалося, що з того дня, коли тітка Дарка з лихою радістю, манірно скрививши побабчені уста, передала слова Югини, минули не лічені дні, а довгі і безпросвітні роки. Стало немилим і своє подвір'я, і парубочі гулянки, і друзі, і погожа осінь, яку любив міцною любов'ю, більше ніж саму весну.

Злоба на Дмитра не засліпила його: і себе винуватив, що сплутався з Федорою. Коли ж почув про весілля Югини, така туга охопила його, що не знав, куди подітися, мимоволі звернув на городи, а потім пішов до далекого лісу.

В зеленкувато-голубім небі човником пробивав дорогу місяць, далеко вирізьблялися обриси одиноких дерев, і чорною стіною стояла діброва, перекочуючи плечима мрамурові брили хмар. І, очищаючись од скверни, тягучих і болісних накипів, Григорій так захотів черпнути чистого кохання, що мимоволі зупинився, перебираючи в пам'яті дівчат, їхні звички і вдачі. Не раз на собі зустрічав погляд Софії Кушнір — допитливий, світлий і трохи нашішкуватий. «Що ж, вона славна дівчина. Набралася горя доволі у Варчука. Чом би й не посватати її?» Пішов до хутора, сподіваючись, що побачить дівчину.

Далеко в таємничому сяйві засинів великий будинок Варчука. На вікнах колосося місячне проміння, за високим типом зразу загавкало кілька собак.

Притулившись до круглого стогу сіна, що стояв недалеко від загороди, прислухався до переднічної тиші. Наближаючись до нього, загалакали голоси. Хотів піти до лісу, але, впізнавши по мові Сафрона і Карпа, не зрушив з місця — вони увійдуть у хвіртку, не доходячи до стогу.

— Та люди хороші. Господарі. Тільки тобі, Карпе, коли оженишся, ні з ними, ні зі мною жити не годиться, — п'яно повчас Варчук свого сина, і Григорій догадується, що вони йдуть від куркулівни Олени Зяйтчук, до якої останнім часом почав залицятися Карпо.

— А чого ж мені не можна ні з вами, ні з ними жити?

— Відділитись треба. На своє господарство перейти, змешити і мої, і тестеві достатки.

— Для чого?

— Щоб менше пальцями тикали. А потім вірні люди говорять, що діло починається із созів, а далі на повну гуртову комунію перейде.

— Теля іще десь, а вже з довбнею бігаєте,— заточився на дорозі Карпо.

— Ти мені, батько твій лисий, витребеньки городити покинь. Голови розумніші за тебе говорили.

— Може...— притишує голос.

— А хоча б і так. Він коло начальства треться. Сам у начальниках ходить, діло розуміє... От нам і треба середняками ставати. Оженишся — зразу ж відділяю тебе.

— Багатіти не хочете? — сміється Карпо.

— Цить мені. За цією властю розбагатієш.

— Будинок мені дасте?

— Захотів. Сам збудуй такого,— незграбно втикається у хвіртку...

«Середнячки об'явилися... Бісів Юхим з води виїде сухим. Такий тобі проскочить і крізь решето, і крізь сито». Григорій довго стояв під стогом, але Софії не дочекався. І чим більше думав про неї, тим кращою здавалася дівчина, хоч приглушити попереднього роздратування, болю і смоктливої порожнечі не міг.

Другого вечора припильнував Софію на полі, коли та поспішала до Варчука. Стримано поздоровкався і, спіймавши на собі допитливо-лукавий і водночас приятний погляд, запитав:

— Чого так дивишся?

— Дивлюсь, що ви такі чудпі, ніби щось загубили.

— Я її загубив-таки.

— Югину?

— Югину. А знайшов тебе.

— Швидко знаходите,— покосилась на нього: «Чи не сміється?» — і зітхнула.

Вона давно вже любила цього чорнявого красеня і любити боялась. Жіночим передчуттям угадувала, які думки непокоять Григорія, і страшно ставало від свого самовідданого почуття, бо знала, що Григорій потягнувся до неї не як до кохання, а як до розради.

«Щастя моє дороге»,— шептала.

І Григорій з подивом помітив, як заблищали дівочі вії. І ті притінені сльози зломали усі гнітючі перепони, наблизили до нього, зробили милішими дрібні риси смуглявого чистого обличчя. Охопивши дівочу голову руками, він хоче знайти вуста, але Софія вислизає з його рук.

— Не треба. Ти ж не любиш мене. Цим не жартують. І Григорій, як п'яний, заточується на стежці. Справді, хіба не правду каже дівчина? Але знову тягнеться до Софії, бо без неї залягли б нерозділеними самотність, біль і печаль...

LXIX

Погожого ранку вирушали хлопці у місто на терзбори. Іще звечора, змовившись іти разом із Варивоном, Дмитро приготував немудрі пожитки, розказав матері й дружині, що робити без нього. Люблячи військову справу, будучи зразковим кіннотником і стрільцем, він цього разу неохоче збирався на збори: не хотілося покидати молоді дружини, з якою не встиг не то що порозумітися, але й наговоритися.

Не стала Югина за ці дні після одруження ні веселішою, ні ближчою до нього. І вже отой притишений холодок починав сердити Дмитра. Ревнуючи дружину до Григорія, він іноді мимоволі обпікав її таким поглядом, що та злякано відхилялась од нього, спішила під захист матері.

Половинчасте щастя вже не заспокоювало його. Хотілося зустріти не сумовитий блиск голубих очей, а налитий радісним сяйвом; хотілося почути добрий сміх і дотик милих рук і вуст, що самі шукають і знаходять його руки і вуста. Та все це було далеко від нього. Осіннім приморозком віяло від дружини і, пильніше придивляючись до неї, не помічав теплої години, що могла розтопити цей приморозок. Вона поважала його, була навіть вдячна, що так шанує її, та й, здається, більш нічого.

Вдосвіта Варивон, розвихрений, веселий, влетів у хату.

— Господарі вже повставали? Добрий ранок, значить. То, що ж, Дмитре, по чарці та в дорогу. Югпно, чому ж ти не плачеш? Люблю, коли, значить, баби починають плакати: хата реве, сльози по долівці рікою течуть, очі спухають, мов хто цибулиною понатирав їх. А ти себе, значить, героєм почуваш — за тобою ж голосять, за тобою сльози ллють, за тобою очі пухнуть. І ходиш важно, мов індик, та потішаєш: «Та не вбивайтеся, та не печальтесь, нема чого, нема за ким, та я скоро прибуду — не відіб'юся, мов теля».

— Наговорив повну хату. Коли вже за тобою твоя буде плакати? — усміхнулася Докія, ставлячи миски на стіл.

— Скоро, тіточко. Коли б ви знали, яка в мене дівчина. Усе віддай і мало... Так, за те, щоб усе було гоже. Югину, до дна тягни. На сльози не лишай.

— Яка ж у тебе дівчина? — поцікавилася Докія.

— Скажу, тільки глядіть, значить, нікому: Василина Підприваривона, чи то пак Підпригора.

Усі засміялися.

— А щоб тебе, лепетуне, — сіла Докія поміж сином і невісткою.

— Дівчину я, тітко Докіє, вибрав — кращої не треба. Усіх красунь позбирайте до однієї — не віддам за неї. Іду, значить, до неї, як на свято, а вона мене стрічає, як празника.

— Святого Варивона? — покосився Дмитро і поглянув на Югину. Та, очевидно, зрозумівши його погляд, зашарілась небагатим рум'янцем.

— Іще краще. Одне тільки погано: не дасть мені слова промовити — верховодить. То я їй на першій порі, значить, піддаюсь, тихенько помовчую, а потім побачимо, чия буде зверху.

Усі засміялися, уявляючи Варивона в ролі святого мовчуна, зареготав і сам Варивон.

Прощаючись, Дмитро міцно поцілував дружину і вперше з подивом і хвилюванням почув одвітний поцілунок. Аж засяяв і до самого перелазу не випускав дорогої руки із своїх пальців.

* * *

Недалеко від старовинної, напіврозваленної фортеці, збудованої ще за часів татарської навали, кіннотники і піхота провадили навчання. На зеленій толоці білили березові бар'єри, чорніли неглибокі та широкі рови, тягнулися переплетені лінії чорного телефонного кабеля. Поперед кіннотників простягнулася неширока вулиця свіжовиструганих стовпчиків, на яких злегка похитувались довгі прутки жовтої лози.

Відділившись од взводу, Дмитро міцно пружинить ногами сліпучі стремена і дивиться на взводного командира, що, примружившись, неначе приріс до рослого жеребця.

— Риссю марш! — різко махнув правою рукою командир.

Дмитро, забуваючи за все, одним рухом ніг пускає коня уперед, а сам не відриває погляду од неширокої вулиці.

Розгарячений кінь уже бере галопом, і Дмитро з неприємністю відчуває, як у чистий дзвін копит зрідка вплітається металевий перестук, начебто коваль відривчасто б'є молотком по ковадлу: задні підкови досягають передніх.

Наближаючись до білих стовпчиків, Дмитро легко випростується і звичним рухом вихоплює з піхов гостру шаблю.

Гонко свиснувши, криця засліплює очі голубою блискавицею і, легко скоряючись непомітному рухові зап'ястка, павскіс підтинає першу лозинку. Рівно поруч із стовпчиком гостро зрубаним кінцем упав прутик, завмер на мить і похилився до сухої землі.

Примружені очі швидко і гостро косують на дві сторони, і шабля, наздоганяючи зір, легко стинає негусті ряди верболозу. З кожним ударом шаленіючи, відчуває, як солодко озлоблюється серце.

Коли кінь вискакує на широкий простір, шабля сама красиво виривається з рук і летить у піхви, гасячи сліпуче сяйво, що переливається і ломиться на вирізаних долах. Пружне тіло з насолодою підводиться і опускається на сідло в ритм галопу. Наближаючись до взводу, чує задрісний шепіт:

— Рубає ж, чортяка, як ложкою орудує.

— Попадись такому, довіку макітра не зростеться.

Після денних занять, викупавшись у неширокій річці з кам'янистим дном, Дмитро поспішає до просторої кімнати вивчати підривну справу.

— О, за тобою і тут, значить, місця не захопиш,— підійшов Варивон, тримаючи в руці згорнений трубкою школярський зошит.

— Ледачий може й не захопити,— серйозно відповідає, сідаючи на сосновий ослів.— Недарма ж прийшов червоноармійський хліб їсти. Чи як ти думаєш?

— Що правда — то не гріх,— погодився Варивон.— Вояцьке діло треба, значить, як ріпу гризти. Без цього нам не обійтися. Тільки зобиджаються на тебе кіннотники.

— На мене? — здивувався, насупився, пригадуючи і неможучи пригадати, чим би він міг досадити своїм хлопцям.

— Авжеж, не на мене,— звузив лукаво очі Варивон, і по виразу його обличчя Дмитро здогадався, що жартує хлопець.

— Зпову щось вигдавав?

— Яке там вигдавав. Усі з вашого ескадрону вогнем, значить, дихають на тебе, а особливо Віктор Сніженко —

кіннотник теж не з останніх і до того ж голова супруівського созу.

— Рубака добрий. На коні сидить, як вилитий, і чоловік славний,— погодився Дмитро, пригадуючи розумне, насторожено нервово з товстими, як ліпленими, бровами обличчя завжди зібраного і тугого Сніжепка.

— От, бачиш. Чоловік хоч куди, а ти йому свиню, значить, підкладаєш.

— Мели, мели, може, до чогось домелешся,— уже почав здогадуватися, про що має йти мова.

— От тобі й мели. З-під самого носа у чоловіка призавітаскав, а ще й каже, що не винний. Знаємо вас, значить, тихих та божих, на чортів похожих.

— Коли б не спіткнувся кінь під Сніженком, може б, і він одержав приз. Вояка — кругом шістнадцять,— великодушно заступився за свого супротивника.

— За тобою похопишся. Руки в тебе самого місяця з неба б дістали.

— Чи місяця дістануть, чи ні — не знаю, а чуба твого обскубуть до волосинки.

— Еге, цього вже я не хочу: Василина ж мене, лисого, значить, і на подвір'я не пустить,— і при згадці про дівчину Варивон подобрішав, посвітлішав, усміхнувся.

— Любить вона тебе?

— Я тобі й сказати не можу. Сам знаю, що не з красивих, та й бідний, а вона... От, Дмитре, на дівчину напав, без неї, значить, і життя не життям було б. Для неї б душу вийняв і на тарілку положив, бо є за що.— І чим довше Варивон розповідав про Василину, тим більше хмурнів і супився Дмитро, перебираючи своє неповне щастя.

В неділю до перемінників почали приходити і з'їжджатися жінки, батьки та рідня.

Дмитро і Варивон знали, що до них ніхто не прибуде. Забравшись у розкішний липовий парк, що розрісся недалеко від дороги, полягали на сонці, поговорили трохи, а потім Дмитро вийняв топографічну карту, розстелив на траві, і обидва з цікавістю почали вивчати «легенду» та розшифровувати місцевість рідного Поділля.

— Дмитре, ну, а ти по карті дорогу б знайшов, не заблудився б? Чи який там біс? — з прихованою повагою і недовірою подивився на товариша, що на кожному кроці виправляв його.

— З картою — і заблудить? Куди воно таке діло годиться!

— А якби тебе, значить, з зав'язаними очима?..

— З зав'язаними очима це знайшов би,— перебив Варивона,— а без зав'язаних — діло інше.

Поміж деревами з'явився вістовий.

— Варивоне Очерет, до тебе жінка приїхала! — гукнув здалека, витираючи рясний піт з веселого, перепеченого сонцем чола.

— Нас не купиш, не на таких, значить, напали,— на-смішкувато відповів Варивон.— Тютюнець у тебе є?..

— Я йому про ремінь, а він мені про луб'я. Кажу, жінка приїхала — значить, приїхала.

Варивон насторожено подивився на вістового: чи не перекривляє його, вставивши слово «значить». Але той, опускаючись на траву, посміхається повною соковитою усмішкою, лукаво натякаючи «на жіноче питання», підморгує широкими — в сосонку — бровами.

— Яка ж вона із себе? — обережно запитує, боячись пійматися на гачок.

— Невелика, чорнява. Коса — як прапик, а губи — що вишні, хоч їж, хоч цілуй... Тільки гляди, щоб оскома не папала, — добродушно сміється вістовий.

— Йй-право, напевне, Василина приїхала... От дівчина! А ти не брешеш? Бо тоді в'язи скручу,— люто накидається на вістового.

— Оце така дяка за те, що по всьому табору його шукав. Біжи, невіро, скоріше, та сидором не забудь поділитись! Жде тебе біля прохідної будки і соромиться страх як.

Варивон зривається з землі і біжить у глибину парку, а Дмитро, кусаючи губи, низько схиляється над картою. «Привалило щастя чоловікові. Як зрадів», — мимоволі ворухиться заздрісна думка.

Не скоро на стежці з'являється Варивон з невеличкою торбиною в руках.

— Значить, моя приїжджала. Це тільки подумать треба. Їж, Дмитре, пиріжки — моя пекла, — розв'язує торбину. — А смачні, — зроду не їв таких. Може, неправду кажу?

— Та правду.

— Отож-бо і є. Знаєш, провів я її, а біля яру й питаю: «За що ти мене, Василино, полюбила?» Подивилась так, як вона тільки уміє, і як різоне мені: «За те, Варивоне, що ти такий вредний і пащекуватий». Засміявся я, потім вона, а потім обоє разом... Ні, ти що мені не кажи, а полюбитися правдиво — велике діло. Це, значить, треба розумі-

ти. Я сам до цього часу поняття не мав. А тепер паче світ в очах перемінився — покращав. І сам, значить, кращим стаю... Ех, аби тільки з своїх злиднів вилізти. Це щоб вродило на горбку. Зимою ж у хурманку треба втягтися. Добре, що нашому созу ще справні коні дали — зароблю свіжу копійчину... А ти знаєш, яка повинна: куркулів судили!

— За бійку на горбку?

— Еге. Одні попали в допр, а інші відбуватимуть примусові... Лише Варчуки викрутились.

— Жаль.

— Таки жаль.— І Варивон так уминав пиріжки, що аж за вухами лящало.— Да, Дмитре,— раптом спохватився.— Там на селі побрехеньку пустили, так ти не дуже, того, вір. Чого язика не виляпають...

— Яку побрехеньку? — насторожився.

— О, в тебе вже зразу переміна клімату. Кажу ж тобі, що наші деякі люди вміють так махати язиком, як собака хвостом. Значить, говорять, що Григорій був до Югини увечері зайшов... Ну, може, й зайшов. Та Югина ж знаєш яка...— І осікся, поглянувши на товариша.

Дмитро зразу весь побілів як крейда, тільки чорні очі засвітились двома лихими вугликами; пересмикувались уста, тріпотіли ніздрі. Волохаті брови докуп зібрала сітка поперечних зморщок. На мить, наче засліплений, закрив усе обличчя великою рукою, потім одним швидким ривком підвівся з землі, і безкровні уста, опускаючись кутиками донизу, прошепотіли єдине слово:

— Уб'ю.

— Кого ти вб'єш? — хотів заспокоїти Варивон товариша, але мимоволі здригнувся, відчувши, яка сила і ненависть заклекотіли в тому єдиному слові.

— Обох,— сліпими очима глянув поверх Варивона.

— Чого ти розгадючився? Якийсь собака ляпнув, а він уже розбух од злості. Ти отих брехунів не знаєш? Про щось добре тобі або крізь зуби процідять, або зовсім промовчать. А чуть що-небудь — так роздзвонять по всіх кутках. Людина ще не подумає, а вони такого приточать, як отой німецький барон-брехун, про якого ти казку читав... Будь моя воля, я судив би брехунів нарівні з злодіяками, бо хіба це не злодійство — згризати людське серце?

— Відійди. Не мозоль мені душу, бо й тобі перепаде.

— Тю на тебе, божевільний!

— Я як дам тобі божевільного! — рубопув рукою, наче шаблею. Але Варивон вчасно відскочив назад і, лаючись,

пішов до табору. Кілька кроків, нічого не бачачи перед собою, пройшов Дмитро і похитнувся.

«От як воно буває. Обох уб'ю. Хай тоді хоч чорту в зуби. А щоб хтось насміявся з мене, з моєї честі, з моєї любові — а не діжде».

І швидко почав розшукувати командира ескадрону — хотів попросити, щоб відпустили його додому. Але командир кудись виїхав, а на завтра мали початися маневри, і піти в село не вдалося...

Засліплений злістю, він раптом схуд, почорнів, а очі, запавши вглибину, втратили іскорки і раз у раз загорялись лихими кружальцями.

LXX

У долині созівці орали на зяб.

Коли Григорій узявся руками за чепіги і з-під натертої до блиску полиці з смачним хрускотом і шипінням почала одвалюватися масна, лискуча скиба, він відчув незвичне хвилювання і мінливу розмивчасту радість, що наповнювала все його тіло то добрим спокоєм, то тривоگو.

Приблизно таке почуття переживав у дитинстві, коли вперше батько підпустив його до плуга, а сам почав поганяти коні... І боязко було, що не втримає плуга, зробить огріха, і веселилося серце, очі, коли тьмяним сріблом заблищала свіжа борозна.

По ріллі, вишукуючи борозняків, статечно ходили ворони; круті, навсторч поставлені скиби (щоб вільгості більше приховати) курилися легким димком і, відполіровані синюватою крицею, сяяли негустим розсипчастим сяйвом.

Оралася найкраща земля, що споконвіку належала багатіям.

Омріяне добро підійшло до порога бідняцької хати, і за цими чорними скибами вгадувалося краще життя.

Григорій недавно записався в соз. На тому тижні дряпакував, сів, а сьогодні вперше вийшов орати на зяб. Цілоденна праця і новизна гуртового діла втихомирили його сердечний щем, однак він не забувався, мов глибока рана, що іще не загоїлась і нагадує про себе якимсь задерев'янінням. До того ж майже в усіх думках із ним була Софія.

Чи любив її? Може, тільки поважав? Ні, дівчина подобалась йому. З радістю стрічався з нею, але прощався рівно, спокійно. А може, просто його серце не годне полюбити на всю силу. Що ж, повага переросте в кохання.

Доброю дружиною буде. Така, що знає ціну шматкові хліба, і чоловіка більше шануватиме, любитиме.

Золотим колесом закотилося сонце за ліс; опустіло, німуючи, поле, і в долині зітхнув старий і недужий туман.

Созівці поскладали на вози плуги і тихою ходою поїхали на горбок. Іван Тимофійович скочив на землю і підійшов до молодої пшениці, що жадібно вбирала з надвечір'я сизо-зелені барви. Кущуваті, зміцнілі посіви порадували серце хлібороба.

— Як посходило. Неначе барвінок,— простягнув руку вдалину.

— Гарна пшениця, гарна,— нахилився до землі Степан Кушнір, рідкий дядько Софії.— Коли б діждатися хліба з неї.

— Діждемося,— упевнено мотнув головою Полікарп Сергієнко.— Земля ж яка. Яка пшениця! — Він зірвав одну зілінку, вогку, в краплинах роси, поклав на суху кістляву долоню і довго дивився на неї, мов на найдорожчий скарб.

— Це настануть жнива. Заскриплять підводи пляхами... І не голодуватимуть більше діти, не сушитиме голову почорніла жінка,— підійшовши до Полікарпа, тихо промовив Іван Тимофійович.

— Іване! — з подивом поглянув на нього Полікарп.— Як це ти всі мої думки, всю душу взяв? Тільки що думав про це... і про жінку, і про дітей подумав, і про жнива, і про підводи... Справедливий ти чоловік, Іване... Без насмішки людей узнаєш...— І Бондар побачив перед собою не того затурканого, прибитого злиднями, недоїданням Полікарпа, що був посміховищем усього села і в хвилини забуття скрашував побрехеньками своє безвідрадне життя.

Налиті вагою цілоденної праці і спокійною радістю. закурюють цигарки і мовчки їдуть у село. Натомлені, спітнілі коні, чуючи домівку, веселіше помахують хвостами і самі беруть рясю по неширокій польовій дорозі, до якої, темніючи на вітрах, підбігає широке плесо гуртової праці.

— Чого задумався, Грицю? — тихо питає Іван Тимофійович, і в його голосі нема тої байдужості, з якою ми часто кидаємо перші слова. Він, певне, помічає, що не легко хлопцю на душі, але не надокучає зайвими балачками.— Тобі, може, худоби треба буде, то дамо.

— Треба буде, Іване Тимофійовичу,— і в задумі, принесеній осінньою вечориною, знову починає ворухитись той самий неспокій.

Попрощавшись, він темними шелехливими городами йде додому, різкіше відчуваючи приплив самотності і невдоволення. І сам не помічає, як підходить до хати Дмитра Горицвіта, довго й нерішуче стоїть недалеко від шляху, вдивляючись у невелике вікно, налите жовтим, неясковим світлом. Він знає, що Дмитро тепер на терзборах, і після вагання вирішує провідати Югину. Пригинаючись, легко переступає перелаз. З вікна видно, як Югина в хаті шаткує капусту. Ось вона поправила косу, що вибилася з-під хустки, і знову узялася за ніж.

І пригадалось, як уперше він, ніяковіючи, незграбно поцілував її, пригорнув пругкий дівочий стан і як вишуркнула вона з його рук.

— Не чекала? — зачинивши двері, ніяково зупиняється на порозі.

— Не чекала, — блідне Югина. Ніж випадає з руки і глухо стукає ручкою у вогку клепку.

— Скучив за тобою. Провідати прийшов, — винувато посміхаючись, порушує насторожену і ніякову тишу.

— Спасибі, — тихо промовляє, і гірка посмішка освітлює її обличчя і сумовиті очі. І дивно: Григорій, вдивляючись в побіліле та помарніле обличчя молодиці, раптом пригадує Софію і, захлинаючись од нових почуттів, безповоротно вирішує, що цими днями одружиться з нею. Він уже кається, що зайшов до Югини. Якийсь насторожений тяжкий мур невидимо ліг між ними, і хлопець знає, що вже не переступити через нього, як не повернути вчорашнього дня.

— Як живеш, Югину? — запитує, аби запитати.

— Добре, — коротко відповідає.

— Шанує тебе чоловік?

— Дуже.

— І я вирішив одружитись. Не вдалося з тобою...

— Не треба про це, Григорію... — просить тихо, співуче.

— Думаю, з Софією Кушнір...

— Вона слава дівчина. Будь щасливий із нею, Григорію.

Іще перекинувшись кількома словами, вони затихають, і довго обоє не можуть порушити мовчанки.

— Піду я, Югину. Пробач, що потривожив. Буває так на душі.

— Буває, Григорію. Знаю.

І йому здалося, що сльози блиснули в її очах. А може, то відблиск світла? У сінях він ловить її руку, але та зникає в темряві, і тихій шеліт обпалює його:

— Не треба, Григорію. Будь хорошим. Шануй Софію, вона — твоє щастя.

Дивуючись, звідки у Югини взялася така розсудливість, він несподівано помічає, що йому стало значно легше і світліше на душі.

«А Югині не так добре живеться. Щастя не розсудливістю стелиться, а само світиться», — тихо повертає додому, і знову прокидається дроз, як вередливе дитя.

LXXI

Від крипиці залишилось півдороги до лісу, де, можливо, уже засів «ворог».

Погожий осінній ранок покотив над деревами вибілене сонце, низько полями розіткався туман, наливаючи зібраним молоком долини й яруги. На потемнілих стернях рожевіло вогке павутиння з нанизаними дрібними ягідками роси. А над усім привіллям жовто-зеленою хвилею здіймався Великий шлях, упливаючи високим гребенем у синій ліс.

Коні дружно клепали суху дорогу, низькою октавою озивалися непересохлі видолки, залізом передзвонювали пагорби, і на них залишалися синюваті сережки підків.

Наближаючись до лісу, Дмитро повернув коня на ліву, зарослу дерном обочину і, немов крізь нескінченні зелені брами, поїхав поміж склепінням саджаних у два ряди лип. Віктор Сніженко зрозумів, що дерева захищають їх від «ворожої» розвідки, і собі повернув на праву обочину. Різьблені тіні, плямисто перемежовані із сонячним сяйвом, швидко мерехтіли, грали на міцно натягнутій короткогрівій шиї коня, яскравим ліхтариком сналахували в розумному синьому оці.

Пильно вдивляючись у далечінь, Дмитро не забував про своє горе, що обплутало його, як павутиння стерню.

«Бути посміховищем села, половинити свою душу. І через кого?» — їжаком ворушилася всередині злість, підширала до горла. Коли б йому сказали, що згоріло усе його добро, занедужала дружина, — він не так би уболівав, як тепер. Зараз була кинута грязь на його ім'я, честь, гордість, любов. І тому Дмитро не міг опанувати свій розум.

Шляхом пройшло кілька подорожан, прогуркотіли дві підводи, а потім біля самого лісу забовваніла самотня постать. І враз Дмитро гострим оком упізнав Григорія Шев-

чика. Владним рухом повернув коня на шлях і галопом рвонувся наперед.

Сколихнулась уліво, вправо дорога, немов береги, а потім, прискорюючи біг, почала креслити плямисті кола. Гудуть і дзвенять копита, поскрипує нове пахуче сідло. А неспокійне серце вершника розпирає груди.

Григорій на хвильку зупинився, і його очі засліпились голубим сяйвом вихопленої з піхов шаблі. Наближається перекошене злобою обличчя Дмитра. Шевчик зразу здогадується про все. Змахнувши руками, як птах крильми, легко повертає назад і стрімголов летить до лісу. Дмитрові добре видно чорні кульчики, що густо перехитуються на парубочій потилиці, міцну шию, заокруглені лопатки і перші кільця хребта, що різко виступають з-під сорочки.

На спині Григорія виступає піт, і сорочка темніє великою плямою.

«Рідкий же ти, рідкий». Наближається до невисокої постаті. Пружно піднімається Дмитро на стременах, готуючись до вдару. І в цей час чує клекіт копит і голос Сніженка:

— Горицвіте, чи ти не сказився?

«Ні, не сказився», — чуває, що владні слова охолоджують його, проте повертає коня ліворуч від Григорія, щоб вдарити правою рукою, не через шию, а від шиї коня. Григорій чує на собі важкий і вогкий подих. Розуміючи, що не встигне добігти до лісу, хоч той уже простягнув до нього свої обійми, — раптово круто звертає праворуч до високої обочини, з якої висунулось потріскане, покалічене коріння лип. Схопившись обома руками за напівживе плетиво, він підскакує до дуплявого дерева і кидається в ліс. Кінь Дмитра, свічкою звившись на дуби, не вискочив на насип і зупинився на окрайці шляху.

В цей час гнучкі й міцні руки перехопили Дмитра. Шарпнувся він, але вирватися не зміг.

— Ти чого розвоювався? — суворо дивиться блідий од напруги Віктор Сніженко. На його високому лобі слухає і тремтить подовжня прожилка.

Дмитро, стихаючи, нічого не відповів: стежив за густо-ліссям, що закривало Григорія. Звідти незабаром пролунав гнівний голос:

— Ідоле ти! Розбійник з великої дороги! Була б у мене зброя — тоді помірялись би, хто — кого. Послухав дурних язиків і голову втратив. Не твоя у мене вдача!

— Поговори мені ще, — злісно засичав, але останні сло-

ва Шевчика зменшили його гнів і ворухнули іскорку надії, що і справді, може, нічого особливого не трапилось.

— Ти чого розвоювався? — вдруге перецитає Сніженко.

— Одного земляка заманулося провчити.

— Шаблею?

— А чого ж... інструмент підходящий, — перекривились уста.

— І зарубав би? — оторопів од подиву й гніву Сніженко.

— Навряд. Але померезити спину синцями — померезив би... Не дивися так. Шабля ж і тупий кінець має.

— Ну й штучка ж ти, скажу тобі. Я й не знав, що стільки сільського ідіотизму напхано в твою розумну голову. Поглянеш збоку — чоловік чоловіком, а роздивився — свистун свистуном.

— Ти мені не дуже свисти, бо за це і з тобою можу шаблю схрестити.

— Невже схрестив би? — злостиво примружився. — Ох і характер у тебе, скажу, як у норовистого коня. Куди там — ще гірший.

— Добрий для мене буде.

— О, — насмішкувато скривився Сніженко, — впливла поганенька власницька закваска: «Аби мені було добре». З такого «аби мені» знаєш що виростає? Мовчиш?

— А що я тобі зараз промову буду говорити? Тут серце мало на шматки не розірветься, а він...

— І хай порветься трохи, — промовив Сніженко. — Може, погані корінчики полопають, оті, що заважають тобі ясніше на світ дивитися.

— Ти про що це?

— А про те саме. Про ті ворсини, з яких «аби мені» виростає.

— Так ти до кого мене рівняєш? — знову спалахнув Дмитро. — Ти життя моє знаєш? У мене кожна зернина мозолем зароблена, кожна билина моїм потом зросилася. Хліб мені поперек горла не стане, бо в ньому нема зерна неправди.

— Хм. Я й не знав, що ти так умієш говорити. Гарно заспівав, але через власницький тин не перескочив.

Напівосліпий Дмитро рвучко відкинувся назад і гостро поглянув на Сніженка, який пружно підводився на неспокоїному коні.

— Не тільки один ти можеш сказати: хліб мені поперек горла не стане, бо він потом підплив. Гляди, щоб

цей піт брудною калюжкою не став, коли відгородишся ним від великого життя. Тоді зачервивієш, наче бур'яни на межі... Зараз ти відмахуєшся од мене своїми власними турботами, своєю працею. Добре працювати — велике діло. Але цього мало для тебе, для мене, для Варивона, для нас, вихованих революцією, Жовтнем... От на змаганнях ти переміг мене. Думаєш, позаздрив тобі? Ні. Правда, тепер стережись, щоб позаду не залишився. Кінь мій не завжди спотикатиметься.

— Постараюсь.

— Старайся, бо нелегко буде.

— Знаю.

— А коли побачив, що ти почав підривне діло вчати, — зрадів. Чоловік з толком, подумав. От скажи: чому ти так за військове діло взявся?

— Що ж я, думаєш, крїт незрячий? — сердито заговорив Дмитро. — Не бачу, скільки гадюк, і то не одноголових, сичать на нашу державу. Не один Чемберлен виплодився на Заході. Так що дати кілька карбованців на ескадрилью «Наша відповідь» — це крапля в морі. Воювати за мене дядя не буде. А я не той олов'яний солдатик із казки, якого рибина проковтнула — і хоч би тобі що. Боюсь, що хтось навіки може подавитись. Не знаю, яким був рубакою Богун, не бачив, але покалічать мені праву руку, то шаблю, здається, теж зумію і в лівій тримати. Та чого я з тобою зараз буду говорити, коли ти не розумієш, що в мене ось на душі робиться?

— Трохи розумію, Дмитре. Це справжня мова. Таким тебе в усьому хочу бачити. Ти розумієш, як тобі зараз необхідно ширше входити в життя, ділами ворочати...

— Знаєш, я в чини лізти не хочу. Моє діло мале: ори та сій. Я тільки трудівник, справжній трудівник.

— Довбня ти вперта, хазяйчик, — роздратовано відрізав Сніженко. — А ти стань господарем землі. Чуси, господарем. То коли війна буде — одне діло, а зараз теж війна іде за соціалізм. Коли ти вчепишся в хвості своїх шкапин, гляди, ці самі чемберлени гірше турецької орди і нас, і дітей наших у ясир поженуть, немов отих чаєнят, в огні попалять, залізом усі кісточки розчавлять... І, подивись, Варивон Очерет без усякого змагання перегнав тебе на новому шляху. Чуєш?

— Та чую, не позакладало.

— Ні, позакладало. Власницький леп, скрипливий віз звузив тобі очі. Бач, я в чини лізти не хочу. Я трудівник.

Я сірепський мужичок. Я тільки «цабе, рябий» знаю. Так хай у чини, на нашу шию, куркуленко лізе, син поміщика, вчорашній бандит, петлюривець. А вони в кожну шпаринку, як таргани, намагаються пролізти. І їм твої слова солодші за мед. Зрозуміло?

— Я не подумав над цим!

— Мало часу було? А ти подумай. Пора ширше на все подивитися. Не маленький.

— Постараюсь, товаришу голова, — сказав насмішкувато, але на самоті замисливсь. Розумів: стояла правда у мові Сніженка. Але вона, ця правда, була як у тумані: таки своє хазяйство було ближчим.

Вночі Дмитро лежав біля Віктора на трав'янистому узліссі. Позаду, в лісах, чулося стримане дихання військової частини; попереду кількома хмарами маячили поодинокі, розкидані в полі дерева.

Віктор, пильно вдивляючись у по-осінньому набряклу темінь, поволі, нелегко підбираючи слова, закінчував трудну розмову з Дмитром:

— Не бачив я твоєї Югини. Але з розмов Очерета, з твоїх куцих слів уявляю собі її, вірю їй більше, ніж ти. Негарно, Дмитре, не вірити людям, близьким своїм. Гострою в нас пильність повинна бути, а ще гострішою, більшою — любов до людей... Якийсь сучий син чи, може, просто якась дурепа плюнула брудним словом, а в тебе вже душа вивернулася. Так тебе дуже легко на гачок і якомусь ворогові спіймати, посварити з найкращими друзями. Вороги, провокатори не гребують таким методом... Ну, це інше діло... А ти хоч Югині написав листа? Розкрився перед нею? Вона, може, і досі не знає, який у неї муж, бо ти такий горіх, що на тобі не молочні, але й мудрі зуби поламаєш. Сьогодні ж уранці й напиши їй од усього серця.

— А коли вона справді сохне за Григорієм? — відчув, як відходить кров од обличчя.

— Не сохне... Коли ж так — не крути життя ні їй, ні собі. Не маленький. Але цього бісового колеса у вас нема. Згадаєш моє слово.

— За втіху — спасибі... Умієш ти говорити. А тепер язик — велике діло.

— Телепень ти.

Вдосвіта Дмитро обгриз увесь хімічний олівець, незручно пишучи на сідлі листа. Гірким ріпаковим зерном чорніли і розповзалися літери; шматував їх, пускав за вітром, знову відшукуючи потрібні слова.

А вони котилися і розкочувалися то колючі, немов їжаки, то піжні і сумовиті, як надвечірня година. Але таких слів, яких хотілося, так, здавалося, і не відшукав. Лист вийшов короткий і тяжкий.

«Югино, дорога!

Погана слава дійшла сюди. Вірю і не вірю. Ти у мене правдива, чиста, наче перша роса. Коли ж Шевчик знову скаламутив твоє серце,—виломлю, викорчую тебе із душі. А ти, гляди, не навертайся мені на очі. Бо горе буде нам обом. Ех, Югино, чого я так кріпко мучусь і ще кріпче... поважаю тебе. Ти, видно, і на макове зерно не тямш цього. Будь здорова, страждання моє, та й надіє моя...»

Варивон, розшукавши Дмитра, беззвучно розсміявся, присідаючи до землі:

— Ой-ой-ой! Спостерігав, як баришні в місті красять губи, а щоб чоловіки штукатурилися, та ще й синьою фарбою — милував господь! До чого ж ти красивий став! Губи, прямо тобі,— синій баклажан.

— Ти мені гляди, бо скоро сам посинієш,—сердито гримнув на товариша і витер вуста рукавом. На шинелі залишилася фіалкова смуга.

LXXII

Мовчки поверталися додому. Вітер, здіймаючи пилюгу і сухий лист, глухо шумів в обважнілих вітах широкого шляху, виривався на поле і двома дужими крильми летів до села, яке поки що обрисовувалось лише садками та веселими помахами вітряків.

Наче макове зерно, сіялась мряка, а на ворсі піджаків матово поблискували дрібні краплинки.

Варивон скося поглядав на товариша і тільки зрідка люто спльовував на потемнілий шлях.

— Ти б, може, переключив третю швидкість на другу? Женешся, наче з ланцюга зірвався. Нутро, значить, без горючого перепалиш.

Дмитро навіть не оглянувся.

«Приб'є, біс окаянный. Ні за що ні про що може молодичка перетерпіти... От наградилась доля характером, будь ти неладен». Варивон, розуміючи, що насувається хмара, хотів як-небудь втягнути Дмитра обхідним шляхом у розмову. Але з того нічого не виходило. Тим-то біля самого села почав говорити прямо:

— Дмитре!

— Чого тобі? — неласкаво зиркнув.

— Та покинь ти на мене дутися, як миша на крупу. Що ж, я уже тобі, значить, не товариш, чи як? Швидко щось ти дружбу забуваєш.

— Не тягни...

— А ти не норовись. Усякий тобі командиром хоче бути. От я про Югину хочу поговорити.

— Що тобі про неї говорити?

— Як що? Двоюрідний я її брат чи стовпець необтесаний? Ти покинь усякі витребеньки. Югина не з тих, що хвоста підніме і комусь на шию почепиться... Повік не зрадить така.

— Це я сам узпаю.

— Як?

— Знаю як. По одному погляду пізнаю.

— Вірне слово?

— Вірне слово.

— Тоді я не журюся. Спокійно йду до своєї Василюпи. На весілля приготуйся з Югиною до мене.

— Добре, прийдемо, — відповів механічно і невидючими очима поглянув на Варивона.

«От дідько, і товкучий, і необтовчений, а в голові тільки шерші літають».

У селі стало затишніше. Попрощавшись із Варивоном, Дмитро повільніше попрямував додому.

«У неї обличчя, вдача не збрешуть. Не до тих вона належить».

Поволі підійшов до плоту. У цей час назустріч йому вийшла мати. Острах війнув у її очах, коли побачила таке напружене і злостиве обличчя сина.

— Добридень, Дмитре.

— Добридень, мамо, — і пішов до хати.

— Ти чого такий? — стала поперек дороги.

— Не застуйте, — рвучко підходить до порога і вже не чує, що позаду говорить мати.

Двома міцними ривками відчиняє сінешні й хатні двері, застигає у рамці одвірка.

У хаті напівтемно і чисто. У кутку сніп житнього колосся віє устояними пахощами поля, нагадуючи, що далеко вже відійшло красне літо.

Прихилившись до скрині, стоїть скам'яніла Югина. Навіть не ворухнулася похилена голова, коли він увійшов. Низько спущена хустка затемнила її обличчя.

Скільки вони так простояли одне навпроти одного — не пам'ятає. Тільки раптом підвелось прекрасне і бліде обличчя дружини, і подивились на нього правдиві очі не з острахом, не з проханням, не з перемежованими половинчастими почуттями, а з глибоким-глибоким докором і незрозумілим подивом. А непролиті чисті сльози уже брили в обідках збільшених очей.

І Дмитрові враз стало соромно за себе, за свою дику злість, за напад на Григорія. Він уже не може більше дивитися в очі дружині і, почувавши, як раптом звільняється від гнітючого тягара, що не тільки наліг на нього, але й перепалив, скам'янив усю його душу, тихо каже:

— Оце так чоловіка стрічають? Чарки на столі нема, обід не стоїть. Не варила, може? Розлінувалася? — і лагідно усміхається доброю посмішкою, ніби просячи пробачення в дружини.

І Югина, що приготувалась до найгіршого, більше не може стримати сліз. Враз Дмитро став їй невимовно дорогим, близьким, любим. Плачучи, кидається до чоловіка, охоплює його шию руками.

— Дмитре, дорогий...

І її голова б'ється на широких міцних грудях дружини. Вона ще не розуміє всього, що трапилось, ще внутрішній острах морозом пробігає по спині, але вже знає, що Дмитро, її Дмитро, невіддільний від неї, що без нього опустіло б її серце, як порожній, вимолочений колос.

І це не дивує, а радує її, хоча недавно ще почувала себе поруч з Дмитром цією самою беззернистою, зігнутою стеблиною. Її тіло, відчуваючи на собі дужі заспокійливі руки, наливається такою любов'ю, як у щасливих жінок, що вперше відчули материнство.

Вона відхиляє голову, щоб подивитись на Дмитра, і вражено помічає в кутиках його очей вогкий, щасливий блиск. І чоловік ще ближчим, дорожчим стає для неї.

— Дмитре, мій Дмитре, — тулиться до нього.

— Що, дорога? — Він, підіймаючи свою кохану на руки, цілує її.

Докія, ставши на поріг, з подивом і хвилюванням дивиться на сина і певістку, а потім непомітно виходить у сні. «Порозумілися. Тепер усе піде на лад, — зачинивши двері, ще бачить перед очима своїх дітей і зітхає: — Ні, таки Тимофій не шанував так своєї Докії...»

З М І С Т

КРОВ ЛЮДСЬКА — НЕ ВОДИЦЯ
Роман

5

ВЕЛИКА РІДНЯ
Роман-хроніка

Частина перша
На нашій землі

261

Михаил Афанасьевич Стельмах

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том второй

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1982

(На украинском языке)

Редактор *С. І. Шевцова*
Художник *В. М. Флакс*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректори *Т. В. Грузинська,*
А. В. Кудрявцева

ІБ № 1495.

Здано до складання 23.06.81. Підпи-
сано до друку 05.11.81. БФ 19203.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкар-
ський № 1. Гарнітура звичайна
нова. Друк високий. Ум. друк. арк.
31,08. Ум. фарб.-відб. 32,76. Обл.-
вид. арк. 34,026. Тираж 150 000.
Зам. 1—1584. Ціна 2 крб. 40 коп.

Видавництво художньої літерату-
ри «Дніпро». 252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республі-
канського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига». 252057, Київ,
вул. Довженка, 3.

Стельмах М. П.

С79 Твори в 7-и т. Том 2. — К. : Дніпро, 1982. — 592 с.

До тому ввійшли роман «Кров людська — не водиця» та перша частина роману-хроніки «Велика рідня» — твори про життя українського селянства після революції.

С 70303—086 передплатне. 4702590200
М205(04)—82

У2